

Գուրգեն Մելան

Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց

Վ. Մ. ՄՈՒՈՏՈՎԻ ԱՆՎԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳՈՒՐԳԵՆ ՍԵՎԱԿ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ԴԱՍԸՆԹԱՑ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 1955

ГУРГЕН ГРИГОРОВИЧ СЕВАК
КУРС СОВРЕМЕННОГО АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван—1955

Խորին երախտագիտությամբ ձոնում եմ
հայոց լեզվի իմ սիրելի ուսուցիչ,
ծերունագարդ մանկավարժ
ՊՈՂՈՍ ՀՈՎՎՅԱՆԻՆ

և

հայ լեզվագիտության իմ անմոռաց
ուսուցչապետներ

ՄԱՆՈՒԿ ԱՔԵՂՅԱՆԻ

և

ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ

հավերժ սիրելի հիշատակին

ԳՈՐԻԳԵՆ ՍԵՎԱԿ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Յուրաքանչյուր լեզու, հին թե նոր, գրավոր թե անգիր, հանդիսանում է ժողովրդի հոգևոր ստեղծագործության ամենանախնական, և միևնույն ժամանակ ամենամիլիոական, արգասիքը. նա հավասարապես կենդանի հիշատակարանն ու կենսապատումն է այն ժողովրդի, որը ստեղծել ու զարգացրել է նրան դարերի, հազարամյակների ընթացքում:

Լեզուն հանդիսանում է ո՛չ թե վերնաշենքային ու դասակարգային արտահայտություն, ա՛յլ մարդկանց հաղորդակցման միջոց, մտքերի փոխանակման միջոց և մտածողության գործիք կամ մրտքերի ձևավորման նյութական թաղանթ:

Հակառակ երկար տարիներ մեզ մոտ թմբկահարվող ակադեմիկոս Մառի հակապատմական ու հակագիտական այն պրնդումներին, թե լեզուն դասակարգային է, և այն էլ իր գոյացման առաջին օրերից, թե լեզուն զազափարախոսություն է և հետևաբար տարբեր է տարբեր դասակարգերի համար, — լեզուն միշտ և ամենուրեք համաժողովրդական է, հավասարապես ծառայում է հասարակության բոլոր դասակարգերին և հանդիսանում է հասարակությունը միավորող օղակ — ազգային կուլտուրայի ձև:

Իբրև աշխարհի ամենահին և ամենահարուստ լեզուներից մեկը՝ սքանչելի ու ինքնատիպ հայոց լեզուն իր մեջ հարազատորեն ցուցնում է մեր ժողովրդի կյանքի պատկերը նախապատմական հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Ինչպես որ ոճը ինքը մարդն է, այնպես էլ լեզուն ինքը ժողովուրդն է: Լինելով Ասիայում ու եվրոպայում սփռված հնդեվրոպական կոչվող լեզուներից մեկը՝ հայոց լեզուն իր ինքնուրույն ու անկախ տեղն է բռնում հնդեվրոպական լեզուների ընտանիքի մեջ սլավոնական ու գերմանական, իրանական ու ռոմանական և այլ ցեղակից լեզվաճյուղերի շարքում: Իր հենքում ունենալով և պահպանելով այն ընդհանուրը, որ հատուկ է հնդեվրոպական բոլոր լեզուների քերականական կառուցվածքին ու հիմնական բառաֆոնդին, խոր հնա-

դարից, դեռևս խորհուրդներ նախորդած դարաշրջանից՝ հայոց լեզուն հազարամյակների ընթացքում, մեր ժողովրդի պատմական զարգացման պայմաններին համապատասխան, անընդհատ հարստացել է ու զարգացել, կատարելագործել է իր քերականական կառուցվածքը, համալրել իր բառապաշարը:

Իր դարավոր գոյության ընթացքում հայոց լեզուն, իհարկե, կրել է և մեծ փոփոխություններ, ունեցել է անընդհատ «շփումներ» մերձավոր ու հեռավոր անհամար լեզուների հետ, ենթարկվել ուժեղ ժողովուրդների բռնի ձուլման փորձերին, ազդվել ու փոխառություններ կատարել բազմաթիվ լեզուներից, բայց միշտ պահպանել է իր ինքնուրույնությունը, իր քերականական կառուցվածքի և հիմնական բառային ֆոնդի անկախությունն ու ինքնատիպությունը՝ ցուցաբերելով մեծ դիմացկունություն և վիթխարի դիմադրողականություն բռնի ձուլման փորձերին:

Հասկանալի է, որ անհիշելի ժամանակներից մինչև այսօր հայ ժողովրդին իբրև հաղորդակցման միջոց, իբրև մտածողության միջոց, իբրև պալքարի ու զարգացման գործիք ծառայող հայոց լեզուն չէր կարող մնալ նույն և անփոփոխ վիճակում: Միշտ կենսականորեն կապված լինելով իրեն ծնիչ և կրող ժողովրդի հետ՝ մեր լեզուն էլ ունեցել է անընդհատ որակական զարգացում, անցել զարգացման հաջորդական փուլերը, այն է՝ տոհմային լեզվից դեպի ցեղային լեզուն, ցեղային լեզվից դեպի ժողովրդի լեզուն և ժողովրդի լեզվից դեպի ազգային լեզուն: Որակական այդ զարգացումը, այդ պատմական փոփոխությունները, որոնք թեև ոչ լրիվ կերպով մեզ ծանոթ են հանձին բարբառների, գրաբարի, միջին հայերենի ու աշխարհաբարի, իհարկե, տեղի են ունեցել ոչ հանկարծակիորեն, ոչ անսպասելի պայթյուններով, ոչ ռևոլյուցիոն ոստյուններով, ինչպես պնդում էին ակադեմիկոս Մառը և նրա հայ «աշակերտները»:

Մարքսիզմը գտնում է, որ լեզվի անցումը հին որակից նոր որակի տեղի է ունենում ո՛չ թե պայթյունի միջոցով, ո՛չ թե գոյություն ունեցող լեզուն ոչնչացնելու և նորն ստեղծելու միջոցով, ա՛յլ նոր որակի տարրերի աստիճանական կուտակման միջոցով, հետևաբար հին որակի տարրերի աստիճանական մահացման միջոցով:

Հայոց լեզվի բազմազան դրսևորումներից ամենանորը, ամենակենսականն ու ամենաժողովրդականը գրական աշխարհաբարն է, որ ստեղծվելով 17-րդ դարում՝ աստիճանաբար մշակվեց և

19-րդ դարում դարձավ ֆեոդալիզմի փլատակների վրա կառուցված հայ ազգային հասարակության լեզուն՝ ազգային լեզուն:

Պետք է իմանալ, սակայն, որ ազգային լեզուն, ինչպես և ազգը, պատմականորեն առաջ եկող և փոփոխելի երևույթ են: Ազգային հարցի տեսաբան Ի. Վ. Ստալինը այդ մասին գրում է հետևյալը.

«Տարբեր ազգեր են լինում աշխարհում: Կան ազգեր, որոնք զարգացել են բարձրացող կապիտալիզմի դարաշրջանում, երբ բուրժուազիան, խորտակելով ֆեոդալիզմը և ֆեոդալական մանրատվածությունը, ի մի էր հավաքում ազգին և ցեմենտում նրան: Դրանք այսպես կոչված «ժամանակակից» ազգերն են»: Եվ ապա՝ «Այդպիսի ազգերին պետք է որակել որպես բուրժուական ազգեր: Այդպես են, օրինակ, ֆրանսիական, անգլիական, իտալական, հյուսիս-ամերիկյան և դրանց նման մյուս ազգերը: Այդպիսի բուրժուական ազգեր են եղել ռուսական, ուկրաինական, թաթարական, հայկական, վրացական և մյուս ազգերը Ռուսաստանում մինչև պրոլետարիատի դիկտատուրայի և Սովետական հասարակարգի հաստատումը մեր երկրում:

Հասկանալի է, որ այդպիսի ազգերի բախտը կապված է կապիտալիզմի բախտի հետ, որ կապիտալիզմի անկումով ասպարեզից պետք է դուրս գան այդպիսի ազգերը»¹:

Ահա այդպիսի ազգի՝ բուրժուական հայ ազգին սպասարկող լեզու էր գրական աշխարհաբարը իր երկու ճյուղերով մինչև Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելը և մոտավորապես այդպիսի լեզվի դեր է կատարում այժմ էլ արևմտահայերենը սփյուռքի հայության կյանքում:

Արդի արևելահայ գրական լեզուն սովետական շրջանում հանդես է գալիս որպես որակապես միանգամայն նոր հասարակության լեզու, որպես կապիտալիզմի փլատակների վրա կառուցված ազգի՝ սոցիալիստական հայ ազգի համազգային լեզու:

«Բայց աշխարհում կան նաև ուրիշ ազգեր,— ասում է Ի. Վ. Ստալինը,— Դրանք նոր, սովետական ազգերն են, որոնք զարգացել ու ձևավորվել են հին, բուրժուական ազգերի բազայի վրա Ռուսաստանում կապիտալիզմի տապալումից հետո, բուրժուազիայի և նրա նացիոնալիստական պարտիաների լիկվիդացումից հետո, Սովետական հասարակարգի հաստատումից հետո»:

¹ Ի. Ստալին, Երկեր, հատ. 11, էջք 382, 384—385:

«Այդպիսի ազգերին պետք է որակել որպես սոցիալիստական ազգեր... Ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ Սովետական Միության աշխարհի սոցիալիստական ազգերը — ռուսական, ուկրաինական, բելոռուսական, թաթարական, բաշկիրական, ուզբեկական, ղազախական, ադրբեջանական, վրացական, հայկական և մյուս ազգերը — արմատապես տարբերվում են հին Ռուսաստանի համապատասխան հին, բուրժուական ազգերից, ինչպես իրենց դասակարգային կազմով և հոգևոր կերպարանքով, այնպես էլ սոցիալ-քաղաքական շահերով ու ձգտումներով»¹:

Սովետական Միության նոր, սոցիալիստական ազգերը, հակառակ Մաոի և հայ մառականների պնդումների, չափեղծեցին իրենց համար ինչ-որ նոր, «սոցիալիստական» կամ «պրոլետարական» լեզուներ, այլ պահպանեցին և առավել զարգացրին ու հարստացրին իրենց ազգային լեզուները:

Վերածնված հայ ազգի ստեղծագործական կյանքի բազմազան բնագավառներին սպասարկող հայոց լեզուն իր քերականական կառուցվածքի որոշ ճշտման ու կատարելագործման հետ մեկտեղ վերջին տասնամյակների ընթացքում վիթխարիորեն հարստացրել է իր բառային կազմի ֆանալը, որ, իհարկե, աչքի է ընկնում ամենից առաջ և ամենից ավելի մատչելի է ուսումնասիրության համար:

Սակայն ոչ պակաս կարևոր են, և շատ ավելի դժվար ուսումնասիրելի, այն ռալկական փոփոխությունները, որ տեղի են ունեցել հայոց լեզվի բառապաշարի մեջ: Վերջին տասնամյակների ընթացքում՝ շնորհիվ իր հասարակական, գիտական, տեխնիկական և պետական նոր ու բարձր դերի, հայոց լեզուն մեծ ճշտումներ մտցրեց իր հոմանիշների, նույնանիշների և զուգահեռ բառաձևերի իմաստային օգտագործման մեջ: Դեռևս 1916 թվին Հովհաննես Թումանյանը նկատել էր, որ մեր լուսավորություն, կրթություն, ֆաղափակրություն բառերի իմաստները ճշտված չեն և նրանք հաճախ գործածվում են մեկը մյուսի փոխարեն: Ներկայումս ո՛չ միայն այդ բացն է վերացել, այլև՝ իմաստաբանորեն տարբերակվել ու ճշտվել են բազմաթիվ հոմանիշների այնպիսի շարքեր, ինչպես ցան-ցանֆ-ցանֆ, ցուցում-ցուցմունֆ, ծախս-ծախֆ, պաշտոնական-պաշտոնեական, կազմակերպական-կազմակերպական, ազգային-ազգայնական, լայն-լայնական, բացահայտել-առ-

¹ Ի. Ս տ ա լ ի ն, Երկեր, հատ. 11, էջք 385—386:

տաճայտել-գրսևորել, ցուցաբերել-հայտաբերել-հայտնաբերել-ի հայտ բերել, հասկացություն-հասկացողություն, ըմբռնում-ընկալում, պետություն-կառավարություն-տերություն-իշխանություն, վիճել-վիճարկել, ֆենել-ֆենեարկել, նախատեսում-կանխատեսություն-հեռատեսություն, գրական-գրֆային, ձևագիր-ձեռագագիր և այլն:

Պարզ է, որ միայն ժողովրդի հետ կենսականորեն կապված, գործնական ու հարաճուն լեզուն կարող է կատարել այսպիսի կարևոր ճշտումներ, այսպես խելացիորեն կարգավորել երկար ժամանակ անխնամ թողնված իր սեփական տնտեսությունը, իր գանձը: Սակայն պարզ է, մյուս կողմից, նաև այն, որ ոչ մի ժամանակակից լեզու չի կարող կառավարվել միայն իր սեփական բառապանծով, ինչքան էլ հարուստ կամ անսպառ լինի այն: Յուրաքանչյուր լեզու կարիք է զգում ավել կամ պակաս շափով օգտվելու և այսպես կոչված միջազգային բառազանձից, որը դառնում է բոլոր լեզուների սեփականությունը: Ահա թե ինչու հայոց լեզուն համարձակորեն օգտվում է և այդ «միջազգային» բառազանձից՝ դիմելով մեծ մասամբ ռուսերենի օգնությանը, որը մեզ տալիս է իմաստաբանորեն ու հնչյունաբանորեն ճշտված, կայունացած փոխառություններ: Այսպես, մինչդեռ արտասահմանի հայերը ցեմենտ իմաստով գործածում են մերթ սըմեն ֆրանսիական ձևը, մերթ չեմենտո իտալական ձևը, պարտիզան իմաստով՝ մերթ բարդիզան, մերթ փարթիզան, նույնպես նաև՝ մերթ սենֆոնի, մերթ սենֆոնի և այլն, մենք հետևելով ռուսերենի օրինակին՝ գործածում ենք ցեմենտ, պարտիզան, սիմֆոնիա կայուն ձևերը:

Հետևելով բոլոր առաջադեմ լեզուների օրինակին և մեր իսկ հին լեզվի՝ գրաբարի ավանդներին, որի մեջ օտարազգի փոխառությունների թիվը հասնում է 4015-ի, ինչպես հաշվել է պրոֆեսոր Հրաչյա Աճառյանը, հայոց լեզուն, բնականաբար, շարունակում է իր բառապաշարը հարստացնել նորանոր փոխառություններով, որոնք առնվում են ռուսերենի՝ մեր լեզվի այդ փորձված ու բարեկամ ուսուցչի միջոցով: Այդ բառերը անհրաժեշտ են մեր սոցիալիստական ազգի պետական, հասարակական ու գիտական հարաճուն կյանքը արտահայտելու համար:

Պատմության տրամաբանական պահանջով և լեզվի զարգացման անհրաժեշտության թելադրանքով այսօր մեզ համար հարազատ հայերեն բառեր են սոցիալիզմ, կոմունիզմ, օպերա,

քալետ, ֆիզիկա, ռադիո, կոսմիկ, մատերիալիզմ, և հարյուրավոր ալլ նոր փոխառություններ:

Մեր ժողովուրդը բնավ անհրաժեշտ չի համարում ամեն անգամ արհեստականորեն թարգմանելու միջազգային դարձած բնութ բառերը և ստեղծելու կամ գործածելու այնպիսի անհասկանալի ու անմատչելի «հայաշունչ» «եզրեր» (այսինքն՝ տերմիններ), ինչպիսիք են մայրաձյութ, հրասայլ, անկարգել և այլն:

Ապրելով բնաշխարհից հեռու, օտար և անբարյացական ազգերի ու կլանող լեզուների միջավայրում՝ արևմտահայերը օտարազգի փոխառություններից խուսափում են ազգային ինքնապաշտպանության առողջ մղումով, երբեմն էլ, դժբախտաբար, դժբախտ լինելով ազգային նեղ սնապարծությունից: Լեզվի այդպիսի «ինքնապաշտպանությունը», իհարկե, որոշ չափով նպաստում է սփյուռքի հայությանը ապազգայնացման և ձուլման վտանգից հեռու պահելուն, թեև, մյուս կողմից, լեզուն կտրում ու հեռացնում է ժողովրդից, դարձնում ջերմոցային ու ոչ կենսական:

Ապազգայնացման ու ձուլման ոչ մի վտանգ չունի Մայր-Հայրենիքի հայությունը՝ սոցիալիստական հայ ազգը, որը Սովետների շնորհիվ և ռուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ ձեռք է բերել իր հաստատուն պետականությունը, ունի մայրենի լեզվով գործող Գիտությունների ակադեմիա, Պետական համալսարան, տասնյակ ալլ բարձրագույն դպրոցներ, ժողովրդական լուսավորության աննախընթաց լայն ցանց, բնաշխարհում կենտրոնացած հոծ մտավորականություն և իր ազգային կուլտուրան ու նրա ազգային ձևը՝ հայոց լեզուն պահպանող, զարգացնող ու կատարելագործող բազմաթիվ ալլ գործողներ:

Սովետական շրջանում աննախընթաց կերպով հարստացած ու զարգացած սովետական մեծ տերության իրավահավասար լեզուներից մեկն է Սովետական Հայաստանի պետական լեզուն՝ նրա պետական-վարչական, օրենսդրական-դատավարական, քաղաքական, տնտեսական, արդյունաբերական ու դյուղատնտեսական, գործարանային ու կոլտնտեսային կյանքի, մեր ժողովրդի ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրայի լեզուն, գաղափարապես բարձր ու առողջ, բազմազան, կենսախիռոչ ու ներգործուն սովետահայ գեղարվեստական գրականության լեզուն:

Ահա թե ինչու հայոց լեզուն, և մասնավորապես նրա նորագույն դրսևորումը՝ ժամանակակից հայոց լեզուն հանդիսանում է

որ՝ չ միայն մեր ժողովրդի և հարազատ պետության ուշադրության ու հոգատարության առարկան, այլև՝ մեր երկրի հայագետների հետազոտական աշխատանքի սիրված նյութը:

1950 թվին «Պրավդայի» էջերում ծավալված լեզվաբանական դիսկուսիայի շնորհիվ մեր հայրենական լեզվաբանական գիտությունը ազատվեց Ն. Յա. Մառի «լեզվի նոր ուսմունքի» ճնշող բեռից և ստացավ անկաշկանդ զարգացման վիթխարի թափ. բոլորի համար պարզ դարձան մարքսիստական լեզվաբանության ելակետային դրույթները և առանձնապես լեզվի տարբեր բաղադրիչների՝ բառային կազմի, հիմնական բառային ֆոնդի ու քերականական կառուցվածքի նկատմամբ տարբերակված վերաբերմունք ունենալու անհրաժեշտությունը, որ ձևակերպվեց Ժ. Վ. Ստալինի «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը» աշխատության մեջ:

Դիսկուսիայից հետո անցած մի քանի տարվա ընթացքում զգալի աշխուժացում նկատվեց նաև հայագիտության ու ժամանակակից հայոց լեզվի ուսումնասիրության մարզում. լույս տեսան մի շարք նոր հետազոտություններ ու մենագրություններ¹. զրանք բոլորը, միասին առնված, մեծ ներդրում են հայագիտության մեջ, սակայն դեռևս բավարար հիմք չեն տալիս ժամանակակից հայոց լեզվի լիակատար ու բազմակողմանի դասագիրք գրելու. դեռևս արդի հայերենի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր կարոտ են մենագրական ուսումնասիրության: Նկատի ունենալով այդ՝ հեղինակը առանց հիմնական վերամշակման հրատարակության է հանձնում սույն ձեռնարկը, որը առանձին գրքերով, սահմանափակ քանակով ու ձեռագրի իրավունքով լույս է տեսել 1939 թվին (գիրք Ա.) և 1947 թվին (գիրք Բ.): Սույն հրատարակության մեջ կատարված են թեթև շտկումներ, մասնակի հավելումներ և նյութի որոշ վերաբաշխում:

Ինքնին հասկանալի է, որ Ն. Մառի հակագիտական ուսմունքի հետ կապված իր որոշ մեղանշումներն ու սխալները հեղինա-

¹ 2-րդ Ա ճ ա ո յ ա ն, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, 1-ին և 2-րդ հատորները (1952 թ. և 1954 թ.), Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ գիրքը (1951 թ.), Ա. Բ. Ղ ա ր ի բ յ ա ն, Հայ բարբառագիտություն (1953 թ.), Ա. Զ. Ա բ ր ա հ ա մ յ ա ն, Հայերենի գերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը (1953 թ.), Զ. Բ ա ր ս ե ղ յ ա ն, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն (1953 թ.), Ս. Ղ ա զ ա ր յ ա ն, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն (1954 թ.) և այլն:

կը վերացրել ու ճշտել է: Այդպիսի կարևոր սխալներից մեկը ներածության մեջ էր (նախկին «Նախաշավղում»), որտեղ հեղինակը լեզուն համարում էր վերնաշենքային արտահայտություն ու գիտակցության ձև, և, հետևաբար, ընդունում էր նրա դասակարգային բնույթը. երկրորդ լուրջ սխալը «Բառագիտության» բաժնում էր, որտեղ հեղինակը, հետևելով Մառին, ընդունում էր հայոց լեզվի հնդեվրոպական-հաբեթական «երկացեղ» բնույթը և դրամի այլ խմբագրությունը՝ հաբեթականից պրոմեթեիդականին անցնելու ստադիան: Հեղինակն առավել սիրով ու գոհունակությամբ է հրաժարվել իր այդ սխալներից, քանի որ դրանք իր լեզվաբանական ընդհանուր ըմբռնումների ու հետազոտական գործունեության մեջ ո՛չ թե օրգանական էին, ա՛յլ օտարամուտ:

Նույնպիսի գոհունակությամբ հեղինակը նշում է, որ սույն աշխատության առաջին հրատարակության մեջ իր կողմից առաջ քաշված բազմաթիվ դրույթներ ու պրոբլեմներ իրենց լուծումներով բռնեցին ժամանակի դժվարին քննությունը և ընդունվեցին հայագիտության կողմից. այդպիսիներից են հնչույթի ու ձևույթի տեսությունը, բառի հասկացությունը, բայի հիմնական 3 հատկանիշների դրույթը, դերբայների հասկացությունը, հայերենի բառային կազմի շերտերի դրույթը, ժամանակակից հայոց լեզվի կազմավորման ու համակարգի տեսությունը, և, մասնավորապես, խոսքի մասերի նոր՝ իմացաբանական ուսմունքը:

Տպագրության հանձնելով սույն աշխատությունը՝ հեղինակը հույս ունի, որ այն կնպաստի ժամանակակից հայոց լեզվի հաջող դասավանդմանը մեր բարձրագույն դպրոցներում իբրև ձեռնարկ, մինչև որ ստեղծվեն հնարավորություններ բուհական ծրագրի համաձայն կազմելու լիակատար դասագիրք:

Նոյեմբեր, 1954 թ.

ԳՈՒՐԳԵՆ ՍԵՎԱԿ

I

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1. ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.— Ինչպես ամեն մի գիտություն, այնպես էլ լեզվաբանությունը ունի յուր յուսումնասիրության հատուկ առարկան: Այդ առարկան մարդկային լեզուն է իր բոլոր մանրամասնություններով և բազմազանություններով: Մարդկային լեզուն որքան էլ անմշակ, պարզ, անզարգացած լինի, այնուամենայնիվ, ռազկապես տարբերվում է այն բանից, որ սովորաբար կենդանական լեզու է կոչվում: Այս վերջինիս և մարդկային լեզվի էական, սկզբունքային տարբերությունն այն է, որ մարդկային լեզուն հասարակական լեզու է, ստեղծվել է և գոյություն ունի հասարակության մեջ, ծառայում է հանրային հաղորդակցմանը, ձեռքբերովի ունակություն է, մինչդեռ կենդանական «լեզուն» բնական «լեզու» է, հասարակական ֆունկցիա չունի և ձեռքբերովի չէ:

Ճիշտ է, որ կենդանիները (նույնիսկ միջատները) լեզվի նման ինչ-որ բան ունեն, իսկ առանձնապես բարձրակարգ կենդանիները (մարդանման կապիկները և այլն) ունեն որոշ ճիշեր, որոնցով ինչ-որ բան են հաղորդում իրար: Այս երևույթը, սակայն, միայն արտաքին կողմով է նման լեզվին կամ մարդկային լեզվին: Խնդիրն այն է, որ կենդանական աշխարհում միշտ էլ կարելի է գտնել մարդկային հասարակության բազմաթիվ երևույթներին արտաքինապես նման իրողություններ. այսպես, օրինակ, կան միայն «հասարակություններով» ապրող կենդանիներ և միջատներ (մեղուներ, մրջյուններ), կան «արհեստներ» և «արվեստներ» ունեցող կենդանիներ (մեղուներ, տերմիտներ, մրջյուններ, կուղբեր), կան խաղաղաբարո և կռվասեր կենդանիներ (ճագարներ, բորենիներ), կան «դասակարգային» կենդանական հասարակություններ (մեղուներ, տերմիտներ) և, վերջապես, տնտեսող ու վատնող կենդանիներ (մրջյուններ, մկներ, գիշատիչներ):

Կենդանական աշխարհում և մարդկային հասարակության մեջ գոյություն ունեցող արտաքինապես նման բոլոր երևույթների մեջ

կա, այնուամենայնիվ, որակական, սկզբունքային տարբերություն, բրի հիմքը պետք է որոնել մարդու՝ իբրև արտադրության միջոցների արտադրող հասարակական կենդանու մեջ:

Մարդը (և մարդկային հասարակության բոլոր իրողությունները) կենդանուց (և կենդանական հոտերի բոլոր երևույթներին) տարբերվում է նրանով, որ նա աշխատանք կատարող կենդանի է: Իսկ աշխատանքը կապված է մտածողության և գիտակցության հետ. դա գիտակցական աշխատանք է և ո՛չ թե կենդանական, բնագրական գործունեություն: Մարդը մի բան իրականության մեջ կառուցելուց առաջ այդ բանը կառուցում է յուր գլխում (մտքի մեջ) և գործն ավարտելուց առաջ արդեն դիտե, թե ինչ պետք է ստանա:

Ինքնին հասկանալի է, որ մարդուն այս գործում օգնում է նրա մտածողությունը, իսկ վերջինս ամենասերտ կերպով կապված է լեզվի հետ: Եվ այնքան ժամանակ, որքան որ լեզուն չի դիտվում մտածողության հետ ունեցած նրա առնչության մեջ, անկարելի է որոշել, թե ինչ բան է լեզուն, անկարելի է հեռանալ կենդանական «լեզվից» ու երկու ոտքով կանգնել գիտական հողի վրա, լեզվաբանության առարկան՝ լեզուն դիտել իբրև հասարակական, և ոչ թե իբրև բնական, երևույթ:

Արդ քնենք, թե ի՞նչ բան է լեզուն և ի՞նչ հասարակական ֆունկցիա ունի մարդու կյանքում: Առաջին իսկ ոչ խոր վերլուծումն ի հայտ է բերում լեզվի ամենաակնբախ, դիտողության համար ամենամատչելի ֆունկցիան. լեզուն հաղորդակցման միջոց է:

Բոլորի համար պարզ է, որ լեզվի միջոցով մարդիկ իրար հաղորդում են իրենց մտքերը և մտածությունները, իրար հասկանում և հանրային կյանքով իրար կապվում: Անկարելի է պատկերացնել մի հասարակություն, որի անդամները չունեն հաղորդակցման որևէ միջոց և իրար չեն հասկանում: Այդպիսի հասարակությունն առասպելական աշտարակաշինությանը ձեռնարկած հասարակության նման անմիջապես կքայքայվեր:

Պետք է դիտել, սակայն, որ մարդիկ ունեն հաղորդակցման այլ միջոցներ ևս: Այսպես, օրինակ, խուլուհամբերի լեզուն, ծոճազնացության, երկաթուղային պաշտանական նշանների համակարգը (գունավոր դրոշակներ, լապտերներ), զանազան կողերը (ռադիոյի, հեռագրային և այլն) նույնպես հաղորդակցման միջոցներ են, սակայն հասարակական կյանքի մեջ չունեն այնքան կարևոր դեր, որքան հնչական լեզուն:

Ավելորդ չէ նկատի ունենալ նաև այն³, որ բոլոր այդ պայմանական նշանները և կոդերը նախօրոք ենթադրում են որևէ լեզու և արժեքավորվում են այն շափով, որ շափով հենված են որևէ լեզվի վրա ու մտքում թարգմանվում են այս կամ այն լեզվի: Այդ իսկ պատճառով լեզուն պետք է դիտել ո՛չ միայն իբրև հաղորդակցման միջոց, այլև՝ իբրև հաղորդակցման ամենակառուց միջոց:

Լեզվի հասարակական մյուս ֆունկցիան ավելի բարդ է և պահանջում է ավելի խոր վերլուծություն. սա խորապես կապված է մտածողության հետ և մատչելի է դառնում միայն ներհուն ուսումնասիրության շնորհիվ:

Երբ ասվում է՝ լեզուն հաղորդակցման միջոց է, միջոց, որով մարդիկ հաղորդում են իրենց մտքերն ու մտածությունները, ենթադրվում է, որ այդ մտքերն ու մտածությունները ինքնուրույնաբար գոյություն ունեն, առկա են հաղորդող մարդու գլխում, որը լեզվի միջոցով միայն արտահայտում, դրսևորում, հաղորդում է այն, ինչ որ արդեն կա իր գլխում՝ մտքում: Այս տեսակետից լեզուն դիտվում է, և կարող է դիտվել, սոսկ իբրև տեխնիկական միջոց, իբրև հաղորդիչ անոթ կամ գործիք, որը կապված չէ մտածողության հետ, այլ միայն փոխանցում է այն, ինչ որ արդեն կա, տրված է մարդու մտքի մեջ առաջ նրան:

Լեզվին այս տեսակետից նայողները բնականաբար անտարբեր, երբեմն նաև արհամարհական վերաբերմունք են ունենում գեպի լեզուն՝ դիտելով այն իբրև սոսկ տեխնիկական միջոց, որը կարելի է ուզած ժամանակ փոխարինել նորով կամ փոփոխել ուզած ձևով:

Իրապես, սակայն, լեզուն ո՛չ միայն մտածողություններ ու մտքեր հաղորդելու միջոց է, այլև՝ մտածողության միջոց, մտածողության ձև և ամենասերտ կերպով առնչված է մտածողությանը՝ կազմելով նրա հետ հակադրությունների միասնություն: «Մտքի իրողությունները, — ասում էր Լենինը, — մերձագույնս արտահայտվում և արտացոլվում են լեզվի մեջ»:

Մենք ո՛չ միայն խոսում և գրում ենք լեզվի միջոցով, ո՛չ միայն մեր մտքերն ու մտածություններն ենք հաղորդում լեզվի միջոցով, այլև՝ մտածում, խորհում ենք դարձյալ ու դարձյալ լեզվի միջոցով, առարկայական աշխարհը ճանաչում և դիտակցում ենք լեզվի միջոցով:

Լեզվական իրողությունները շատ հին ժամանակներից դարձել

են գիտունների ուշադրության առարկա: Եթե հաշվի չառնենք հնագույն գրերի (գաղափարագրեր, սեպագրեր, վանկագրեր) մշակումը և քերականական աշխատություններն ու ձեռնարկները, ապա դարձյալ հին հույներն էին, որ փորձեցին գիտական քննության առարկա դարձնել լեզվական որոշ իրողություններ (լեզուների տարբերությունը, հնչյունի և իմաստի կապը, լեզվի ծագումը, լեզվական քաղաքականությունը և այլն):

Սակայն իբրև գիտություն լեզվաբանությունը մշակվեց և ձևավորվեց 19-րդ դարի առաջին կեսում: Այս գիտությունը, որ հենված է տարբեր լեզուների իրողությունների պատմական համեմատության վրա, կոչվում է պատմա-համեմատական լեզվաբանություն: Պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը լեզվի ընդհանուր գիտությունն է, որն ունի յուր առանձին ճյուղերը և արտահայտությունները:

Այսպես, օրինակ, պատմա-համեմատական լեզվաբանության ճյուղը, որն ուսումնասիրում է հնդեվրոպական կոչվող լեզվախմբի («ընտանիքի») լեզվական իրողությունները, կոչվում է հնդեվրոպական լեզվաբանություն կամ հնդեվրոպաբանություն: Նույն լեզվաբանության մի այլ ճյուղ, որն զբաղվում է սեմական կոչվող լեզվախմբի լեզվական իրողություններով, կոչվում է սեմական լեզվաբանություն կամ սեմագիտություն և այլն:

Մարքսիզմի կլասիկների ելույթներն ու առանձին մտքերը, ինչպես և էնգելսի «Ֆրանկյան բարբառը» ուսումնասիրությունը անգնահատելի ներդրումներ են պատմա-համեմատական լեզվաբանության մեջ և հանդիսանում են սովետական լեզվաբանության հիմքը: Սակայն Ն. Յա. Մառը վերջին շրջանում, արհամարհելով պատմա-համեմատական լեզվաբանության նվաճումները և աղավաղելով մարքսիզմի կլասիկների մտքերը՝ առաջ քաշեց յուր այսպես կոչված «լեզվի նոր ուսմունքը», որը «մարքսիստական» լեզվաբանության անվան տակ աղճատում էր և՛ մարքսիզմը, և՛ լեզվաբանությունը: Մարքսիզմի գոեհկացումն ու աղավաղումը հանդիսացող «լեզվի նոր ուսմունքի» մերկացումը տրվեց 1950 թվին ծավալված լեզվաբանական ազատ դիսկուսիայում, առանձնապես Ի. Վ. Ստալինի «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը» աշխատության մեջ:

Համեմատաբար ավելի խոր ու հաջող են մշակված լեզվաբանական առանձին ճյուղերը, որոնց մեջ հատուկ տեղ է գրավում

հնդեվրոպաբանությունը՝ հնդեվրոպական լեզուների պատմա-համաժամատական ուսումնասիրությունը:

Ինչպես ընդհանուր լեզվաբանությունը, այնպես էլ նրա առանձին ճյուղերն ունեն հետևյալ բաժինները.

1) Հնչյունաբանություն (ֆոնետիկա), որն ուսումնասիրում է լեզուների հնչյունական, հնչական իրողությունները և նրանց զարգացումը:

2) Բառագիտություն (լեքսիկոլոգիա), որն ուսումնասիրում է լեզուների բառապաշարը և որի հետ սերտորեն կապված են՝

ա) Ստուգաբանությունը (էտիմոլոգիա), որն ուսումնասիրում է բառերի ծագումը, առաջացումը, փոխառությունները.

բ) Իմաստաբանությունը (սեմասիոլոգիա կամ սեմանտիկա), որն ուսումնասիրում է բառիմաստի իրողությունները, իմաստային փոփոխությունները և նրանց պատճառները:

3) Քերականություն (գրամմատիկա), որն ուսումնասիրում է խոսքի կառուցվածքն ու կապակցությունը և որի հավասարազոր երկու բաժիններն են՝

ա) Ձևաբանություն (մորֆոլոգիա), որն զբաղվում է բառերի կառուցվածքով ու փոփոխություններով և տալիս է նրանց համակարգումն ըստ խոսքի մասերի.

բ) Շարահյուսություն (սինտաքսիս), որն զբաղվում է բառերի կապակցությամբ նախադասության մեջ և նախադասությունների կառուցվածքով ու կապակցությամբ:

§ 2. ԳԻՏԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՄ ԼԵԶՎԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ. — Ձևաբանությունը և շարահյուսությունը սովորաբար առնվում են իբրև լեզվաբանական մի ինքնուրույն ամբողջություն ֆերականություն անվան տակ: Վերջինս հաճախ իր մեջ է ընդգրկում նաև հնչյունաբանության ու բառագիտության որոշ տարրեր, որպես լեզվական իրողությունների անհրաժեշտ նախադիտելիք:

Քերականությունը լեզվաբանության ամենամասնալական, ամենահանրաժանոթ ճյուղն է, որովհետեւ նա ավանդվում է թե՛ տարրական, թե՛ միջնակարգ և թե՛ միջնակարգից բարձր դպրոցներում, մինչդեռ լեզվաբանական մյուս ճյուղերը (ընդհանուր լեզվաբանություն, համեմատական քերականություն և այլն) դասավանդվում են միայն մասնագիտական բարձրագույն դպրոցներում ու ֆակուլտետներում (լեզվաբանական, պատմագրական, բանասիրական, փիլիսոփայական և այլն):

Մայրենի լեզվի հետ, ինչպես հայտնի է, տարրական և միջնա-

կարգ դպրոցներում ավանդվում է նրա քերականությունը, որի նպատակն է գիտակցել տալ մայրենի լեզվի գործուն օրինաչափությունները, նպաստել գրավոր և բանավոր խոսքի զարգացմանը և հող նախապատրաստել քերականության միջոցով օտար լեզուներ սովորելու համար: Այդ նպատակով էլ դպրոցում քերականությանը տրվում է գերազանցապես գործնական բնույթ:

Դպրոցում քերականության միջոցով սովորող պատանեկությունն ու երիտասարդությունը յուրացնում է մայրենի լեզվի գործուն օրինաչափությունները ի նպաստ բանավոր և գրավոր խոսքի զարգացման և ձեռք բերում լեզվաբանական անհրաժեշտ նախագիտելիք իր մայրենի լեզվի հիման վրա:

Դպրոցական քերականությունը, սակայն, որքան էլ այն գիտական և խոր լինի, չի կարող անտեսել յուր անմիջական նպատակը՝ գործնականությունը և, հետևաբար, ի վիճակի չէ նույնիսկ մայրենի լեզվի բոլոր իրողությունները քննության առարկա դարձնելու, խորապես գիտական, պատմա-համեմատական գիտելիքներ հաղորդելու նրանց մասին:

Տարրական և միջնակարգ դպրոցներում ձեռք բերված բոլոր գիտելիքները, այդ թվում նաև լեզվականը, խորացվում, լայնացվում և գիտական մանրակրկիտ ուսումնասիրության առարկա են դառնում բուհերում՝ համապատասխան մասնագիտական դասընթացների միջոցով:

Դպրոցական քերականությանը բուհերում փոխարինում է լեզվաբանական հատուկ դիսցիպլին, որը կոչվում է լեզվի տեսություն կամ ժամանակակից լեզվի դասընթաց:

Լեզվի տեսությունը տվյալ լեզվի գիտական քերականությունն է: Նրա առաջ դրված են գերազանցապես տեսական խնդիրներ, նա լուսաբանում է ուսումնասիրվող լեզվի իրողությունները, գիտականորեն մեկնում բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք դպրոցական քերականության-մեջ չեն անցվում կամ անցվում են միայն ուսուցողաբար: Պարզ է, որ լեզվի տեսությունն իր նպատակին հասնելու համար չի կարող սահմանափակվել միայն տվյալ լեզվի իրողություններով և նրա միայն տվյալ վիճակի ուսումնասիրությամբ: Որևէ լեզվի իրողությունները բացատրելու համար հաճախ անհրաժեշտ է լինում այդպիսիներն ուսումնասիրելիս հաշվի առնել

ա) տվյալ լեզվի անցած փուլերը և

բ) տվյալ լեզվի բարբառների ու պատմականորեն նրա հետ կապված ցեղակից լեզուների իրողությունները:

Այլ ձևով ասած՝ լեզվի տեսությունը բացի նկարագրությունից, որը գերիշխում է մանավանդ դպրոցական քերականության մեջ, կատարում է նաև պատմական ու համեմատական ուսումնասիրություններ:

Ավելորդ է մատնանշել, որ լեզվի տեսությունը յուրացնելու համար անհրաժեշտ է որոշ նախակրթական գիտելիքներ ունենալ ընդհանուր լեզվաբանությունից, ինչպես և տիրապետել տվյալ լեզվի դպրոցական քերականությանը:

§ 3. ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԼԵԶՈՒ.— Լեզվի տեսություն սովորաբար ունենում են գրական լեզուները, մանավանդ, երբ նրանք նաև պետական են: Գրական լեզուն կարող է լինել պետական, բայց չլինել ազգային, ինչպես և ազգային լեզուն կարող է լինել գրական, բայց պետական չլինել: Պարզենք, թե ո՞ր լեզուներն են կոչվում գրական և ո՞ր լեզուները՝ ազգային կամ ազգային-գրական:

Գրական կոչվում են այն լեզուները, որոնք հանդիսանում են այս կամ այն հասարակության գրականության, պաշտոնական գրագրության լեզուն: Սակայն գրական լեզու բառորոշումն ավելի լայն իմաստ ունի: Գրական լեզուն սովորաբար հանդիսանում է տվյալ հասարակության գրագետ խավերի հաղորդակցման միջոցն ընդհանրապես, ինչպես և գրքի ու հրապարակային, հանրային հարաբերությունների ընդունված լեզուն: Նա ժամանակի ընթացքում դառնում է կամ ձգտում է դառնալ հասարակության ընդհանուր լեզու և որգեգրվում է ամբողջ հասարակության կողմից իբրև ներհասարակական լայն հաղորդակցման ընդհանուր միջոց: Ավելին. գրական լեզուն ժամանակի ընթացքում այնքան է տարածվում, որ դառնում է նաև խոսակցական լեզու գրագետ և ուսյալ խավերի համար և կարծես նույնիսկ ձգտում է ամբողջ հասարակության խոսակցական ընդհանուր լեզու դառնալուն:

Սակայն գրական լեզուն չի կարող դառնալ ամբողջ հասարակության խոսակցական լեզու, եթե նա միաժամանակ ազգային լեզու չէ: Ազգային լեզուն՝ գրական լեզվի բոլոր ֆունկցիաներն ունենալով հանդերձ, նրանից բարձր է և ունի յուր հատուկ հասարակական ֆունկցիան ևս: Խնդիրն այն է, որ ազգային լեզուն ազգորեն կազմակերպված հասարակության՝ ազգային հասարակության գրական լեզուն է, ավատական (ֆեոդալական) և մինչավատական երերուն, թույլ շաղախ ունեցող հասարակությանը փոխարինած՝ տնտեսական համեմատաբար կուռ հանրություն ու շաղախ

ունեցող հասարակութեան գրական լեզուն: Ազգային լեզուն սովորաբար շատ ավելի ժողովրդական, շատ ավելի մատչելի և տարածված, ամբողջ ազգի խոսակցական լեզուն դառնալու շատ ավելի մեծ հավակնություն ունեցող գրական լեզու է, քան ֆեոդալական և միջֆեոդալական հասարակությունների գրական լեզուն, որը սովորաբար կտրված է լինում ժողովրդական լայնագույն դանդախներից, հաճախ նույնիսկ անհասկանալի ու խորթ է լինում նրանց:

Այսպես, օրինակ, մինչև Վերածնունդը Եվրոպայի բազմաթիվ ժողովուրդներին իբրև գրական լեզու ծառայում էր հին լատիներենը, որը նրանցից ոչ մեկի մայրենի և հարազատ լեզուն չէր. արևելքում՝ մահմեդական աշխարհում իբրև գրական լեզու ծառայում էին արաբերենը և պարսկերենը նաև ոչ արաբ և ոչ պարսիկ ժողովուրդներին. ռուս ժողովուրդը երկար դարեր գրականության մեջ գործածում էր հին սլավոնական լեզուն, որը իբրև այդպիսին ընդհանուր էր բոլոր սլավոնների համար. հայերիս գրական լեզուն մինչև 19-րդ դարի 2-րդ կեսը գրաբարն էր, որը վաղուց արդեն դադարել էր ժողովրդական լեզու լինելուց և իր կառուցվածքով ու քերականությամբ շատ տարբեր էր կենդանի բարբառներից ու խոսվածքից:

Կապիտալիզմի հաղթանակն իր հետ բերում է ի միջի այլոց նաև ազգային կազմավորումներ, հին՝ ֆեոդալական հասարակությունները տեղի են տալիս կապիտալիստական ազգային հասարակությունների, որոնք և ստեղծում են իրենց ազգային գրական լեզուներն ու հրաժարվում հին գրական, բայց ոչ ազգային լեզուներից: Այսպես կազմվեցին և մշակվեցին ժամանակի ընթացքում արդի իտալերենը, ֆրանսերենը, գերմաներենը, անգլերենը, ռուսերենը, հայերենը և այլ տասնյակ լեզուներ:

Ազգային լեզու անունը տրվում է միայն որպես ազգություն կազմավորված մարդկանց հանրության լեզվին ի տարբերություն առհմային և ցեղային լեզուների, որոնք նույնպես շատ հաճախ սխալ կերպով կոչում են ազգային լեզու: Ազգային լեզվի կազմավորումը գուցադիպում է ֆեոդալիզմի վերացմանը և կապիտալիզմի հաղթանակին, ազգություններ կազմելու պրոցեսին: Հրապարակելով բուրժուազիան ձգտում է իր շահերին ծառայեցնել նոր հասարակության գոյացող ազգային լեզուն: Սակայն այդ լեզուն միաժամանակ ծառայում է ամբողջ ազգին, այսինքն՝ նաև ժողովրդա-

կան, դեմոկրատական խավերին, որոնք հակասության մեջ են բուրժուական կոլտուրայի հետ:

Ազգային լեզուների կազմավորումը տարբեր արագությամբ և տարբեր ձևերով է իրականանում այլևայլ ժողովուրդների մոտ: «Ժամանակակից զարգացած յուրաքանչյուր լեզվի մեջ տարերայնորեն առաջ եկած լեզուն բարձրացել է մինչև ազգային լեզվի աստիճանը, մասամբ շնորհիվ լեզվի պատմական զարգացման՝ պատրաստի նյութից, ինչպես ումանական և գերմանական լեզուների մեջ, մասամբ շնորհիվ ազգերի խաչավորման և խառնման, ինչպես անգլերենում, մասամբ շնորհիվ բարբառների համակենտրոնացման ի միասնական ազգային լեզու՝ տնտեսական և քաղաքական համակենտրոնացման հետևանքով»¹:

Այս առումով, ուրեմն, հայոց ազգային լեզու չի կարող կոչվել գրաբարը, որը՝ չնայած հայության գրական ընդհանուր լեզու լինելու փաստին 5—18-րդ դարերի ընթացքում՝ տակավին ոչ ազդուրեն կազմավորված հայության համար մոտավորապես նույն դերն է կատարել, ինչ որ հին սլավոններենը և լատիներենը ունենրի ու իտալացիների համար՝ մինչև նրանց ազգորեն կազմավորվելը և ուսական ու իտալական ազգային լեզուների ստեղծվելը: Վերջին պրոցեսը մի պայքարի պրոցես է, որն առաջ է տարվում բարձրացող բուրժուազիայի գլխավորությամբ հին, ավատական կարգերի և հին գրավոր լեզուների դեմ: Այդ պայքարի միջոցով հին լեզուների՝ լատիներենի ու հին սլավոններենի (նվրոպայում) և գրաբարի վաշկանդիչ թաթաշորերից ազատված և ոտքի կանգնած ազգությունները կերտեցին իրենց ազգային լեզուները, այսպես կոչվող եվրոպական նոր լեզուները և մեր աշխարհաբարը: Այս նոր լեզուները սովորաբար իրենց վրա կրում են հին լեզուների ուժեղ դրոշմը, որից նրանք ավել կամ պակաս չափով ազատվում են ժամանակի ընթացքում:

Պրուլետարիատի դիկտատուրայի և սոցիալիզմի պայմաններում ազգային լեզուների ստեղծման նոր հենարան է հաջդես գալիս: Բազմաթիվ ժողովուրդներ ՍՍՌՄ-ում նոր են ստեղծում կամ մշակում իրենց ազգային լեզուները, անկախ բուրժուազիայից և հասարակ սեփականատիրական դասակարգերի մնացորդների խանգարման (բուրյաթ-մոնղոլներ, ղազախներ, կիրգիզներ և այլն):

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, էջ 414:

Ազգային լեզուն սովորաբար մեծ չափով գրականորեն կերտված լեզու է. նա մշակվում, հղկվում և զարգանում է ժամանակի ընթացքում գրողների, հեղինակների ձեռքով, համապատասխան հաստատությունների հսկողությամբ, մամուլի և գրականության միջոցով:

Հայ բուրժուական ու դեմոկրատական մտավորականության պայքարն անցյալ դարի 50—60-ական թվականներին ընդգեմ գրաբարի՝ պարզ կերպով արտահայտում է ազգային լեզվի գիտակցական մշակման փուլը մեր լեզվի պատմության մեջ: «Հայոց ազգի՝ տունը պիտո է և կարող է շինվել միայն նորա լեզվի շինությամբ», այսինքն՝ նոր ազգային լեզվի (աշխարհաբար) շինությամբ, — ասված է «Հյուսիսափայլի» առաջին իսկ համարում:

Մշակվելուն և զարգանալուն զուգընթաց ազգային լեզուն տարածվում և դառնում է ազգության նաև խոսակցական լեզու: Հայոց ազգային լեզուն միայն սովետական պայմաններում դարձավ լայնագույն զանգվածների լեզու՝ վերամշակվելով ու հարստանալով սոցիալիստական շինարարության պրոցեսում:

§ 4. «Հին» եվ «նոր» լեզուներ. — Վերոհիշյալ ձևով ստեղծված և մշակված ազգային գրական լեզուները կոչվում են նաև «նոր» լեզուներ ի տարբերություն և հակադրություն «հին» լեզուների, որպիսի անուն տրվում է հին աշխարհի, հին հասարակությունների լեզուներին: Այսպես, օրինակ՝ գրաբարը, լատիներենը, հին սլավոներենը և այլն «հին» լեզուներ են, իսկ այսօրվա հայերենը, իտալերենը, ռուսերենը, գերմաներենը, ֆրանսերենը «նոր» լեզուներ են:

Հին և նոր լեզու հասկացողությունը միայն մասամբ է ճիշտ, և պետք է ընդունել միայն պայմանականորեն, քանի որ ընդհանրապես «հին» և «նոր» լեզուներ չկան, այլ կան միայն հին ժամանակներում գրական դարձած ու մշակված լեզուներ, ինչպես և նոր ժամանակներում գրական դարձած ու մշակված լեզուներ, որոնք կարող են լինել թե՛ սոսկ գրական, թե՛ գրական-ազգային: Կան լեզուներ, որոնք գրի են առնվել շատ հին ժամանակներում, մշակվել ու գրական լեզու են դարձել հին կամ միջին դարերում. կան լեզուներ, որոնք գրի են առնվել և գրական լեզու դարձել նորագույն ժամանակներում, ինչպես և կան լեզուներ, որոնք տակավին գրի չեն առնված կամ այսօր են գրի առնվում ու գրական լեզու դառնում:

Սրանից, իհարկե, չի հետևում, թե այսօր գրի առնվող լեզու-

ները կամ «նոր» լեզուները նույնությամբ գոյություն են ունեցել դարեր կամ հազարամյակներ առաջ էլ: Ո՛չ. լեզուն, ինչպես գրական, այնպես էլ ոչ գրական, անընդհատ փոփոխվում է, և չկա մի լեզու, որը ճիշտ նույնը մնա ո՛չ միայն հազարամյակների, այլև՝ հարյուրամյակների ընթացքում: Խոսքը չի վերաբերում այն լեզուներին, որոնք գործածվում են կաստայական կամ այլ սահմանափակ շրջանակներում իբրև սրբադան, ավանդական, անձեռնմխելի լեզուներ և արհեստականորեն մնում են անվթար: Նրանք սովորաբար լինում են ոչ խոսակցական լեզու նույնիսկ գործածողների համար, և սերունդները ճգնում են գրել ճիշտ նույն ձևով, ինչ ձևով գրել են նրանց նախորդները: Այսպիսի վիճակի մեջ են դասական շինարենը, մասամբ նաև լատիներենը, մեր գրաբարը, հին հնդկական սանսկրիտ լեզուն և այլն: Դեռ մինչև վերջերս կաթողիկոսական կոնգրեգները գրվում էին գրաբար լեզվով, որն արհեստականորեն նմանեցվում էր «ն» դարի գրաբարին: Ավելին. արտասահմանում մինչև վերջին տարիները տպագրվում էին նույնիսկ գիտական լեզվաբանական, բանասիրական, պատմական ուսումնասիրություններ գրաբար լեզվով (Տաշյան և այլն): Գրաբարն էլ, անշուշտ, որոշ շրջանում՝ 5—9-րդ դարերում փոփոխվում և զարգանում էր, բայց այն ժամանակ նա կենդանի գրական լեզու էր, մինչդեռ 19-րդ և 20-րդ դարերում նա արդեն մեռած լեզու է և փոփոխվել այլևս չի կարող:

§ 5. ՊԵՏԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ.— Ինքնուրույն պետություն ունեցող ժողովրդի գրական լեզուն սովորաբար լինում է նաև պետության պաշտոնական լեզուն և կոչվում է պետական լեզու: Պետական լեզվով է գրվում պետական պաշտոնական գրականությունը, այդ լեզվով են տարվում երկրում դատավարությունը, գործավարությունը, գործարարական աշխատանքները (պայմանագրեր, մուրհակներ և այլն): Սեփականատիրական հասարակարգում պետական լեզուն բազմազգ պետության ներսում սովորաբար հանդիսանում է ճնշման միջոց հպատակ ժողովուրդների և ազգերի նկատմամբ, որոնք հարկադրաբար սովորելով և կիրառելով այդ լեզուն, առտիճանաբար ենթարկվում են ձուլման՝ կորցնելով իրենց լեզուն:

Այսպես, ցարական Ռուսաստանում պետական լեզուն՝ ռուսերենը մի «ոստիկանական դադանակ Հր հանդիսանում» (Լենին), որն իջել էր բոլոր ոչ վելիկոուս ժողովուրդների թիկունքին. փերջիններս զուրկ էին ազատ զարգանալու հնարավորությունից, հաճախ նույնիսկ մայրենի լեզվով դպրոց ունենալու և դասագրքեր ու այդ

գրականություն տպելու իրավունքից և ենթարկվում էին բռնի ուժ-
սացման: Այլ է դրությունը սոցիալիստական հասարակարգում:
ՍՍՌՄ Սահմանադրությամբ ժխտվում է պետական մի առանձին
լեզու ՍՍՌՄ բազմազգ պետության համար: ՍՍՌՄ-ն չունի պետա-
կան լեզու, նա ունի հանրատարած 16 լեզուներ: Ծիշտ է, չնայել
ՍՍՌ-ում հայերենը, իսկ Վրացական ՍՍՌ-ում վրացերենը պետա-
կան լեզու են, սակայն այստեղ պետական լեզվի ֆունկցիաները
այլ են. այստեղ պետական լեզուն չի խանգարում ազգային փոք-
րամասնությունների կուլտուրաների և լեզուների զարգացմանը,
այլ ընդհակառակը: Սովետական յուրաքանչյուր ռեսպուբլիկայի
մեջ ազգային յուրաքանչյուր փոքրամասնություն ազգային մեծա-
մասնության օժանդակությամբ զարգացնում է յուր մայրենի լե-
զուն և ստվար բնակված ազգային փոքրամասնության վայրերում
(ինքնավար ռեսպուբլիկա, շրջան, մարզ, գյուղ) պետական լեզվի
ֆունկցիայով կիրառում է իր մայրենի լեզուն:

§ 6. Լեզուի եւ ԲԱՐԲԱՆ.— Յուրաքանչյուր ազգային լեզու
հանդիսանում է համապատասխան ողջ ազգի ընդհանուր գրական
լեզու. ամեն ազգ կարող է ունենալ, և սովորաբար ունենում է, մեկ
ազգային լեզու, որը և հավասարապես ծառայում է նույն ազգի
տարբեր ու նույնիսկ հակադիր դասակարգերին իբրև համաժողո-
վրդական լեզու:

Ընդհանուր, համաժողովրդական լեզուն, սակայն, սովորաբար
ունենում է իր տերիտորիալ ճյուղավորումները՝ բարբառները:
Սրանք ավել կամ պակաս չափով տարբերվում են թե՛ գրական կամ
ազգային լեզվից, թե՛ իրարից: Բայց իրար հետ սերտ շփվելու և
գրական ու ազգային լեզվի հարատև ազդեցության հետևանքով
բարբառներն էլ աստիճանաբար մոտենում են իրար և գրական
լեզվին, սակայն նրանց տարբերությունները մնում են մինչև հա-
մազգային լեզվի առաջացումը: Որքան ավելի արագ են փոխվում
բարբառները փաղաքներում, այնքան ավելի դանդաղ են փոխվում
և առնմանվում նրանք գյուղերում. որքան ավելի դանդաղ է այդ
պրոցեսը կապիտալիզմի պայմաններում, նույնքան ավելի արագ
է նա սոցիալիզմի պայմաններում:

Լեզուների զարգացման առաջիկա հանգրվանը համազգային
միասնական լեզվի հանգրվանն է, դեպի որն արագ թափով ընթա-
նում ենք մենք և որի պայմաններում չեն լինի այլևս գրական լեզ-
վի ու բարբառների տարբերություններ: Ամեն մի ազգ կունենա

յուր միասնական լեզուն, որը կլինի թե՛ գրական, թե՛ խոսակցական:

§ 7. Լեզուի եվ հոսքի.— Դիալեկտիկան մեզ ուսուցանում է, որ «աշխարհը չի կազմված պատրաստի իրերից և ավարտուն սուրբականերից, այլ հանդիսանում է պրոցեսների համակեցություն, որոնց մեջ անփոփոխ թվացող առարկաները, ինչպես և մեր գլխի միջոցով շինվող նրանց մտացի պատկերները՝ հասկացությունները, գտնվում են անընդհատ փոփոխության մեջ, մերթ առաջանում են, մերթ ոչնչանում» (Էնգելս):

Հեգելի ժամանակից ի վեր ընդհանուր գիտակցության սեփականություն դարձած այս մեծ և հիմնական միտքը, սակայն, կարող է ո՛չ թե խոսքով ընդունել, ա՛յլ կիրառել յուրաքանչյուր առանձին գրքում, ուսումնասիրության յուրաքանչյուր տվյալ բնագավառում (Էնգելս):

Լեզվաբանության մեջ առաջին անգամ Հոմբոլդթը կարողացավ դիտել, որ լեզուն ո՛չ թե պատրաստի և ավարտուն գործ է, ինչպես պատկերացնում էր լեզվաբանությունը մինչև այդ, ա՛յլ անընդհատ գործունեություն:

Այն հանգամանքը, որ լեզուն դիտվում է իբրև բառերի և կանոնների հավաքածու՝ տրված բառարանի և քերականության մեջ, բնավ չի տալիս մեզ իսկական պատկերը, կենդանի լեզուն, և հանդիսանում է «գիտական մեխանիկական վերլուծման մեռյալ արդյունք» (Հոմբոլդթ):

Լեզվի բնական գոյի, իսկական կենդանի լեզվի մեջ չկան «առանձնացած բառեր և կանոններ, ավելին՝ նույնիսկ նախադասություններ: Լեզուն դրսևորվում, առարկայանում է ամեն րոպե, ամեն վայրկյան որպես կենդանի խոսք՝ հանդես բերելով այն բոլոր օրինաչափությունները, որ հատուկ է տվյալ լեզվին:

Եթե նկատի ունենանք, որ նույնիսկ առանձին անհատը մտածելու ժամանակ (իսկ նա մտածում է անպայմանորեն լեզվով), գրելու ժամանակ, կարդալու ժամանակ գործում է միայն որպես հասարակական անհատ, գործում է հասարակական լեզվով, քանի որ «լեզուն... ինձ համար ևս գոյություն ունի շնորհիվ այն հանգամանքի, որ ուրիշ մարդկանց համար ևս գոյություն ունի...»¹, — ապա մեզ համար պարզ կլինի, որ լեզուն իբրև կենդանի խոսք անընդ-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, էջ 20:

հաստ հոսում է՝ բազմազանորեն դրսևորելով իրեն ներհատուկ օրինաչափությունները:

Այժմ մեր առաջ ծառանում է ոչ երկրորդական նշանակություն ունեցող մի հարց. ի՞նչ է լեզուն և ի՞նչ է խոսքը: Այս հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է նմանակություն անցկացնել լեզվի—խոսքի և մտածողության—մտածության միջև, մանավանդ եթե չմոռանանք, որ այդ երկու երևույթները հանդես են գալիս միասնաբար, անանջատորեն:

Իր հասարակական գոյով պայմանավորված մարդը ձեռք է բերել օբյեկտիվ իրականությունն իմանալու այնպիսի ընդունակություն, որից զուրկ են կենդանիները. դա նրա մտածողությունն է. մտածողությունը մարդու մտածելու պոտենցիալ կարողությունն է, բոլոր նրան հնարավորություն է տալիս «զմտաւ ածելու», մտածողության առարկա դարձնելու օբյեկտիվ իրականության այս կամ այն առարկան, կողմը. այդ գործունեությունն ահա կլինի մտածողություն:

Այսպիսով, մտածողությունը մտածելու կարողությունն է պոտենցիալ վիճակում: Մտածությունն էլ այդ պոտենցիայի դրսևորումն է, նրա կիրառումը: Սակայն մտածողությունը և մտածությունը, որ մենք անհրաժեշտ ենք համարում դիտել անջատաբար, իրականության մեջ, և ծագումաբանական տեսակետից, բնավ էլ անջատ չեն իրարից: Չպետք է պատկերացնել, թե մարդը ստեղծել է նախ մտածողությունը և ապա նոր միայն սկսել մտածել: Ամենևին. մարդու մտածելու կարողությունը զարգացել է նրա մտածելու պրոցեսի ընթացքում, իսկ վերջինս միշտ պայմանավորված է եղել առաջինով, ճիշտ այնպես, ինչպես մարդու աշխատելու կարողությունն աստիճանաբար հարստացել և նրբացել է նրա ամենօրյա աշխատանքի պրոցեսում:

Մտածողությանը և մտածությանը համապատասխանում են լեզուն և խոսքը իբրև նրանց դրսևորում, նյութական բաղա: Լեզուն վերացական առումով ոչ այլ ինչ է, քան տվյալ ազգի (տոհմի) խոսելու կարողություն, որը տեղավորվում է բառարանի և քերականության մեջ՝ իհարկե, ոչ լրիվ կերպով և առանց կյանքի: Խոսքը այդ քերականության և բառարանի օգտագործումն ու կենդանացումն է օբյեկտիվ իրականության արտացոլման պրոցեսում: Կենդանի խոսքն է, որ իրական է, կոնկրետ և միխարդավոր անգամ կրկնվող. խոսքն է լեզվի իսկական գոյը, որ հանդես է գալիս ո՛չ միայն խոսելու և գրելու ժամանակ, այլև՝ կարդալու, այլև՝

լուռ մտածելու ժամանակ: Իսկ խոսքն անընդհատ պրոցես է, հոսանքուտ գետ, որի մեջ նրա առանձին տարրերը (բառեր, արմատներ, ածանցներ, վերջավորություններ) անընդհատ փոխազդեցության մեջ են, նման այն պատկերին, որ տվել է Լենինը հետևյալ հատվածում. «Գետը և կաթիլները այդ գետի մեջ: Յուրաքանչյուր կաթիլի դիրքը, հարաբերությունը մյուսների հետ. նրա կապը մյուսների հետ. նրա շարժման ուղղությունը. արագությունը. շարժման գիծը՝ ուղիղ, կորագիծ, շրջանաձև և այլն, վեր, վար: Շարժման գումարը»¹:

Ճիշտ նույն ձևով հոսում է կենդանի խոսքը, որի մեջ առանձին նախադասությունները, իսկ սրանց մեջ էլ առանձին բառերը, սերտ հարաբերություն ունեն իրար հետ, կապված են միմյանց, շարժվում են վեր, վար, ուղիղ կամ թեք գծով, իրար մղում, իրարով պայմանավորվում, իրար նեցուկ դառնում և այլն: Այս է կենդանի խոսքն իր անընդհատ հոսանքի և ծփանքի մեջ, և նրանից դուրս առանձին նախադասություններն ու առանձին բառերը միայն գիտական-հետազոտական կամ մանկավարժական նպատակով կատարված վերացումներ են և խոսքից դուրս անվանապես են միայն կոչվում նախադասություն կամ բառ, ճիշտ այնպես, ինչպես «ձեռքը մարմնից կտրված միայն անվանապես է ձեռք» (Արիստոտել):

Մենք տեսանք այսպիսով, որ լեզվի կոնկրետությունը, նրա իսկական գոյը կենդանի խոսքն է, իսկ լեզուն «խոսողություն» է, այսինքն խոսելու կարողությունը:

Այն հսկայականքը, որ լեզուն ո՛չ թե իբրև խոսք, ա՛յլ իբրև լեզու ինքի սկա կերպով գոյություն չունի ոչ մի արկղում, ոչ մի թանգարանում կամ պահեստում, որ նա իբրև այդպիսին շոշափելի, լսելի չէ խոսքից դուրս՝ առիթ է տվել հնդեվրոպական լեզվաբանությանը բաժանվելու երկու դպրոցի:

«Խնդիրիզուալիստական» դպրոցի համար ազգային, տոհմական և այլ լեզու գոյություն չունի. գոյություն ունեն միայն անհատական լեզուներ, կամ, ինչպես ձևակերպել է այդ դպրոցի անվանի ներկայացուցիչ Բոդուեն դե Կուրտենեն՝ «Գոյություն ունեն միայն անհատական լեզվական մտածություններ, իսկ ռուսական լեզուն, ինչպես և որևէ ազգային կամ տոհմային լեզու, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ զտագույն ֆիկցիա»: Նույնը մի փիչ ավելի մեղմ ձևով արտահայտել է պրոֆ. Մ. Աբեղյանն իր «Հայոց լեզվի տեսության»

¹ Ленинский сборник, IX, էջ 121

մեջ, պնդելով, թե «կարող ենք ասել, որ կան միայն անհատական լեզուներ»։ Զարմանալին այն չէ, որ այս դպրոցի լեզվաբանները ծառերի ետև անտառը չեն նշմարում, այլ այն, որ իրենց հետազոտությունների ընթացքում նրանք ելնում են, այնուամենայնիվ, ազգային լեզվից, խոսում են, օրինակ, ռուսաց կամ հայոց լեզվի, և ոչ թե, օրինակ, Իվանով Պյոտրի կամ Կիրակոսյան Մարտիրոսի լեզվի մասին։

«Սոցիոլոգիական» կոչվող դպրոցը, ընդհակառակը, խոսում է միայն հասարակական, ազգային, տոհմային լեզվի մասին. նրա համար լեզուն հասարակության յուրաքանչյուր անդամին պարտադրվում է նրա ծննդյան օրից, և յուրաքանչյուր ոք պարտավոր է ընդունել արդեն պատրաստի լեզուն ու նույնությամբ կիրառել. չկա անհատական լեզու, այլ կա միայն ֆրանսիական լեզու, գերմանական լեզու և այլն։ Այս դպրոցի համար էլ լեզուն թեպետ հասարակական, բայց վերահասարակական, ինչ-որ վերացական, եթե-րային գոյով ապրող մի սիստեմ է, որ փաթաթվում է յուրաքանչյուր քաղաքացու վզին։

Սակայն այս երկու դպրոցներն էլ անադարտորեն չեն պահպանում իրենց սկզբունքները և փոխադարձ էքսկուրսներ են կատարում միմյանց բնագավառները։ Այսպես, օրինակ, անհատական պաշտական դպրոցի ներկայացուցիչները «անհատական լեզուները» գումարելով հասնում են ազգային լեզվին, ինչպես Վոնդի հոգեբանությունը, որի ոչ նվազ ազդեցության տակ է զարգացել այս դպրոցը՝ անհատական հոգեբանությունների գումարով ստանում է հասարակական հոգեբանություն. սոցիոլոգիական դպրոցն էլ ընդհանուր լեզվի մասնատմամբ և բեկտմամբ հասնում է դասակարգային, դասային, արհեստավորական, հասակային և անհատական լեզվին։ Բայց և այնպես այդ երկու դպրոցներն էլ մնում են կիսաճանապարհին և չեն կարողանում լուծել լեզվաբանության այս կարևոր հարցը, որի լուծումը կարելի է տալ միայն դիալեկտիկական մատերիալիզմի միջոցով։

Այս հարցը ոչ այլ ինչ է, քան ընդհանուրի և մասնավորի, վերացականի և թանձրացականի փոխհարաբերության հարց, որի լուծումը վաղուց է տվել մարքսիզմը։

«Այն բնագիտությունը, — ասում էր էնգելսը, — որը ձգտում է գտնել միասնական մատերիան որպես այդպիսին, որը ձգտում է որակական տարբերությունները հանգեցնել նույնական մանրագույն մասնիկների կազմի զուտ քանակական տարբերություննե-

րին, վարվում է այնպես, ինչպես կվարվեր, եթե նա կեռասների, սառնձերի, խնձորների փոխարեն որոներ միրգ որպես այդպիսին, կատունների, շների, ոչխարների և այլնի փոխարեն որոներ կաթնասուն՝ որպես այդպիսին, գազ որպես այդպիսին, մետաղ որպես այդպիսին, քար որպես այդպիսին, քիմիական միացություն որպես այդպիսին, շարժում որպես այդպիսին»¹:

Պարզ է, որ ընդհանրապես լեզու, ազգային լեզու, տոհմային լեզու որպես այդպիսին որոնող լեզվաբաններն ընկնում են նույն մոլորություն մեջ, որովհետև նրանք այդպիսին գտնել չեն կարող, քանի որ «ընդհանուրը գոյություն ունի միայն առանձնականի մեջ, առանձնականի միջոցով», իսկ «առանձնականը գոյություն ունի ոչ այլ կերպ, քան այն կապի մեջ, որը տանում է դեպի ընդհանուրը»։ Յուրաքանչյուր առանձնական (այսպես թե այնպես) ընդհանուր է»²:

Արդ, գոյություն ունի՞ արդյոք հայոց լեզու որպես այդպիսին, գոյություն ունի՞ արդյոք ռուսաց լեզու որպես այդպիսին, թե՞ դամի «զտագույն ֆիկցիա» է։ Պարզ է, որ հարցի այս դրամն ինքնին սխալ է, քանի որ դրվում է ընդհանուրի հարցն առանձնականից դուրս։

Այո՛, գոյություն ունեն հայոց լեզու, ռուսաց լեզու և այլ ազգային, տոհմային լեզուներ, որոնք, սակայն, կոնկրետանում, դրսևորվում են այդ լեզուները կրող ազգի կամ տոհմի անդամների լեզվագործածության կամ խոսքի մեջ։ Հայաստանի երկնքում կամ հայերի արանքում չէ, որ գոյություն ունի հայոց լեզուն, և ոչ էլ անհատ հայերի «անհատական լեզուների» գումարի մեջ է, որ գոյություն ունի նա, որպես նրանց թվաբանական միջինը։ Ոչ հայոց լեզուն իբրև ազգային լեզու գոյություն ունի առանձին հայերի մեջ որպես առանձնական դրսևորումը կամ արտահայտությունը հայոց լեզու կոչվող ընդհանուրի։

Ինքնին հասկանալի է, որ ընդհանուր (ազգային կամ տոհմային) լեզվի վերացությունը, որը կատարվում է անհատական լեզվագործածությունից կամ լեզվից, ոչ թե զտագույն ֆիկցիա է, այլ օրյակտիվ իրականության ավելի ճիշտ և ավելի խոր իմացում։

«Մտածողությունը, — ասում է Լենինը, — թանձրացականից բարձրանալով դեպի վերացականը, չի հեռանում — եթե նա ստույգ է (NB)... — ճշմարտությունից, այլ մոտենում է նրան։ Մատերիալի-

¹ Архив Маркса и Энгельса, кн. 2, էջ 147:

² Ленинский сборник, XII, էջ 325:

բնության օրենքի վերացությունը, արժեքի վերացությունը և այլն. մի խոսքով բոլոր գիտական (ստույգ, լուրջ, ոչ տխմար) վերացությունները բնությունն արտացոլում են ավելի խոր, ավելի ճիշտ, ավելի լրիվ վերադով»¹:

§ 8. Լեզվի ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ.— Վերացականի և թանձրացականի, ընդհանուրի և մասնավորի կամ ազգային լեզվի և անհատական լեզվի հակադրամիասնությունը, որ անխուսափելիորեն հատուկ է բոլոր լեզուներին, կազմում է լեզվի զարգացման, առաջխաղացման հիմնական լծակը:

«Զարգացումը,— ասում էր Լենինը,— հակադրությունների պայքար է»: Եվ իսկապես, ինչպե՞ս է դարգանում լեզուն. չէ՞ որ յուրաքանչյուր տվյալ մոմենտում յուրաքանչյուր լեզու ունի յուր որոշ բառապաշարը, քերականական որոշ կանոնները, ոճային որոշ նորմաները, որոնք պարտադիր են տվյալ լեզվական կոլեկտիվի անդամ յուրաքանչյուր անհատի համար: Լեզվի նկարագրական կամ դպրոցական քերականությունը միայն ձևակերպում և համակարգում է այն կանոնները, որոնք արդեն իսկ գործում են լեզվի մեջ տվյալ մոմենտում:

Ենթադրենք, թե մեկն այսօր գրում է հայոց լեզվի քերականությունը. կարո՞ղ է արդյոք նա իր գրքի մեջ մտցնել մի կանոն, որը գոյություն չունի մեր լեզվում կամ, ընդհակառակը, առանց քերականության լրիվությունը խախտելու բաց թողնել գործող մի որևէ կանոն: Իհարկե, ո՛չ: Պարտադիր է արդյոք այդ քերականությունը յուրաքանչյուր հայի համար: Իհարկե, այո՛: (Հայերը, անշուշտ, քերականության միջոցով չեն սովորում իրենց լեզուն. այդ նրանք անում են բնական ճանապարհով, այսպես կոչվող բնական քերականության միջոցով. բայց չէ՞ որ գրավոր քերականությունը նույն բնական քերականության, այսինքն՝ լեզվի գործող օրինաչափությունների համակարգումն է միայն): Լեզուն իր կենդանի և գրավոր քերականությամբ պարտադիր է հասարակության բոլոր անդամներին համար. յուրաքանչյուր ոք, որ մտնում է լեզվական տեղյակ կոլեկտիվի մեջ, պետք է անհրաժեշտաբար «ընդհանուր լեզու» գտնի իր շրջապատի հետ, խոսի նույն լեզվով: Լեզվի ընդհանուր, ավանդական նորմայից մազաչափ անգամ շեղվելը նկատվում է որպես «սխալ», ի ցույց է դրվում այս կամ այն կերպով և «ուղղվում»:

¹ Ленинский сборник, IX, էջ 165:

Բավական է, որ, ասենք, հայերենը նոր սովորած մի մարդ (կամ լեզուն նոր բացված երեխա) գործածի ուտեցի ձևը կերա ձևի փոխարեն, իսկույն նրան ի ցույց կդնեն այդ «սխալը» և կսովորեցնեն «ուղիղ» ձևը: Իսկ թե ինչո՞ւ է սխալ ուտեցի ձևը և ճիշտ՝ կերա ձևը, ոչ ոք չի կարող ասել, քանի որ հայոց լեզվում ունենք բազմաթիվ նման ձևեր, որոնք «ուղիղ» են. օրինակ՝ երգում եմ — երգեցի, վազում եմ — վազեցի, քնում եմ — քնեցի և այլն: Թվարկված բոլոր ձևերը «եցի»-ով ճիշտ են, բայց ուսում եմ — ուտեցի ձևը սխալ է: Ինչո՞ւ: Որովհետև այսպես է ընդունված լեզվի մեջ, այդ է թելադրում մեր լեզվի ավանդությունը, որ ճիշտ կլինի կոչել «նյութի պանպանման օրենք»:

Ավանդությունը խոշոր գործոն է լեզվի մեջ, սակայն ոչ ամենակարող և միահեծան: Եվ իրոք, եթե նա միակ և ամենակարող գործոնը լիներ, եթե նրա թելադրությունն անխախտ լիներ լեզվի մեջ, պարզ է, որ լեզվի մեջ փոփոխություն չէր կարող տեղի ունենալ, լեզուն զուրկ կլիներ զարգացումից: Իհարկե, ճիշտ է այն պնդումը, թե մենք այսպես ենք խոսում (և գրում), որովհետև այսպես են խոսել (և գրել) մեր ծնողները, որովհետև այդպես են խոսում (և գրում) ուրիշները, — այլապես մենք չէինք հասկանա ո՛չ միայն մեր ծնողներին, այլև՝ մեր հասակակիցներին: Սակայն ավելի ճիշտ կլինի, եթե ասենք, թե մենք խոսում (և գրում) ենք այնպես և միաժամանակ ոչ այնպես, ինչպես խոսել (և գրել) են մեր ծնողները, ինչպես խոսում (և գրում) են ուրիշները:

Այս «այնպես» հրամայականորեն պարտադիր է ավանդության անողոք օրենքի համաձայն, ժառանգության անխուսափելի օրենքի համաձայն, սակայն, այդ օրենքի կողքին, նրա հետ միասին և նրանից անանջատ, գոյություն ունի և մի ուրիշ օրենք, նույնքան կարևոր և նույնքան պարտադիր: Այդ երկրորդ օրենքը առաջինի բացասումն է, նրա հակադրությունը. սա ավանդախախտությունն է, որ ճիշտ կլինի կոչել «նյութի նորոգման օրենք»: Այս երկու տարամերժ օրենքները գործում են յուրաքանչյուր լեզվի մեջ և առաջ տանում նրա զարգացումը (խոսքը, անշուշտ, վերաբերում է կենդանի լեզուներին և բնավ ոչ՝ մեռած, օրինակ՝ գրաբար լեզվին, որը, իհարկե, չի էլ զարգանում):

Ավանդությունը հրամայում է գործածել այսինչ ձևը, այսինչ բառը, այսինչ ոճը, և յուրաքանչյուր քաղաքացի ընդունում է այն, ինչ որ թելադրում է նրան ավանդությունը: Բայց քանի որ յուրաքանչյուր մարդ հասարակության անդամ է, որոշ գոյի տեր և վեր-

ջապես քանի որ նա մարդ է և ո՛չ թե ձայնագիր գործիք, հասկանալի է, որ նա ընդունում է այն, ինչ նրան թելադրում է ավանդությունը, բայց ընդունում է ակտիվ կերպով, ընդունում է ներգործելով, իր լուսման մտցնելով այն բոլորի մեջ, ինչ որ ընդունում է ավանդությունից:

Ավանդության թելադրած ընդհանուր ազգային լեզուն բեկվում, կոնկրետանում, անհատականանում է առանձին անհատների մեջ, և այսպիսով, տեղի է ունենում ավանդախախտում ավանդության ընդունման իսկ պրոցեսում: Հենց այդ ավանդախախտությունն է առիթ տալիս լեզվաբաններին պնդելու, թե չկան երկու ռուս, որ խոսեն ճիշտ միևնույն ռուսերենով, չկան երկու հայ, որ խոսեն ճիշտ միևնույն հայերենով, և ուրեմն՝ չկա ռուսաց լեզու իբրև այդպիսին, հայոց լեզու իբրև այդպիսին և այլն, ա՛յլ կան միայն անհատական լեզուներ:

«Նյութի պահպանման» և «նյութի նորոգման» հիմնական օրենքները լեզվի մեջ գործում են միասնաբար, ապահովում նրա աստիճանական զարգացումը և պահպանում հավասարակշռությունը:

Ավանդախախտությունը, որ, ինչպես տեսանք, միշտ գոյակցում է ավանդությանը, վերաբերում է լեզվի թե՛ բովանդակությանը և թե՛ ձևին, ըստ որում բովանդակության բնագավառում տեղի ունեցող ավանդախախտումը պայմանավորված է անհատի գերազանցապես հասարակական գոյով, արտացոլում է այդ գոյը, մինչդեռ ձևի բնագավառում տեղի ունեցող ավանդախախտումը պայմանավորված է լեզվական այն զարգացմամբ ու ճաշակով, որ ստացել է տվյալ անհատն իր միջավայրում և առանձնապես մանկության շրջանում: Եվ մինչդեռ բովանդակության (բառիմաստի) ավանդախախտման ընթացքում հանդես է գալիս հասարակական գոյով անմիջականորեն պայմանավորվող ակտիվությունը, ձևի ավանդախախտության ընթացքում, ընդհակառակը, հանդես է գալիս անհատի կողմից պատմա-հասարակականորեն ձևավորված մի այլ ավանդություն, որը պայմանավորվում է գերազանցապես լեզվական, բարբառային այս կամ այն միջավայրում մեծացած լինելու և լեզվական-արտաբերական ուրույն ունակություններ ժառանգած լինելու իրողությամբ, ինչպես և պարզացման ու միօրինակացման մղումով:

Իրականության մեջ ավանդախախտության այս երկու կողմերը, սակայն, հաճախ միասին էլ հանդես են գալիս, քանի որ պատ-

մա-հասարակականորեն լեզվա-արտաբերական որոշ ավանդություն ձեռք բերած առանձին հատվածները (այս կամ այն բարբառով խոսողների ամբողջություն) նույնպես բաղկացած են հասարակական տարբեր գոյ ունեցող անհատների խմբերից, որոնք, անշուշտ, այս կամ այն բառի իմաստի մեջ իրենց գոյն արտացոլելու հետ մեկտեղ արտահայտում են և իրենց բարբառային առանձնահատկությունները:

Մենք տեսանք, որ ավանդախախտությունը գոյակից է ավանդությանը՝ իբրև նրա բացասում, իբրև նրա հակադրություն: Սակայն եթե ավանդությունը հավիտենապես էլ մնալիս լիներ իբրև ավանդություն, իսկ ավանդախախտությունը՝ իբրև նրա հավիտենական օպոզիցիա, պարզ է, որ լեզվի «սալակին առաջ չէր շարժվի» և լեզուն էլ կմնար հավիտենապես նույնը:

Մեր նպատակն էր, սակայն, ցույց տալ, որ այդ հակադրամիասնությունն է լեզվի զարգացման լծակը: Իսկ լեզվի զարգացումը կատարվում է հետևյալ ձևով. գործող քերականությունից (ավանդությունից) շեղվող արհամարհված, բայց իբրև նոր որակի տարր առաջ եկած ավանդախախտությունը քանակական «ընդհատակյա» աճմամբ վերածվում է որակի, դառնում ավանդություն և նախկին ավանդությունը դարձնում ավանդախախտություն: Այս-
 !, լեզվի մեջ տեղի է ունենում նոր որակի ծնունդ, «թռիչք», սվելի ճիշտ՝ օրինականացվում է դանդաղորեն արդեն կա-
 ւած փոփոխությունը և սրբագործվում քերականության միջոցով:

Լեզվի մեջ այդ պրոցեսը տեղի է ունենում ոչ միանգամից, այլ դանդաղ, աստիճանաբար: Հին որակից նոր որակին անցնելը, ինչպես ճիշտ կերպով նշել է Ի. Վ. Ստալինը, տեղի է ունենում «լեզվի նոր որակի, նոր կառուցվածքի տարրերի աստիճանական ու տևական կուտակման միջոցով, հին որակի տարրերի աստիճանական մահացման միջոցով»¹: Հակառակ Ն. Մառի և նրա հետևորդների սխալ ու հակապատմական պատկերացման, մաբֆսիզմը չի ընդունում հանկարծակի պայթյուններ լեզվի զարգացման մեջ, գոյություն ունեցող լեզվի հանկարծակի մահացում և նոր լեզվի հանկարծակի կառուցում²:

¹ Ի. Վ. Ստալին, Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը, Հայպետհրատ, 1952, էջ 54:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 53:

Քերականութիւնը, ճիշտ է, որոշ ակտիւ դեր ունի լեզվի կարգավորման ընագավառում՝ իբրեւ կարգավորող գիտութիւն, բայց նրա այդ ակտիւութիւնը սահմանափակված է գործող ավանդութեամբ: Նկարագրված ձևով սրբագործված նախկին ավանդախափութիւնն սկզբնական շրջանում իր հակադրութիւնը, իր խափտումը գտնում է տակավին իսպառ չվերացած նախկին ավանդութեան մեջ, իսկ որոշ ժամանակից հետո ձեռք է բերում նոր ախոյան, որը հասարակական ավելի հիմնավոր կոմաններ ունենալու դեպքում բռնում է նրա տեղը՝ նրա իսկ անցած ճանապարհով: Պարզենք մեր ասածն օրինակներով:

Մինչև անցյալ դարի 2-րդ կեսը հայ իրականութեան մեջ ավանդական գրական լեզուն գրաբարն էր՝ աշխարհաբարից շատ կողմերով տարբեր, նրան հակադիր այդ լեզուն: Գրաբարը բոլոր պրագմատիկ համար արդեն վաղուց երկրորդ լեզու էր՝ մայրենի բարբառից հետո: Աճող բուրժուազիան և նրա մտավորականութիւնը գտան գրաբարն իբրեւ պարտադիր ավանդական լեզու, բայց գրաբարն այլևս չէր կարող բավարարել նոր հարաբերութիւններին և նոր՝ ազգային կուլտուրայի կերտմանն ու տարածմանը: Գրաբարի կողքին, իբրեւ նրա հակադրութիւն, վաղուց սկսել էր զարգանալ մի նոր լեզու՝ գրական աշխարհաբարը, որը տակավին ավանդախափութիւն էր: Բայց ահա աշխարհաբարը տարածվեց այնքան, որ նույնիսկ գրաբարի ջերմեռանդ քրմերը (Ա. Արարատյան և այլն) հաճեցին թույլ տալ նրա գործածութիւնը «ցածր», առտնին, առեւտրական և այլ հարաբերութիւնների ընթացքում, պայմանով, որ գրաբարը մնար իբրեւ «գրոց ավանդական լեզու»: Սակայն աշխարհաբարը շուտով դարձավ նաև «գրոց լեզու», հասավ իշխող բարձրութեան, և գրաբարն ստիպված եղավ նրան «գիշել» յուր տեղը: Աշխարհաբարը դարձավ իշխող ավանդութիւն, իսկ գրաբարը՝ ժամանակավորապես հանդուրժելի ավանդախափտում (հնաբանութիւն) որը, սակայն, կարճ ժամանակից հետո իսպառ հեռացավ հրապարակից՝ պատասպարվելով Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան վանքերում ու էջմիածնում:

Այսպես տեղի ունեցավ մեր լեզվի որակական անցումը 19-րդ դարի 2-րդ կեսում, և այսպես հասավ ավանդական բարձրութեան մեր ազգային լեզուն:

Աշխարհաբարն էլ, սակայն, քարացած վիճակում չէր. այդ նոր ավանդութիւնն էլ ուներ յուր ախոյանը հանձին առանձին բարձրանից բարձրացող և գրաբարից մնացած ձևերի: Նազարյանի և

Նալբանդյանի ժամանակ, օրինակ, տակավին ավանդական էին «սորա, սորանով, սոցա, սոցանով, դոցա, մեք, գործելոյ, երգելոյ» և այլ ձևերը, որոնք ոչ մի պաշտպանություն չէին գտնում ժողովրդական բարբառների մեջ, ավելին՝ արդեն իսկ Նազարյանի և Նալբանդյանի շրջանում իրենց ախոյանն ունեին հանձին «սրա, սրանց, սրանով, սրանցով, դրանց, մենք, գործելու, երգելու» և այլ ձևերի: Եվ ի՞նչ ստացվեց. վերջին ձևերը, որ սկզբնական շրջանում ավանդախախտական էին, կարճ ժամանակում բարձրացան ավանդականի բարձունքը և այսօր «մեք» ձևը միանգամայն մոռացված է, իսկ եթե մի չորս-հինգ ծերունի տակավին գործ են ածում «դոցա, սոցա, սորանով, ասելու» ձևերը, ապա այդ անհատները միայն կենդանի թանգարան են նախորդ սերնդի համար ավանդական, իսկ այժմ ավանդախախտական այդ ձևերի:

Զարգացման ընթացքում չի բացասվում արդեն մի անգամ ավանդախախտությամբ մերժված ձևերի կրկին բարձրացումը երբեմնի ավանդական աստիճանի, եթե, իհարկե, հասարակությունը դրա պահանջն զգում է: Այսպես, օրինակ, այդ կարգով մեր այսօրվա լեզվի մեջ կենդանացել և ավանդական են դարձել ի, ըստ և մասամբ առ, ընդ նախորդները, որոնք լայն կիրառում են ստացել մեր լեզվի մեջ:

Առանձնապես դժվար է դիտել ավանդախախտական կողմը ընթացիկ լեզվի մեջ, որովհետև նա տակավին դժվարությամբ է ենթարկվում օբյեկտիվ դիտողության, բայց աշխատենք մի քանի օրինակով ցույց տալ նաև արդի հայերենի ավանդախախտական կողմերից մի քանիսը:

Այսօր շատ սովորական երևույթ է, որ հաճախ միեկնույն մարդը գործ է ածում ներքոհիշյալ երկու ձևերը, ըստ որում առաջինս ավելի՝ գրելիս, իսկ երկրորդը՝ խոսելիս

1-ին

2-րդ

ընկերոջ

ընկերի

սյան

սյունի

ձյան

ձյունի

ընդգրկման

ընդգրկումի

ցասման

ցասումի

կայսեր

կայսրի

արյամբ

արյունով

պինու

գինիի

Այս շարքերի օրինակները կարելի է անսահմանորեն շարունակել, բայց նրանց գոյակցությունն անսահմանորեն տևական համարել, այդ երկու տարրեր ձևերի համատեղությունը հավիտենական համարել չի կարելի: Պարզ է, որ զուգահեռ այս երկու ձևերից մեկը միայն կարող է իշխող լինել:

Առաջմ մեր լեզվի մեջ ընդունված է համարվում առաջին շարքը, որն ավանդաբար գալիս է մեծ մասամբ գրաբարից: Բայց երկրորդ շարքն արդեն իսկ այնքան տարածված է, որ մրցում է առաջինի հետ և այնքան հիմնական կովաններ ունի մեր իրականության մեջ, որ դժվար թե տեղիք տա կասկած հայտնելու նրա ապագայի վերաբերյալ:

§ 9. Ձեւ էՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.— Լեզուն բացի հաղորդակցական իր հիմնական դերից, ունի և մի այլ ֆունկցիա. դա մտածության առարկայացումն ու դրսևորումն է: Օբյեկտիվ իրականության բարդ ճարտարարվեստի մեջ գործող՝ հասարակայնորեն կազմակերպված մարդը այդ իրականությունն ընկալում է իր զգայարանների միջոցով, բայց գիտակցում, իր ներաշխարհի սեփականություն է դարձնում միայն այն ժամանակ, երբ իր գիտակցության մեջ հասկացություններ է կազմում: Այս վերջիններն էլ անհրաժեշտաբար ամրանում են հոգաբաշխ հնչյունների որևէ խմբի: Այնպես որ՝ հենվելով Մարքսի և էնգելսի սահմանման վրա, կարող ենք ասել. հասկացությանն իբրև մտածողության (ռոգոս) միավորի կառչած է մատերիային՝ հնչյուններին կառչած լինելու «անեծքը»:

«Մարդիկ իրենց շրջապատում են հնչյունների աշխարհով, որպեսզի ընկալեն և վերամշակեն առարկաների աշխարհը»,— ասում էր արդեն հիշատակված Հումբոլդտն իր հայտնի աշխատության մեջ:

Նվ իրոք, հնչյունները՝ օդի տատանվող շերտերն են, այն նյութը, որի միջոցով ամրանում և հաստատվում է առարկաների, երևույթների իմացումը, նրանց և միայն նրանց միջոցով օբյեկտիվ իրը իմացվում է սուբյեկտի միջոցով, դառնում սուբյեկտիվ, և դարձյալ նրանց միջոցով է, որ նա վերստին օբյեկտիվանում է և հանդես գալիս իբրև առարկայացած, իսկական գիտակցություն: Հնչյունների մեջ է արտահայտվում մտքի կյանքը, ինչպես ասում է Մարքսը. «Նույնիսկ մտածողության հիմնական տարրը, որի մեջ է արտահայտվում մտքի գործունեությունը՝ լեզուն, զգայական բնույթ

ունի»¹ կամ «լեզուն, որի օգնությամբ է բացահայտվում մտածողության գործունեությունը...»:

Օբյեկտիվ ռեալականության մեջ գործող և այդ ռեալականության վրա ներգործող մարդն անհրաժեշտաբար գործում է նաև իր գլխով, «արտաքին աշխարհի տպավորությունները մարդու վրա՝ արտահայտվում են նրա գլխի մեջ, արտահայտվում են դրա մեջ զգայությունների, մտքերի, գրգիռների, կամային շարժումների ձևով...» (էնգելս): Սակայն որպեսզի այդ արտահայտությունները բարձրանան հասկացության աստիճանին, դառնան հասկացություններ, անհրաժեշտ է, որ նրանք մարդու գլխի մեջ կապվեն հնչյունների հետ: «Զգայական ընկալումը տալիս է առարկան, միտքը (рассудок)՝ նրա անունը: Մտքի մեջ չկա ոչինչ, որ չլինի զգայական ընկալման մեջ, բայց այն, ինչ որ զգայական ընկալման տրված է իրապես, մտքի մեջ գտնվում է միայն անվանապես, անունով» — ասել է Լ. Ֆոյերբախը և դրա համար արժանացել է Լենինի կողմից «լավ է ասված», NB «լավ է ասված» գնահատականին²:

«Միտքն ուղեղի արդյունք է... Իմ գրասեղանը, որպես իմ մտքի բովանդակություն, համընկնում է այդ մտքի հետ, չի տարբերվում նրանից: Բայց այդ գրասեղանը՝ իմ գլխից դուրս՝ նրա առարկան է, նրանից բոլորովին տարբեր: Յոզ. Դիցքենի այս փոքր Լենինը շատ է հավանել և արժանացրել է «միանգամայն պարզ մատերիալիստական դրույթ» գնահատականին³:

Կարևորը հենց այդ անվանապեսն է, որ կազմում է լեզվի — մտածողության միավորը, որը հանդիսանում է «բարձրագույնս կազմակերպված մատերիայի՝ ուղեղի բարձրագույն արտադրանքը», որ օբյեկտիվորեն առկա իրի «մտացի լուսանկարն է, պատկերը» (Լենին):

Յուրաքանչյուր հասկացություն մարմնավորվում է հնչյունների միջոցով: Ականջով ընկալվող հնչյուններն այն մատերիան են, այն նյութը, որի միջոցով օբյեկտիվ առարկան դառնում է սուբյեկտի՝ ընկալող մարդու սեփականություն և կրկին օբյեկտիվանում իբրև հասկացություն-բառ՝ դառնալով լեզվական միավոր:

Լեզվի միավոր հանդիսացող բառը անհրաժեշտորեն իր մեջ

¹ Архив Маркса и Энгельса, кн 3, էջ 258:

² Ленинский сборник, XII, էջ 141:

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 14, էջ 323:

ունի իրար հակադիր երկու կողմ՝ հնչյուններ և բովանդակություն, որոնք հանդես են գալիս միասնաբար, սակայն հակադրության մեջ:

Ձևի և բովանդակության հակադրամիասնության հարցը նորություն չէ մարքսիստական մտքի համար: Ձևը, ինչպես հայտնի է, պայմանական արտահայտությունն է բովանդակության, որը, սակայն, հավիտենապես կառչած չէ իր պատիձին: Քանի որ բառն իբրև հասկացության ձև, իբրև առարկայի անուն, որը «ծառայում է տարբերման համար...», որը դարձնում եմ առարկայի ներկայացուցիչ, առարկայի բնորոշիչ, որպեսզի մտաբերեմ ամբողջությամբ» (Ն. Ֆոյերբախ), միայն պայմանականորեն է արտահայտում օբյեկտիվ առարկան, իսկ այդ օբյեկտիվ առարկան մարդիկ արտացոլում են իրենց լեզվի նյութով, ապա ինքնին հասկանալի է, որ տարբեր լեզուներ կրող մարդիկ լեզվական տարբեր ձևերով, տարբեր հնչյուններով պիտի արտացոլեն միևնույն առարկան, միևնույն հասկացությունը, միևնույն իմաստը:

Այսպես, օրինակ, հաց, դասակարգ, կոլտեմեսություն և այլ ձևերն ընդհանուր են բոլոր հայերի համար, դրանք հայկական միասնական ազգային ձև են հանդիսանում: Միևնույն իմաստն արտահայտող хлеб, класс, колхоз և այլ ձևերն ընդհանուր են բոլոր ռուսների համար. դրանք ռուսական միասնական ձև են հանդիսանում: Որևէ հայ կամ որևէ ռուս, եթե նա ուրիշ լեզու չգիտե իր մայրենի լեզվից դուրս, վերոհիշյալ հասկացությունները կարող է ունենալ միայն այդ ձևերի միջոցով և ոչ այլ կերպ: Դա անխուսափելի է իբրև ավանդական իրողություն, ավանդության առկայություն տվյալ ժամանակաշրջանում:

§ 10. ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾՔԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Վերը (§ 7) մենք հանգեցինք այն եզրակացության, որ լեզվի կոնկրետությունը, նրա իսկական գույր կենդանի խոսքն է. այս վերջինս անընդհատ հոսանք է, որի մեջ առանձին նախադասությունները, իսկ նրանց մեջ էլ առանձին բառերը սերտորեն կապված են միմյանց, իրարով պայմանավորվում և իրար նեցուկ են դառնում: Ասացինք նաև, որ առանձին նախադասություններն ու բառերը միայն գիտական-հետազոտական նպատակով կատարված վերացումներ են և խոսքից դուրս միայն անվանապես են կոչվում նախադասություն կամ բառ: Նույնը կարելի է ասել նաև լեզվական ավելի փոքր երևույթների մասին, ինչպիսիք են վերջավորությունները, ածանցները, վանկերը և հնչյունները:

Լեզվաբանությունն էլ, ինչպես բոլոր գիտությունները, ան-

հրաժեշտաբար դիմում է վերլուծման, տարրալուծման միջոցին, միասնական-ամբողջականը՝ խոսքը բաղադրիչ և բաղկացուցիչ մասերի բաժանելու եղանակներին, որպեսզի հասնելով բաղկացուցիչ ամենափոքր մասնիկներին՝ կարողանա ճիշտ և զիտական եզրակացություններ տալ ամբողջական բաղադրյալի մասին:

Քանի որ, ինչպես արդեն ասել ենք, լեզուն երկու տարբեր, հակադիր կողմերի՝ հնչյունների և իմաստի միասնությունն է, ապա ուրեմն լեզվական վերլուծում-տարրալուծումների միջոցով կարելի է՝

ա) Հնչյունական ամբողջական հատվածները բաժանել արտասանական ալիքի փոքր տարրերի, սրանք՝ ալիքի ևս փոքր տարրերի մինչև արտասանության տեսակետից այլևս անբաժանելի տարրերին հասնելը:

բ) Խոսքը բաժանել մտքերի, վերջիններս իրենց մասերին, սրանք էլ իրենց բաղկացուցիչ միավորներին, մինչև խոսքի ամենափոքր միավորներին հասնելը:

գ) Արտասանվածքը բաժանել իմաստային բաղադրիչ հատվածների, վերջիններս ալիքի փոքր միավորների, մինչև իմաստի և արտասանության տեսակետից այլևս անբաժանելի մասերին հասնելը:

Վերցնենք, օրինակի համար, մի նախադասություն՝ «Հայկին իրենց արտի ցորենն է դուր գալիս» և տեսնենք, թե ինչ կստանանք այս երեք եղանակներով վերլուծելու հետևանքով:

ա) Սոսկ արտասանական-հնչյունական տեսակետից վերլուծելու ժամանակ չպետք է հաշվի առնենք այն, թե ինչ է նշանակում, ինչ իմաստ ունի տվյալ հատվածը. վերլուծման այս եղանակը նկատի է առնում սոսկ այն, թե ինչպես է հնչում, և լսվում վերլուծման հնթակա արտասանվածքը, իսկ մեր նյութը հնչում և լսվում է հետևյալ ձևով՝

Հայկի—նիրեն—ցարտի—ցորեն—նեդուր—գալիս:

Մեր այս արտասանվածքը հնչման խեղափոխության տրոհվում է հետևյալ հատվածների՝ Հայկի, նիրեն, ցարտի, ցորեն, նեդուր, գալիս:

Այս հատվածներից յուրաքանչյուրը կազմում է հնչյունական մի ամբողջություն և մի շեշտով առանձնանում, սահմանադրվում մյուսներից: Նկատելի է, որ տարբեր բառերի մասեր միանում են իրար՝ ստեղծելով հնչյունական շեշտավոր միավորներ: Խոսելու ժամանակ մենք հենց այդպես էլ վարվում ենք, և մեր արտա-

սանվածքը բաժանում ենք ո՛չ թե առանձին բառերի, ա՛յլ շեշտավոր կտորների: Առանձին բառը կարող է հնչյունական ինքնուրույն միավոր հանդիսանալ միայն այն ժամանակ, երբ նրան հաջորդող կամ նախորդող բառերը չեն քաշում և իրենց միացնում նրա այս կամ այն հնչյունը:

Առաջ տանենք մեզ տրված արտասանվածքի վերլուծությունը: Դրա համար հարկավոր է վերցնել շեշտավոր ամբողջություններից յուրաքանչյուրը և տեսնել, հնարավո՞ր է արդյոք հնչման տեսակետից ավելի փոքր տարրերի բաժանել այդ հատվածները: Վերցնենք Հայկի, նի-րեն, ցաւ-տի կտորները: Սրանցից յուրաքանչյուրը արտասանական տեսակետից դարձյալ բաժանելի է: Դրանք բաժանվում են՝ Հայ-կի, նի-րեն, ցաւ-տի մասերի, որոնք վանկ են կոչվում և արտասանվում են շնչի մի արտամղումով:

Սակայն ստացված վանկերը ևս դեռ անբաժանելի տարրեր չեն արտասանության տեսակետից: Նրանք ևս իրենց հերթին ենթակա են տրոհման, և այդ հանդիսանում է հնչյունական վերլուծման վերջին փուլը, որտեղ կանգ կառնի մեր լսողության ու տեսողության զգայարանների վերլուծական կարողությունը: Այս վերջին փուլում մենք կստանանք հ, ա; յ, կ, ի, ն, ի, ր, ե, ն, ց, ա, ր, տ, ի տարրերը, որոնք կոչվում են հնչյուններ, համարվում են հնչական նվազագույն տարրեր և անբաժանելի են «սովորական աչքով»: Նրանց հետագա բաժանումը հնարավոր է միայն հնչյունաբանական վերլուծման միջոցով:

բ) Այժմ փորձենք մեզ տրված արտասանվածքը վերլուծել ըստ մտքի, ելնելով միայն մտքից, զանց առնելով նախադասության անդամների և բառերի ձևերն ու դասավորությունը: Այս եղանակով մենք կստանանք երեք հիմնական միավոր կամ հատված՝

ա) Հայկին

բ) իրենց արտի ցորենը

գ) դուր է գալիս:

Առաջին միավորը նշում է, թե ո՛ւմ է դուր գալիս, երկրորդ միավորը՝ թե ի՛նչն է դուր գալիս, իսկ երրորդ հատվածը ցույց է տալիս, թե ի՛նչ է լինում, ի՛նչ է անում ցորենը:

Մեր ընտրած նախադասության (մտքի) այս երեք միավորներից մեկը՝ երկրորդը, դարձյալ կարելի է տրոհել մտքի ափելի փոքր միավորների, որոնք են՝

ա) իրենց, բ) արտի, գ) ցորենը:

Սրանք այլևս անբաժանելի են վերլուծման երկրորդ եղանակի պայմաններում, այսինքն՝ մտքի հաշվառման պայմաններում, քանի որ հանդիսանում են մտքի, նախադասության նվազագույն միավորներ, անդամներ: Այդ չի նշանակում, թե մեր ստացած միավորները ընդհանրապես այլևս անբաժանելի են. թե՛ որ, օրինակ, Հայկին բառը կարելի է տրոհել Հայկ-ի-ն մասերի (Հայկ, Հայկի, Հայկին), որոնցից յուրաքանչյուրը իմաստ ունի: Բայց երկրորդ եղանակով մենք պիտի հասնեինք մտքի և ոչ թե իմաստի միավորներին: Այս վերջիններին հասնելու համար հարկավոր է դիմել արտասանվածքի վերլուծության 3-րդ եղանակին, որով արտասանվածքը մասնատում ենք՝ հաշվի առնելով հնչական կողմի և իմաստի փոխադարձ առնչությունը:

գ) Այս երրորդ եղանակով մեզ տրված արտասանվածքը նախ և առաջ կրթականի Հայկին — իրենց — առախ — ցորենն — է — դուր — գալիս կտորների, որոնցից յուրաքանչյուրը մի ամբողջական իմաստային միավոր է՝ արտահայտված հնչյունական համապատասխան խմբերով:

Վերլուծման այս եղանակը մեզ հասցնում է ամենից առաջ առանձին-առանձին բառերի. վերևում բերված յուրաքանչյուր միավորը մեկ բառ է:

Սակայն բառերը դեռ անբաժանելի միավորներ չեն. նրանք ևս հաճախ լինում են բաղադրված և տրոհվում են այնպիսի մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրը իմաստային-հնչյունական ինքնուրույն միավոր է: Այսպես, օրինակ, Հայկին բառը տրոհվում է Հայկ-ի-ն բաղադրիչների, որոնցից առաջինը (Հայկ) արտահայտում է այլ իմաստ, քան երկրորդը (-ի) և երրորդը (-ն), և նրանք այլ պարագաներում էլ կարող են հանդես գալ մեր լեզվի մեջ ոչ իրար հետ՝ արտահայտելով իրենց սեփական իմաստը: Այդ կարելի է պարզ տեսնել ստորև բերված սխեմայում.

Հայկ-ի-ն

Հայկ-ը	Սուրեն-ի-ն
Հայկ-ից	քար-ի-ն
Հայկ-ով	գրք-ի-ն

Այս բառաշարերից առաջինը (Հայկը, Հայկից, Հայկով) մեզ ցույց է տալիս, որ Հայկ հնչյունախումբն ունի յուր կայուն իմաստը բոլոր դեպքերում, իսկ երկրորդ բառաշարով (Սուրենին,

քարին, գրքին) ճշտվում է ի + ն հնչյունախմբի իմաստը, որը դարձյալ կայուն է (տրական հոլով, որոշյալ առում):

Նույն ձևով կարելի է տարրալուծել իրենց բառը, իրեն և -ց մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի յուր կայուն իմաստը և արտահայտում է այն նաև այլ դեպքերում:

Հայոց լեզվի բոլոր բառերը իհարկե բաղադրված չեն, և չի կարելի ամեն դեպքում բառերի այսպիսի տարրալուծում կատարել: Այդ կլինի բռնազբոսիկ, իսկ ստացված արդյունքը՝ անհեթեթ: Այսպես, օրինակ, մեր ստացած Հայկ հնչյունախումբը կարելի է բաժանել ներքոհիշյալ ձևով, տեսնելու համար այդ անհեթեթությունը.

Հայ-կ

Հայ-տ

հար-կ

Հայ-ր

լեր-կ

Այս արհեստական սխեման ցույց է տալիս, որ մեր տարրալուծումը բռնազբոսիկ է, քանի որ ստացվեցին այնպիսի հնչյուններ կամ հնչյունախմբեր, որոնց մեջ իմաստ չի դրված, կամ որոնք իմաստ չեն արտահայտում: Սրանով միաժամանակ ապացուցվեց, որ հայտ, հայր, հարկ, լերկ բառերը բաղադրված կամ կազմված չեն տվյալ շինծու տարրերից և հետևաբար չեն կարող բաժանվել իմաստային ավելի փոքր միավորների:

Բառերը կարելի է (և պետք է) տարրալուծել ո՛չ թե այնքան և այնպիսի մասերի, որքան և որպիսի մասեր մենք կրնաքենք ըստ մեր ցանկության կամ պատահականորեն, ա՛յլ այնքան և այնպիսի մասերի, որոնցից նրանք իրոք բաղադրված են: Ըստ որում, այդ բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը անպայման պետք է ունենա յուր կայուն իմաստը նաև ուրիշ բաղադրությունների կամ առանձին գործածության մեջ:

Սակայն այս պայմանն էլ լիովին բավարար չէ: Հաճախ հնարավոր է այս կամ այն բառը բաժանել հնչյունական այնպիսի մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն իրոք ունի յուր կայուն իմաստը նաև այլ բաղադրությունների մեջ և առանձին գործածությամբ, թեև նրանք ոչ մի առնչություն չունեն տվյալ բառի հետ: Օրինակի համար սարդաբ բառը կարելի է բաժանել՝ սար-դաբ, սարդ-աբ, ս-աբդաբ մասերի, մինչդեռ սարդաբ բառը բաղադրված չէ նրանցից և ոչ մի առնչություն չունի ո՛չ սար, սարդ, արդաբ բառերի

և ո՛չ էլ ս հոդի կամ ար հնչյունախմբի հետ, որը հայերենում բայի անցյալ կատարյալի վերջավորությունն է եզակի երրորդ դեմքի համար (տես-ար, հաս-ար, եկ-ար և այլն): Ճիշտ նույն ձևով ֆաղաֆ բառը կարելի է բաժանել ֆաղ և աֆ մասերի, որոնցից առաջինը, կարծես, մեր ֆաղ (ֆաղել, ֆաղհան և այլն) բառն է, իսկ երկրորդը բայական վերջավորություն (տես-աֆ, եկ-աֆ, հաս-աֆ և այլն): Սակայն այս տրոհումն էլ, ինչպես և նախորդը, սխալ է ու անիմաստ, որովհետև ֆաղաֆ բառը չի կազմված ֆաղ և աֆ հնչյունախմբից, ինչպես և ֆաղաֆ բառի իմաստը չի բաղադրված ֆաղ բառի և աֆ վերջավորության իմաստներից:

Ուրեմն բառի իմաստային ճիշտ տարրալուծման պայմանը ձևադրում է տվյալ բառի տրոհումը ո՛չ թե պատահական իմաստ ունեցող ալելի փոքր հնչյունախմբերի, ա՛յլ այնպիսի մասերի, որոնց ո՛չ միայն հնչյունական-նյութական առկայությունն է բացահայտ տվյալ բառի մեջ, այլև՝ իմաստային: Այլ ձևով ասած՝ բառը տարրալուծել կարելի է միայն այն դեպքում, երբ նա իրոք բաղադրված է, բաղադրյալ իմաստ ունի և կազմված է բաղադրիչ իմաստների հնչյունախմբերի միացումից:

Բառերի իմաստային-նյութական ճիշտ տարրալուծման միջոցով ստացվող տարրերը հանդիսանում են լեզվի այն նվազագույն միավորները, որոնց մեջ զրոսերվում է հնչյունների և իմաստի անքակտելի միասնությունը: Այդ տարրերը կոչվում են ձևույթ (մորֆեմա):

Ձևույթները ձևի և բովանդակության հակադրամիասնության նվազագույն տարրերն են լեզվի մեջ, անկախ նրանց մեծությունից ու փոքրությունից:

Ձևույթը կարող է և՛ միահնչյուն լինել, ինչպես ս, դ, և հոգերը, ու շաղկապը, է բայը, և՛ բազմահնչյուն, ինչպիսի դու, երեկ, ֆաղաֆ, երիտասարդ բառերը: Ձևույթի համար էական է ոչ թե հնչյունների քանակը, այլ տվյալ հնչյունի կամ հնչյունախմբի հետ անբաժանելիորեն կապված իմաստը: Եթե, օրինակ, երիտասարդ բառից մեկ կամ մի քանի հնչյուն հանենք, մնացածն ալելի բազմահնչյուն կլինի, քան է, ու, դու բառերը և ս, դ, և հոդերը, բայց այլևս ոչ մի իմաստ չի արտահայտի ոչ առանձին գործածությամբ («երիտասարդ», «րիտասարդ», «տասարդ») և ոչ էլ կապակցությունների մեջ («տասարդացնել», «երիտասներից» և այլն), մինչդեռ գիրքս, գիրքդ, հով է, ես ու դու օրինակներում շատ

հստակ զգացվում է ա, դ, է, ու ձևույթների իմաստը, թեև նրանք միայն մեկական հնչյուն են:

Արտասանվածքի վերլուծության այս երրորդ եղանակը անառակելիորեն ապացուցում է, որ բառերը կա՛մ կազմված են լինում բաղադրիչ ձևույթներից և կա՛մ հանդիսանում են անբաժանելի, ինքնուրույն ձևույթներ (քաղաք, մարդ, երիտասարդ): Գիտականորեն միանգամայն սխալ է և պատմական զարգացմանը հակասում է դպրոցական քերականության այն մեխանիստական շարքայթը, թե իբր բառերը կազմված են վանկերից, իսկ վանկերը՝ հնչյուններից: Կարծես թե երբևիցե եղել է այնպիսի դրություն, որ ս հնչյունը միանալով ա հնչյունին կազմեր սա վանկը (և սա դերանունը), ապա այդ վանկն ստանար ր հնչյունը և վերածվեր սառ վանկին (սառ բառին) և ապա միանալով նույն եղանակով դ, ա, ր հնչյուններին, վերածվեր սարդառ բառին: Ոչ թե բառերն են կազմված վանկերից, այլ մենք ենք բառերը վանկալուծում և վանկերը տարրալուծում հնչյունների:

Ամփոփելով արտասանվածքի վերլուծության հատվածը՝ հիշենք, որ վերլուծության առաջին եղանակով հասնում ենք լեզվի նյութական նվազագույն տարրերին՝ հնչյուններին, որոնցով զբաղվում է հնչյունաբանությունը:

Երկրորդ եղանակով հասնում ենք մտքի, նախադասության նվազագույն միավորներին, որոնք կիրառություն ունեն շարահյուսական վերլուծության մեջ և կոչվում են շարույթ (синтагма):

Երրորդ եղանակով մենք հասնում ենք լեզվի իմաստա-հնչյունական նվազագույն միավորներին՝ ձևույթներին, որոնց ուսումնասիրությամբ զբաղվում է ձևաբանությունը:

II

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

§ 11. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ.— 1950 թվի լեզվաբանական դիսկուսիայի շնորհիվ առաջին անգամ լեզվաբանական գիտության ողջ գոյության ընթացքում բացահայտվեց լեզվի տարբեր կողմերի (բաղադրիչների), այն է՝ բառային կազմի, հիմնական բառային ֆոնդի և քերականական կառուցվածքի անհավասարաչափ զարգացումը և ուրեմն ոչ միատեսակ արժեքականությունը լեզվի համար:

Լեզվի էությունը, նրա սպեցիֆիկայի հիմքը և, հետևաբար, նրա դիմադրողական ուժի աղբյուրը կազմում են հիմնական բառային ֆոնդը և քերականական կառուցվածքը, որոնք ստեղծվում և իրենց գոյությունը պահպանում են մի շարք դարաշրջանների ընթացքում՝ ունենալով մեծագույն կայունություն:

Լեզվի բառային կազմը, ընդհակառակը, ունի փոփոխականության անմիջական ենթակայություն, վերին աստիճանի զգայուն է հասարակության կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ տեղի ունեցող նույնիսկ ամենաանշան փոփոխությունների նկատմամբ և անմիջականորեն արձագանքում է դրանց ու արտացոլում իր մեջ:

Հրաժարվելով մառյան շորս լեզվատարների բացարձակ իդեալիստական տեսությունից, ըստ որի աշխարհի բոլոր լեզուների ամբողջ բառապաշարը ստեղծված է տիեզերական նախասկզբնական SAL, BER, JON, ROWI «բառերից»՝ սովետական լեզվաբանությունը ընդունում է, որ նախասկզբնապես ամեն մի անկախ լեզու (լեզվաընտանիք) ստեղծել է իր սեփական քերականական կառուցվածքն ու հիմնական բառային ֆոնդը:

Հակառակ խաչավորման մառյան հակազիտական տեսության՝ այժմ ընդունվում է, որ ամեն մի լեզու կարող է պատկանել միայն մեկ ընտանիքի, որ չկան և չեն կարող լինել «երկացեղ», «երկբնույթ» կամ «երկահիմք» լեզուներ, ինչպիսին համարում էին հայերենը Մառն ու նրա «աշակերտները»:

Դեն նետելով մառյան բռնազբոսիկ ու ամբողջապես արա-

տավոր հնէաբանությունն ու սրա հետ սերտորեն կապված ստադիալականությունը՝ սովետական լեզվաբանությունը անվերապահորեն ընդունում է, որ ժամանակակից ամեն մի լեզվի քերականական կառուցվածքի և հիմնական բառային ֆոնդի հիմքը պետք է համարել այն ընդհանուրը, որ ունի տվյալ լեզուն իրեն ցեղակից այլ լեզուների հետ, որպես նրանցից յուրաքանչյուրի ժառանգություն հազարամյակների ընթացքում նրանց ընդհանուր ջանքերով ստեղծված հիմնալեզվից:

Այս բոլորից բխում է, որ հայոց լեզվի բառային կազմի, հիմնական բառային ֆոնդի և մանավանդ քերականական կառուցվածքի նյութական և իմաստային կողմի մեջ նախասկզբնականն ու հնագույնը միայն այն է, ինչ նա ժառանգել է իրեն ցեղակից մյուս լեզուների հետ հնդեվրոպական հիմնալեզվի աղբյուրից, իսկ մնացածը հանդիսանում է նրա հետագա առաջընթացի արդյունք՝ արդեն ունեցածի զարգացում ու կատարելագործում, կամ խաչավորման, կուլտուրական-քաղաքական շփման և այլ ճանապարհներով ցեղակից ու ոչ ցեղակից լեզուներից կատարած փոխառություն, որը խիստ հազվադեպ է դուրս գալիս բառային կազմի սահմաններից դեպի հիմնական բառային ֆոնդի սահմանները և, որպես կանոն, չի հասնում քերականական կառուցվածքի մարզին:

Հայոց լեզվի քերականական կառուցվածքը և հիմնական բառային ֆոնդը, այսինքն՝ մեր լեզվի հիմքը, նախապես եղել են և մնում են հնդեվրոպական:

Հայոց լեզվի հնագույն հուշարձանները հազիվ են հասնում մեր թվականության 5-րդ դարի սկզբին, այսինքն՝ արդեն ձևավորված էթնիկական լեզվի շրջանին, հետևաբար նրա զարգացման նախորդ փուլերը՝ տոհմային լեզվի ու ցեղային լեզվի շրջանները գիտությունը իսպառ անծանոթ են և կարող են մասամբ վերականգնվել միայն պատմա-համեմատական ուսումնասիրության ճանապարհով, որ մեզ հնարավորություն կտա թեկուզ և աղոտ կերպով գծելու պատկերը այն նախասկզբնական լեզվի, այսինքն՝ նախահայերենի կամ ընդհանուր հայերենի, որը նախորդել է գրաբարին ու բարբառներին և ունեցել է մոտ 2000 տարվա վերին աստիճանի հետաքրքրական կյանք ու զարգացում մինչև մեր լեզվի այն շրջանը, որ ծանոթ է մեզ գրավոր աղբյուրներից:

Նախասկզբնական այդ ընդհանուր հայերենի աղբյուրիկ բառային կազմը, որ պետք է համապատասխաներ այն ժամանակ-

վա հայերի տնտեսական-կուլտուրական զարգացման ցածր մակարդակին, հիմնականում համընկնում էր նրա հնդեվրոպական հիմնական բառային ֆոնդին՝ ունենալով այդ ֆոնդից դուրս մնացող սակավաթիվ ու ոչ բազմազան ածանցավոր և բարդ բառեր:

Ինչպես ցույց են տալիս լեզվական տվյալները, ընդհանուր հայերենի բառային ֆոնդի հարստացման հիմնական աղբյուրներից մեկը եղել է այսպես կոչված արմատաստեղծումը, որ տեղի էր ունենում հիմնականում՝

ա.¹ միևնույն արմատի (գլխավորաբար ձայնավորի) հնչյունափոխությամբ (բարձ-բերձ, խառն-խուռն, շտապ-ստեպ, ոգի-շոգի-հոգի և այլն):

բ. ածական հնչյունների հավելմամբ (բարձ-բարձր, ցած-ցածր և այլն):

գ. հետագայում բառակազմական զորությունից զրկված մի շարք նախամասնիկներով (տի-այր, տի-կին, և-զոր, և-մուտ, զգ-ռն, զգ-աստ և այլն):

Ընդհանուր հայերենի գոյության և զարգացման անընդհատ ճյուղավորումներով ու վերամիավորումներով հայտնի այդ շրջանը, որ մոտ մեկ հազարամյակ է ընդգրկում մինչև հայկական էթնոսի կազմավորումը և հայերեն տոհմա-ցեղային լեզուների վերածումը էթնիկական լեզվի ու բարբառների, հայերի աստիճանական զարգացման ու հզորացման այն շրջանն է, երբ նրանք մի քանի ալիքներով հետզհետե շարժվելով դեպի Հայկական բարձրավանդակը բարեկամական ու թշնամական սերտ շփումներ են ունենում ազգակից և ոչ ազգակից ժողովուրդների ու ցեղերի հետ, մեծաքանակ փոխառություններ կատարում նրանց լեզուներից և ասիմիլացիայի ենթարկում նրանցից շատերին:

Հայ էթնոսի և հայ էթնիկական լեզվի կազմավորման այս տևական շրջանի արգասիք պետք է համարել հայոց լեզվի բառային կազմի և նույնիսկ հիմնական բառային ֆոնդի հարստացումը հնագույն փոխառություններով՝ գլխավորաբար՝ ցեղակից իրանական լեզուներից, ինչպես և մասամբ խեթերենից, խուսիտերենից ու խալդեերենից. հասկանալի է, որ այս շրջանում սե-

¹ Այս երևույթը հավանաբար արդյունք է ընդհանուր հայերենի առաջին ճյուղավորումների և վերամիավորումների, երբ կիսաառանձնացած առանձին բարբառներ կամ տոհմային լեզուներ առանձին հնչյունների փոփոխության են դիմել արտասանական բազայի սկզբած փոփոխության հիման վրա, իսկ ընդհանուր հայերենը այդ նոր ձևերը օգտագործել է նոր իմաստավորմամբ:

փական բառակազմությունը պետք է հանդես գար իբրև բառային կազմի, մասամբ և հիմնական բառային ֆոնդի հարստացման կարևորագույն աղբյուր՝ արդեն համարյա բացառելով արմատա-ստեղծման շատ ավելի պրիմիտիվ տեխնիկան:

Հայերի տոհմա-ցեղային լեզուներից մեկի բարձրանալը վարչական-պետական ընդհանուր լեզվի մակարդակը և դրա հետևանքով հայկական տոհմա-ցեղային մյուս լեզուների իրավական «իջեցումը» մինչև բարբառի մակարդակը, որ արդյունք էր հայերի քաղաքական-էթնիկական համախմբման ու հայ պետականության ստեղծման, բնականաբար հիմք հանդիսացան էթնիկական ընդհանուր լեզվի բառային կազմի վիթխարի աճի (գլխավորապես վարչական-պետական, կրոնա-եկեղեցական, հասարակական ու գիտական կյանքի տերմիններով ու գեղարվեստական խոսքին անհրաժեշտ բառերի բազմազանությունը, բառակապակցություններով, հոմանիշներով, շարահյուսական նորանոր միջոցներով ու ձևերով և այլն), որով առավել խորացվեց գրաբարի և բարբառների միջև եղած տարբերությունը. հասկանալի է, որ զգալի չափով հարստացավ գրաբարի նաև բառային հիմնական ֆոնդը, ի տարբերություն բարբառների բառային հիմնական ֆոնդի:

Այսպիսով, հայ տոհմա-ցեղային լեզուների երբեմնի իրավահավասարությունը և նույնիսկ գրաբարի ու նրա մայր-բարբառի, որ տոհմա-ցեղային այդ լեզուներից մեկն էր, ընդհանրությունը հիմնականում խախտվում է մեր թվականությունից առաջ 3—2-րդ դարերի և մեր թվականության 5-րդ դարի միջև ընկած ժամանակամիջոցում, երբ գրաբարը իբրև վարչական-պետական, էթնիկական ընդհանուր լեզու, քեդևս նաև գրավոր լեզու, դառնում է կազմավորված հայ էթնոսի համաժողովրդական լեզուն և առաջ ընթանում իր զարգացման ներքին օրենքներով՝ հետզհետե ավելի ու ավելի անջատվելով ո՛չ միայն իր մայր-բարբառից, այլև՝ հայերենի մյուս բարբառներից, որոնք նախապես էլ նրանից շատ տարբեր էին:

Մեր թվականության 4—5-րդ դարերում գրի առնված գրաբարը, որ իբրև համաժողովրդական լեզու ունեցել էր 6—7 դարի անընդհատ զարգացում և՛ իբրև բանավոր հաղորդակցման ընդհանուր լեզու, և՛, մեր կարծիքով, նաև իբրև գրական լեզու մինչև քրիստոնեության մուտքը Հայաստան, 5-րդ դարից հետո շունեցավ շատ քե փչ նշանակալից զարգացում:

Հունաբան հայերենը մենք չենք դիտում իբրև գրաբարի զար-

գացում. դա օտարաբան մտավորականների կողմից կատարված մի շեղում էր համաժողովրդական լեզվից, մասնագիտական մի ժարգոն, որ ծառայում էր «արտաքին» կամ «խոր» գիտություններին հաղորդակից լինելուն, բայց շունեցավ և չէր կարող վայելել ժողովրդականություն:

Հինգերորդ դարին հաջորդած դարերում գրաբարի մեջ նկատված այլ կարգի փոփոխությունները ևս չեն կարող դիտվել իբրև պրաբարի զարգացում. այդ փոփոխությունները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ բարբառների ավել կամ պակաս զգալի ներթափանցումներ պրաբարի մեջ, որոնք ո՛չ թե գրաբարի զարգացման ներքին օրենքների ծավալման արտահայտությունն են, ա՛յլ նրա թուլության վկայությունը, նրա քայքայման նշանը, բարբառների աշխուժացման ու ակտիվացման վկայությունը. այս վերին աստիճանի հետաքրքրական երևույթը պայմանավորված էր ո՛չ միայն հայ պետականության անկմամբ 5-րդ դարի սկզբում, այլև՝ նրանով, որ գրաբարը կտրված էր իր ստնտու բարբառից և մեր կարծիքով իր գոյության հենց սկզբից կառուցվածքային խոշոր տարբերություններ ուներ հայ բարբառների իշխող մեծամասնությունից:

Եթե մի պահ անտեսենք միջին հայերենը, ապա պետք է համարձակորեն ասել, որ 5-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի կեսը ընկած ժամանակամիջոցում դպրոցական, գիտական, կրոնա-եկեղեցական, ինչպես և գրական ասպարեզներում հանդես գալով որպես ընդհանուր լեզու, որպես այդ մեծ ժամանակաշրջանի մեր հարուստ կուլտուրայի ազգային¹ ձև, գրաբարը չկրեց շատ կամ քիչ նշանակալից փոփոխություն իր քերականական կառուցվածքի մեջ, թեև նրա բառային կազմը անընդհատ համալրվում էր հազարավոր նոր բառերով (ինքնուրույն բառակազմության ու փոխառությունների միջոցով):

§ 12. ԳՐԱԲԱՐ ԵՎ ԲԱՐԲԱՆՆԵՐ.— Մեր արդի լեզվական վիճակը, ըստ որի գոյություն ունեն կենդանի երկու գրական լեզուներ (արևելահայ և արևմտահայ), տասնյակ բարբառներ ու ենթաբարբառներ՝ մի կողմից, և իբրև կուլտուրական ժառանգություն մեզ մնացած երկու մեռած գրական լեզուներ՝ համապատասխան գրականությամբ (գրաբար և միջին հայերեն)՝ մյուս կողմից, ար-

¹ Այս բառը գործածում ենք պայմանականորեն, որովհետև ընդունված չէ ասել «էթնիկական ձև»:

դյունք է պատմական մշակութային վերին աստիճանի հետաքրքրական և բարդ պրոցեսի:

Իմանալու համար, թե ինչպես կազմավորվեց ժամանակակից հայ գրական լեզուն, անհրաժեշտ է գտնել համառոտակի ծանոթանալ հայ լեզուների զարգացման պրոցեսին, մանավանդ որ նույնիսկ արդի լեզվի մեջ ամեն օր զգացվում է պատմական այդ պրոցեսի դրոշմը, թե՛ ձևաբանության, շարահյուսության ու իմաստաբանության և թե՛, մանավանդ, բառապաշարի մեջ:

Լեզվական բավականին հարուստ հուշարձաններն ակներախ ներպով ցույց են տալիս, որ հայոց հնագույն գրական լեզուն եղել է գրաբարը, որով գրվել են, համենայն դեպս, բոլոր գիտական, գրական, պատմական, դպրոցական, եկեղեցական երկերը և պաշտոնական թղթերը սկսած մեր թվականության 5-րդ դարից, այսինքն՝ Մեսրոպի կողմից հայոց այբուբենը հորինելու և հայ գրականության հիմնադրման օրից:

Թե լեզվական ինչ վիճակ էր ապրում հայ ժողովուրդը մինչև այդ դարը և գրաբար էր խոսում արդյոք նա այդ դարում, թե՛ էլային ժողովրդական կենդանի բարբառներ, այդ մասին լուրջ ուշադրության արժանի և վստահելի որևէ վկայություն չունենք:

Հիշատակության արժանի են Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ և կենսագիր Կորյունի մեկ-երկու նկատողությունները, ինչպես և հետագա քերականների ու մեկնիչների դիտողությունները, որոնք կցկտուր կերպով տեղեկություն են տալիս այն մասին, որ հայերը ոչ բոլոր գավառներում էին խոսում գրաբար, որ պատմական Հայաստանում գոյություն ունեին զանազան բարբառներ:

Նկարագրելով, թե ինչպես տառերը հորինելուց հետո Մեսրոպ Մաշտոցը շրջում էր Հայաստանի զանազան գավառները՝ դպրոցներ բացելու և գրագիտություն տարածելու, Կորյունը հիշատակում է՝ «Յայնժամ վաղվաղակի հրաման ատեալ ի թագավորէն՝ սկիզբն առնելոյ զխուժադուժ կողմանսն մարաց, որք ոչ միայն վասն դիւական սատանայակիր բարուցն ճիւղադոթեան, այլև վասն խեցբեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ դժուարամատուցք էին»:

Այս հատվածը հաստատորեն վկայում է, որ Մարաց կողմի հայերի լեզուն «խեցբեկագույն և խոշորագույն» էր, այսինքն՝ «խիստ ծովափնային և կոպիտ», որի պատճառով նրանք դժվարամատուց էին: Համարյա նույնպիսի արհամարհական արտահայտություններ է շոյալում Կորյունը նաև Սյունյաց կողմի հայերի մա-

սին, անշուշտ նկատի ունենալով նաև նրանց լեզուն (այժմյան Ղարաբաղի բարբառի նախատիպը), երբ արձանագրում է՝ «Ապա յետ այնորիկ ի սահմանակիցս ի Սիւնական աշխարհն ելանէր. և ժողովեալ մանկունս առ ի նիւթ վարդապետութեանն, առաւել զգազանամիտ, զվայրենագոյն, զփաղաբաւոյ կողմանցն»:

Մի քիչ ավելի ուշ ժամանակի երկերում (6—8-րդ դ. դ.) հույն քերական Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայերեն թարգմանություն մեջ գտնում ենք բարբառային ձևերի արձանագրություն գրաբարի ձևերի կողքին, ինչպես, օրինակ՝ գեամ, գեաա, գեայ, փոխ. գրաբարի գամ, գաս, գայ:

Անանուն մեկնիչը (7—8-րդ դ.) տալիս է բարբառային ալլ ձևեր, ինչպես ոռոգեմ, պագուկ, փագուկ փոխարեն գրաբար ոռոգանեմ և քագուկ ձևերի, իսկ հաջորդ դարում արդեն Ստեփանոս Սյունեցին հականե-հանմանե թվում է մի շարք «եզերական բարբառներ», որոնք են «Կորնայ, Տայեցի, Խութայի, Չորրագ-հայեցի, Սպերացի, Սիւնի, Արցախայի»:

Հետագա ժամանակների համար հիշատակությունների դիմելու կարիք չկա, քանի որ արդեն այդ շրջանից սկսած գրաբարն ինքն արհեստական կերպով է պահպանում իր գոյությունը, բարբառների ուժեղ կնիքն է կրում, և նրա կողքին հետզհետե ծավալվում է ոչ գրաբար գրականությունը: Այդ նկատվում է ինչպես միջնադարյան տաղերգուների, Կիլիկիայի շրջանի հեղինակների երկերի, այնպես էլ, մասնավոր, վիմական ժրձանագրությունների մեջ:

Համեմայն դեպս, տարածված այն կարծիքը, ըստ որի գրաբարը հինգերորդ դարում ամբողջ հայ ժողովրդի խոսակցական լեզուն էր, իսկ բարբառները հետո առաջ եկան գրաբարից, պետք է համարել չհիմնավորված, և ճիշտ համարել այն կարծիքը, ըստ որի գրաբարը ո՛չ հինգերորդ դարում, ո՛չ նրանից առաջ և ո՛չ էլ նրանից հետո չի եղել ամբողջ հայ ժողովրդի խոսակցական լեզուն:

Մյուս կողմից՝ չի կարելի ճիշտ համարել, թե գրաբարը ստեղծվել է պալատներում, հայ ազնվականության կողմից, և չի ունեցել իր մայր-բարբառը ժողովրդի մեջ:

Գրաբարը ո՛չ թե հայ բարբառների մայրն է, ա՛յլ ընդհանուր հայերենի բարբառներից մեկի կամ մի քանիսի դուստրը: Պատմական Հայաստանի հարավային գավառներում բնակություն հաստատած հայկական տոհմերի կենդանի խոսակցական բար-

բառը կուտուրական պահանջների համաձայն ժամանակի ընթացքում մշակվել է բանավոր հաղորդակցման միջոցով պարսկերենի, հունարենի, ասորերենի որոշ ազդեցության տակ, և գրի առնվելու ժամանակ արդեն բավականին հեռացած է եղել իր մայր-բարբառից:

Հայ ժողովրդի գրական ընդհանուր լեզուն դառնալուց հետո գրաբարը, ինչպես վերևում ասացինք, ներգործում է ժողովրդական բարբառների վրա եկեղեցու, պետական, վարչական ապարատի և դպրոցների միջոցով, և այնուհետև բարբառները գրաբարից վերցնում են շատ ոճեր, արտահայտություններ, բառեր, ձևեր, որով հետզհետե մոտենում են թե՛ գրաբարին, թե՛ միմյանց:

Քանի որ հայ բարբառները մինչև հինգերորդ դարը ևս տարբեր էին ինչպես իրարից, այնպես էլ գրաբարից, ուստի և նրանց տրվում է նախաբարբառներ պայմանական անունը մինչև հինգերորդ դարը, բարբառներ անունը թողնելով իբրև նրանց անուն հաջորդ դարերի համար:

Այս տարբեր անվանումները անհրաժեշտ են մանավանդ այն պատճառով, որ այսօրվա մեր բարբառները գոյացել են գրաբարից հետո, մի մասը՝ հենց գրաբարից, մյուսները՝ այն նախաբարբառներից, որոնցից մեկն էլ ծնունդ է տվել գրաբարին:

§ 13. ՄԻՋԻՆ շԱՅՆՐԵՆ.— 9—13-րդ դարերում ուժեղանում է աշխարհիկ կյանքը, աշխույժ առևտուր է ծավալվում և աճող քաղաքային բնակչությունը հոգեղեն սնունդ է պահանջում: Այդ պահանջին նա չի կարողանում հագուրդ տալ գրաբար գրականությամբ, որի ո՛չ միայն լեզուն մատչելի չէր նրան, այլև՝ բովանդակությունը մոտ չէր նրա սրտին: Այդ ժամանակ առաջ է գալիս աշխարհիկ գրականություն միանգամայն նոր բովանդակությամբ (առականեր, տաղեր, սիրային բանաստեղծություններ, ինչպես նաև գիտական-գործնական ձեռնարկներ): Այդ գրականությունը գրվում է նոր լեզվով, որ միջին հայերեն ընդհանուր անունն է կրում, թեև միասնական չէ և նայած հեղինակի բարբառին, գրաբարագիտության չափին ու ճաշակին, ավել կամ պակաս չափով մոտ է գրաբարին:

Այս շրջանում է առաջ գալիս հենց գրաբար կամ գրոց բառը տերմինը և նրա կողքին աշխարհիկ բարբառ կամ աշխարհիկ խոսք հորջորջումը, որը տակավին շատ ընդհանուր իմաստ ունի և հաճախ գործածվում էր գրաբարի համար, եթե հեղինակը գրում

էր պարզ գրաբար՝ համեմելով իր լեզուն բարբառային որոշ շատ սահմանափակ տարրերով:

Այսպես, օրինակ՝ 13-րդ դարի բնագետ-փիլիսոփա Հովհաննես Երզնկացին իր «Տետրակ համառօտ և լի իմաստեախոն բաճիւմ» բնագիտական աշխատության առաջաբանում հայտարարում է, որ այդ գիրքն ինքը գրել է «աշխարհական խօսիւք, վասն դիւրաւ հասանելի լինելոյ ընթերցողաց», այնինչ նրա լեզուն համարյա մաքուր գրաբար է, ճիշտ է, բարբառային որոշ արտահայտութիւններով: Չի կարելի պնդել, թե 13-րդ դարում Հովհաննես Երզնկացին գրել է այն լեզվով, որը գործածական էր նրա ժամանակ ժողովրդի մեջ: Թե՛ նրա ժամանակ, թե՛ նրանից դարեր առաջ գոյութիւն ունեւ շատ ավելի աշխարհիկ լեզու:

§ 14. ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ.— Կիլիկյան թագավորության անկումն սկիզբ դարձավ միջին հայերենի անկման: Այս վերջինս զրկվեց պետական լեզվի իր դիրքից, գրականութիւնը վերստին կտրվեց ժողովրդից և անցավ կղերին, որն առանց վարանելու կրկին որդեգրեց գրաբարը, բայց աղճատված, անկենդան, դպրոցական արտահայտությամբ, քանի որ 8—9-րդ դարերից նա այլևս խոսակցական լեզու չէր նույնիսկ գրաբարով գրողների համար: Այդ լեզուն հարազատ էր գալիս կղերա-ֆեոդալական գրականութիւնը, այդ պատճառով էլ վերջինս կրկին փարեց նրան և մինչև այսօր էլ չի բաժանվում նրանից: Սակայն ժողովրդի վիշտն ու խինդը, հոգսն ու աշխատանքը երգող տաղերգուները և հետագայում՝ նրանց տեղը բռնող աշուղները իրենց «հայրենները» և տաղերը շարունակեցին գրել այդ միջին հայերենով՝ հետզհետե մոտեցնելով այն մի կողմից՝ իրենց հարազատ բարբառին (նաղաշ-Հովնաթան) և մյուս կողմից՝ արդեն 18-րդ դարից սկսած Պոլսում և Ռուսաստանի հայաբնակ մի շարք քաղաքներում բողբոջող, նորորակ աշխարհաբարներին, որոնք 19-րդ դարում ձևավորվեցին իբրև գրական կենդանի նոր լեզուներ, որոնց և սեփականացվեց աշխարհաբար անունը ի տարբերութիւն գրաբարի և միջին հայերենի:

§ 15. ԱՐԵՎԵԼԱՂԱՅ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՂԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՂՈՒՆԵՐ.— Աշխարհաբարը կամ ավելի ճիշտ մեր ազգային գրական լեզուն շատ ավելի վաղ գոյութիւն ունեւ, քան նա հայտնի և ընդունված դարձավ իբրև այդպիսին:

Գրական աշխարհաբարով գրականութիւն (գրքեր, պարբերականներ), մասնավանդ արեւմտահայ գրականով, տպագրում էին:

դեռ 18-րդ դարում, թեև նա ընդունվեց և ճանաչվեց միայն 19-րդ դարի կեսերում:

Երկու տարբեր պետություն գերիշխանության պայմաններում (Թյուրքիա և Ռուսաստան), երկու տարբեր բարբառների բազայի վրա («Կ» բարբառ և «Ում» բարբառ) 19-րդ դարի կեսերում ձևավորվեց մեր ազգային լեզուն իր երկու ճյուղերով, որոնցից մեկը կոչվում է արևմտահայ գրական լեզու. իսկ մյուսը՝ արևելահայ գրական լեզու:

Արևմտահայ գրական լեզուն հենված է գլխավորաբար Պոլսի բարբառի վրա, որն անմիջական ժառանգորդն էր միջին հայերենի, և այդ իսկ պատճառով ավելի մոտ է գրաբարին, մանավանդ ձևաբանությամբ ու բառապաշարով և, դրան հակառակ, շատ հեռու է գրաբարից իր հնչյունաբանությամբ՝ արտասանությամբ: Արևմտահայ գրական լեզուն արևմուտքի հայության գրական լեզուն է և ունի յուր հարուստ գրականությունը (Դուրյան, Պարոնյան և այլն): Արևելահայ գրական լեզուն հենված է «Ում» բարբառախմբի (նաև Արարատյան բարբառի) վրա և համեմատաբար մոտ է գրաբարին իր հնչյունաբանությամբ ու բառապաշարով: Դա մեր ՍՍՌՄ հայ ժողովրդի գրական լեզուն է՝ Հայկական ՍՍՌ-ի պետական լեզուն: Մեր գրական լեզուն նույնպես Իրանի հայության գրական լեզուն է:

§ 16. ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԸ ՄԻՆՁԵՎ «ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼԸ».
Վերք (§ 15) ասացինք, որ աշխարհաբարը շատ ավելի վաղ գոյություն ուներ, քան թե նա ճանաչված և ընդունված էր իբրև գրական լեզու: Այդ վերաբերում է ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ լեզուներին: Մի կողմ թողնելով առաջինի ձևակառուցողը, մենք կգրադվենք միայն երկրորդի վիճակով:

Ընդունված է աշխարհաբարի տարեգրությունն սկսել Ստեփանոս Նազարյանի «Հյուսիսափայլ» ամսագրի հրատարակությունից (1853 թ. Մոսկվա), իսկ աշխարհաբարի հիմնադիր ճանաչել կամ Աբովյանին, կամ նույն այդ Նազարյանին: Այս պընդումը, որ դժբախտաբար իշխում էր մեր գրականության պատմության մեջ մինչև վերջերս, իհարկե, սխալ է: Ժամանակակից հայոց լեզվի կազմավորման այդ շրջանը դեռ սպասում է իր ուսումնասիրողին, և մենք չենք կարող այստեղ գրադվել լեզվի պատմության մանրամասնություններով, թեև անկարելի է չուրվապծել այն թեկուղ համառոտակի:

Խնդիրն այն է, որ՝

ա) աշխարհագրորդ, նույնիսկ իբրև գրական լեզու, գոյություն ունեւ եւ՝ Նազարյանից, եւ՝ Աբովյանից առաջ.

բ) Խաչատուր Աբովյանի ճանաչված երկասիրությունը՝ «Վերք Հայաստանին» ոչ թե գրական լեզվով է գրված, այլ բարբառային գրականով.

գ) Թե՛ Աբովյանը եւ Թե՛ Նալբանդյանն իրենց պատանեկության եւ երիտասարդութեան հասակում (դպրոցում, բարձրագույն դպրոցներում) խոսել են եւ հաղորդակցել գրական աշխարհագրորդ, որպիսին մանավանդ Նազարյանը հետագայում իր «Հյուսիսփայլի» միջոցով քարշ էր տալիս դեպի գրաբարը՝ իր վարդապետական (դոկտորական) աստիճանին սազական դարձնելու համար: Սակայն Աբովյանի եւ Նազարյանի դերերը ճշտելուց առաջ տեսնենք, թե ի՛նչ վիճակի մեջ էր աշխարհագրորդ մինչև «Հյուսիսփայլը»:

19-րդ դարի առաջին քառորդը հայկական իրականությանը տվեց կուլտուրական երկու խոշոր օջախներ՝ Լազարյան ճեմարանը Մոսկվայում եւ Ներսիսյան դպրոցը Թիֆլիսում (Թբիլիսի), որտեղ հավաքված հայ երիտասարդությունը գրաբար լեզվով ստացած իր գիտություններին ավելացնում էր նաև աշխարհագրորդ զիտելիքները: Ուսուցիչները հետևում էին նրանց խոսակցություններին, մաքրում էին լեզուն գավառաբարբառներից, օտար բառերից՝ եւ մշակում էին հարազատ հայերեն, որը գրաբար չէր, բայց գավառաբարբառ էլ չէր, այլ բոլոր տեղերից եկածներին հասկանալի մի լեզու — գրում է Լեոն՝ հենվելով «Արարատ» լրագրի 1850 թվի № 2-ի վրա:

Ռափայել Պատկանյանը հետևյալ մանրամասնություններն է հաղորդում իր «Մանկական հիշողությունների» մեջ պրոֆ. Էմինի մասին. «Հենց որ Մ. Էմինն առաջին անգամ ոտքը կոխեց մեր յասարանը, մեր խոսակցական լեզուն օրօցօր սկսավ մաքրվելու, կանոնավորվելու, կոկվելու, շատ կամ սակավ դաշնակավորություն ստանալու, եւ ստացավ այն կերպարանքը, որը մենք այսօր տեսնում ենք անարդարապես Արարատյան կոչված բարբառումն, որն ըստ ամենայն իրավանաց եւ արդարության պետք է ճեմարանական բարբառ անվանելու եւ որի եթե ոչ ստեղծողը, գեթ կերպարանք եւ շքեղություն տվողը Մ. Էմինին ճանաչելու...: Պարոն Էմինը, թեև ինքը հիանալի, կանոնավոր, գեղեցիկ եւ մաքուր աշխարհագրորդ էր խոսում, բայց բնավ չէր խոստովանում եւ չէր

ուզում ճանաչել նորա գեղեցկությունը և նորա ժողովրդականությունը ընթացք և իրավունք տալու չէր աշխատում, թեև, կրկնում էմ, ինքը հոչ (յոչ) կամաց աշխարհաբարի ամենհզոր հովանավորիչն էր... Մենք, էմինի աշակերտքս, առաջինն էինք, որ ամաչելով (իբր թե արածներս աններելի մեկ հանցանք էր) սկսանք հայ կենդանի քաղաքի մեջ մուծանել դասատուն կամ դասարան, թեյ, սուրճ, համալսարան, դասախոսություն և այլն բառերն, որք հետո մեր հետնորդների համար դարձան սովորական գործածելի բառեր...»¹:

Այդ դպրոցները կուլտուրական խոշոր դեր խաղացին աշխարհաբար ընդհանուր լեզվի մշակման գործում, քանի որ այնտեղ ուսում ստացող հարյուրավոր երիտասարդներ փոխադարձ շփման և հարաբերության մեջ աշակերտական տարիների ընթացքում աստիճանաբար թողնում էին իրենց գավառաբարբառների տարրերը, սեփականում նոր հայախոսության ընդհանուր ձևեր և դպրոցից դուրս գալով՝ իրենց հետ տանում էին պատրաստի աշխարհաբար։ Սրանց մեջ էին նաև Աբովյանն ու Նազարյանը։

Ներսիսյան դպրոցի աշակերտները և ուսուցիչները սեփական տպարանի միջոցով և իրենց բանավոր ելույթներով (դասախոսություններ, քարոզներ) աշխարհաբարը մասսայականացնում էին նաև դպրոցից դուրս։ Մեզ մնացել են այդ շրջանի մի քանի ուշագրավ երկեր, որոնցից նմուշներ տալիս ենք «Հավելվածի» մեջ։

Ուշագրության արժանի մի հանգամանք է նաև այն, որ 19-րդ դարի առաջին քսանամյակի կեսերին Շուշում Բաղելյան միսիոներներ Դիտրիխը և Զարեմբան ձեռնարկեցին միսիոներական գրականության հրատարակությանը այնպիսի աշխարհաբարով, որն իր մաքրությամբ և պարզությամբ գերազանց է ո՛չ միայն մինչև 30-ական թվականները, այլև՝ մինչև 60-ական թվականները հրատարակված բոլոր գրքերի լեզվից։

Մեր ձեռքի տակ է 1833 թվին Շուշում հրատարակված մի գիրք², որի վերջում տրված հայտարարությունից իմացվում է, որ Շուշում «Ավետարանական ժողովքի տան մեջ» վաճառվում են

¹ Մ. էմինի երկասիրությունները, Մոսկվա, 1898 թ., էջք՝ 206, 207, 211—212:

² Սիրտ մարդոյ, որ է տաճար աստծոյ կամ գործարան սատանայի. տասն պատկերներով առաջի դրած, որ ամեն մարդ հեշտ իմանայ և միտք առնելով Քրիստոնէական կեանքին հետեւելոյ համար ջանք անէ։ Թարգմանություն Ի Շուշի, Յամի Տեառն 1833:

14 գիրք, բոլորն էլ աշխարհաբար (իհարկե, բոլորն էլ կրոնական բովանդակությամբ): Մեզ հետաքրքրողն այժմ ո՛չ այդ գրքերի կրոնական բովանդակությունն է, ո՛չ էլ այն, որ դրանց հրատարակիչներն ու խմբագիրները օտարազգի միսիոներներն էին: Ամենից ուշագրավն ու մեզ այստեղ հետաքրքրողն այն է, որ այդ գրքերի մեջ արտահայտություն է գտել անցյալ դարի 20-ական թվականների խոսակցական աշխարհաբարը առանց գրաբարյան ավելորդ համեմունքների, որպիսիք հատուկ էին ուղղափառ լուսավորչականների լեզվին: Այս օտարազգիները ժողովրդից սովորեցին կենդանի լեզուն և այդ լեզվով էլ հրատարակեցին իրենց պրոպագանդիստական գրականությունը՝ առանց լեզվաշինարարական այս կամ այն նկրտումի:

Ահա մի քանի պարբերություն այդ գրքից. «Սրա համար ով սիրելի կարդացող ամէն մէկ պատկերին մտիկ արա և ուպա քո սրտի մեջ նայիր և քո հոգոյ որպէսութիւնն քննիր, որ հաստատ իմանաս, թէ քո վիճակդ ինչ է (էջ 6):

«Միրամարգն (թովուզ դուշին) որ իրան փռած և փայլուն թեպուրներով (փետուրներով— Գ. Ս.) պարծենում է և ամէն կենդանիքներից գոռոզ է՝ գոռոզութիւնն է ցոյց տալիս...

«Վազրն (փալանգն) որ ամէն գազաններից ավելի բարկացօղ և արիւն թափող է, բարկութիւնն և քէն պահելըն է նշանակում... (էջ 10):

«Լուսավորի՛ր իմ մտքի աչքերըն քո երկնաւոր լուսոյ շաղափներովն, լոյս առա իմ խաւարիս մէջն, որ կատարեւապէս ճանաչեմ իմաստիս որպէսութիւնըն...» (էջ 11):

Սակայն շուտով այդ կազմակերպությունը և հրատարակչությունը էջմիածնի հոգևոր իշխանության միջնորդությամբ կործանում են ցարական իշխանությունները (ըստ երևույթին այդ միսիոներները զգալի հարված էին հասցնում լուսավորչական եկեղեցուն, փախցնելով նրա «հոտից» բազմաթիվ «գառներ», մասնավանդ արհեստավորական միջավայրից): Միսիոներները, սակայն, իրենց գործունեությունը փոխադրում են Մոսկվա և արդեն 1834 թ. այնտեղ «Ավետարան» են հրատարակում աշխարհաբար նույն լեզվով, իսկ հետագայում երկրորդ տպագրությամբ տալիս են իրենց առաջին հրատարակությունները, որոնք մասամբ սպառված էին, մասամբ ոչնչացված:

Մենք այս հրատարակությունների վրա կանգ առանք, ո՛չ թե նրա համար, որ դրանք այս կամ այն չափով դեր էին խաղացել

մեր գրական լեզվի զարգացման գործում, ա՛յլ միայն ցույց տալու համար, որ նոր հայախոսությունը կամ աշխարհաբար նոր լեզուն գոյություն ունեն և կյանք ունեն շատ ավելի վաղ, քան ընդունված է մեր գրական-բանասիրական շրջանակներում:

Ի վերջո մենք ունենք նույնիսկ Նազարյանի հիշատակությունն այդ մասին «Հայկական լեզվի խորհուրդի» մեջ: «Հայոց լեզու ասելով իմանում ենք միայն աշխարհաբար լեզուն, որ կյանք ունի մեր ժամանակումը... այն լեզուն և ձևերը, որով մեր ժամանակի հայերը լավ ու վատ հասկացնում են միմյանց յուրյանց միտքը, դատողությունը և զգացողությունը»:

Աշխարհաբար մի ընդհանուր լեզու, իրոք, արդեն վաղուց գոյություն ունեւր գրաբարի կողքին, և հարկավոր էր միայն նրան անձնագիր տալ, նրա քաղաքացիական իրավունքների դատը պաշտպանել գրաբարի դեմ, ինչպես և նրա մշակումը տանել նպատակահարմար հոռնով: Ահա այս հարցերի շուրջը ծավալվեց մի ճակատամարտ, որը և գրապայքար անունն է կրում:

§ 17. ԳՐԱՊԱՅՔԱՐ.— Գրաբարի դեմ և աշխարհաբարի օգտին 1840—50-ական թվականներին ծավալված գրապայքարը հիմնականում հայ բուրժուազիայի պայքարի մի մոմենտն էր, նրա հիմնական խնդիրներից մեկը, հայ ազգություն կազմավորելու, կամ նազարյանի լեզվով ասած՝ «հայոց ազգի տունը շինելու» պլանի մի հիմնական մասը:

Այդ պայքարում իբրև առաջամարտիկներ հանդես եկան Խաչատուր Աբովյանը և Ստեփանոս Նազարյանը, իսկ 50-ական թվականներից այդ պայքարը նոր դիրքերից ծավալեց ուղղույցիոն-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը:

«Վերք Հայաստանի» հանրածանոթ առաջաբանը վաղուց արդեն մեռած գրաբարի արհեստականորեն պահպանվող դիակի վրա արտասանված առաջին առողջ դամբանականն էր և միաժամանակ աշխարհաբարի դատի առաջին պաշտպանությունը:

Խաչատուր Աբովյանը, այսպիսով, դրոշակակիրը դարձավ այդ պայքարի. նա փակեց գրաբարի հաշիվը նոր աշխարհի մարդկանց անունից, «հարիւր հազարի» անունից և դուռ բացեց ազգային գրական լեզվի առաջ: Սակայն Աբովյանը չմտավ այն դռնով, որ ինքը բացեց նոր սերնդի համար: Այստեղ, իհարկե, զգալի դեր խաղաց այն, որ Աբովյանն իր հիմնական երկը ստեղծագործելու համար բավական պատրաստ և հարուստ աշխարհաբար տակավին չէր գտնում հայ իրականության մեջ: Ժամանակակից

լեզուն այս կամ այն չափով, «լավ ու վատ» հարմար էր գալիս հասարակական հաղորդակցմանը, նույնիսկ պարբերականներին և գիտական-ժողովրդական երկերին, բայց գեղարվեստական վեպի համար նա դեռ բավական մշակված չէր: Այդ իսկ պատճառով Աբովյանն ընտրեց ժողովրդի կենդանի բարբառը, հիմնվեց քանաքեռի բարբառի վրա և հենց դրանով մասամբ նահանջ կատարեց գրական լեզուն մշակելու գործից:

Ստեփանոս Նազարյանը, որ դեռ «Հյուսիսափայլից» շատ առաջ աշխարհաբարի դատն էր պաշտպանում, նույնպես չդարձավ և չէր կարող դառնալ նրա հիմնադիրը, նախ այն պատճառով, որ նա իբրև լիբերալ, խղճի խայթով և մեծ վշտով էր պայքարում գրաբարի դեմ՝ աշխատելով գրաբարը մտցնել աշխարհաբարի մեջ, և երկրորդ՝ այն պատճառով, որ Նազարյանը ո՛չ վիպասան էր և ո՛չ բանաստեղծ, որ կենդանություն ու շունչ տար նորաբողբոջ գրական լեզվին: Այդ շունչն ու կենդանությունը մեր լեզվին տվեցին հետագա վիպասանները, բայց արդեն այն ժամանակ, երբ գրական լեզուն ընդունված և ճանաչված էր հասարակության կողմից:

Ստեփանոս Նազարյանը նոր՝ աշխարհաբար լեզվով տվեց, չհաշված «Հյուսիսափայլը», մի շարք գրական երկեր («Վարդապետարան կրոնի», «Առաջին հոգեղեն կերակուր», «Հանդես նոր հայախոսության» 1-ին և 2-րդ հատորները և այլն):

Աշխարհաբարի դատի պաշտպանությունը Նազարյանը սկսեց դեռ Ղազանի համալսարանում աշխատելու ժամանակ հայկական գրականության պատմությանը նվիրված իր ուսաներեն աշխատություններով (Ղազան, 1844 և 1846 թթ.):

Այդտեղ Նազարյանը դրեց մի նոր, ամենքին հասկանալի լեզվի անհրաժեշտությունը հայերի համար, որի միջոցով հայոց գրականությունը պիտի դառնար կենսական և աշխույժ: «Դժվար է երևակայել զարգացում մի ժողովրդի մեջ, — գրում էր նա, — որի բանաստեղծը և իմաստասերը հարկադրված են իրենց հոգու պատկերները սովորական, կենդանի լեզվից մեռած լեզվին փոխադրել, երբ հարկավոր է մտքից անցնել ձևին»¹:

Նազարյանն անհրաժեշտ է համարում մշակել մի ժողովրդական լեզու՝ հիմք ընդունելով Արարատյան բարբառը, օգտագործելով, սակայն, նաև այլ բարբառների բոլոր ազնիվ տարրերը:

¹ Մեղերումն ըստ Լեոյի «Ստեփանոս Նազարյանց», հ. 1-ին, էջ 144:

1851 թ. նա հրատարակում է «Յաղագս փորձնական հոգեբանութեան» աշխատությունը, որի առաջաբանի մեջ դարձյալ արժարժում է գրաբարից աշխարհաբարին անցնելու անհրաժեշտությունը. 1853 թվին նա լույս է ընծայում իր անդրանիկ աշխարհաբար աշխատությունը՝ «Վարդապետման կրոնի» և «Առաջին հոգեղեն կերակուր» աշխարհաբար դասագիրք-ընթերցարանը և վերջապես 1857 թվին հրատարակում է «Հանդես նոր հայախոսություն» երկհատոր խոշոր աշխատությունը, որի առթիվ գրած իր գրախոսականում խոշորագույն հայ դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը, — որին վիճակված էր այնուհետև դառնալ «Հյուսիսափայլի» ամենափայլուն դեմքը, — գրում է. «Լեզուն, որով գրված է այդ գիրքը, առավել ճոխ է, առավել հարուստ և առավել մոտ՝ կենդանի ժողովրդի բարբառին, քան թե հեղինակի այլ գրվածքը մինչև այսօր»:

Այն գնահատականը, որ տվեց Նալբանդյանը Նազարյանի «Հանդես նոր հայախոսություն» գրքին, միայն այդ գրքի գնահատականը չէր. գրանով Միքայել Նալբանդյանը, իբրև հայ դեմոկրատիայի գաղափարախոս, պայքարի էր դուրս գալիս գրաբարի դեմ, կոչվում էր աշխարհաբարի ինքնուրույնացման համար, մի քալլ, որը, իհարկե, դեմոկրատիային ավելի էր անհրաժեշտ, քան թե բուրժուազիային ու նրա գաղափարախոսներին, որոնցից մեկն էր և Նազարյանը¹:

Միանգամայն այլ գնահատականի արժանացավ Նազարյանի վերոհիշյալ գիրքը պահպանողական մամուլում և կղերա-ավատական գործիչների կողմից: Պահպանողական կողմի ամենահարձակողական դեմքը Նազարյանի երբեմնի դպրոցակից Արարատյանն էր, որը մի հատուկ գրքույկ է լույս ընծայել 1858 թվին, դատապարտելով թե՛ աշխարհաբարի դատը, թե՛ Նազարյանի լեզուն և թե՛, մանավանդ, նրա կատարած գրաբարի «սրբապղծությունը»: «Այն ամենայն պատուական և ընտիր բառք մեր և ոճք որպէ՛ս խաղալիք և ծաղրական իմն յառաջ բերեն, որպէ՛ս անկանոն այսր և անդր ձգձգեն ըստ կամաց որպէս աւար անտերունչ անկեալի ձեռս թշնամեաց: Որքան բառք և տողք, նույնքան գրեթէ սխալք և զարտուղութիւնք յօրինաց հայկաբանութեան»¹:

Աշխարհաբարի հաղթանակը, սակայն, այլևս ապահովված էր, նա օրեցօր ավելի և ավելի հաստատուն արմատներ էր գցում հայ

¹ Առ. վարժ. Արարատեան «Դիմագրաւ ընդդէմ», 1853, Տփլիս:

իրականութեան մեջ և ամրացնում իր գոյութեան իրավունքը, որի վաւերացումը հանդիսացավ 1858 թվից հրատարակվող «Հյուսիսսփայլը»: Այս ամսագրին սպասում էր մի վերջին և գոռ ճակատամարտ: Պահպանողական միտքը վերջին անգամ լարեց իր աւետերը նոր ուղղութեան այդ միակ ամսագրի դեմ:

Այս ճակատամարտից «Հյուսիսսփայլը» դուրս եկավ հաղթանակած, ըստ որում այդ հաղթանակի մի խոշոր մասը պետք է վերագրել տաղանդավոր հրապարակախոս, բոցաշունչ մարտիկ Միքայել Նալբանդյանին՝ հայ ռեուլյուցիոն դեմոկրատիայի ամենաառաջավոր գործչին: Նալբանդյանի և Ստեփանոս Նազարյանի ժամանակավոր համագործակցութիւնը լեզվաշինարարութեան ասպարեզում չի կարելի հայ լիբերալ բուրժուազիայի գաղափարախոս Ստ. Նազարյանի և դեմոկրատիայի առաջավոր մտքի գաղափարախոս Մ. Նալբանդյանի աշխարհայացքի ու տեսակետների նույնութեանը վերագրել. ամենեւին, Այստեղ մենք գործ ունենք այդ երկու գործիչների ժամանակավոր, պատմական տվյալ պայմաններից բխող մի գործակցութեան հետ, որն ուղղված էր ընդհանուր հակառակորդի՝ պահպանողական կղերա-ավատական գաղափարախոսութեան դեմ՝ մի կողմից և նորախոս հայ լեզվի, հայոց ազգային գրական լեզվի դատի պաշտպանութեան օգտին՝ մյուս կողմից: Աշխարհայացքի և տեսակետների տարբերութիւնը նրանք ունեին իրենց գործակցութեան առաջին իսկ օրերից, սկզբբունքային հակասութիւններ նրանց մեջ կային և լեզվի բնագավառում. պայքարում խզվեց շուտով նրանց ժամանակավոր գործակցութիւնը և իրար հակադրվեցին այդ երկու անձնավորութիւնները ոչ թե անձնական, այլ հասարակական հողի վրա:

Այժմ տեսնենք, թե լեզվական ինչպիսի քաղաքականութիւն էին վարում «Հյուսիսսփայլում» Նազարյանը և Նալբանդյանը, որոնք լեզուն և պայքարը լեզվի համար օգտագործում էին միանգամայն հակադիր դասակարգային շահերի համար:

1. Հայ ժողովուրդը մտել էր նոր կյանք, հասարակական նոր հարաբերութիւններ էր ստեղծել և վերածվել ազգութեան: Ազգութիւնը պետք է ունենար ազգային գրական լեզու, ազգի տունը կարող էր շինվել միայն ազգային լեզվի շինութեամբ, որը և ազգային մամուլի ու գործիչների առաջնահերթ խնդիրը պետք է չլիներ:

2. Գրաբարը հայ ազգի լեզուն դառնալ չէր կարող: Երբ մի ազգ ժամանակի հետ առաջ խաղալով փոփոխում է յուր կյանքի

պայմանները, այնուհետև այդ նոր կյանքի համար «պիտո է նա ծնուցանե և նոր ձևեր, նոր կերպարանքներ. պատճառ՝ նոր հոգին կամի և նոր ձև... նոր հայեցվածքը և նոր ըմբռնությունը պիտո է ցուցանալով պատկերանային և լեզվի մեջ» (Ստ. Նազարյան):

3. Ազգային լեզուն չէր կարող գառնալ ոչ որևէ բարբառ և ոչ էլ բարբառի լծի տակ զարգացած որևէ լեզու. «Անշուշտ այս խոսքերը չեն նշանակում, թե հին լեզվի լծից ազատվելով նոր լեզվի մշակությունը դնել այս կամ այն գավառական բարբառի լծի տակ: Տեղական բարբառն ընդհանուրի համար գործնական արժեք չունի և նոր լեզուն այս կամ այն գավառաբարբառի լծի տակ դրականապես մշակելու գաղափարը նույնպես ամուլ է և անգործադրելի, ինչպես հին լեզվի գաղափարը, ինչպես նորա ստրկության տակ աճած նոր լեզվի գաղափարը: Այդ պատճառով նոր լեզուն պիտի նայվի և մշակվի ինֆնուդյնաբար, առանց ամենից հին լեզվից խանելու և առանց այս կամ այն գավառական բարբառին ստրկանալու» (Մ. Նալբանդյան):

Այդ լեզուն պետք է լիներ ինքնուրույն. այդ լեզուն արդեն գոյություն ուներ. դա կենդանի աշխարհաբարն էր. «Հայոց լեզուն ասելով իմանում ենք միայն աշխարհաբար լեզուն, որ կյանք ունի մեր ժամանակում» (Ստ. Նազարյան):

4. Նոր լեզուն պետք է մշակվեր գիտակցաբար և գրվեր որոշ համակարգի (սխստեմի) տակ՝ հավատարիմ մնալով լեզվի ժողովրդականությանը: «Գրել ժողովրդական լեզվով առանց ծառայանալու գավառական բարբառներին, միևնույն ժամանակ ամբողջ պահելով լեզվի ժողովրդականությունը» (Մ. Նալբանդյան):

«Հյուսիսսփայլի» գրիչը «Հյուսիսսփայլի» առաջին անգամ երեցած օրից ուղ գնելով մայրենի նորախոսության, միշտ չափի ու կշռի տակ առաջ տանելով սորան, գիտցել են, այո՛, չափել և կշռել ուրիշների գրչով առաջացած նորախոսությունն էլ»:

«Հյուսիսսփայլի» միակ հանցանքը, եթե հանցանք էր այդ, այն էր, որ նա կամենալով ույծ ու զորություն դնել մայրենի նորախոս լեզվի մեջ, գրել է այդ լեզուն մի ճիշտ համակարգության տակ... Չկա մեկ տող, չկա մեկ խոսք, որ «Հյուսիսսփայլի» գրիչը գրած լինեին առանց չափելու և կշռելու» (Մ. Նալբանդյան):

Նալբանդյանը պաշտպանելով «Հյուսիսսփայլի» լեզուն այն մարդկանց հարձակումներից, որոնք այդ լեզուն գերմանացած էին հայտարարում, բացազանշում է. «Երբ «Հյուսիսսփայլի» գրիչ-

քը այս կամ այն գաղափարի հայտարար ձևը (բառը — Գ. Ս.) ժողովրդի մեջ չգտնելով և ժողովրդին հայտնի բառերով գործ էին գնում մի ձև բուն հին լեզվի ոգուն հավատարիմ մնալով, «Հյուսիսափայլը» գերմանախոս էր դառնում»:

Նոր լեզվի համար գրաբարականների դեմ մղվող պայքարում Նալբանդյանն իր լեզվական ոճով իբրև ժողովրդական գործիչ և ժողովրդի ներկայացուցիչ չափազանց հեռու է Նազարյանից, որի լեզվական ոճի կամ լեզվի սպանիչ քննադատությունը տվել է նույնիսկ Ռափայել Պատկանյանն իր մի նամակում. «Նազարյանցի կարծիքով գրելը կնշանակե բարձրաձայն աղաղակով ամենքին հայտնել, հիմարներ, էշեր, լսեցեք, ինչպես ես *кудряво* հնարել գիտեմ *вычурные фразы*, ես ձեզանից մինը չեմ, այդ պատճառով ինձ խիստ ամոթ է այնպես խոսել, ինչպես որ դուք եք խոսում. դուք ասում էք ձի, ես կասեմ նժույգ, դուք կասեք՝ ես գնացի տուն և կերա ինձ համար պատրաստված ճաշը, ես կասեմ. ես ի կողմն իմ տան ոտնաշարժություն արարի և իմ մարմինեղեն գործարանը լցուցի մարմնակազդուրիչ նյութերով և կարծում է, թե խիստ ազնիվ կերպով բանաստեղծեց»¹:

Ինչևիցե, «Հյուսիսափայլով» վավերացվեց ազգային գրական լեզվի քաղաքացիական իրավունքը, և նա այնուհետև ազատ համարձակ առաջ գնաց քաղաքային լայն պոպուլյարով՝ մաքրազարդվելով Նազարյանի և մասամբ Նալբանդյանի գրաբարյան չմերվող տարրերից:

§ 18. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ. — Ժամանակակից հայոց լեզուն իր կազմավորման վերին աստիճանի հետաքրքրական և գալարուն ուղին անցավ մի կողմից բարբառների, մյուս կողմից գրաբարի ներգործման տակ և այդ ուղուց դուրս եկավ իբրև միանգամայն նոր որակի լեզու, որը ո՛չ գրաբար է, ո՛չ բարբառ, որի մեջ, սակայն, կոմպրոմիսի կարգով ի մի են ձուլված և՛ գրաբար, և՛ բարբառային կողմերը: Ժամանակակից հայոց լեզվի շենքը կառուցված է երկու հիմնական սյուների վրա, որոնցից մեկը բարբառայինն է՝ ժողովրդականը, իսկ մյուսը՝ գրաբարյանը, ավանդականը: Անվիճելի է, որ մեր լեզվի ներքին բովանդակային կողմը, այն, ինչ կարելի է անվանել լեզվի ոգի, հիմնականում ժողովրդական է, և նրան մոտեցնում է բարբառներին: Նույնքան անվիճելի է, որ մեր լեզվի արտաքին՝ նյութական

¹ Գ. Ր. Վանցյան, Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի, Քիֆլիս, 1908, էջ 103:

կողմը, կամ այն, ինչ կարելի է լեզվական ֆակտուրա անվանել, գրաբարյանն է, և գրանով հակադրում է մեր լեզուն բարբառներին:

Այժմ քնենք մեր լեզվի համակարգը և տեսենք, թե ի՞նչն է նրա մեջ բարբառային և ի՞նչը գրաբարյան:

Բառապաշարը հիմնականում և ամբողջապես արտաքին ձևով գրաբարյան¹ է: Գրաբարը մինչև այսօր էլ հանդիսանում է մեր լեզվի հարստացման աղբյուրներից մեկը: Այս, անշուշտ, չի նշանակում, թե գրական լեզվի բառերը բացարձակապես խորթ են բարբառներին կամ չկան նրանց մեջ: Խնդիրն այն է, որ բարբառային ձևի և գրաբարյան ձևի միջև առաջնությունը մինչև այսօր էլ տրվում է երկրորդին, և հազիվ գտնվի մի տասնյակ բառ գրական լեզվի մեջ, որ առնված լինի այս կամ այն բարբառից բառապաշարին իր ձևով: Այդ գիծը գալիս է «Հյուսիսափայլից», և դեռ Մ. Նալբանդյանն այն ժամանակ գրում էր. «Բոլոր գավառական բառերների էական տարրերը, որ իրենց ձևով ու կազմությամբ ավելի ընդունական են կենդանի ընդհանրության լեզվի՝ վրա պատվաստվելու, պիտի ընկնեն ճարտարապետ հեղինակների քուրայի մեջ և այնտեղ հալվելով և փմիաբար (ֆիզիկաբար ոչ) միանալով պիտի դուրս գան ոչ որպես թլպատություն կամ անթրլպատություն, այլ որպես նոր արարած»:

Այսպիսով, բարբառային որևէ տարր իր բնական ձևով չի կարող մտնել, և չի մտնում, գրական լեզվի մեջ առանց քիմիաբար ձուլվելու նրան, նմանվելու նրա ողջ ֆակտուրային, իսկ վերջինս ամբողջովին գրաբարյան է, թեև, կրկնում ենք, գրաբարի բոլոր բառերը խորթ չեն մեր բարբառներին, քանի որ նա ևս հայերեն է՝ հայ բարբառներից մեկի հետագա զարգացումը:

Բառակազմությունը նույնպես, ինչպես և բառապաշարը, ամբողջովին գրաբարյան է. թե՛ ածանցումները և համարյա բոլոր ածանցները, թե՛ բարդությունները կա՛մ գրաբարից են առնված, կա՛մ նոր պահանջներին համաձայն կազմվում են գրաբարյան կանոններով:

Հնչյունափոխության ժառանգորդական օրենքները, որ սերտորեն կապված են բառակազմության և թեքման հետ, նույնպես գերազանցապես գրաբարյան են և պահանջվում են քերականության ու ուսուցողական միջոցներով:

Գրությունը, չենք խոսում արդեն այբուբենի մասին, հիմնականում գրաբարյան է կամ ավանդական, այսինքն՝ հայկական

¹ Խոսքը, իհարկե, չի վերաբերում նոր փոխառություններին:

բառերի մեծամասնությունը մենք շարունակում ենք գրել այնպես, ինչպես արտասանել և գրել են 5—6-րդ դարերում, թեև համարյա միշտ արտասանում ենք այսօրվա ժողովրդական հնչմամբ:

1922 թվին Լուսժողովմատի հրահանգի համաձայն դպրոցների առաջարկված և կարճ ժամանակում ընդհանրացած մեր նոր ուղղագրությունն էլ չդիպավ բաղաձայնների ուղղագրությանը, բացի բառակղբի Վ-ից (որդի) և բառակղբի Հ-ից (հարմար):

Ձևաբանությունը (հոլովում, խոնարհում), բացի բառակազմությունից, հիմնականում ժողովրդական, բարբառային է, և իր այս էական հատկանիշներով է մեր գրական լեզուն հակադրվում գրաբարին. մինչդեռ վերջինս գերազանցապես թեքական տիպի լեզու է՝ իր կառուցվածքով նման լինելով հունարենին, լատիներենին, ռուսերենին և այլն, ժամանակակից հայոց լեզուն գերազանցապես կցական տիպի լեզու է, ինչպես և մեր բոլոր բարբառները՝ իր կառուցվածքով մոտ լինելով վրացերենին և թյուրքերենին:

Ի դեպ, այս հանգամանքը վաղուց զբաղեցրել է հայ և այլ-ազգի լեզվաբաններին, որոնք դրանից հանել են այն սխալ հետևությունը, թե իբր հայ ժողովրդի լեզուն թյուրքերենի դարավոր ազդեցության տակ գրաբարից հեռացել է իր կառուցվածքով և «թյուրքացել» կամ «մոնղոլացել»: Այս հետևությունը միանգամայն սխալ է և անհիմն:

Շարահյուսությամբ և շարադասությամբ ևս ժամանակակից հայոց լեզուն հիմնականում ժողովրդական, բարբառային է և հակադրվում է գրաբարին: Ինչպես բարբառներում, այնպես էլ գրական լեզվի մեջ, ի հակադրություն գրաբարի, որոշիչը և հատկացուցիչը հոլովով ու թվով չեն համաձայնում իրենց որոշյալին ու հատկացյալին և սովորաբար դրվում են նրանց առաջից, նախդիրների զգալի մասը գործածվում է իբրև հետադիր և այլն: Իր այս շարադասության հետևանքով մեր գրական լեզուն այժմ այնպիսի վիճակի մեջ է, որ գրաբարից կամ ռուսերենից մի նախադասություն թարգմանելու համար հաճախ ամբողջ նախադասությունը շուտ ենք տալիս: Սովորաբար բերում են հետևյալ տիպի օրինակ.

1	2	3	4	5	6
Գրաբար՝	Թերթը	գրոց	Լեոնի	որդույ	հարևանի իմոյ.
1	2	3	4	5	6
Ռուսերեն՝	Листы	книги	Левона	сына	соседа моего.
6	5	4	3	2	1
Աշխարհաբար՝	Իմ	հարևանի	որդի	Լեոնի	գրքի թերթերը:

Իմաստաբանության մասին խոսելն էլ ավելորդ է, քանի որ նա լեզվի ամենից ավելի զգալուն և հարափոփոխ կողմն է ընդգրկում և, ինքնին հասկանալի է, որ նույնիսկ գրաբարյան բառերն ու ռեբերը այսօր մենք գործ ենք ածում այսօրվա, մեք իմաստով:

Ամփոփելով մեր ասածները ժամանակակից հայոց լեզվի համակարգի մասին՝ ավելորդ չենք համարում կրկնել, որ նա ո՛չ գրաբար է, ո՛չ բարբառ, ա՛յլ գրաբարի ու բարբառների պատվանդանի վրա կանգնած մի համադրական (սինթետիկ) լեզու:

§ 19. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՏՈՑ ԼԵԶՎԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՇԻՈՒՐ.— Իր կազմավորման օրից մինչև Հայաստանի սովետականացումը ժամանակակից հայոց լեզուն կամ հայոց ազգային գրական լեզուն ունեցել և կատարել է հասարակական իր որոշ դերը այնքան, որքան այդ հնարավոր էր երկու կաշկանդիչ ու բացասական գործոնների պայմաններում:

Առաջին և հիմնական կաշկանդիչ գործոնը, որը հավասարապես ազդում էր ցարական Ռուսաստանի՝ «ժողովուրդների բանտի» մեջ ապրող բոլոր ոչ վելիկոռուս ազգերի և ժողովուրդների կուլտուրային ու լեզվին, հենց ցարական ազգային քաղաքականությունն էր, հպատակ ժողովուրդները բռնի կամ «քաղաքավարի» կերպով ռուսացնելու այն քաղաքականությունը, որի բացասական հետևանքներն ավել կամ պակաս չափով կրում էին բոլոր ազգային կուլտուրաները. մի կողմից՝ արհեստական խոչընդոտներ գրական լեզվի ծավալման դեմ (ցենզուրական և այլ միջոցառումներով), դպրոցական և կրթական գործի խանգարում, հաճախ նաև փակում և այլն, մյուս կողմից՝ ազգային լեզուների հասարակական հաղորդակցման դերի նվաստացում նրանով, որ ողջ պետական ապարատը, դատավարությունը, գործավարությունը, օրենսդրությունը, իսկ հունադավան և հունադավանացած ժողովուրդների եկեղեցում նույնիսկ կրոնական ծիսակատարությունը և կրոնական իշխանության գործավարությունը (այդ թվում նաև վրացիների), ինչպես և բարձրագույն մասնագիտական կրթությունը, պարտադիր կերպով տարվում էր «ամենայն Ռուսիո» պետական լեզվով՝ ռուսերենով:

Բարձրագույն դպրոց մտնելու համար գոյություն ունեցող ընդհանուր սահմանափակումներից բացի, առանձին սահմանա-

1 Խմբագիրը չի բաժանում հեղինակի տեսակետը ժամանակակից հայոց լեզվի համակարգի, նրա համադրական բնույթի և մի շարք այլ կարևոր հարցերի մասին (տե՛ս էջք 146, 149—150 և այլն):

փրակումների և արգելքների էր հանդիպում հայ, վրացի, ուկրաինացի և այլ այն երիտասարդը, որը կարողացել էր մի կերպ իր ազգային միջնակարգ դպրոցում ձեռք բերել համապատասխան կրթություն: Բժիշկ դառնալ, իրավաբան, ճարտարապետ, բնագետ և այլն դառնալ, պետական պաշտոնյա դառնալ կարելի էր միայն ռուսական բուհերում սովորելով, միայն ռուսերենի միջոցով: Եվ ահա ազգային երիտասարդության բուրժուական հատվածն իր զգալի մասով ենթարկվում է ռուսացման քաղաքականությանը, հրաժարվում իր մայրենի լեզվից, լցնում ռուսական տարրական, միջնակարգ և բարձրագույն դպրոցները, որպեսզի «ինժիներ» դառնա, «դոկտոր» դառնա, «շինովնիկ» դառնա:

Ազգային երիտասարդության աշխատավոր հատվածի մի փոքր մասը միայն կարողանում էր ծխական դպրոցի երես տեսնել: Շատ քչերն էին կարողանում միջնակարգ կամ միջնակարգից բարձր (Ներսիսյան դպրոց, Գևորգյան ճեմարան և այլն) մտնել, այն էլ զանազան նպաստներով, բարեգործական ընկերությունների օժանդակությամբ և այլն: Սակայն կրթություն ձեռք բերելուց հետո էլ նրանք չէին կարողանում պետական պաշտոն ստանձնել և հասարակական աստիճանով բարձրանալ. նրանց մնում էր ազգային կրթության ու կուլտուրայի սպասավոր կամ, չավագույն դեպքում, միջակ լրագրող դառնալ:

Ազգային կուլտուրայի և լեզվի կաշկանդիչ մյուս գործոնն այն էր, որ ազգային մտավորականության մի խոշոր մասը ստիպված էր ծառայելու ազգային բուրժուազիային, որն իշխում էր մեր գրականության մեջ մինչև երկրում սովետական կարգերի հաստատումը, ռուսական ցենզորին ալետեղ ավելանում էր մի կողմից հասարակական պատվիրատուն՝ հայ բուրժուան, մյուս կողմից հոգևոր իշխանությունը՝ եկեղեցին:

Ազգի անունից, ժողովրդի անունից բարձրագույն ճշմարտող, էապես միայն յուր շահերի մասին մտածող և ազգը իր եկամտի աղբյուր դարձրած հայ բուրժուազիան ո՛չ միայն չէր մտածում ազգային կուլտուրայի, ազգային համալսարանի, ազգային թատրոնի և այլնի մասին, ա՛յլ նա չէր էլ շահագրգռված, որ ազգը, այսինքն՝ ամբողջ ժողովուրդը, գրագիտություն սովորի, լուսավորվի. այդ բանը նա իր մենաշնորհն էր համարում:

Աշխատավոր ռևոլյուցիոն ինտելիգենցիան էր, որ սկսած Միքայել Նալբանդյանից, հանդիսանալով ազգային գրական լեզվի իսկական բարեկամը և զարգացնողը, այդ լեզուն օգտագործում

էր ժողովրդական լայն զանգվածների ռևոլյուցիոն գիտակցութեան արթնացման համար. այդ լեզվով ստեղծում էր իսկական ժողովրդական կուլտուրա, ամենասերտ կերպով կապված լինելով ռուս մեծ ժողովրդի առաջավոր կուլտուրայի հետ:

Ահա այն պայմանները, որոնցում հասարակական իր ֆունկցիան պիտի կատարեր մեր ազգային գրական լեզուն: Տեսնենք, ուրեմն, թե որն էր այդ դերը:

Կրթական-դպրոցական. — Մայրենի լեզվի գործող տարրական (ծխական) և միջնակարգ (հոգևոր) դպրոցներում նա դպրոցական լեզու էր. բոլոր գիտությունների դասագրքերը մայրենի լեզվով էին, և լեզուն պատվով կատարում էր իր այդ դերը: Բայց միջնակարգից բարձր և ոչ մի դասագիրք, մանավանդ ստույգ գիտությունների գծով, չկար, և լեզուն այդ աստիճանի մշակված չէր: Մեր լեզուն չունեւր մշակված գիտական տերմինաբանություն և համապատասխան դարձվածքներ ու արտահայտություններ:

Գիտական-ժողովրդական բավական հարուստ գրականության պահանջները նույնպես, ամարարվում էին այդ լեզվով, քանի որ դրա համար ստույգ տերմինաբանություն և գիտական լեզու հարկավոր չէր:

Մամուլի-լրագրության պահանջները լիովին բավարարվում էին այդ լեզվով, և հայոց լեզուն վատ չէր մշակված իբրև մամուլի և հրապարակախոսության լեզու:

Գեղարվեստական գրականությանը ծառայելը պետք է համարել մեր գրական լեզվի ամենահիմնական դերը մինչև երկրի սովետականացումը՝ դպրոցական-կրթական ասպարեզում ունեցած նրա դերի հետ մեկտեղ: Մեր բավական հարուստ նախասովետական գրականությունը (ինքնուրույն և թարգմանական) աներևակայելի էր առանց այդ լեզվի:

Դպրոց, մամուլ, թատրոն և գրականություն, ահա այն հիմնական բնագավառները, որտեղ գործածվում և մշակվում էր մեր գրական լեզուն: Գրական լեզուն մասսայական կերպով հայ ընտանիքների մայրենի լեզուն չէր. հայ մանուկներն իրենց ծնողների հետ գրական լեզվով քիչ էին խոսում նույնիսկ մտավորականության շրջանակներում, եթե չխոսենք բուն ժողովրդի մասին, որ հիմնական իր մասով անգրագետ էր, դպրոցի երես չէր տեսել և դրա հետեանքով էլ ոչ չգտվում էր գրական լեզվից, որպիսին հաճախ «գրաբար» էր կոչում, և ոչ էլ, մանավանդ, նրա մշակմանը մասնակցում:

Ահա թե ինչ էր գրում այս մասին հրապարակախոս Ա. Արասխանյանը իր «Մուրճի» մեջ 1898 թվին, բավական չափազանցելով իրական պատկերը. «Լինելով մեծ մասամբ գրքերից և կամ դպրոցում յուրացրած, մեր գրական լեզուն մշակվել է միմիայն այնպիսի մարդկանց ձեռքով, որոնց այդ լեզուն երբեք չի եղել մայրենի»:

Այդ մշակութային մեջ մասնակից չի եղել՝ չենք ասում ժողովուրդը, բայց գոնե մի լայնածավալ հասարակություն, բաղկացած թեկուզ գրական լեզվին ընտելացած ընտանիքներից: Որովհետև ոչ մի խավի համար նա չի եղել մայրենի լեզու...»:

Սակայն Արասխանյանով չի սկսվում և նրանով էլ չի վերջանում մեր լեզվի վիճակից տրտնջացողների ու նրան զարգացման ուղի ցույց տվողների շարքը: Այսպես. հայ առաջավոր մտավորականներից մեկը՝ Վահան Տերյանը 1914 թ. Թիֆլիսում կարդացած իր «Հայ գրականության գալիք օրը» ռեֆերատով հայտարարում էր, որ կապիտալի արշավը երկու հետևանք կարող է ունենալ մեզ համար. «Մենք կձուլվենք, այսինքն՝ կկորցնենք մեր կուլտուրական առաջնության գործոնները, կկորցնենք մեր լեզուն և կդառնանք մի ապագային մասսա, — ասում էր նա այն ժամանակ, — կամ թե չէ, կզարգացնենք մեր ամենից առաջ լեզուն, հետո մյուս ազգային-կուլտուրական գործոնները և ընդունելով եվրոպական կուլտուրան, կմտնենք եվրոպական ազգերի շարքը իբրև կուլտուրական մի ազգ»:

Սակայն ամենից ավելի ցնցող տպավորություն է թողնում, նույնիսկ այսօր էլ, երբ հայ ժողովրդի, նրա կուլտուրայի և լեզվի առողջ ներկան և առավել փայլուն ապագան ոչ մի կասկած չի առաջացնում փոքր ի շատե բանական մարդկանց մեջ, անվանի հայագետ Ստ. Մախառյանի մասամբ խուճապային, բայց զգալի չափով ճշմարիտ այն հոդվածը, որ գրել էր նա 1917 թվին «Մեծ վտանգի հանդեպ» խորագրով. «Ներկայումս ռուսահայության առաջ դրված է հայերենի լինել թե չլինելու հարցը իր բոլոր սպառնալի հետևանքներով... որքան էլ մենք կամենանք հուսադրել մեզ, որքան էլ ստիպենք մեզ լավատես լինել, այնուամենայնիվ պետք է խոստովանենք, որ հայերեն լեզուն յուր գոյության ճգնաժամի մեջ է, և եթե արտաքո կարգի պայմաններ առաջ չգան, նա կկորչի բոլորովին հեռու կամ մոտիկ ապագայում»:

Հայ ժողովրդի մոտավոր անցյալի այս դառնացած արձանագրումը մեզ ավելորդ անգամ հիշեցնում է, թե ինչպիսի՜ աղետալի վիճակի մեջ և ինչպիսի՜ խորխորատի եզրին էր կանգնած:

հայ ժողովրդի լեզուն՝ ու կուլտուրան (և իհարկե ոչ միայն հայ ժողովրդինը) ունեցողության իրավունքները: Նա միաժամանակ մեզ հնարավորություն է տալիս ունենալ կերպով տեսնելու այն փրկարար զորությունը, որ ունեցավ հայ ժողովրդի և նրա կուլտուրայի ու լեզվի, ինչպես և ՍՍՌՄ-ի բոլոր ժողովուրդների, բարգավաճման գործում Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիան, կրկին անգամ արձանագրելու այն անմոռանալի եղբայրական պրոլետարական մեծ օգնությունը, որը հասցրեց մեզ ուսումնական ժողովուրդը:

§ 20. ԱՐԴԻ ՓՈԽԻԼԸ.— Հայաստանի սովետականացումը¹, որի միջոցով հայ ժողովուրդը յուր նոր կյանքի դուռը բացեց, հայ կուլտուրայի և մասնավորապես հայ լեզվի շտեմնված բարգավաճման և վերելքի սկիզբն էր: Նա հիմնովին փոխեց ազգային լեզվի հասարակական կշիռը, արմատապես լուծեց ազգի և ազգային լեզվի փոխհարաբերությունը՝ մեր գրական լեզուն դարձնելով իրոք ազգային, ամբողջ ազգի սեփականություն:

Հարկավոր էր գրական լեզուն հասցնել ժողովրդին, տալ նրա ձեռքը, դարձնել նրա պայքարի և շինարարության զենքը: Սովետական իշխանությունն այդ արեց. կուլտուր-լուսավորական ցանցով, մասսայական դպրոցներով, անգրագիտության ու կիսագրագիտության վերացմամբ, ձրի և պարտադիր ուսուցմամբ, պարտական-սովետական-արհմիութենական ագիտացիայի և պրոպագանդայի, մասսայական մամուլի, գրականության, թատրոնի ու ռադիոյի միջոցով, հասարակական հավաքույթներով (նիստեր, ժողովներ, խորհրդակցություններ, համագումարներ), գյուղի և քաղաքի կապի միջոցով և այլն, և այլն ազգային գրական լեզուն հասավ գործարան, հասավ գյուղ, դարձավ բանթղթակցի, գյուղ-թղթակցի, ցեխի վարիչի, կուտնտեսական բրիգադավարի, տրակտորիստի, բոլոր կուտնտեսականների, բոլոր բանվորների՝ քաղաքի և գյուղի բոլոր աշխատավորների լեզուն:

Լեզվի ժողովրդականացում — ահա այն ամենահիմնականը,

¹ «Դաշնակցության» անփառունակ տիրապետության տարիներին հայ կուլտուրայի և հայ լեզվի զարգացման մասին խոսք լինել չէր կարող. այդ ժամանակը անկման, վայրէջքի, ազգառնչացման ժամանակն էր, երբ մեռավ նույնիսկ նախապատերազմյան աշխուժությունը կուլտուրայի մեջ: Ռուսները մնաց իբրև փաստական պետական լեզու, չկար հայերին օրենսդրություն, գործավարություն, դատավարություն և այլն. իսկ ինչ վերաբերում է գեղարվեստական գրականությանը, ապա դրա մասին խոսեն անգամ ծիծաղելի է: մատուցելի, այսինքն թաղանթի շրջանում գրականությունը և կուլտուրան տեղ չունեին:

որ պետք է արձանագրել մեր լեզվի արդի փուլի՝ սոցիալիզմի փուլի համար ամենից առաջ:

Երկրորդ հիմնական նվաճումը, որ ունեցավ մեր լեզուն, այն է, որ նա դարձավ Հայկական ՍՍՌ-ի պետական լեզու, ձեռք բերելով մի կարևոր ֆունկցիա, որպիսին նա երբեք չէր ունեցել: Այդ բարդ ֆունկցիային նա պատրաստված չէր: Պետական-վարչական, իրավաբանական, դատարանական և վերջապես ռազմական մշակված տերմիններ մեր լեզուն չունի: Կազմվեցին և կենսագործվեցին իրավաբանական, ռազմական, երկաթուղային, աշխատանքային և այլ բառարաններ և տերմինարաններ, որոնք զգալապես բարձրացրին մեր լեզուն:

Հայոց լեզուն դարձավ բարձրագույն դպրոցի, գիտության և տեխնիկայի լեզու: Սովետական Հայաստանի Պետական համալսարանը և բազմաթիվ ինստիտուտներն ու տեխնիկումները տվել են հազարավոր գյուղատնտեսներ, ճարտարապետներ, բժիշկներ, տեխնիկներ, շինարարներ, բուժակներ և այլն հայերենի միջոցով, որոնք պատվով կատարում են իրենց գործը մեր ծավալված արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության բնագավառում: Մեր գրական լեզուն հարստացավ, ճշտվեց և վերածվեց նաև գիտության ու փոխոստիպյալության լեզվի, մարքսիզմ-լենինիզմի՝ ճոխ, ճշգրիտ և ճկուն արտահայտչական ձևեր պահանջող գրական լեզվի:

Այդ բոլորի հետ, իհարկե, զգալի չափով փոխվեց և հարստացավ մեր լեզվի ֆակտորան՝ բառապաշարը, ինչպես և իմաստաբանությունը: Բառապաշարի բնագավառում պետք է դիտել հետևյալ փոփոխությունները՝

1) Իսպառ վերացվեցին կամ համարյա անգործածական դարձան հարյուրավոր բառեր հին կենցաղի, վարչական բաժանման, կրոնական, բարոյական, եկեղեցական և այլ բովանդակությամբ, ինչպես, օրինակ՝ բաժնեմ կամ օժիտ, նշանդրեմ, գատիկ և այլն, զգիր, ստրաժնիկ, նահանգ, գավառ, նաշակվել, մկրտություն, լուսավորչական, սկիհ, ուրառ, բշոց, վեղառ, պատարագ և այլն:

2) Կազմվեցին կամ կյանքի կոչվեցին հազարավոր նոր բառեր ու տերմիններ գիտության և տեխնիկայի տարբեր ճյուղերի համար, ինչպես և սովետական իրավակարգի, վարչական-տնտեսական ապարատի և այլ նոր երևույթների համար, օրինակ՝ պարետ, հեծան, եզրապահ, փայլատու, ջեռուցիչ, սրահակ, սոնակալ, գամաձողիկ, խոտան, լայնական, հաստոց, գոյ, հասկացություն, Ելույթ, գործարկել, գործարք, հարվածային, գործա-

բար, աշխատանքի պաշտպանություն, գյուտխորհուրդ, ստախա-
նովական, կոլտնտեսական, հոկտեմբերիկ և այլն:

3) Հնդունվեցին կամ կյանքի կոշվեցին բազմաթիվ օտարազ-
գի, մասամբ նաև ռուսական, բառեր-տերմիններ, օրինակ՝ բրի-
զադա, տրակտոր, կոմբայն, ցեմենտ, բետոն, դիսերտացիա,
տեխնիկում, ինստիտուտ, կոմիսար, կոմիսարիատ, բոլշևիկ,
ստրատոստատ, կովակ և այլն:

4) Բազմաթիվ հին բառեր փոխեցին իրենց իմաստը, կամ հիմ-
նական և երկրորդական իմաստի փոխանցում ունեցան, օրինակ՝ ճա-
շակ, խորհուրդ, վարժապետ, սեփականություն, հայրենիք և այլն:

5) Ստեղծվեցին բազմաթիվ հապավումներ, ինչպես՝ աշխօր,
բուն, էլցանց, շինարդ և այլն:

Գրական լեզվի ժողովրդականացմամբ վերջ դրվեց «հայոց
լեզվի լինելու թե չլինելու» հարցին: Երկրի համատարած գրագի-
տացման, գյուղի և քաղաքի, մտավոր ու ֆիզիկական աշխատան-
քի հիմնական տարբերության վերացման ճանապարհով մեր լե-
զուն գնում է դեպի գրական ազգային լեզվի առաջիկա փուլը՝
համազգային լեզվի փուլը: Այդ փուլի մեջ արդեն վերացած կլի-
նեն գրական և խոսակցական լեզվի տարբերությունները, կվերա-
նան բարբառները՝ վերառվելով գրական լեզվի մեջ, և ամբողջ
ազգը կխոսի ու կգրի ազգային ընդհանուր միասնական լեզվով՝
համազգային լեզվով: Արդեն իսկ այժմ նկատվում է, թե ինչպես
բարբառները քայքայվում են՝ տեղի տալով գրական լեզվի ձևե-
րին և նույնիսկ այսօր լեզվաբանը այլևս չի կարողանում գտնել
որևէ բարբառով անաղարտ խոսող մարդկանց ո՛չ միայն քաղա-
քում, այլև՝ գյուղում: Մեկ, առավել երկու սերնդի փոփոխու-
թյամբ ռեալ իրականություն կդառնա համազգային միասնական
լեզուն, որին մոտենում են Սովետական Միության մյուս բոլոր
ժողովուրդներն էլ, ըստ որում նրանցից ոմանք, ինչպես, օրինակ,
ռուսները, վրացիները և այլն, իրենց լեզվական վիճակով շատ
ավելի առաջ են մեզանից շնորհիվ գրական լեզվի և բարբառների
համեմատաբար թույլ հակադրության:

Մոտավոր ապագայի համազգային միասնական լեզուն է՛լ
ավելի մեծ չափերով կզարգացնի ըստ ձևի ազգային, ըստ բովան-
դակության սոցիալիստական կոլտուրան՝ հանդիսանալով կոլ-
տուրական և տնտեսական շինարարության հուժկու լծակը ՍՍՌՄ-ի
բոլոր ազգերի համար, որոնցից յուրաքանչյուրը կզարգացնի յուր-
համազգային միասնական գրական և խոսակցական լեզուն:

III

ՀԱՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՆՁՑՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 21. ՀՆՁՑՈՒՆ ԵՎ ՀՆՁՈՒՅԹ.— Լեզվի նյութական նվազագույն տարրը հնչյունն է: Հնչյունները նյութական աշխարհին են պատկանում, մատերիական են, նրանք արտասանվում են և լրսվում: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ առանձին-առանձին կամ բառային կապակցության մեջ արտասանվող միևնույն հնչյունները երբեք ճիշտ միևնույնը չեն. նրանց մեջ կա ավել կամ պակաս զգալի տարբերություն, որը սովորաբար, մանավանդ դպրոցական քերականության մեջ, հաշվի չի առնվում: Այսպես, օրինակ՝ Տիկ, Տիգրան և Տակ, Տուրբին բառերի առաջին հնչյունները սովորաբար համարվում են նույնը, այդ Տ հնչյունն է: Իրապես, սակայն, արտասանության և լսելիության տեսակետից մենք այստեղ ունենք երկու տարբեր Տ հնչյուններ: Տիկ և Տիգրան բառերի մեջ Տ-ն փափուկ է համեմատած Տակ և Տուրբին բառերի Տ-ի հետ, որոնց մեջ նա կոշտ է: Նույն ձևով Լավ, Լողարան և սալահատակ բառերի մեջ Լ-ն ավելի կոշտ է հնչում, քան ակիք, Լիտր և մանավանդ կովտուրա բառերի մեջ: Ավելին. նույնիսկ միևնույն բառի միևնույն հնչյունը ճիշտ նույնը չի հնչում մի քանի անգամ. արտասանական այս կամ այն մթնոլորտում, հնչյունական տարբեր կապակցություններում նույն հնչյունը երանգային տարբերություններ է ստանում ըստ լարվածության (ուժեղ կամ թույլ), ըստ տեղության (կարճ կամ երկար), ըստ բացվածքի կամ փակվածքի մեծության, լեզվի ավել կամ պակաս կծկման (լայն կամ նեղ և այլն): Այս իմաստով նույնիսկ հասարակական բառի մեջ մենք ունենք 5 տարբեր Ա, որոնք, եթե հատուկ ձայնագրով (ֆոնոգրաֆ) գրի առնենք, կարտահայտեն իրենց երանգային տարբերությունները:

Կամ վերցնենք այսպիսի երևույթ. մենք պ-ն և տ-ն, բ-ն և դ-ն գիտում ենք իբրև տարբեր հնչյուններ միայն նրա համար, որ պ-ն ու տ-ն խուլ են, այսինքն՝ իրենց մեջ ձայն չունեն, իսկ բ-ն ու դ-ն ձայնեղ են, այսինքն՝ իրենց մեջ ձայն ունեն: Սակայն,

երբ մենք խոսում ենք շշուկով (փսփսալով), մեր ձայնալարերը դադարում են գործելուց, և մենք բոլոր հնչյունները, նույնիսկ ձայնավորները արտասանում ենք խուլ: Այդ ժամանակ, իհարկե, վերանում են խուլերի և ձայնեղների հիմնական տարբերությունները և մնում է շատ շնչին տարբերություն, որն ավելի աննշան է, քան տիկ և տակ բառերի տ-երի տարբերությունը: Եվ շնայած սրան, մենք այնուամենայնիվ ասում ենք, որ տիկ և տակ բառերի տ-ն միևնույն տ-ն է, իսկ դ-ն և տ-ն նույնիսկ այն ժամանակ, երբ դ-ն էլ խուլ է արտասանվում, տարբեր հնչյուններ են:

Այս երևույթի հիմքում ընկած է ո՛չ թե իրենց՝ հնչյունների որակային տարբերությունը, այլ այն, որ յուրաքանչյուր լեզվական հասարակություն (ցեղ, տոհմ, ժողովուրդ, ազգ) իր արտաբանած ոչ յուրաքանչյուր կոնկրետ հնչյունի տարբերությունն է հանրորեն գիտակցում ու արժեքավորում. նա հաճախ անտեսում է հնչյունների այնպիսի տարբերություններ, որոնք մի ուրիշ լեզվի մեջ էական նշանակություն ունեն:

Այսպես, օրինակ, հայերենում երկու Ր-ի (Ր և Ռ) գոյությունը գիտակցված և արժեքավորված է այն չափով, որ չափով մենք տարբեր բառեր ենք համարում սաբը և սառը, բաբը և բառը և այլն: Ռուսերենում այդ տարբերությունը հանրորեն գիտակցված և արժեքավորված չէ, թեև ռուսերեն էլ город (գորոդ), русский (ռուսկիյ) բառերից առաջինի մեջ Ր են արտասանում, իսկ երկրորդի մեջ Ռ: Դրա փոխարեն ռուսերեն тиган (տիտան) բառի երկու Տ-երը տարբեր են համարվում, ըստ որում զրանցից երկրորդը կոշտ ա է, իսկ առաջինը՝ փափուկ, մի բան, որ մենք չենք տարբերում:

Այստեղից բխում է այն, որ լեզվի մեջ արժեքավորը ո՛չ միայն վայրկենաբար արտասանվող հնչյուններն են, որ արտասանվում, լսվում և անցնում են, այլև՝ լեզվական յուրաքանչյուր կոլեկտիվի կողմից՝ հանրորեն գիտակցված, արժեքավորված հնչյունները, կամ ավելի ճիշտ՝ հնչյունական համապատասխան հասկացություններ:

Լեզվական յուրաքանչյուր կոլեկտիվ ունի հանրորեն գիտակցված և արժեքավորված սահմանափակ հնչյունական հասկացություններ, իսկ ամեն վայրկյան արտասանվող կոնկրետ հնչյուններն իրենց բազմազանությունը դիտվում են իբրև արժեքավորված և գիտակցված այս կամ այն հնչյունի զրոսևորում: Այսպես մենք հաստատորեն գիտակցված և արժեքավորված երկու Ր (Ր և Ռ)

ունենք, բայց մեր արտասանած անհամար բոլոր Ր-երը դիտում ենք կամ իբրև Ր և կամ իբրև Ռ հնչյունի դրսևորում, թեև Ր-ի ու Ռ-ի արանքում տասնյակ կիսափափուկ և կիսակոշտ Ր-եր կարող են արտասանվել:

Աշատեղ ևս հաճախ է գալիս կոնկրետի և աբստրակտի, ընդհանուրի և մասնավորի դիալեկտիկական կապը: Կոնկրետը, արտասանելին և լսելին՝ նյութականը հնչյունն է, որը, ինչպես արդեն գիտենք, լեզվի նյութական նվազագույն տարրն է:

Աբստրակտը, ընդհանուրը, աննյութականը կամ մտայինը այն պատկերն է, լուսանկարը, որ հանում է մարդու ուղեղը կոնկրետ հնչյուններից, ելնելով նրանց ընդհանրություններից և տարբերություններից:

Հանրորեն դիտակցված և արժեքավորված յուրաքանչյուր հնչյուն կամ հնչյունական հասկացությունը հնչույթ (ֆոնեմա) է:

Յուրաքանչյուր լեզու ունի անթիվ և անհամար կոնկրետ հնչյուններ, բայց սահմանափակ հնչույթներ: Սովորական լեզվի մեջ, սակայն, ինչպես նաև լեզվաբանության մեջ, ընդհանրապես հնչյունը և հնչույթը իրարից չեն տարբերում: Երբ ասում են՝ այսինչ լեզուն այսքան հնչյուն ունի, այնինչ լեզուն՝ այսքան, այդ վերաբերում է ո՛չ թե իսկապես հնչյուններին, ա՛յլ՝ հնչույթներին, իսկ հաճախ նույնիսկ տառերին:

§ 22. ՀնՁԱԱՐՏԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ.— Մարդու մարմնի որոշ մասեր հարյուր հազարավոր տարիների ընթացքում վարժվել և մարզվել են հնչյուններ արտաբերելու գործում և կոչվում են հնչաարտաբերական գործարաններ:

Պետք է տարբերել հնչաարտաբերության հետ հեռավոր կամ մոտավոր կապ ունեցող այս կամ այն օրգանը (ուղեղի համապատասխան կենտրոնները, որոնք ղեկավարում են այդ գործողությունը, լսողությունը, որի միջոցով ընդունվում, ընկալվում են հնչյունները) բուն այն գործարաններից, որոնց միջոցով է արտաբերվում հնչյունը. դրանք են՝ թոքերը, շնչափողը, կոկորդը, յերանի խոռոչը՝ լեզվով, քիմքով, ատամներով ու շրթունքներով և քթի խոռոչը: Սրանցից յուրաքանչյուրը յուր հատուկ մասնակցություն ունի հնչյուն արտաբերելու պրոցեսում և ստեղծում է հնչյունի այս կամ որակը:

Թոքերի դերն այն է, որ նրանք դեպի դուրս են արտամղում օդի հոսանքը, առանց որի հնչյունն արտահայտվել չի կարող: Շնչափողն այդ հոսանքը հասցնում է կոկորդին, որի մեջ օդի

շերտը ենթարկվում է առաջին հիմնական երանգավորման: Այդ երանգը ձայնի երանգն է, որ ստացվում է կոկորդում գտնվող ձայնային երկու մկանների՝ ախպես կոչվող ձայնալարերի քրքր-ռումից:

Կոկորդից օդի շերտը ձայնային երանգով, կամ առանց ձայնային երանգի (նայած թե ձայնալարը թրթռում է, թե ոչ), մտնում է բերանի խոռոչը, որտեղ անցնելով լեզվի, ատամների և շրթունքների ստեղծած զանազան ձեղքվածքներով կամ փակվածքներով՝ մշակվում է իբրև հնչյուն և դուրս գալիս բերանով կամ քթով: Վերջին դեպքում բերանի մեջ եղած օդի շերտը ետ է դառնում և անցնում քթի խոռոչը՝ մի նոր յուրահատուկ (ոնգային)՝ երանգ տալով հնչյունին:

Հնչյունների դասակարգությունը պայմանավորվում է նրանց արտաբերության եղանակով, տեղով և այն երանգներով, որ ստանում են նրանք հնչարտաբերական գործարանների այս կամ այն մասում:

Հնչյունների առաջին հիմնական դասակարգությունը կատարվում է ըստ երանգ ձայնային երանգի: Այն հնչյունները, որոնց արտաբերության ժամանակ բերանի կամ քթի խոռոչը մտնող օդը իր մեջ ձայն ունի (իսկ ձայնը, ինչպես մենք գիտենք, արտադրվում է ձայնալարերի թրթռումով), կոչվում են քրքրուն հնչյուններ: Մնացած բոլոր հնչյունները, որոնց արտաբերության ժամանակ ձայնալարերը չեն թրթռում և որոնք, հետևաբար, ձայն չունեն իրենց մեջ, կոչվում են խուլ հնչյուններ: Թրթռուն և խուլ հնչյունների երանգային տարբերությունը կարելի է նույնիսկ զգալ. դրա համար հարկավոր է կամ բթամատով ականջների անցքերը փակել և արտասանել, օրինակ՝ ա, օ, ի, զ, Ժ, դ հնչյունները և կամ մատը դնել կոկորդի դուրս ցցված մասին (աղամախնձորին) և արտասանել այդ հնչյունները: Երկու դեպքում էլ կզգացվի, որ ձայնալարերը թրթռում են և ինչ-որ ներքին արձագանք տալիս գանգի մեջ: Իսկ եթե նույն եղանակով արտասանենք ֆ, ս, շ, խ հնչյունները, ձայնալարերի դողուց և ներքին արձագանք չի լսվի: Նշանակում է՝ այս հնչյունները խուլ են:

Խուլ հնչյուններն արտաբերվում են բերանի խոռոչում ստեղծված փակվածքի պայթյունի կամ նեղվածքի շնորհիվ առաջ եկած օդի տատանմամբ միայն, որովհետեւ երանգը լեզվաբանության մեջ կոչվում է աղմուկ: Այդ պատճառով էլ խուլ հնչյունները կոչվում են նաև աղմկային (ս, շ, ֆ, խ և այլն):

Սակայն աղմուկ ունեն իրենց մեջ նաև թրթռուն հնչյուններից շատերը, քանի որ նրանց արտաբերության ժամանակ էլ օդի շերտը քալում է բերանի պատերին կամ հանդիպում որևէ փակվածքի: Աղմուկ ունեցող թրթռուն հնչյունները կոչվում են աղմկավոր (բ, գ, ժ, ղ և այլն):

Հնչյուններն ըստ իրենց մեջ եղած ձայնի և աղմկի տեսակարար կշռի բաժանվում են չորս խմբի.

ա) Ձայնավորներ, որոնց մեջ բացարձակապես իշխում է ձայնը և չկա զգալի աղմուկ (ա, է, ը, օ, ի, ու):

բ) Ձայնորդներ, որոնց մեջ գերիշխում է ձայնը, բայց կա զգալի աղմուկ (լ, ռ, ռ, յ, մ, ն). սրանք աղմկավոր հնչյուններ են:

գ) Ձայնեղներ, որոնց մեջ գերիշխում է աղմուկը, բայց կա զգալի ձայն (վ, գ, ժ, ղ և այլն). սրանք ևս աղմկավոր հնչյուններ են:

դ) Անձայն հնչյուններ, որոնք հավասարապես կոչվում են նաև աղմկային կամ խուլ, քանի որ կազմված են մաքուր աղմկից և ձայն չունեն (ֆ, ս, շ, խ, հ և այլն):

§ 23. ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ.— Ձայնավորներն առանց փակվածքի և զգալի նեղվածքի արտաբերվող բերանային հնչյուններ են: Կոկորդում ձայնալարերի տատանմամբ ձայնային երանգ ստացած օդը բերանի խոռոչում որևէ արգելքի (փակվածքի կամ զգալի նեղվածքի) չհանդիպելով՝ լեզվի տարբեր դրությունների շնորհիվ երկ քափորվում է և բերանից դուրս գալիս իբրև ա, է, ը, ի, օ, ու ձև. ավոր:

Ձայնավորների որակն ամբողջապես կախված է լեզվի դիրքից: Տարբեր ձայնավորների արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրը, միջին մասը կամ կոթը որոշ չափով բարձրանում է դեպի քիմքը, ըստ որում այդ բարձրացումն էլ լինում է երեք աստիճանի՝ ստորին, միջին և վերին, այսինքն՝ լեզվի ծայրը, միջին մասը կամ կոթը կարող են բարձրանալ շնչին չափով (ստորին բարձրացում), մի քիչ ավելի (միջին բարձրացում) և էլ ավելի (վերին բարձրացում): Ձայնավորների արտաբերության ժամանակ լեզվի նույնիսկ վերին բարձրացումը շատ ավելի ցածր է, քան որևէ բաղաձայնի արտաբերության ժամանակ: Ձայնավորների համար ստեղծված նեղվածքը շնչին է, որի հետևանքով էլ աղմուկը ձայնավորների մեջ զգալի չէ:

Ձայնավորների դասակարգությունը կատարվում է ըստ լեզվի տարբեր բարձրացումների:

Առաջնալեզվային ձայնավորներն են՝ Ի-ն և Է-ն, որոնցից Ի-ն վերին բարձրացման է, իսկ Է-ն՝ միջին բարձրացման:

Միջնալեզվային միայն մեկ ձայնավոր կա հայերենում, դա միջին բարձրացման Ը ձայնավորն է:

Ետնալեզվային ձայնավորներ են Ու-ն (վերին բարձրացման), Օ-ն (միջին բարձրացման) և Ա-ն (ստորին բարձրացման):

ԵԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Է և Օ հնչյունները նշելու համար հայերենում գործածվում են է և Ե, Օ և Ո տառերը կամ գրերը:

Հայոց լեզվի ձայնավորների տախտակ

	Առաջնալեզվային	Միջնալեզվային	Ետնալեզվային
Վերին բարձրացում	Ի	—	ՈՒ
Միջին բարձրացում	Է	Ը	Օ
Ստորին բարձրացում	—	—	Ա

Բոլոր ձայնավորները, ինչպես այլ լեզուներում, այնպես էլ հայերենում, առանց փակվածքի և զգալի նեղվածքի, ինչպես և լիաձայն արտասանվելու շնորհիվ ունեն վանկարար ուժ, այսինքն՝ կազմում են վանկ:

§ 24. ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐ.— Ձայնորդները, ձայնեղները և խուլները հակադրվում են ձայնավորներին իբրև փակվածքով կամ զգալի նեղվածքով արտաբերվող հնչյուններ և կոչվում են բաղաձայններ:

Ըստ իրենց արտաբերության եղանակի բաղաձայնները լի-նում են կամ պայթական (պ, կ, տ և այլն) կամ շփական (ս, շ, լ և այլն)

Պայթական հնչյուններն արտաբերվում են բերանի խոռոչում յոտեղծվող որևէ փակվածքի պայթման հետևանքով առաջացող ազդուկով: Փակվածքներ կարող են առաջ գալ բերանի խոռոչի տարբեր մասերում, շրթունքների, շրթունքի և ատամների, լեզվի և քիմքի հպումներից: Այսպես, օրինակ, եթե երկու շրթունքներն իրար հպենք, բերանի անցքը կփակվի շրթունքների փակվածքով: Թոքերից արտամղվող օդի շերտի ճնշման տակ այդ փակվածքը կպայթի, և մենք կստանանք պայթական-աղմկային ալ հնչյունը կամ պայթական-ձայնեղ ք հնչյունը: Իսկ եթե մենք լեզվի ծայրը

բարձրացնենք և հպենք (կպցնենք) քիմքին, կստանանք մի այլ փակվածք. վերոհիշյալ եղանակով պայթեցնելով այս փակվածքը, կստանանք պայթական-աղմկային տ հնչյունը կամ պայթական-ձայնեղ դ հնչյունը և այլն:

Պայթական հնչյուններն արտասանվում են մեկ ակնթարթում՝ պայթման ընթացքում և այդ պատճառով կոչվում են նաև վայր-կենական:

Շփական հնչյուններն արտաբերվում են բերանի խոռոչում ստեղծվող որևէ նեղվածքի կամ անցքի միջոցով, երբ արտամղվող օդի շերտը նեղվածքի միջով անցնելիս նրա պատերին է շփվում՝ և տեղծելով որոշ աղմուկ: Նեղվածքներն էլ փակվածքների նման կարող են առաջ գալ բերանի խոռոչի տարբեր մասերում շրթունքի ու ատամների, ինչպես և լեզվի ու քիմքի սերտ մերձեցմամբ: Այսպես, օրինակ, եթե ստորին շրթունքը սերտ մոտեցնենք վերին ատամնաշարին, կստեղծվի շրթունքի և ատամների կազմած մի նեղվածք կամ նեղ անցք. թոքերից արտամղվող օդը քսվելով այդ նեղվածքի պատերին՝ կտա շփական անձայն ֆ հնչյունը կամ շփական ձայնեղ վ հնչյունը: Իսկ եթե լեզվի ծայրը բարձրացնենք և սերտ մոտեցնենք քիմքի առաջին մասին, կստանանք մի այլ նեղվածք: Այս նեղվածքի միջով անցնող օդի շերտն էլ կստեղծի շփական անձայն ս և շ կամ շփական ձայնեղ զ և ծ հնչյունները և այլն:

Շփական հնչյունները տարբերվում են պայթականներից նրանով, որ արտաբերվում են ո՛չ թե փակվածքով, ա՛յլ նեղվածքով և պայթականների նման վայրկենական չեն. շփական հնչյունները կարելի է երկար ծորել, մինչև որ շունչը սպառվի: Այդ պատճառով շփական հնչյունները կոչվում են նաև տևական:

Ըստ արտաբերության տեղի հնչյունները լինում են շրթնային, շրթնատամնային, առաջնալեզվային, միջնալեզվային, ետնալեզվային, կոկորդային և ռնգային:

Երբնային կոչվում են այն բաղաձայնները, որոնք արտաբերվում են երկու շրթունքների հպմամբ ստեղծվող փակվածքով. այդ փակվածքի պայթյունը տալիս է շրթնային պայթական պ, բ, փ հնչյունները:

Երբնատամնային կոչվում են այն հնչյունները, որոնք արտաբերվում են ստորին շրթունքի և վերին ատամնաշարի մոտեցմամբ ստեղծվող նեղվածքով. դրանք են շրթնատամնային շփական ֆ և վ հնչյունները:

Առաջնալեզվային այն հնչյուններն են, որոնց արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրը բարձրանում է դեպի առաջաքիմքը և կամ հպվում նրան՝ ստեղծելով առաջնալեզվային փակվածք, կամ այնքան մոտենում առաջաքիմքին, որ ստեղծվի առաջնալեզվային նեղվածք: Այդ փակվածքի պայթյունը տալիս է առաջնալեզվային պայթական տ, դ, ք հնչյունները: Առաջնալեզվային նեղվածքով արտաբերվում են առաջնալեզվային շփական ս, զ, շ, ժ հնչյունները: Սրանցից ս և զ սուլական են, իսկ շ և ժ շչական: Առաջնալեզվային են նաև լ, ր, ո ձայնորդները: Սրանց արտաբերությունը հետևյալն է. լ ձայնորդն արտաբերելու ժամանակ լեզվի ծայրը հպվում է առաջաքիմքին, ինչպես դ արտաբերելու ժամանակ, բայց լեզուն փակվածք չի ստեղծում, այլ հնարավորություն է ընձեռում, որ օդի շերտը դուրս գա լեզվի երկու կողմերով առանց պոկելու լեզվի ծայրը առաջաքիմքից:

Ը ձայնորդն արտաբերելու ժամանակ լեզվի ծայրը պիրկ բարձրանում է դեպի առաջաքիմքը, սակայն չի հպվում նրան. արտամղվող օդի շերտի ճնշման տակ լեզվի ծայրը թրթռում է և տալիս առաջնալեզվային թրթռուն ր ձայնորդը:

Ռ ձայնորդի արտաբերության եղանակը նույնն է, ինչ որ ր-ինը, այն տարբերությանը, որ լեզվի ծայրն այստեղ ավելի պիրկ է (ավելի է լարված) և թրթռոցն ավելի ուժեղ է: Այդ պատճառով էլ այս առաջնալեզվային թրթռուն ո ձայնորդը կոչվում է նաև «կոշտ ո»:

Միջնալեզվային կոչվում են այն հնչյունները, որոնք արտաբերվում են, երբ փակվածք կամ նեղվածք է ստեղծվում լեզվի միջին մասի և քիմքի միջին մասի (քմամիջի) միջոցով: Հայերենում կա միջնալեզվային միայն մեկ հնչյուն, դա միջնալեզվային շփական յ ձայնորդն է:

Ետնալեզվային են այն հնչյունները, որոնց արտաբերության ժամանակ փակվածք կամ նեղվածք ստեղծվում է բերանի խոռոչի վերջին մասում, երբ լեզվի կոթը բարձրանալով՝ հպվում կամ մոտենում է վերջաքիմքին: Ետնալեզվային այդ փակվածքի պայթյունը տալիս է ետնալեզվային պայթական կ, գ, ֆ, հնչյունները, իսկ ետնալեզվային նեղվածքի միջոցով արտաբերվում են ետնալեզվային շփական խ և ղ հնչյունները:

Կոկորդային հնչյուն է հ-ն, որի արտաբերության ժամանակ հնչաարտաբերական ոչ մի գործարան չի գործում: Այդ հնչյունը պարզապես արտաշնչության աղմուկ է, որն ստեղծվում է կոկոր-

դում՝ արտամղվող օդի շփումից: Դրա համար էլ այդ հնչյունը կոչվում է նաև ջունչ կամ հագագ:

Ռեզային հնչյուններն են և և մ. որանց համար հատկանշականն այն է, որ հնչաարտաբերական գործարանները պատրաստվում են բերանային այլ հնչյուններ (դ և բ) արտաբերելու, բայց բերանի խոռոչ մտած օդի շերտը ետ է դառնում և դուրս գալիս քթով:

Ն արտաբերելու ժամանակ լեզվի ծայրը հպվում է առաջաքիմքին՝ ստեղծելով այն փակվածքը, որի պայթյունը պետք է տար դ հնչյունը: Օդի շերտը, սակայն, հպվելով այդ փակվածքին՝ ետ է դառնում առանց այդ պայթեցնելու և մտնելով քթի խոռոչ՝ դուրս գալիս այնտեղից: Այսպիսով, արտաբերվում է ռեզային-առաջնալեզվային և հնչյունը:

Մ արտաբերելու ժամանակ մեր շրթունքները հպվում են՝ պատրաստելով բ-ի համար անհրաժեշտ փակվածք, բայց օդի շերտը հանդիպելով այդ փակվածքին՝ ո՛չ թե պայթեցնում է այն ու դուրս գալիս բերանով, ա՛յլ ետ է դառնում, մտնում քթի խոռոչը և այնտեղից դուրս գալով՝ տալիս ռեզային-շրթնային մ հնչյունը:

Բոլոր հնչյունները, անկախ նրանց արտաբերության եղանակից և տեղից, ըստ իրենց ձայնային երանգի լինում են կամ խուլ, կամ ձայնեղ, կամ ձայնորդ, կամ ձայնավոր: Այդ է պատճառը, որ, ինչպես տեսանք վերևում, նույն տեղում, նույն եղանակով արտո՞ւնելով երկուական կամ երեքական հնչյուններ կան, օրինակ՝ կ, և ք, և ֆ, և և զ, կամ պ և փ:

Շրթնային պայթականներից ձայնեղ է բ-ն, խուլ են պ-ն և փ-ն. առաջնալեզվային պայթականներից ձայնեղ է դ-ն, խուլ են տ-ն և բ-ն. առաջնալեզվային շփականներից ձայնեղ են զ-ն և ժ-ն, խուլ են ս-ն և շ-ն, ձայնորդ են լ-ն, ր-ն և ո-ն և այլն (տես հնչյունների տախտակը):

Հնչյունների դասակարգությունը, սակայն, լրիվ չի լինի, եթե մենք նկատի չառնենք հնչյունների մի այլ առանձնահատկություն ևս: Խոսքը վերաբերում է հնչյունների կազմությանը:

Ըստ կազմության հնչյունները լինում են պարզ և բարդ. պարզ են այն հնչյունները, որոնք արտաբերվում են ինքնին, որևէ փակվածքի պայթյունով կամ որևէ նեղվածքով, օրինակ՝ պ, բ, ս, զ և այլն: Բարդ են կոչվում այն հնչյունները, որոնց արտաբերությունը կատարվում է միաժամանակ և՛ փակվածքով, և՛ նեղված-

քով, այսինքն՝ երկու-տարբեր հնչյունների երանգով: Բարդ հնչյունները, ուրեմն, երկու տարբեր հնչյունների միանվագ, միասնական արտասանության արդյունք են, օրինակ Մ-ն Տ-ի և Ս-ի միանվագ միասնական արտասանության արդյունքն է, Յ-ն՝ Թ-ի և Ս-ի, Զ-ն՝ Դ-ի և Ժ-ի և այլն:

Բարդ հնչյուններն իրենց հերթին, ըստ իրենց կազմության, որակի, լինում են շնչեղ և կիսաշփական:

Շնչեղ կոչվում են այն հնչյունները, որոնք արտաբերվում են տարբեր տեղերի փակվածքի պայթյունով և շփումով: Հայերենի շնչեղ հնչյունները բաղադրված են մի պայթական հնչյունից (Պ, Տ, Կ) և կոկորդային շփական Հ հնչյունից, որը, ինչպես արդեն ասված է, սոսկ շունչ է կամ հագագ: Հ-ի անունով էլ այդ բարդ հնչյունները կոչվում են շնչեղ կամ հագագավոր (ասպիրատ):

Հայերենում կան երեք շնչեղ հնչյուններ, դրանք են՝ Փ=ՊՀ, Թ=ՏՀ և Բ=ԲՀ:

ՀԱՅՈՑ ԼԵՋՎԻ ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐԻ ՏԱԽՏԱԿԸ

	Պ ա ր դ						Բ ա ր դ					
	Շփական				Պայթական			Կիսաշփական				
	Ջայնորդ		Ջայնեղ	Պուլ	Ջայնեղ	Պուլ	Պուլ շնչեղ	Ջայնեղ		Պուլ		
	Բնագային	Բերանային						Սուլանկան	Շնչական	Սուլանկան	Շնչական	
Շրթնային	Մ	—	—	—	Բ	Պ	Փ	—	—	—	—	
Շրթնատամային	—	—	Վ	Ֆ	—	—	—	—	—	—	—	
Առաջնալեզվային	Ն	ԼՐԹ	Զ, Ժ	Ս, Շ	Դ	Տ	Թ	Զ	Ջ	Ծ, Յ	Ճ, Զ	
Միջնալեզվային	—	Յ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Ծանալեզվային	—	—	Ղ	Խ	Գ	Կ	Ք	—	—	—	—	
Կոկորդային	—	—	—	Հ	—	—	—	—	—	—	—	

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Միջնալեզվային ձայնորդ Յ հնչյունը հայոց լեզվի մեջ լրիվ բաղաձայն չէ: Նրա արտաբերության համար կազմող նեղվածքը բավական լայն է, որի հետևանքով էլ նրա աղմուկն ավելի քիչ է, քան մյուս բաղաձայններին: Իր այս առանձնահատկությամբ Յ-ն մոտենում է ձայնավորներին և աչդ իսկ պատճառով իրավացիորեն կոչվում է կիսաձայն:

Կիսաշփական (աֆրիկատ) կոչվում են այն հնչյունները, որոնք արտասանվում են միևնույն տեղի փակվածքի պայթյունով և շփումով: Հայերենի կիսաշփական հնչյունները բաղադրված են մի առաջնալեզվային պայթական հնչյունից (Տ, Դ, Թ) և մի առաջնալեզվային շփականից (Ս, Չ, Ծ, Ժ):

Այս երկու կարգի տարբեր հնչյունների բաղադրությունները տալիս են Ս, Չ, Զ, Ծ, Ժ, Զ բարդ-կիսաշփականները, ըստ որում սրանք լինում են կամ ձայնեղ, կամ խուլ: Խուլ կիսաշփականները բաղադրված են խուլ պայթականից և խուլ շփականից, դրանք են Ս=ՏՍ, Զ=ԹՍ, Ծ=ՏՇ և Ժ=ԹԺ: Ձայնեղ կիսաշփականները բաղադրված են ձայնեղ պայթականից և ձայնեղ շփականից, դրանք են Զ=ԴԶ և Զ=ԴԺ:

Բարդ կիսաշփականները կոչվում են նաև կիսապայթականներ:

§ 25. ԵՐԿԲԱՐԲԱՌՆԵՐ ԵՎ ԵՐԿՀՆԶՅՈՒՆՆԵՐ.— Երկբարբառ (գիֆտոնգ) լեզվաբանության մեջ կոչվում է այն երևույթը, երբ իրար հաջի տղ ձայնավորներն արտասանվում են միասնաբար իբրև մեկ ձայն, ըստ որում նրանցից մեկը (կամ առաջինը, կամ երկրորդը) կորցնում է յուր վանկարար ուժը: Այսպես, օրինակ, եվրոպական առկյցիոն (աճուրդ) և բուրժուա բառերը, եթե արտասանենք երկուական վանկով՝ առկ-ցիոն և բուր-ժուա, կստանանք առկ, ցիոն և ժուա վանկերը, որոնց մեջ առկա են առ, իո և ուա երկբարբառները:

Երկբարբառներով հարուստ լեզու էր գրաբարը, նրա մեջ կային առ (առու), եռ (եռու), իռ (իռու), եա (եայ), եօ (էո) և այլ երկբարբառները բուն գրաբարյան արտասանության շրջանում: Սակայն շնորհիվ այն հանգամանքի, որ ժամանակակից հայերենում, ինչպես և բարբառների մեծագույն մասում, երկբարբառներ չկան, այժմ մենք գրաբարը կարդալիս այդ երկբարբառներն իբրև երկբարբառ չենք հնչում: Այսպես, օրինակ, գրաբարյան գեղ կամ գիւղ, յօգուտ, ալիւր և այլն, մենք հնչում ենք ոչ թե իբրև գեղ կամ գիւղ, իօգուտ, ալիւր և այլն, այլ իբրև գեղ կամ գյուղ, հօգուտ, ալյուր և այլն:

Այս հանգամանքը պետք է բացատրել ո՛չ թե նրանով, որ իբր թե գրաբարյան երկբարբառները աշխարհաբարում փոխվել:

Վն, վերածվելով այլ որակի հնչյունների, ա՛յլ նրանով, որ թե՛ բարբառներին, թե՛ նրանց վրա հենված ժամանակակից գրական լեզվին հատուկ չեն երկբարբառները: Գրաբարյան երկբարբառնե- զին մեր բարբառներում համապատասխանում է երկբարբառի կազմի մեջ եղող ձայնավորներից միայն մեկը:

Գրաբար	Բարբառներ
Գեղ (գեղուղ)	գեղ կամ/գուղ
Ջիւն (ձիւն)	ձին/ձուն
Ալիւր (ալիուր)	ալիր/ալուր
Ալ (աիլ)	էլ (ալ)
Լոյս (լուիս)	լուա/լիս
Սիւն (սիւն)	սուն/սին

Մեր գրական լեզուն բռնել է գրաբարի և բարբառների միջին տեղը այն իմաստով, որ նա ոչ երկբարբառներ ունի և ոչ էլ գրա- քարյան երկբարբառների դիմաց միայն պարզ ձայնավոր է տա- լիս: Գրական լեզվի մեջ հարցը լուծված է յ կիսաձայնի միջոցով, որով կազմվում են մեր յա, յո, յու, յե, յի և այ, ոյ, ույ, եյ հնչյունական կապակցությունները, որոնք սխալ կերպով կոչվում են երկբարբառներ: Մի ձայնավորից և յ կիսաձայնից բաղկացած հնչյունական այս կապակցությունները ավելի ճիշտ է կոչել երկ- հնչյուններ կամ երկձայններ:

Գրաբար	Ժամ. հայերեն
Գեղ (գեղուղ), գիւղ (գիուղ)	գյուղ
Ջիւն (ձիւն)	ձյուն
Բիւր (բիուր)	բյուր
Լոյս (լուիս)	լույս
Քարեայ (քարեա)	քարյա

§ 26. ՀնՁՅՈՒՆԱՓՈՒՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՇԵՇՏ.— Ժամանակակից հայերենի մեջ բառի աճման դեպքերում նկատվում են, մասնավոր դ- ձայնավորների և երկհնչյունների, հնչափոխության բազմազան

դեպքեր, օրինակ՝ սեր — սիրո, բույս — բուսաբան և այլն: Հընչյունափոխության բոլոր այս դեպքերը գրաբարից են փոխանցվել գրական արդի լեզվին և այսօր ժառանգորդական ուժ ունեն, կենդանի ու գործուն շեն: Այդ է պատճառը, որ գրական լեզվին լավ չտիրապետող մարդիկ հաճախ արտասանում են սերի, հույսատու, բույսատեր, գույնավոր և այլն, փոխանակ սիրո, հուսատու, բուսատեր, գունավոր:

Հնչյունափոխության վերոհիշյալ երևույթները ամենասերտ կերպով կապված են բառաշեշտի հետ, իսկ վերջինս հայերենում, որպես կանոն, վերջին վանկի վրա է ընկնում՝ չհաշված ը կամ ճ հոգ ունեցող բառերը, որոնց մեջ շեշտն ընկնում է նախավերջին վանկի վրա, քանի որ ը-ն շեշտ ընդունել չի կարող:

Հնչյունափոխության ենթարկվում են միայն շեշտի տակ գտնվող ձայնավորները և երկհնչյունները (բառի վերջին վանկում) և այն էլ միայն այն ժամանակ, երբ բառն աճում է (հոլովվում, խոնարհվում, ածանցվում կամ բարդվում) ու նրանք շեշտակոչույս են լինում, զրկվում են իրենց շեշտից, որպիսին անցնում է նոր ավելացած մասին (ածանցին, վերջավորությանը կամ արմատին):

Հնչյունափոխության ժառանգորդական հետևյալ երևույթներն են այսօր ի հայտ գալիս ժամանակակից հայոց լեզվի մեջ.

1. Բառ(վերջի փակ¹ վանկի Ե-ն (հին է-ն) բառի աճման դեպքում շե սկորույս լինելով փոխարինվում է Ի-ով, օրինակ՝

Սեր (հին սէր) — սիրել, սիրով, սիրային և այլն,

Պարտեզ — պարտիզպան, պարտիզում և այլն,

Էշ — իշուկ:

2. Բառավերջի բաց վանկի Ե-ն մնում է անփոփոխ, օրինակ՝ բազե — բազեի, մարգարե — մարգարեական և այլն:

3. Բառավերջի փակ վանկի Ի-ն և Ու-ն բառի աճման դեպքում շեշտակոչույս լինելով փոխարինվում են Ը-ով:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ. — Այս ը-ն արտասանվում է, բայց սովորաբար բառամիջում չի զրկվում՝ կազմելով գաղտնավանկ: Այս երևույթը կոչվում է հնչյունի սղում:

¹ Փակ է կոչվում վանկն այն ժամանակ, երբ վերջանում է բաղաձայնով, օրինակ՝ սեր, տուն, մարդ: Ձայնավորով վերջացող վանկը, դրան հակառակ, կոչվում է բաց, օրինակ՝ այգի, լուսատու, քիմիա (այ-գի, լու-սա-տու, քի-մի-ա):

Օրինակներ՝ Սիրտ — սրտոտ — սրտացավ (արտասանվում է սրտոտ, սրտացավ),

Ինչի, ինձ (կենդանի) — ընչազուրկ, ընձենի, ընձուլտ,

Սուր, դուր, ամուր — սրել, սրած, դռան, դռներ, ամրոց, ամրակազմ:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Ի-ն և Ու-ն սղվելու հետևանքով երբեմն բացարձակապես անհետ կորչում են, ինչպես այդ կարելի է տեսնել ամրոց, ամրակազմ բառերի մեջ, որոնցում ամուր բառի ու ձայնավորը այլևս նույնիսկ իբրև ը չի արտասանվում:

4. Բառավերջի բաց վանկի Ի-ն անփոփոխ է մնում Ի-ով վերջացող բառերի մեջ, երբ նրանք հոլովվում են իբրև հոգնակի կամ ենթարկվում են իրենց համար խորթ Ի հոլովման. մնացած դեպքերում այդ Ի-ն կամ միանալով Ա հոդակապին (ԻԱ → ԵԱ → ՅԱ → Ե) տալիս է Ե, և կամ ենթարկվելով Ու հոլովման փոխարինվում է վերջինիս հոլովիչներով:

Օրինակ՝

Ապակի — ապակիի, ապակիով, ապակիներ և այլն, բայց՝ ապակու, ապակով, ապակեպատ, ապակեգործ և այլն:

Այգի — այգու, այգում, այգեգործ, այգեբաց և այլն:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Ձի, թի միավանկ բառերի Ի-ն միշտ մնում է, օրինակ՝ ձի, թի — ձիավոր, ձիու, թիակ, թիավարել:

5. Բառավերջի բաց վանկի Ու-ն ևս շատ հազվագեպ է մնում բառի մեջ շեշտակորույս լինելուց հետո: Բացի հոգնակի ձևերից և մի շարք բացառություններից, երբ Ու-ն մնում է անփոփոխ, մնացած բոլոր դեպքերում նա փոխարինվում է Վ բաղաձայնով, օրինակ՝

Դասատու — դասատվի, դասատվական

Առու — առվի, առվակ,

Ուրու — ուրվական, ուրվագիծ,

Բայց՝ դասատունների, առուներում, ուրուններից:

6. Ա, Ո, Ե (հին Ե) և Ը հնչյունները մնալուն են և սովորաբար հնչյունափոխության չեն ենթարկվում մեր լեզվում, թեև մի շարք բառերի մեջ նկատվում է նաև Ա, Ո, Ե հնչյունների սղում և հետագա կորուստ, օրինակ՝

Հարսանիք, բաղանիք — հարսնիք, բաղնիք, օրոհ — օրրան, տարեհի, տարեհային, բայց նաև՝ տարրական:

7. ՈՒՅ երկհնչյունը բառավերջի փակ վանկում վերոհիշյալ պայմաններում փոխարինվում է ՈՒ ձայնավորով, օրինակ՝

Հույս — հուսատու, հուսալքում, հուսահատ, հուսավառ, հուսով, բայց նաև՝ հույսի, հույսով:

Բույր — բուրմուկ, բուրաստան, բուրավոր (հոտավետ),

Բույժ — ատամնաբուժարան, անասնաբուժական և այլն:

8. ՅԱ երկհնչյունը նույն պայմաններում փոխարինվում է Ե հնչյունով, օրինակ՝

Մառյան — մատենագիր, մատենադարան:

9. Մնացած երկհնչյունները, իբրև կանոն, չեն փոխվում. օրինակ՝

Բյուր — բյուրավոր (ոչ՝ բուրավոր), բյուրաբյուր,

Մայր — ծայրագավառ, ծայրահեղ,

Գոյ — գոյակ, գոյություն, գոյացում և այլն:

Բացի հնչյունափոխության վերոհիշյալ բոլոր դեպքերից, հայոց լեզվի (և՛ գրաբարի, և՛ բարբառների, և՛ արդի գրական լեզվի) մեջ կան հնչյունափոխության մի շարք այլ երևույթներ ևս, որոնք ընդհանրացված են բոլոր լեզուների մեջ և բոլորովին կապ չունեն շեշտի հետ: Այդպիսի հնչյունափոխությունը պայմանական կերպով կոչում ենք ընդհանրական հնչյունափոխություն, ի տարբերություն վերևում քննարկված ժառանգորդական հնչյունափոխության:

Ընդհանրական հնչյունափոխությունն ունի հետևյալ դրսևորումները.

1. Հնչյունների հավելում կամ կորուստ բառերի մեջ. օրինակ՝

Ոգի > հոգի > շոգի, որդի > վորդի, երեսա > յերեսա, ապա > հապա, արբել > հարբել, կանաց > կանանց, դեկերեր > դեկտեմբեր և այլն:

Այս բառերի մեջ ավելացել են ընդգծված հնչյունները:

Ներքոհիշյալ բառերի մեջ, ընդհակառակը, կորել են ընդգծված հնչյունները:

Քարշել-քաշել, խորհել-խոհ, պաճա-պաս, դուռն-դուռ, ուսումն-ուսում, վարդապետ — վարպետ, չեմ գալ — չեմ գա, չեմ գրիլ — չեմ գրի և այլն:

2. Հնչյունների դրափոխություն (մետաթեզիս) կոչվում է այն երևույթը, երբ բառի մեջ երկու հնչյուն փոխում են իրենց տեղերը՝ ցատկելով ետ կամ առաջ. օրինակ՝ հին ձգել դարձել է զձել, որի մեջ Ձ-ն ցատկել է Գ-ից առաջ, իսկ հետագայում Ձ-ն արտա-

սանվելով իբրև ծ՝ գրության մեջ տվել է գցել բառը: Նույն ձևով հին խստոր և կապերտ վերածվել են սխտոր և կարպետ ձևերին:

Հայտնի է նաև, որ աշխատանք, անձրև և բազմաթիվ այլ բառեր հաճախ դրափոխության ենթարկվելով (մանավանդ բարբառներում) արտասանվում են ախշատանք, անձվեր և այլն:

3. Առնմանում (ասիմիլյացիա) կոչվում է այն երևույթը, երբ բառի մեջ երկու տարբեր հնչյուններից մեկն ազդելով մյուսին՝ փոխում է նրա որակը և նմանեցնում իրեն: Առնմանումը կոչվում է առաջընթաց (պրոգրեսիվ), երբ հնչյունը դեպի առաջ է ազդում և իրենից հետո եղող հնչյունի որակն է փոխում՝ նմանեցնելով իրեն: Առնմանումը կոչվում է հտընթաց (ռեգրեսիվ), երբ հնչյունը դեպի հտ է ազդում և իրենից առաջ եղած հնչյունի որակը փոխում է՝ նմանեցնելով իրեն: Թե՛ առաջընթաց և թե՛ հտընթաց առնմանումը կարող է լինել լիակատար, երբ տարբեր հնչյուններից մեկը դառնում է բացարձակապես նույնը, ինչ որ է նրան ազդողը, և թերի, երբ մի հնչյուն նմանվում է մյուսին որոշ շափով, չնույնանալով նրա հետ: Այսպես, օրինակ՝ անբարիշտ, ընթոնել և այլն առնմանման հետևանքով դարձել են ամբարիշտ, ըմբոնել և այլն, որոնց մեջ շրթնային Բ-ի հտընթաց ազդեցությամբ առաջնալեզվային-ոնգային Ն-ն վերածվել է շրթնային-ոնգային Մ-ի: Այսպես և շատ ուրիշ բառերի մեջ Բ-ից առաջ Ն-ն արտասանում ենք Մ, թեև գրում ենք Ն (անբախտ, անբարբառ, անբերրի): Այս նույն կանոնով յաճ հոլովման բոլոր բառերի գործիական հոլովի մեջ Բ-ից առաջ Ն-ն դարձել է Մ, օրինակ՝ արյուն > արյանք > արյամբ, գործողություն > գործողությանք > գործողությամբ:

Նույն ձևով շատ և շատ բառերի մեջ արտասանության ժամանակ տեղի է ունենում առնմանում, որը գրության մեջ չի արտահայտվում. ընկեր արտասանվում է իբրև ընգեր, որի Կ-ն Ն-ի ազդեցությամբ դառնում է ձայնեղ: (սա առաջընթաց թերի առնմանում է), ամպ արտասանվում է ամբ (խուլ Պ-ն Մ-ի ազդեցությամբ դառնում է ձայնեղ. սա ևս առաջընթաց թերի առնմանում է), ամմեղ արտասանվում է ամմեղ (Ն հնչյունը հաջորդ Մ-ի ազդեցությամբ արտասանվում է Մ (սա հտընթաց լիակատար առնմանում է):

Առաջընթաց լիակատար առնմանում է տեղի ունեցել բոքիկ բառի մեջ հետևյալ հաջորդականությամբ. բոկ արմատից, որը նշանակում է մերկ (օրինակ՝ բոկոտն), -իկ ածանցով կազմվել

է բռնիկ բառը, սրա մեջ Բ-ի ազդեցությամբ միջին Կ-ն դարձել է Բ՝ տալով բոքիկ բառը:

4. Տարնմանումը (դիսիմիլյացիա) առնմանման հակառակ երևույթն է լեզվի մեջ, երբ նույն բառի երկու նման հնչյուններից մեկը մյուսին ազդեցով՝ փոխում է նրա լորակը: Վերևը քննված բոքիկ բառի մեջ առնմանման հետ հավասարապես գործել է տարնմանումը հետևյալ ձևով. բռնիկ բառի մեջ Կ-ն մի կողմից՝ ազդվել է Բ-ից, մյուս կողմից՝ վերջին Կ-ից: Հետևանքը եղել է այն, որ այդ միջին Կ-ն վերջին Կ-ից ազդվելով փոխվել, տարբերվել է նրանից, Բ-ից ազդվելով մոտեցել, նմանվել է նրան՝ դառնալով Բ, ուրեմն այստեղ գործել է առաջընթաց լիակատար առնմանում և ետընթաց լիակատար տարնմանում միաժամանակ: Սակայն այդ երևույթի հետևանքով ստեղծվել է այնպիսի դրույթյուն, երբ նույն բռնիկ բառի մեջ իրար մոտ կան երկու Բ: Սրանք ևս իրար մոտ հաշտ չեն մնում. առաջին Բ-ն ազդում է երկրորդ Բ-ին և ստիպում, որ նա փոխվի. դրա հետևանքով էլ մենք սովորաբար արտասանում ենք բռպիկ՝ մի լրացուցիչ առաջընթաց քերի տարնմանմամբ:

Հաճախ տարնմանմամբ Մ հնչյունը վերածվում է Ն-ի, օրինակ՝ ամբիոն, ամբողջ, ամփոփել, տրամվայ բառերը սովորաբար արտասանվում են անբիոն, անբողջ, անփոփել, տրանվայ, որոնց մեջ նկատվում է ետընթաց տարնմանում, հաջորդ շրթնային կամ շրթնասամանային Բ, Փ, Վ հնչյունների ազդեցության տակ նրանց նախորդող շրթնային-ռնգային Մ-ն դառնում է առաջնալեզվային-ռնգային Ն:

§ 27. Հնչման եւ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. — Ինչպես բոլոր լեզուներում, այնպես էլ հայոց լեզվի մեջ չկա գրության և հնչման կատարյալ համապատասխանություն, այսինքն՝ բառերը հնչում ենք ոչ ճիշտ այնպես, ինչպես գրում ենք: Հնչման և գրության անհամապատասխանությունը պայմանավորվում է մի կողմից՝ նրանով, որ լեզուն և արտասանությունը ժամանակի ընթացքում փոխվում են, իսկ ուղղագրությունը չի փոխվում (կամ լրիվ չի փոխվում) և շարունակվում է ավանդական կանոններով, մյուս կողմից՝ նրանով, որ միևնույն բառը տարբեր դիրքերում (առանձին վերցրած և բաղադրությունների մեջ) տարբեր ձևերով ենք արտասանում, այնինչ ուղղագրությունը միայն մի ձև է թույլ տալիս նույն արմատի կամ բառի համար՝ պահպանելով ևսուզաբանական կամ ձևաբանական սկզբունքը: Այսպես, օրինակ՝

նույն երգ արմատը համեմատելով մեզ արտասանվում է Գ-ով (համեմատելով), կերգել, երգել և այլ բառերի մեջ արտասանվում է Գ-ով (կերգել, երգել), մինչդեռ երկու դեպքում էլ գրում ենք Գ-ով:

Հայոց լեզվի մեջ գրության և հնչման տարբերության հետևյալ դեպքերն են արժանի հիշատակության.

1. Երբ որևէ տառ գրվում է, բայց չի հնչվում. այդպես են խորհուրդ, աշխարհ, ընդհանուր, արհամարհել բառերը, որոնց մեջ ընդգծված Հ-ն չի արտասանվում: Այդպես էին հին ուղղագրության մեջ տղայ, խաղայ և այլ բաղմամբիվ բառեր, որոնց վերջում գրվում էր յ, բայց չէր արտասանվում. նա կոչվում էր համր Յ և դուրս հանվեց մեր նոր ուղղագրության մեջ:

2. Երբ որևէ հնչյուն արտասանվում է, բայց նրան համապատասխան տառ չի գրվում. այդ է հնչյունն է, որ թե բառակերպում և թե բառավերջում, այսպես կոչված գաղտնավանկերում, չի գրվում:

Գրում ենք՝	Հնչում ենք՝
Սկիզբ	ըսկիզբ
Ստանալ	ըստանալ
Զբաղվել	ըզբաղվել
Անսկիզբ	անըսկիզբ
Սփոփել	ըսփոփել
Գրել	գըրել
Կրել	կըրել
Գնացք	գընացք
Տարր	տարըր

Ը տառը բառասկզբում շատ հազվագեպ է գրվում և մեծ մասամբ այն դեպքերում, երբ ընդ, ըն (հնչյունափոխության մեջ՝ ըմ) նախորդի և նախածանցի հետ գործ ունենք, օրինակ՝ (ընդ + կեր) ընկեր, (ընդ + հանուր) ընդհանուր, ըմբռնել (ընդ + բռնել) ընբռնել > ըմբռնել) և այլն: Այս նույն բառերը բարդությունների մեջ ես պահում են իրենց Ը տառը, օրինակ՝ դասընկեր, դյուրըմբռնելի, համընդհանուր և այլն:

3. Երբ ձայնեղ հնչյունները խուլ (հաճախ խուլ-շնչեղ) են հնչում, թեև գրում ենք ձայնեղ հնչյունի տառը: Այդ լինում է սովորաբար բառավերջում կամ որևէ ձայնավորից կամ ձայնորդից հետո:

Գրում ենք՝	Հնչում ենք՝
Մարդ, վարդ	մարթ, վարթ
Ընդհանուր	ընթ(հ)անուր
Միրգ, երգ	միրթ, երթ
Որբ, հարբած	որփ, հարփած
Ողջ, ամբողջ	ոխջ, ամբոխջ
Օձ, մաղձ	օց, մախց և ալլն:

4. Երբ խուլ հնչյունները ձայնեղ են հնչում, թեև գրում ենք խուլ հնչյունի տառը: Այդ լինում է սովորաբար ձայնորդներից հետո:

Գրում ենք՝	Հնչում ենք՝
Երկիր	երգիր
Թանկ	թանգ
Ընկեր	ընգեր
Ճանճ	ճանջ
Բանտ	բանդ
Ամպ	ամբ և ալլն:

Այսպես նաև հին գանկ բառը, որը վերածվել է գանգ-ի և գրվում է այժմ գանգ:

Այժմ քննենք, թե հայոց լեզվի ո՛ր հնչյունները ինչ տառերով են գրվում և ո՛ր տառերը ինչ են հնչում:

Ա հնչյունը գրվում է միշտ Ա տառով, և Ա տառը միշտ հնչում է Ա: Ըհ շարք օտարազգի բառերի և մանավանդ ռուսական հատուկ անունների մեջ, սակայն, հաճախ իբրև Ա ենք հնչում Ո տառը՝ աշխատելով պահպանել ռուսական հնչումը, օրինակ՝ Տոլստոյ, Բոգդանով և այլն արտասանում ենք Տալստոյ, Բագդանով և այլն:

Բ հնչյունը սովորաբար գրվում է Բ տառով, թեև երբեմն իբրև Բ ենք հնչում Պ տառը (օրինակ՝ ամպ) և Փ ենք հնչում Բ տառը (օրինակ՝ որբ):

Գ հնչյունը սովորաբար գրվում է Գ տառով, թեև երբեմն իբրև Գ ենք հնչում Կ տառը (օրինակ՝ ընկեր) կամ Ք ենք հնչում Գ տառը (օրինակ՝ երգ):

Դ հնչյունի տառն է Դ, թեև երբեմն իբրև Դ ենք հնչում Տ տա-

որ (օրինակ՝ բանտ) և կամ Դ-ն հնչում ենք իբրև Թ (օրինակ՝ մարդ):

Ձ հնչունը սովորաբար Ձ տառով է գրվում, թեև վերջինս երբեմն հնչում ենք Ս (օրինակ՝ սկիզբ, ազգ):

է հնչունը գրում ենք է և Ն տառերով, ըստ որում Ն տառը հաճախ հնչում ենք յէ, օրինակ՝ երես (==յէրէս):

Ը հնչունը գրվում է Ը տառով, թեև մեծ մասամբ Ը տառը չի գրվում (օրինակ՝ կրկնել):

(Ո տառը մի շարք եվրոպական բառերի մեջ, ռուսական շեշտին և արտասանությանը հետևելով՝ երբեմն արտասանում են Ը. օրինակ՝ դիրեկտոր, լեկտոր, պրոֆեսոր, կոմպոզիտոր, արտասանում են դիրեքտոր, լեքտոր, պրոֆեսըր, կոմպոզիտոր և այլն, որ, իհարկե, մերժելի է):

Թ հնչունը միշտ գրվում է Թ տառով, թեև երբեմն իբրև Թ ենք հնչում նաև Դ տառը (օրինակ՝ մարդ), ինչպես և Թ տառը հնչում ենք Յ (օրինակ՝ տնտեսություն):

Ժ, Ի, Լ հնչունները միշտ համապատասխանում են իրենց ժ, Ի, Լ տառերին:

Խ հնչունը գրվում է Խ տառով, թեև երբեմն իբրև Խ ենք հնչում նաև Ղ տառը (օրինակ՝ աղբ, աղջիկ):

Ս հնչունը չի հակասում իր Ս տառին:

Կ հնչունը գրվում է Կ տառով, թեև երբեմն վերջինս հնչում է իբրև Գ (օրինակ՝ ընկեր):

Հ հնչունը գրվում է Հ տառով, մի շարք բառերի մեջ, սակայն, այդ տառը չի հնչվում, մնում է համր (օրինակ՝ արհամարհել, աշխարհ, շնորհք):

Ձ հնչունը միշտ գրվում է Ձ տառով, թեև վերջինս երբեմն հնչում է իբրև Յ (օրինակ՝ բարձ, օձ):

Ղ հնչունը միշտ գրվում է Ղ տառով, թեև վերջինս երբեմն հնչում է Խ (օրինակ՝ կեղտ):

Ճ հնչունը միշտ գրվում է Ճ տառով, թեև վերջինս երբեմն հնչում ենք իբրև Ջ և Զ (օրինակ՝ ճանճ, կտրիճ):

Մ, Յ, Ն, Շ հնչունները չեն հակասում իրենց Մ, Յ, Ն, Շ տառերին, բացի Մ-ի և Ն-ի առնմանության ու տարնմանության դեպքերից, ըստ որում յէ երկհնչունը հաճախ գրվում է Ն տառով, օրինակ՝ եթե (==յէթէ)

Չ հնչունը սովորաբար գրվում է Չ տառով, թեև հաճախ այդ

հնչյունի համար գործածում ենք նաև Ջ տառը (օրինակ՝ աղջիկ, մրջյուն)։

Պ հնչյունը գրվում է Պ տառով, թեպետ վերջինս երբեմն հնչում է Բ (օրինակ՝ ամպ)։

Չ հնչյունը գրվում է Չ տառով, թեև վերջինս երբեմն հնչում ենք իբրև Չ (օրինակ՝ ողջ), շատ հազվադեպ անգամ Շ տառը հնչում ենք Ջ (օրինակ՝ ճանճ — ճանջ)։

Ռ հնչյունը և Ռ տառը հակասություն չունեն։

Ս հնչյունը սովորաբար գրվում է Ս տառով, երբեմն Ձ տառը հնչում ենք Ս (օրինակ՝ ազգ)։

Վ հնչյունը միշտ գրվում է Վ տառով, թեև վերջինս երբեմն հնչում ենք Ֆ (օրինակ՝ ավտո, հարավ)։ Վօ երկհնչյունը հաճախ գրում ենք Ո տառով, օրինակ՝ որով (==վօրով)։

Տ հնչյունը միշտ գրվում է Տ տառով, թեև վերջինս երբեմն հնչում ենք Դ (օրինակ՝ բանտ)։

Ր հնչյունը միշտ գրվում է Ր տառով։

Յ հնչյունը միշտ գրվում է Յ տառով, թեև Յ ենք հնչում նաև Թ տառը յ-ից առաջ (օրինակ՝ առաջնություն)։

Փ հնչյունը միշտ գրվում է Փ տառով՝ թեև Փ ենք հնչում հաճախ նաև Բ տառը (օրինակ՝ որբ)։

Ք հնչյունը միշտ գրվում է Ք տառով, թեև հաճախ Ք ենք հնչում նաև Գ տառը (օրինակ՝ կարգ)։

Օ հնչյունը գրում ենք Օ և Ո տառերով, ըստ որում Ո տառը հաճախ հնչում ենք վօ, օրինակ՝ ոտք (==վօտք)։

Ֆ հնչյունը և Ֆ տառը հակասություն չունեն։

Ու հնչյունը միշտ գրում ենք Ու նշանով, թեև վերջինս երբեմն հնչում ենք Վ (օրինակ՝ դասատուի ==դասատվի)։

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք այս թվարկությունից, հայոց հնչյունների և տառերի միջև համապատասխանությունը բավականին թույլ է, որը խոշոր չափով դժվարացնում է հայերեն ձիշտ արտասանությունը, մանավանդ ոչ հայերի համար. այդ նշանակում է՝ մեր ուղղագրությունը բավական հեռու է հնչյունական լինելուց, մի բան, որ սովորական է հնագիր լեզուների համար։

§ 28. ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ, ԳՐԱՅԻՆ ԵՎ ՔՄԱՅՆԱՅՎԱԾ ՀնՁՈՒՄ-ՆԵՐ.— Հայոց լեզվի գրություն ոչ հնչունական լինելուն ավելանում է նաև այն հանգամանքը, որ շատ հայեր գրության և հնչման վերոհիշյալ հակասություններին ավելացնում են նաև այլ հնչում-

ներ, որոնք ընդունված չեն գրական լեզվի ուղղախոսությունում։
 դրանք են բարբառային, գրային և քմայնացված հնչումները։

Բարբառային հնչումը պայմանավորված է այն բարբառի
 հնչական առանձնահատկություններով, որի կրողն է հանդիսանում
 տվյալ անհատը։ Բերենք մի քանի տիպական արտահայտություն-
 ներ։

Գրում ենք՝	Արտասանում են՝	
Դժվար	դժար	} Աշտարակի հնչում
Սխալ	սղալ	
Հոտ	ֆոտ	
Շունչ	սունչ	} Ն. Բայազետի հնչում
Սահման	սայման	
Պայման	պահման	
Սառը	սարը	} Վիրահայոց հնչում
Սարը	սառը	

Գրային հնչումը պայմանավորվում է գրությունում, այսինքն՝
 մարդիկ բառերն արտասանում են ոչ թե կենդանի խոսակցական
 լեզվի հնչմանը հետևելով, այլ բառերի գրությանը, այլ ձևով
 ասած՝ բառերն արտասանում են այնպես, ինչպես նրանք
 գրված են։

Գրում ենք՝	Արտասանում են՝	Պետք է լինի՝
Մարդ, վարդ	մարդ, վարդ	մարթ, վարթ
խորհրդային	խորհըրդային	խորըրթային
Ձագուկ	ձագուկ	ձաքուկ
Մակարդակ	մակարդակ	մակարթակ
Միրգ, երգ	միրգ, երգ	միրթ, երթ
Հարբել	հարբել	հարփել

Քմայնացված հնչումը պայմանավորված է նրանով, որ մար-
 դիկ իրենց ծանոթ մի ուրիշ լեզվի հնչումները փոխադրում են
 տվյալ լեզվի մեջ։ Մեզ մոտ առանձնապես նկատվում է ռուսական
 լեզվի փափուկ կամ միջնալեզվային հնչման ազդեցությունը¹։

¹ Փափուկ արտասանելու նշանը (' կամ ') գրվում է համապատասխան հըն-
 չյունի վերևը՝ աջ կողմից։

Գրում ենք՝	Արտասանում են՝	Պետք է լինի՝
էդիկ	էդ'իկ (էձիկ)	էդիկ
Դիրեկցիա	դ'իրեկցիա (ձիրեկցիա)	դիրեկցյա
Տեխնիկում	տ'եխնիկում (ծեխնիկում)	տեխնիկում
Վիտյա	վ'իտ'յա (վիծիա)	վիտյա
Դինամիկա	դ'ինամիկա (ձինամիկա)	դինամիկա
Ստադիոն	ստադ'իոն (ստաձիոն)	ստադյոն

և այլն:

Այս հնչումը, որն անտեղի կերպով «փափկացնում» է հայոց լեզուն, առանձնապես տարածված է քաղաքներում, մանավանդ աղջիկների մեջ և իրավացիորեն կոչվում է «կանֆետային» կամ «հրուշակային» հայերեն:

Նկատելի է նույնիսկ հայերեն շատ բառերի քմայնացված արտասանություն, ինչպես, օրինակ, առյան, մատյան, առավոտյան, արդյունք, արդյունավետ և այլ բառերի արտասանությունը որպես ածյան, մածյան, առավոծյան, արձյունք, արձյունավետ կամ նույնիսկ՝ արցյունք, արցյունավետ:

IV

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԲԱՌԱԿԱՆՁՐ

§ 29. ՀԱՅՆՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ.—Հայոց լեզուն իր ծագմամբ կապված է այն բոլոր լեզուների հետ, որոնց հնագույն տարածման սահմանները եղել են մի կողմից Հնդկաստանը, մյուս կողմից Եվրոպան: Լեզուների այդ խումբը դրա համար էլ գիտության մեջ կոչվում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիք: Հայերենին ցեղակից այդ լեզուներից են հնդկերենը, պարսկերենը, քրդերենը, հունարենը, ռոմանական լեզուները (իտալերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն), գերմանական լեզուները (գերմաներեն, անգլերեն, շվեդերեն), բալտիկ-սլավոնական լեզուները (լատվիերեն, լիտվաներեն, լեհերեն, չեխերեն, ռուսերեն, ուկրաիներեն, բելոռուսերեն) և այլն:

Այդ բոլոր լեզուները իրենց բոլոր տարբերություններով ու ազգային առանձնահատկություններով հանդերձ կազմում են մեկ ընդհանուր լեզվաընտանիք և իրենց սկզբնավորմամբ կապված են մեկ հիմք-լեզվի հետ, որի ճյուղավորումներն են նրանք իրենց քերականական կառուցվածքի և հիմնական բառային ֆոնդի նախահիմքով: Այս բոլոր լեզուները կրող ժողովուրդները հիմք-լեզվից ստացած իրենց աղբյուրիկ ժառանգության հենքի վրա հազարամյակների ընթացքում այնպես են մշակել, կատարելագործել ու հարստացրել իրենց լեզուները, որ միանգամայն իրավացի կերպով կարելի է ասել, թե դրանցից յուրաքանչյուրը իր լեզվի ոչ միայն կրողն ու զարգացնողն է, այլև ստեղծողը:

Ինչպես միևնույն ալյուրից կարելի է թխել հացի բազմազան տեսակներ, այնպես էլ կարելի է ասել, որ վերոհիշյալ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրը իր գոյության նախապատմական ու պատմական երկարատև ժամանակաշրջանում միևնույն լեզվահիմքից ստեղծել է իր սեփական լեզուն, որը միայն իրենն է, և որի ինքնատիպությունը անկրկնելի է:

Հնդեվրոպական լեզուներից շատերը իրար մինչև այժմ էլ բավական նման են և մոտենում են փոխադարձ հասկանալիության սահմաններին (օրինակ՝ ռուսերենը, ուկրաիներենն ու բելոռուսե-

րենը, կամ խտալերենն ու իսպաներենը, կամ պարսկերենն ու քրդերենը), շատերի տարբերությունը սակայն հասել է բացարձակ անհասկանալիության (օրինակ՝ հայերենը, պարսկերենը, խտալերենը, գերմաներենը և ռուսերենը): Վերջիններիս ցեղակցությունը վկայվում է միայն գիտա-հետազոտական միջոցով, նրանց քերականական կառուցվածքի ու բառային կազմի պատմահամեմատական ուսումնասիրությամբ: Այսպես, հայերեն տասը, սիրտ, միս, մայր բառերի կապը ռուսերեն դեսյատ (десять), սերդցե (сердце), մյասո (мясо), մատ՝ (мать) բառերի հետ անվիճելի ապացույց է այս երկու լեզուների ցեղակցության. նույնպես հայերեն բեր-եմ, քեր-ես, բեր-ե և ռուսերեն բեր-եմ (бер-ем), բեր-եշ (бер-ешь), բեր-ետ (бер-ет) բայական ձևերի հեռավոր համապատասխանությունը վկայում է, որ այս երկու լեզուների նախասկզբնական հիմքը եղել է միասնական:

Այսօր հայերեն եղբայր և ռուսերեն բրատ (брат) բառերի միջև կարծես ոչ մի նմանություն չկա, բայց վաղնջական անցյալում դրանք նույն բառն են եղել. հիմք լեզվի բրատերը հայերենում հնչյունափոխվելով դարձել է *բրատ > բրայր > բբայր > եբբայր > ելբայր > եղբայր, իսկ ռուսերենում դարձել է բրատ > բրատ (брат), ինչպես՝ *մատեր > մատ՝ (мать). նույն *բրատերը քրդերենում դարձել է բրա՝ կորցնելով նաև իր բառավերջի տ-ն, իսկ ֆրանսերենում առկա է ֆրեթ ձևով:

Մեր թվականությունից մոտավորապես 2 հազար տարի առաջ հայոց լեզուն արդեն անջատված էր հիմք-լեզվից և իբրև ինքնուրույն լեզու ծառայում էր հայկական բազմազան տոհմերին ու ցեղերին որպես նրանց հաղորդակցման միջոց, որպես մայրենի լեզու: Այդ լեզուն, որ դեռ շատ կողմերով մեծապես նման էր հընդ-եմրոպական մյուս լեզուներին և բավական մոտ էր հիմք լեզվին, պայմանական կերպով կոչվում է նախահայերեն կամ ընդհանուր հայերեն:

Ընդհանուր հայերենի նախասկզբնական բառային ֆոնդը, որ և համարյա համընկնում էր նրա այն ժամանակվա բառային կազմին, զգալի չափով բացահայտված է բազմաթիվ հայագետների ջանքերով շնորհիվ ուսումնասիրության պատմահամեմատական մեթոդի և ներկայացված է պրոֆ. Հր.Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմության» առաջին մասում (էջք 23—99): Հայերենի նախասկզբնական այդ բառային կազմը, որ պրոֆ. Աճառյանը կոչում է «բնիկ հայերեն բառեր» և որոնց ճշտված քանակն է 927, մեզ տալիս է

նախահայերենի մոտավոր վիճակը բառային կազմի տեսակետից, հետևաբար և նախահայերի տնտեսական, կուլտուրական ու ընտանեկան կյանքի մոտավոր պատկերը:

Ըստ այդ տվյալների, նախահայերը ապրել են տոհմատիրական հարաբերությունների շրջանում, զարգացած խաշնարածություն պայմաններում, կենդանական աշխարհի համեմատաբար լավ ճանաչողությունը և, ընդհակառակը, երկրագործության սակավ ծանոթությունը, ընտանիքի, ավելի ճիշտ՝ գերդաստանի հաստատուն հիմքով, որի մեջ իշխողը արական գիծն էր:

Ամենակենսական իմաստներ արտահայտող բառերը հայերենի մեջ այդ շրջանում գլխավորաբար հնդեվրոպական հիմնալեզվից են: Ահա հայերենի հնդեվրոպական այդ բառերի մի մասը, որ ավելի քան 3—4 հազար տարվա ընթացքում սպասարկում է հայ ժողովրդին:

Մարդ և կենդանի ցույց տվող բառեր.

աչք, ականջ, այտ, բերան, քիմք, լեզու, ծնոտ, երես, ուս, արմունկ, սիրտ, մարմին, միս, նյարդ, արյուն, այծ, գառ, եզ, էշ, կով, ձի, մեղու, մոզի, շուն, ուլ, սագ, ձուկ, թռչուն, աղվես, առյուծ, արջ, գայլ, գորտ, թիթեռ, իժ, լու, մուկ, մրջյուն, օձ և այլն:

Ընտանիքի վերաբերյալ. ամուսին, կին, հայր, մայր, եղբայր, թոռ, քույր, որդի, դուստր, մանուկ, սան, հարս, սկեսուր, տեգր, տալ, քենի, որբ, ընտանիք, գերդաստան և այլն:

Բնության վերաբերյալ. արև, արեգակ, լուսին, աստղ, լույս, ամպ, բուք, մրրիկ, կարկուտ, ձյուն, հեղեղ, գետ, տիղմ, աղբյուր, ալիք, անդունդ, հով, օդ, սար, բլուր:

Խաշնարածության, արհեստների ու արվեստների վերաբերյալ. արածել, արոտ, գոմ, թրիք, լակ, լափ, հովիվ, հոտ, որձ, որոճալ, ստերջ, ստինք, տիկ, տավար, ասեղ, աղալ, դարբին, թակ, լար, կարթ, ձուլել, նիգ, սալ, սարք, որս, օղ, գիր, երգ, հինել, հնոց, ընթեռնուկ, թիվ, հասնել և այլն:

Թվականներ և դերանուններ. մեկից մինչև իննսունինը, այս, այդ, այն, դու, դուք, ես, ինչ, յուր, մենք, մյուս, նա, նույն, ով, որ, ոմն, սա և այլն:

Հայոց լեզվի այդ հնագույն շրջանի համար բնորոշ է եղել արմատաստեղծությունը հնչյունափոխության կամ հնչյունների

հավելման ու կորստի ճանապարհով, որի շնորհիվ մեկ արմատը վերածվել է երկու և ավելի արմատների՝ համապատասխան նոր իմաստավորմամբ: Ստորև տալիս ենք այդպիսի արմատաստեղծման որոշ օրինակներ, որոնք դեռ կարոտ են խոր ուսումնասիրության և վերջնական ճշտման:

Աղ || ադտ || ադծ,
 այց || հայց-ել,
 անկ || յանգ || ցանկ.
 արատել || արատ || արած,
 արդ || զարդ || յարդար || արդար || արդիւնք,
 արթ || զարթ-ն-ուլ,
 բալ || բայ || բան || բառ,
 բառն || բարձ || բարձր || բերձ,
 բող || բողկ,
 ընդ || ենթ,
 թան || թօն,
 թեր || ընթեր || թերթ,
 խայթ || խեթ || խիթ || խութ || խոյթ || խոթ || խեթ-խօթ,
 խայտ || խայծ,
 խանդ || խանձ,
 խաչ || խեչ || խոչ,
 կեր || կուր,
 հար || հարուստ || զարկ,
 հարց || հարս,
 մեղկ || մեղմ,
 մեղու || մեղր,
 սեռ || սերմն,
 սուն || սին || սան,
 քերել || քերթել || քերծել,
 ստեպ || շտապ,

Այսպես նաև ածանցների նկատմամբ՝

աստ || եստ || իստ || ուստ (զգաստ, պահեստ, հանգիստ, հագուստ),
 ալ || իկ || ուկ (դռնակ, մանկիկ, գառնուկ),
 ան || ուն || ոն և այլն (կծան, հոսուն, զգոն):

Իհարկե հայոց լեզուն, ինչպես և որևէ այլ լեզու, չէր կարող բավարարվել իր վաղնջական բառային ֆոնդով և հետզհետե իր

բառային կազմը համալրում էր և՛ նորակազմություններով, և՛ փոխառություններով, ինչպես և խաչավորման ճանապարհով իր մեջ ձուլվող լեզուների բառերով:

Հայոց լեզվի բառային կազմի մեջ կա ավելի քան 3000 արմատ, որ ոչ հնդեվրոպական է և ոչ էլ փոխառություն այս կամ այն ծանոթ լեզվից: Դրանց մեծագույն մասը, անշուշտ, գալիս է այն լեզուներից, որոնք հնագույն անցյալում խաչավորվելով հայերենի հետ՝ պարտվել են, բայց իրենց հետքը թողել հաղթող հայերենի բառային կազմի մեջ: Այս կարգի բառերը այժմ միայն հայոց լեզվի սեփականությունն են և իրենց վաղնջականության պատճառով չեն կարող համարվել փոխառություններ, ուստի և պետք է համարվեն նրա հնդեվրոպական նախասկզբնական բառերի շարքի հայկական ու ինքնուրույն: Այդ բառերը մենք կառաջարկենք անվանել ստացվածբային:

Վերջին տարիներում որոշ լեզվաբաններ ու պատմաբաններ ելնելով այն ճիշտ գրույթից, որ հայ էթնոսը կազմավորվել է հին հայերի և տեղական բազմաթիվ ժողովուրդների ու ցեղերի խաչավորմամբ, առաջարկում են այդ խաչավորման ընթացքում հայոց լեզվին անցած բառերը (այդ թվում և հին իրանական փոխառությունները) չհամարել փոխառություն: Մենք այս թեզը ընդունել չենք կարող և ստացվածբային կոչում ենք միայն այն բառերը, որոնց կրող ժողովուրդը կամ ցեղը լիովին ձուլվել է հայերի մեջ և անհետ կորցրել իր լեզուն: Իրանական և կովկասյան (իբերական) որոշ ցեղեր ևս ձուլվել են հայ էթնոսի մեջ, բայց իրանական ու իբերական լեզուները շարունակում են ապրել, ուստի և հայերենի մեջ առկա նրանց բառերը սոսկ փոխառություններ են:

Ինչպես ամեն մի լեզու, այնպես էլ հայերենը յուր բառապաշարի մեջ արտացոլում է այն դարգացումն ու տեղաշարժները, որ ունեցել է այդ լեզուն նախապատմական շրջանից սկսած մինչև մեր օրերը: Իբրև մի լեզու, որ հազարամյակների ընթացքում շրջվել է արևելքի, արևմուտքի, հարավի ու հյուսիսի ամենաբազմազան լեզուների հետ և անմիջաբար կամ միջնորդաբար կուլտուրական ազդեցություն կրել մերձավոր ու հեռավոր լեզուներից՝ հայերենը ձեռք է բերել բառապաշարի ահագին հարստություն, նույնափոխների և մանավանդ հոմանիշների չգերազանցվող ճոխություն:

Ամփոփելով վերը ասածները՝ կարող ենք նշել, որ հայոց լեզվի բառապաշարի հարստության առաջին աղբյուրը հնդեվրոպական արմատներն ու արմատական բառերն են, որոնց թիվը հասնում է

927-ի և որոնք տվել են տասնյակ հազարավոր ածանցումներ ու բարդություններ: Հայոց լեզվի բառապաշարի հարստության երկրորդ աղբյուրը ստացվածքային բառերն են, որոնք կազմում են պատկանելի քանակ, մոտ 3000 բառ, թեև սրանց մի զգալի մասը կարող է հետագա ուսումնասիրությունների շնորհիվ անցնել փոխառությունների շարքը:

Հայերենի բառապաշարի հարստության երրորդ աղբյուրը կենդանի բարբառներն են: Հայտնի է, որ հայոց լեզուն ունի շուրջ 40 բարբառներ, իրենց ենթաբարբառներով, որոնց բառապաշարի մեջ հանդիպում են գրաբարին անծանոթ, բայց և փոխառություն չհանդիսացող բառեր, որ Աճառյանը կոչում է զավառական: Այդ հարազատ գավառական բառերի թիվը, ըստ ոչ լիակատար «Գավառական բառարանի» տվյալների, մոտենում է 30 հազարի, որի միայն չնչին մասն է մտել գրական լեզվի մեջ (աբաժան, բլբուլ, բլիթ, դահուկ, էտել, էլ, էլի, հեալ, տերություն և այլն), բայց որը այնուամենայնիվ հայոց լեզվի բառազանձի առատ աղբյուր է:

Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև երկու կենդանի գրական լեզուների առկայությունը՝ արևմտահայ և արևելահայ լեզուների, որոնք իրենց ընդհանուր բառապաշարի հետ ունեն զգալի տարբերություններ, որ գալիս են բարբառային հիմքից. այսպես, օրինակ

Արևելահայ լեզվով

Սպիտակ
Գործարան
Համարել
Պատվիրել
Մոտ
Թիկունք
Վատ
Բանվոր

Արևմտահայ լեզվով

Ճերմակ
Գործատուն
Սեպել
Ապսպրել
Քով
Կոնակ
Գեշ
Գործավոր և այլն:

Բառակազմական մեծ ձևունությունը պետք է համարել հայերենի բառապաշարի հարստության չորրորդ աղբյուր: Մեր բառակազմական ձևունությունը անսպառ հնարավորություն է տալիս ստեղծելու անթիվ ու անհամար բառեր ամենաբազմազան իմաստների համար: Վերցնենք միայն մեկ օրինակ. այսպես՝ Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանի» 3-րդ չա-

տորի 272—277 էջերը բռնում են այն բարդ ու ածանցավոր բառերը, որ կազմված են մառդ բառից: Դրանք են. մարդաբան, մարդաբանական, մարդաբանել, մարդաբանություն, մարդաբար, մարդաբարո, մարդաբնակ, մարդաբոյ, մարդաբույս, մարդագայլ, մարդագերի, մարդագերություն, մարդագին, մարդագիր, մարդագլուխ, մարդագող, մարդագողություն, մարդադարման, մարդադավ, մարդադավան, մարդադավանություն, մարդադավություն, մարդադեմ, մարդազատ, մարդազատություն, մարդազգեստ, մարդազեն, մարդազոհ, մարդազոհություն, մարդաթիվ, մարդաթող, մարդաժողով, մարդալից, մարդախույզ, մարդախողող, մարդախոտ, մարդախնդիր, մարդախոս, մարդախոսական, մարդախոսություն, մարդածախ, մարդածախություն, մարդածաղիկ, մարդածով, մարդակազմական, մարդակազմություն, մարդակապիկ, մարդակենտրոն, մարդակեր, մարդակիրություն, մարդակերպ, մարդակերպություն, մարդակոյտ, մարդակոտոր, մարդակործան, մարդակորույս, մարդահաճ, մարդահաճել, մարդահաճության, մարդահաճություն, մարդահաճություն, մարդահամար, մարդահան, մարդահաշիվ, մարդահաչ, մարդահասակ, մարդահարկ, մարդահավաք, մարդահույլ, մարդահոտ, մարդահոտել, մարդածայն, մարդաձև, մարդաձի, մարդաճիվաղ, մարդամահ, մարդամարտ, մարդամեռ, մարդամեջ, մարդամժողով, մարդամուտ, մարդամոտ, մարդամոտիկ, մարդանալ, մարդանախանձ, մարդանման, մարդանմանություն, մարդաշահ, մարդաշատ, մարդաշատություն, մարդաշարք, մարդաշեն, մարդաշնորհք, մարդաշող, մարդաչափ, մարդաչափական, մարդաչափություն, մարդաչնման, մարդապաշտ, մարդապաշտություն, մարդապատկեր, մարդապետ, մարդապես, մարդապուր, մարդառու, մարդասեր, մարդասիրաբար, մարդասիրապես, մարդասիրություն, մարդասպան, մարդասպանություն, մարդաստան, մարդավաճառ, մարդավաճառություն, մարդավայել, մարդավայելուչ, մարդավայելաբար, մարդավար, մարդավարի, մարդավարություն, մարդավնաս, մարդատակ, մարդատյաց, մարդատեղ, մարդատեսակ, մարդատեսիլ, մարդատեցիկ, մարդատեցություն, մարդատեր, մարդատունկ, մարդաբար, մարդացուլ, մարդացում, մարդացնել, մարդավետ, մարդաքաղաքացի, մարդաքայլ, մարդելույզ, մարդելուզություն, մարդեղություն, մարդերևույթ, մարդընտել, մարդխաբիկ, մարդկախառն, մարդկակերպարան, մարդկածայն, մարդկամահ, մարդկային, մարդկայնաբար, մարդկայնական, մարդկայնություն, մարդ-

կասերմ, մարդկավայելուչ, մարդկեղեն, մարդկություն, մարդկորեն, մարդկօրինակ, մարդ-մուրդ, մարդնակ, մարդորս, մարդորսություն, մարդություն, մարդուկ. մարդօգուտ և այլն՝ ընդամենը 180 բառ մարդ արմատից կազմված, իսկ որքան բառ կա նախածանցներով և կամ այլ բառերի արմատներից կազմված, որոնց մեջ մարդ արմատը ընկնում է բառավերջում կամ բառամիջում, ինչպես օրինակ՝ անմարդ, անմարդկային, անմարդաբնակ, գերմարդ, նախամարդ, նախամարդկային, ջրամարդ, կնամարդ և այլն, և այլն:

Կարելի է առանց չափազանցության մեջ ընկնելու ասել, որ վերոբերյալ 180 բառից հազիվ 18—20 հատը կարողանա թարգմանել որևէ այլ լեզու, իսկ մնացած բառերը պետք է թարգմանվեն նկարագրորեն, օրինակ՝ նա, որ խուսափում է մարդուց (մարդախույս), նա, որ ընտելացած է մարդուն (մարդընտել), ինչօգտակար է մարդու համար (մարդօգուտ), այնտեղ, որտեղ մարդիկ են լինում (մարդաբնակ) և այլն:

Մեր լեզվի ստեղծագործական հենց այս կարողությունն է հնարավորություն տալիս թարգմանելու շատ և շատ այսպես կոչված միջազգային բառեր, որոնք ընդհանուր են բազմաթիվ լեզուների մեջ, այսպես՝ համալսարան, կազմակերպություն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, գրադարան, հեռախոս, հեռագիր և այլն:

Սակայն, հայոց լեզվի բառակազմական, ստեղծագործական այս ճկունությունն էլ իր սահմանն ունի, և չի կարելի այն չափազանց առանց անհասկանալիության վտանգի մեջ ընկնելու և կամ որոշ բառերի իմաստն աղճատելու: Այսպես, օրինակ, չի կարելի պրոլետարը՝ ընչազուրկ, կուլակը՝ ունեւոր, բուրժուան՝ քաղաքացի, պլանը՝ ծրագիր, մատերիալիստը՝ նյութապաշտ, ֆակուլտետը՝ բաժին թարգմանել, կամ ասֆալտը՝ մայթաձյուղ, կոմիսարը՝ գործավար, յոդը՝ մանիշ, բենզինը՝ կնդրին և այլն, և այլն: Այս իսկ պատճառով նշված չորս աղբյուրներին պետք է ավելացնել ոչ պակաս կարևոր հինգերորդ աղբյուրն էլ, որից բոլոր դարերում օգտվել է հայոց լեզուն, և որը շատ լեզուների բառապաշարի հարստացման հիմնական աղբյուրն է հանդիսանում. խոսքը վերաբերում է օտարազգի ու այսպես կոչված միջազգային բառերի փոխառությունը:

Հայոց լեզվի բառապաշարի մեջ շատ նշանակալից տեղ են բռնում փոխառությունները, որոնք հնագույն դարերից սկսած

մտել են նրա մեջ և՛ գրական, և՛ բանավոր ճանապարհով, ինչպես մերձավոր, այնպես էլ հեռավոր լեզուներից: Միայն ըստ Աճառյանի «Արմատական բառարանի» և «Հայոց լեզվի պատմության» տվյալների, ընդամենը 997 հնդեվրոպական արմատների զիմաց հայերենը ունի 4.015 փոխառյալ արմատ կամ բառ, Այսպես.

Պարսկերենից փոխառնված է 1411 բառ, որոնց մեջ՝ ազգ, ազատ, ախորժ, բժիշկ, թաթ, կոշիկ, գավազան, դաշտ, դմակ, զանգակ, հազար, մոմ, կացին և այլն:

Ասորերենից փոխառնված է 214 բառ, որոնց մեջ՝ առնետ, աքսոր, գաղութ, գուբ, դար, զույգ, թարգման, ծրար, ծամ, կեղև, մաշկ և այլն:

Հունարենից փոխառնված է 918 բառ, որոնց մեջ՝ եկեղեցի, կոնդակ, մարտիրոս, գաղափար, ամբիոն, պալատ, կոնք, կլիմա և այլն:

Արաբերենից փոխառնված է 702 բառ, որոնց մեջ՝ քիմիա, ջուլհակ, թաս, խալի, գազար, մեխակ, նարինջ, շամամ, մկրատ, սազ և այլն:

Եթե սրանց ավելացնենք վրացերենից, կովկասյան այլ լեզուներից, Փոքր Ասիայի մի շարք լեզուներից, թյուրքերենից, ապա՝ նոր ժամանակներում՝ ողջերենից ու եվրոպական լեզուներից կատարած մեր փոխառությունները, որոնց հաշվառումը տակավին չունենք, բայց որոնք մեկ տասնյակ հազարից ավելի կլինեն, այն ժամանակ մեզ համար հասկանալի կլինի, թե որքան կարևոր տեղ են բռնում փոխառությունները հայոց լեզվի բառալին կազմի մեջ:

Անհրաժեշտ է սակայն նկատի ունենալ այն կարևոր հանգամանքը, որ մեր լեզվի հարուստ բառապաշարը ունի պատմական (դիախրոնիկ) և տարածային (սինխրոնիկ) որոշ ու զգալի սահմանափակումներ. հայերենի բառապաշարը ոչ միշտ և ամենուրեք է կենդանի, գործուն ու հավասարարժեք: Այսպես, այդ բառամթերքի մի շնչին մասը հազարամյակների ընթացքում գործածվել է ընդամենը միայն մեկ-երկու անգամ, այս կամ այն անհատի կողմից և զուրկ է եղել շատ թե քիչ նշանակալից տարածումից. հայերեն բառերի մի ստվար ու ծանրակշիռ մաս գործուն ու տարածված է եղել մեր հին զրականությունից լեզվի՝ գրաբարի տիրապետություն ժամանակաշրջանում և այսօր ոչ մի արժեք չունի մեզ համար գործնականորեն. մի ուրիշ, համեմատաբար պակաս

ծանրակշիռ մաս գործածվել է միայն միջին հայերենի մեջ և նույնպես գործնական արժեքից զուրկ է մեզ համար: Մեր բառապաշարի մի ուրիշ ստվար մաս գործածական է միայն բարբառների մեջ և չի հարստացնում գրական լեզվի զանձարանը, ըստ որում հաճախ տարբեր է իրարից հեռու կամ մոտիկ բարբառների մեջ, վերջապես, այսօրվա մեր գրական լեզվի կենդանի, գործուն բառերի մի զգալի մասը գոյություն չի ունեցել անցյալում, անծանոթ է գրաբարին ու միջին հայերենին, բացակայում է կենդանի ժողովրդական բարբառների, մասամբ նաև արևմտահայ գրական լեզվի մեջ, և փոխադարձաբար՝ վերջինիս այսօրվա գործածական բառերից շատ-շատերը անծանոթ կամ խորթ են մեզ համար:

Այսպիսով, ինչպես պարզ երևում է այս ակնարկից, հայոց լեզվի բառապաշարը ենթակա է եղել անընդհատ փոփոխությունների և տարբեր է եղել դարից դար (գիսխրոնիկ զարգացում) ու գավառից գավառ (սինխրոնիկ զարգացում), հետևաբար, չի կարելի կամ միայն պատմականորեն է կարելի խոսել հայոց լեզվի կամ հայերենի ընդհանուր բառապաշարի մասին առհասարակ: Հայոց լեզվի ընդհանուր բառամթերքը բաղադրված է մի շարք շերտերից, որոնք ունեն միանգամայն տարբեր արժեք ու տեսակարար կշիռ, ըստ որում մենք այս դեպքում նկատի ունենք ո՛չ թե բառերի ստուգաբանությունը (բնիկ կամ փոխառյալ լինելը և այլն), ա՛յլ նրանց գործածականության կամ հաճախականության սահմանափակվածությունը ժամանակի կամ տարածության տարբեր հատվածներում: Ըստ այսմ, հայոց լեզվի ընդհանուր բառամթերքը կարելի է բաժանել հետևյալ շերտերի.

ա) Ընդհանուր հայերեն բառեր. այս անվան տակ էս նկատի ունեմ բնիկ և փոխառյալ այն բոլոր բառերը, որ անփոփոխ հընչյունակազմով կամ ճանաչելի հնչյունափոխությամբ ընդհանուր են գրաբարի, միջին հայերենի, բարբառների և արևելյան ու արևմտյան գրական լեզուների համար, ինչպես, օրինակ՝ հայր, մայր, տուն, քաղ, խոսել, վազել, կարգալ, խաղաղ, լավ, մեծ, ծանր, քեթև և այլն:

բ) Գրաբար բառեր. այս շերտի մեջ են մտնում բնիկ ու փոխառյալ այն բառերը, որ գործածվել են միայն գրաբար մատենագրության մեջ և չկան բարբառներում, միջին հայերենում ու արդի գրական լեզուների մեջ թեկուզ և ճանաչելիորեն հնչյունափոխված ձևով, ինչպես, օրինակ՝ բանալանդ (ապարանջան), բա-

վայֆ (պատրվակ), բիկար (երաշխավոր), գքեմ (սայթաքել), գմեմ (քնեցնել), դատան (դատաստան, ատյան), երախան (սեղան, սումբ), երախնան (բերանի կապ), եկամույծ (ներսբերովի), եկա-կոշ (ատյան կանչված) և այլն:

գ) Միջին հայերեն բառեր, այս շերտի մեջ մտնում են բնիկ ու փոխառյալ այն բառերը, որ գործածվել են միջին հայերենում և չկան գրաբարում, բարբառներում ու արդի գրական լեզուների մեջ, թեկուզ և ճանաչելիորեն հնչյունափոխված, ինչպես, օրինակ՝ սլայլ (իշխան, դեսպան), ավներբա (հանրահաշիվ), մարաջախա (մարշալ) և այլն:

դ) Բարբառային բառեր. այս շերտի մեջ մտնում են բարբառներում գործածվող, բայց գրաբարին, միջին հայերենին ու արդի գրական լեզուներին թեկուզ քիչ տարբեր հնչյունական ձևով անծանոթ բնիկ ու փոխառյալ բառերը, ինչպես, օրինակ՝ աղծ (օծ), բոյ (հասակ), եմնա (հետո), օխաը (յոթ), խասիաթ (բնափորովյուն), գյուլլա (գնդակ) և այլն:

ե) Նոր հայերեն բառեր. այս շերտի մեջ մտնում են արևելահայ ու արևմտահայ գրական լեզուների մեջ գործածվող բնիկ ու փոխառյալ այն բառերը, որ չկան գրաբարում, միջին հայերենում ու բարբառներում, ինչպես, օրինակ՝ օղանավ, հեծանիվ, հեռախոս, համալսարան, ինստիտուտ, կոնֆերանս, սոցիալիզմ, բոլշևիկ և այլն:

Նոր հայերեն բառերը, որ հասկանալի պատճառով պետք է լինեն կա՛մ փոխառություն օտար լեզուներից և կա՛մ բարդություններ ու ածանցումներ նախորդ շերտերին արդեն ծանոթ արմատներից ու ածանցներից, իրենց հերթին կարող են բաժանվել երկու շերտի՝ արևելահայ և արևմտահայ: Այստեղ արտահայտվում է ո՛չ միայն այն, որ արևմտահայ գրական լեզուն հաճախ գրաբար կամ նորակազմ բառով է արտահայտում այն գաղափարները, որոնց համար արևելահայերը գործածում են միջազգային բառեր, ինչպես՝ տարբարանություն, վեհաժողով, ձայնասփյուռ, զորավար, սպարապետ, նախարար, հրաալյլ, փոխանակ՝ ֆիմիա, կոնգրես, ռադիո, գեներալ, գեներալիսսիմուս, մինիստր, տանկ բառերի, այլև՝ այն, որ նոր գաղափարը նույնիսկ հայերեն նորակազմ բառով արտահայտելու դեպքում էլ հաճախ արևմտահայերենը տարբերվում է արևելահայերենից. այսպես, մենք ունենք հեծանիվ, հեռախոս, կադպադակ, հնէաբանություն, դասախոսություն, նախագահ, իսկ արևմտահայերենում դրանց փոխարեն

գործածվում են հեծելանիվ, հեռաձայն, սառնանույշ, մեկնակա-
բանություն կամ բրածոյաբանություն, ատենախոսություն, ատե-
նապետ և այլն: Ավելորդ չի լինի այս կապակցությամբ հիշեցնել
նաև այն, որ միևնույն միջազգային բառը երկուստեք փոխառնե-
լու դեպքում էլ նկատելի է հնչական-ուղղագրական զգալի տար-
բերություն այդ երկուսի միջև. այսպես, մեր փոխառյալ օպերա,
սիմֆոնիկ, ֆաբրիկա, ֆուտբոլ, ակադեմիկոս, բլոկ, կոալիցիա,
տոննա, սովետ, բյուրո, պարտիզան բառերի դիմաց արևմտա-
հայ լեզուն ունի օփերա, սենֆոնիկ, ֆափրիֆա, ֆութպոլ, պլոֆ,
ֆոալիսիոն, բոն, սովիեթ, պյուրո, բարբիզան բառերը, որոնք հա-
մարյա անհասկանալի են մեզ համար, ինչպես և մերը՝ փոխա-
դարձաբար նրանց համար:

§ 30. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ.— Հայոց լեզվի դա-
րավոր գոյության ընթացքում նրա բառարանական կազմը (ան-
ընդհատ փոփոխվել է ու թարմացել, շատ բառեր դուրս են եկել
շրջանառությունից՝ իրենց տեղը զիջելով նորերին, շատ բառեր
ուրիշ լեզուներից են մտել նրա մեջ բազմաթիվ ածանցավոր ու
քարդ բառեր հարստացրել են նրա պարունակությունը: Այս վե-
րին աստիճանի հետաքրքրական երևույթը դժբախտաբար հնա-
դարվոր չէ ենթարկել լուրջ ուսումնասիրության, որովհետև մենք,
թեև բառարաններով շատ հարուստ ժողովուրդ, այնուամենայնիվ
չունենք ո՛չ ըստ դարերի, ո՛չ էլ ըստ առանձին հեղինակների
կազմված փաստագրական բառարաններ: Բոլոր հին դարերի հա-
մար, մինչև 19-րդ դարը, մենք ունենք լավագույն վստահելի
միակ աղբյուր հանդիսացող «Նոր հայկազյան բառարանը» կամ
նրա համառոտությունը՝ «Առձեռն բառարանը», որն ընդգրկում
է ո՛չ միայն գրաբարի ու միջին հայերենի բառերը, այլև՝ ժողո-
վրդական, բարբառային շատ բառեր: Դրանով, իհարկե, չի կա-
րելի որոշել, թե որ բառերն են 5-րդ դարի, որոնք՝ 6—7-րդ
և այլն: Նույն վիճակի մեջ են նաև աշխարհաբարի բառարաննե-
րը՝ Դաղբաշյանի «Հայ-ուսերեն լիակատար բառարանը»
(1911 թ.) և Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը»
(1944—1945 թթ.), որոնցից երկրորդը, առհասարակ հայոց լեզվի
ընդհանուր բառարան լինելով՝ մեզ շատ քիչ կարող է օգնել գրա-
կան աշխարհաբարի ակտիվ բառապաշարը գտնելու գործում, իսկ
առաջինը այս կամ այն չափով լրիվ պատկերացում տալիս է մեր
լեզվի միայն նախասովետական բառապաշարի մասին:

Այնուամենայնիվ, անհետաքրքրական չի լինի համեմատել

Դաղբաշյանի «Հայ-ռուսերեն բառարանի» և «Առձեռն բառարանի» տվյալները թեկուզ և փոքր մասշտաբով: Ահա մի փոքրիկ համեմատության արդյունքը.

«Առձեռն բառարանում» Գ տառի բաժնում «Դահ» բառից մինչև «Դաղթ» բառը ընդգրկված է 48 բառ, Դաղբաշյանի վերոհիշյալ բառարանի մեջ ևս նույն սահմաններում ընդգրկված է համարյա նույնքան բառ՝ 49. այսպիսով, քանակական կազմը այդ երկու բառարանների մեջ գրեթե նույնն է, ըստ որում այսպիսի համեմատություն ունեն այդ երկու բառարանները և ամբողջությամբ առնված. «Առձեռնի» մեջ կա 56.410 բառ, իսկ Դաղբաշյանի բառարանի մեջ՝ 70.000:

Սակայն սա պարզում է միայն քանակական պատկերը: Ինչ վերաբերում է այդ բառապաշարի ներքին բովանդակությանը, ապա այստեղ դրսևորվում է աշխարհաբարի և գրաբարի բառապաշարի խոշոր տարբերությունը: «Առձեռն բառարանի» 48 բառից 28-ը բացակայում են Դաղբաշյանի բառարանում, որոնց փոխարեն այստեղ առկա են 29 այնպիսի բառ, որ անծանոթ են «Առձեռնին»: Ահա «Առձեռնից» աշխարհաբարի բառարանին չանցած 28 բառերը.

Գահագլխություն	Գահեղություն
Գահագլուխ	Գահեմ
Գահակ	Գահերեց
Գահակայություն	Գահերիցություն
Գահակարգեմ	Գահընկալ
Գահակեմ	Գահընկալեմ
Գահակցիմ	Գահինք
Գահամեծար	Գահմունք
Գահանշան	Գահող
Գահանստիմ	Գահոյանի
Գահապետ	Գազազեմ
Գահավոր	Գաղատոս
Գահավորիմ	Գաղատոսաշեն
Գահավորություն	Գաղափարություն:

Ահա և այն բառերը, որ չկան «Առձեռնի» մեջ, բայց կան Դաղբաշյանի բառարանում.

Գահ բարձրանալ	Գահավիժվել
Գահ բարձրացնել	Գահավիժում

Դահլից հրաժարվել	Գահճնկեց
Դահաժառանգ	Գահճնկեց լինել
Դահաժառանգություն	Գահճնկեցություն
Դահաժառանգության կարգ	Գաղաղ
Դահական	Գաղափարական
Դահական ճառ	Գաղափարականություն
Դահակից լինել	Գաղափարակից
Դահաճառ	Գաղափարակցություն
Դահանիստ	Գաղափարային
Դահանիստ քաղաք	Գաղափարապաշտ
Դահասեր	Գաղափարել
Դահավեժ անել	Գաղափարում
	Գաղել:

Սրանից հետևում է, որ գրաբարի բառապաշարի մոտ 60 տոկոսը հնացած էր նախասովետական շրջանում և գործածությունից դուրս մնացած՝ փոխարինվելով ավելի մեծ քանակի նոր բառերով: Իմանալու համար, թե այսօր, սովետական շրջանում նույն «Առձեռն բառարանի» մոտավորապես որ տոկոսն է հնացած և փոխարինված նոր բառերով՝ ես ստուգեցի «Առձեռնի» Գ տառի ընդգրկած բոլոր բառերը, որոնց թիվն է 1943: Արդ, այդ 1943 բառից այսօր գործածական կամ գործածելի է մոտ 600 բառ (ներառյալ նաև գրաբարալծորդ բայերը, որոնք այժմ անշուշտ կան, բայց այլ լծորդությամբ կամ խոնարհումով), որ կազմում է մոտավորապես 39 տոկոս, այսինքն՝ ավելի պակաս, քան Դաղբաշյանի բառարանի հրատարակության ժամանակ: Եվ դա հասկանալի է, վերջին շորս տասնամյակի ընթացքում մեր բառապաշարը իր միջից, բնական ընթացքով, դուրս վանեց հարյուրավոր ու հարյուրավոր հին բառեր՝ զրանց փոխարեն ստեղծելով ու փոխառնելով շատ ավելի մեծ քանակությամբ նոր բառեր: Դժբախտաբար մեր տրամադրություն տակ չկա կեզվի ինստիտուտում կազմվող «Արդի հայերենի առձեռն բացատրական բառարանը», որպեսզի հնարավոր լիներ ցույց տալ մի կողմից՝ այն բառերը, որ վերջին շորս տասնամյակում են դուրս մնացել մեր բառապաշարից Դաղբաշյանի բառարանի համեմատությամբ, և մյուս կողմից՝ այն բառերը, որոնցով հարստացել է մեր բառապաշարը նույն ժամանակաշրջանում և նույն բառարանի համեմատությամբ: Սակայն հենց այն հանգամանքը, որ նոր կազմվող բառարանի համար հավաքված նյութը ընդգրկում է

մոտ 90—100 հազար բառ («Առձեռնինը» 56 հազար էր, 'Իադբաշ-յանինը՝ 70 հազար), ցույց է տալիս մեր բառազանձի աննախընթաց հարստացումը սովետական շրջանում: Եթե սրան ավելացնենք այն, որ նոր բառերից շատ-շատերը ո՛չ թե հասարակ բառեր, ա՛յլ գիտական ու գիտատեխնիկական տերմիններ են, որով ընդգծվում է մեր լեզվի բառապաշարի ռուսական անը, ինչպես և այն, որ նախասովետական շրջանի շատ նույնանիշներ վերջին շրջանում, շնորհիվ իմաստի տարբերակման, վերածվել են իմաստային այլ արժեք ունեցող հոմանիշների կամ տարանիշների, նոր միայն հնարավոր կլինի թեկուզ մոտավոր չափով պատկերացնել մեր լեզվի բառապաշարի քանակական և որակական զարգացումը սովետական շրջանում:

§ 31. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՇԵՐՏԵՐԸ.— Արդ, կրկին վերադառնալով մեր նշած շեքտերին՝ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նրանցից յուրաքանչյուրի առանձնահատուկ դիրքը մյուսների և ընդհանրապես հայոց լեզվի նկատմամբ, ինչպես և նրանց ներքին փոխհարաբերությունները:

Այդ շեքտերից առաջինը՝ ընդհանուր հայերեն բառերի շեքտը, որ խոշորագույնն է իր պարունակությամբ, կենդանի և հարաշարժ է եղել հայ ժողովրդի ու հայ լեզվի գոյության նախնական շրջանից սկսած՝ միշտ ավելի ու ավելի նվազելու հեռանկարով, համեմատաբար նվազած վիճակով կենդանի է և այսօր, հետագայում առավել ևս նվազելու միտումով: Այսպես, եթե զրաբարի ու բարբառների գոյության հնագույն շրջանում այդ շեքտը ընդգրկում էր N քանակի բառեր (զրաբարի ու բարբառների համար ընդհանուր բառերը), հաջորդ շրջանում, երբ գոյացավ միջին հայերենը, որն այդ ընդհանուր բառերի մի մասը փոխարինեց փոխառյալ կամ նորակաղմ հայերեն բառերով՝ այդ շեքտի պարունակությունը բնականաբար նվազեց, ասենք՝ III քանակով. հետագայում, արևելյան ու արևմտյան գրական լեզուները իրենց հերթին այդ քանակը նվազեցրին շնորհիվ այն բանի, որ մի շարք ընդհանուր բառեր փոխարինեցին ասենք՝ IV քանակի նորակաղմ բառերով կամ փոխառություններով. բարբառներն էլ իրենց հերթին աստիճանաբար մոռացան և շարունակում են մոռանալ այդ շեքտի բառերի մի որոշ քանակ, ասենք՝ IV²: Հասկանալի է, որ նույն միտումը շարունակվելու է այսուհետև ևս: Բնական է, որ շորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ և յոթերորդ դարերում զրաբարի և բարբառների մեջ ընդհանուր պիտի լինեին այնպիսի հասարակական տերմիններ, ինչպես սեպուհ,

ռազմիկ, շինական, մեծ տիկին և այլն, որոնք հետագայում դուրս մնացին բարբառների ակտիվ բառապաշարից և եթե այսօր էլ դեռ գործածվում են գրական լեզվի մեջ, ապա այդ արդյունք է գրաբարից կատարված փոխառության:

Երկրորդ շերտի՝ դրաբար բառերի քանակը գրաբարի կենդանության դարերում ենթակա է եղել բնական զարգացման ու աճման, գրաբարի անկման (մահացման) բերումով զրկվել է զարգանալու (աճման ու նվազման) հնարավորությունից և մեզ հասել է անշարժ շրջանակի մեջ սահմանափակված վիճակում, եթե նկատի չունենանք ձեռագրերի մեջ հետզհետե հայտնաբերվող նորագյուտ բառերը: Այսպիսով, գրաբար բառերը ոչ նվազել կարող են, և ոչ էլ աճել, թեև կարող է մեր գիտելիքը հարստանալ նրանց նկատմամբ: Բայց զարգանալու կարողությունը 7—8-րդ դարերում կորցրած այս շերտը, գրական լեզվի և եկեղեցու լեզվի իր դիրքի բերումով, թե՛ մինչև 7—8-րդ դարերը և թե՛ դրանից հետո, ընդհուպ մինչև մեր օրերը ազդել և ազդում է հայոց լեզվի բոլոր դասավորումների վրա՝ միջին հայերենի, բարբառների, գրական լեզվի, ըստ որում, եթե միջին հայերենի վրա նրա ազդեցությունը չափազանց ուժեղ, անմիջական ու կաշկանդիչ էր, որ սակայն դադարեց միջին հայերենի մահացման հետևանքով, բարբառների վրա այդ ազդեցությունը շատ ավելի թույլ էր առհասարակ և սկզբնական շրջանում՝ անմիջական, հետագայում՝ միջին հայերենի ու գուսանական լեզվի միջոցով, իսկ նորագույն շրջանում՝ գրական լեզվի միջնորդությամբ. արևմտահայ ու արևելահայ գրական լեզուների վրա եղած նրա ազդեցությունը հասկանալիորեն գրական, գրքային ազդեցություն է, կրում է փոխառության բնույթ և ունի ստեղծագործական ու ներգործուն ուժ:

Երրորդ շերտի՝ միջին հայերենի բառերի քանակը իր ճակատագրով նման է գրաբարի բառերի քանակին, միջին հայերենի անկման բերումով զրկվել է զարգանալու կարողությունից և մեզ ներկայանում է անշարժ շրջանակի մեջ սահմանափակված վիճակում: Այս շերտի բառերը որոշ չափով ազդել են բարբառների վրա սկզբում՝ անմիջաբար, իսկ հետո՝ գուսանական լեզվի միջոցով և հետագայում զրկվել են նաև այդ ազդեցությունից: Ինչ վերաբերում է արևելյան ու արևմտյան գրական լեզուներին, պետք է նկատի

¹ Միջին հայերենի բառերը դժբախտաբար մինչև այժմ լրիվ հետազոտված ու հայտնաբերված չեն և դեռ սպասում են իրենց ուսումնասիրողին:

ունենալ, որ միջին հայերենի բառաշերտը սրանցից առաջինի վրա՝ անմիջական ու բնական, իսկ երկրորդի վրա՝ գրական փոխառություն ձանապարհով, ունեցել է որոշ ազդեցություն. միջին հայերենից են գալիս մեր պարոն, պարեա և մի շարք այլ բառեր:

Չորեքդ շերտի՝ բարբառային բառերի քանակի վերաբերյալ պետք է ասել, որ դա, իբրև կենդանի ու ակտիվ բառապաշար, ենթակա է եղել և ենթակա է անընդհատ ու անսպառ փոփոխության, նա փոփոխվել է գրաբարի, միջին հայերենի, հաղևան լեզուների և փոփոխվում է նոր գրական լեզվի բառապաշարի ազդեցության ներքո, ինչպես և սեփական զարգացման հետևանքով: Այս շերտի վերաբերյալ արժե նկատի ունենալ այն, որ մինչդեռ անցյալում նա նորոգվել է մի կողմից՝ կորցնելով յուր բառերի մի մասը, իսկ մյուս կողմից՝ ձեռք բերելով նոր ներդրումներ (բառերի զգալի հնչյունափոխությամբ ու փոխառություններով), ապա նորագույն ժամանակներում, գրական աշխարհաբարի առաջընթաց ուժեղացող ազդեցության տակ ու գրագիտության ծավալման հետևանքով, նա զրկվել է աճելու հնարավորությունից. այլևս դժվար կարող են հանդես գալ բարբառային նոր բառեր թե՛ եղած բառերի ուժեղ հնչյունափոխությամբ, թե՛ հարևան լեզուներից կատարվող կենդանի փոխառությամբ: Ընդհակառակը, նկատելի միտումն այն է, որ բարբառները հետզհետե ավելի ու ավելի են որդեգրում գրական լեզվի բառերը կամ ընդհանուր հայերեն բառերի գրական ձևերը և ուրեմն նվազեցնում բարբառային բառերի քանակը, մինչև որ մոտիկ կամ հեռու ապագայում կվերանա բարբառների տարբերությունը գրական լեզվից: Ինչ վերաբերում է բարբառային բառերի ազդեցությանը հայոց լեզվի զանազան տարբերակների վրա, ապա պետք է նշել, որ այդ ազդեցությունը եղել է գրաբարի գոյացման շրջանից սկսած և ավել կամ պակաս ուժով հարատևել մինչև այսօր. գրաբարը, միջին հայերենը, նոր գրական լեզուն ավել կամ պակաս չափով հարստացել են բարբառային բառերով: Այլ խնդիր է, որ այդ լեզուների որդեգրած բարբառային բառերը գրական լեզվի աստիճանի բարձրանալով՝ կորցրել են իրենց բարբառային բնույթը, ուստի և այսօր դժվար է ցույց տալ, թե դրանք որոնք են: Հիշենք անվիճելիներից մի քանիսը միայն. էլ (այլևս), էլ (նաև), էլի (դարձյալ), դաճուկ, պաս, ճամփա, էտել, էտ:

Հինգերորդ շերտի՝ նոր հայերեն բառերի քանակը ենթակա է զարգացման ու աճման, քանի կենդանի է ու զարգանում է գրական աշխարհաբարը: Այս շերտի բառերի աճումը ապահովված է

երկու աղբյուրով՝ սեփական բառակազմությամբ և նորանոր բառերի փոխառությամբ. որքան զարգանում ու հարստանում է մեր ժողովրդի հանրակենցկությանը, որքան ավելի խոր են արմատավորվում նրա կյանքի մեջ գիտության, տեխնիկայի ու արվեստի տարբեր ճյուղերը, որքան ավելի է արգասավորվում նրա գիտակցությունը նորանոր հասկացություններով, գյուտերով ու հայտնագործումներով, այնքան ավելի է հարստանում մեր գրական լեզուն ինքնուրույն ու փոխառյալ նոր բառերով:

Հիշենք վերջին տարիներում ստեղծված կամ փոխառնված մի քանի բառ. ինֆնաթիո, օդաչու, բերակատարել, գերակատարել, ակաճորս, բնագիծ, վայրասլաց. խոյընթաց. փոշեմոխր, խոզովակալում, ձեռնյոթ, հեշույթ, կերպար, սովետ, բոլշևիկ, ռադիո, էմպիրիոկրիտիցիզմ, դինամո, տրակտոր, կոմբայն, կաուչուկ և այլն: Մական ժամանակակից հայոց լեզուն կամ գրական հայերենը բառապաշարը հարստացնում է ոչ միայն այդ ճանապարհով, այլև նոր փոխառություններ վերցնելով մյուս բոլոր շերտերից, որոնք նրա համար հանդիսանում են անսպառ շտեմարան: Այսպիսով, ժամանակակից գրական հայերենի բառապաշարը գտնվում է անընդհատ զարգացման ու աճման պրոցեսի մեջ և ենթակա չէ լիակատար հաշվառման. մի կողմից՝ այս հանգամանքը և մյուս կողմից՝ այն, որ առայժմ մենք չունենք արդի հայերենի լիակատար կամ լիակատարին մոտեցող որևէ բառարան, անկարելի են դարձնում թեկուզ մոտավոր հավանականությամբ նշել, թե որքան բառունի արդի հայերենը: Ծիշտ է, վերջին տարիներում լույս ընծայվեց Ստ. Մալխասյանցի քառահատոր «Հայերեն բացատրական բառարանը», որը պարունակում է մոտ 120 հազար բառ, սակայն դա այսօրվա լեզվի բառարան չէ, այլ ընդգրկում է գրաբարի, միջին հայերենի, բարբառների և գրական լեզվի բառերը, մեծ մասամբ արդեն գոյություն ունեցող բառարաններից, և չունի մինչև այդ լույս տեսած բառարանների մեջ տեղ գտնելու շարժանացած շատ և շատ բառեր, ըստ որում՝ նույնիսկ առաջաբանի մեջ հեղինակի գործածած բառերից մի քանիսը: Այս բառարանը, բնականաբար, չի կարող պատասխան տալ մեզ հետաքրքրող հարցին, որովհետև եթե փորձենք նրա 120 000-ից հանել գրաբարի՝ մոտ 58 000 և բարբառների՝ մոտ 30 000 բառերի թիվը, կմնա ընդամենը 20—30 հազար բառի թիվը, որը բնավ ճիշտ չի արտահայտի արդի հայերենի բառապաշարի քանակափան պատկերը, քանի որ սա իր մեջ ունի և՛ գրաբարի, և՛ միջին հայերենի, և՛ բարբառների բառապաշարի

տարրեր, և՛ նրանց անծանոթ նոր հայերեն ինքնուրույն բառեր, որոնց թիվը պրոֆեսոր Աճառյանը համարում է մոտ 10 հազար, ու փոխառություններ: Ավելի ճիշտ կլինի հենվել Հալկ. ՄՍՌ ԳԱ Լեզվի ինստիտուտի կողմից պատրաստվող «Արդի հայերենի առձեռն բառարանի» համար հավաքված բառաքարտերի քանակի վրա, որը հասնում է մոտ 90 000-ի: Իմ կարծիքով, 90—100 000 այն թիվն է, որ կարող է մոտավոր գաղափար տալ ժամանակակից գրական հայերենի բառաքանակի վերաբերյալ, չհաշված հազարավոր նեղ մասնագիտական բառերը, որ սովորաբար չեն մտնում ընդհանուր քառապաշարի մեջ: 90—100 000-ը մի այնպիսի պատկառելի թիվ է, որ իրոք վկայում է մեր լեզվի բառապաշարի անհուն հարստությանը և կարող է պատիվ բերել ժամանակակից ամեն մի բարձրամշակույթ լեզվի:

§ 32. ԳՐԱՐԱՐՅԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի մեջ, ինչպես արդեն ակնարկել ենք, զգալի տեղ են բռնում գրական ճանապարհով գրաբարից փոխառնված բառերը. իր կենդանությունը մոտ հազար տարի առաջ կորցրած գրաբարը այնուամենայնիվ մինչև 19-րդ դարը մնացել էր իբրև դասական գրական լեզու (լատիներենի, հին հունարենի և հին սլավոներենի նման), և հայ մտավորականությունը դպրոցից ու գրականությունից յուրացրած լինելով այդ լեզուն՝ նրա արտահայտությունները, ոճերը, քերականական ձևերը և մանավանդ բառերը աստիճանաբար մտցնում էր յուր կենդանի խոսակցական լեզվի, նախ՝ բարբառային և ապա՝ գրական աշխարհաբարի մեջ: Մեր լեզվի առաջին շինարարներն ու լուսավորիչները՝ Աբովյանը, Նազարյանը, Նալբանդյանը, ինչպես գիտենք, գրաբարով են սկսել ու ավարտել իրենց ուսումնառությունը, գրաբարով են սկսել և իրենց գրական-հասարակական գործունեությունը, մինչև որ հետագայում անցել են աշխարհաբարին. և աշխարհաբարի գոյացումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գրաբարի ու ժողովրդական կենդանի լեզվի կամ բարբառի համադրություն: Այս այսպես լինելով, բնական է, որ գրաբար բառերը սկզբնական շրջանում թե՛ ինքնաբերաբար ու անգիտակցաբար և թե՛ գիտակցաբար պետք է մոծվեին աշխարհաբարի մեջ. ինքնաբերաբար ու անգիտակցաբար՝ որովհետև գրաբարին ընտելացած մարդը ամեն ինչից էլ կարող իրեն հաշիվ տալ, թե իր գործածած ո՛ր բառն է գրաբար, ո՛րը՝ աշխարհաբար, ինչպես այդ հաճախ է պատահում երկլեզվության (բիլինգվալմի) պայմաններում. գիտակցաբար՝ որովհետև այս կամ այն իմաստի,

հասկացություն, գաղափարի արտահայտման ձևը կամ, ըստ Նալբանդյանի՝ «հայտարար ձևը» ժողովրդի լեզվի մեջ չգտնելով, և կամ ժողովրդական լեզվի բառին հավան չլինելով, գրաբարով սընված մարդը հաճախ պետք է դիմեր գրաբար բառերի օգնությանը: Այս ձևով աշխարհաբարի մեջ մտան սենյակ, հատակ, առաստաղ, սեղան, արձու, բաժակ, հագուստ, փերականոթյուն, բաղդատություն, սակավապետ, բծիշկ, մատենագիր, ապօրինի, գայթակղել, սուրալ և հազարավոր այլ բառեր, որոնք չկային ժողովրդական լեզվի մեջ, բայց այժմ գրական աշխարհաբարի սեփականություն են դարձել: Բառերի այս խմբին պետք է ավելացնենք ժողովրդական լեզվի՝ բարբառների մեջ առկա շատ բառերի գրաբարյան ձևերի ընդունումը գրական լեզվի մեջ, ինչպես, օրինակ. նայր (փոխ.՝ հեր, հար), եղբայր (փոխ.՝ ախպեր, ախպար), երկաթ (փոխ.՝ էրկաթ, արկաթ), յոթ (փոխ.՝ օխտը), լույս, գայլ, ալյուր (փոխ.՝ լուս, լիս, գել, ալիւր, ալուր), ճանապարհ (փոխ.՝ ճամփա), աշս, աշղ, աշն (փոխ.՝ էս, էդ, էն) և այլն, և այլն: Սակայն գիտակցաբար և ինքնաբերաբար մեր լեզվի մեջ մտած այս գրաբարյան բառերի երկու խումբը մենք չենք համարում փոխառություն գրաբարից, թեև դրանք անվիճելիորեն առնված են նրանից, որովհետև դրանք հանդիսանում են գրական աշխարհաբարի էությունը որոշող բաղկացուցիչ տարրը, նրա գոյության գույզ սյուններից մեկը, քանի որ, ինչպես արդեն պարզել ենք սույն աշխատության առաջին մասում, գրական աշխարհաբարը խարսխված է երկու սյուների վրա՝ գրաբարի ու բարբառների, որոնցից առաջինն է տվել նրա բառակազմը կամ առաղծը: Սրանք աշխարհաբարի հարազատ անքակտելի տարրն են՝ ծնողից ժառանգին անցած բնածին հատկանիշը, որովհետև աշխարհաբարը, իբրև գրաբարի ու բարբառի ծնունդ, այլ բան չէր կարող լինել, քան իր ծնողների մսից ու արյունից. ուստի և պետք է հստակ կերպով տարբերել այն, ինչ որ նա ստացել է նրանցից, իբրև նրանց ծնունդն ու արարածը, այն բանից, ինչ ստացել է նրանցից հետագայում, իբրև ժառանգ ու հաջորդ:

Գրաբարյան փոխառություն առնելով, այսպիսով, մենք նկատի ունենք աշխարհաբարի ոչ թե այն բոլոր բառերը կամ բառաձևերը, որ գրաբարյան են և բարբառներում չկան (առաստաղ, աթոռ, քերականություն և այլն), կամ կան այլ հնչյունակազմով (հեր, ձին, ալուր և այլն), այլ այն գրաբարյան բառերը, որոնք իրենց ստուգաբանությամբ կամ ձևաբանությամբ կապված են գրաբարի

ձևաբանության ու բառակազմության օրենքների հետ և իրենք իսկ ակնարկում են իրենց գրաբարյան լինելը կամ ակնառու կերպով տարբերվում են ժողովրդական խոսվածքի ու գրական աշխարհաբարի համապատասխան նույնանիշներից ու հոմանիշներից: Քըննենք մի քանի օրինակ.

ստանձնել ($\sqrt{\text{լստ - անձն - ել}}$), սա իր կազմությամբ, ըստ նախդրով և անձն արմատով հենարան ունի միայն գրաբարի մեջ և ուրեմն փոխառություն է. ձերբակալել ($<\text{ձերբ (ձեռքով) - ա - կալ - ել}$), սա ձեռք բառի գրաբար գործիական հոլովով (ուղղ.՝ ձեռն, գործ.՝ ձերբ) և $\pi <> \rho$ հնչյունափոխությամբ հենված է գրաբարի վրա, հետևաբար փոխառություն է. աշխարհաբարով պիտի լինի ձեռնակալել, ձեռքակալել, բառացիորեն՝ ձեռնակալել կամ ձեռնվարձնել. ամառանոց ($<\text{ամարան - ոց}$), սա ամառ բառի գրբ. սեռական հոլովով (ուղղ.՝ ամառն, սեռ.՝ ամարան) և վերի օրինակի նման $\pi <> \rho$ հնչյունափոխությամբ դարձյալ հենված է գրաբարի վրա և փոխառություն է. դրությունը չի փոխվի, եթե բառը ստուգաբանենք ամառ-անոց, որովհետև $\pi <> \rho$ հնչյունափոխությունը դարձյալ անհարիր է աշխարհաբարի ու բարբառների հնչյունափոխության նորմաներին, որոնք իրոք ունեն ամառանոց (ամառանոց) ոչ փոխառյալ ձևը (հմտ. նաև դռռ — դռան աշխարհաբար ձևի կողքին դուռն — դռան գրաբար ձևը, որ գործածում են սովետական պատմավիպասաններ Դեմիրճյանն ու Զորյանը դարի երանգը պահպանելու նպատակով).

սառուցյալ (օվկիանոս), հանգուցյալ, ննջեցյալ և այլն, և այլն իրենց գրաբարյան ուց, եց աորիստի ածանցով և յալ (եալ) անցյալ դերբայի ածանցով, իսկ անցյալ, մեռյալ (ծով), հիշյալ և այլն իրենց գրաբարյան յալ (եալ) անցյալ դերբայի ածանցով վկայում են գրաբարից սերվելը և ուրեմն փոխառյալ լինելը. դրանց աշխարհաբար ձևերն են սառած, հանգած (այժմյան իմաստով՝ մեռած), ննջած (այժմյան իմաստով՝ մեռած), անցած, մեռած, հիշված.

հայոց, վրաց, պարսից իրենց ձևաբանությամբ, իբրև գրաբարյան հոգնակի սեռական հոլովով դրված բառեր (ուղղ.՝ հայք, վիրք, պարսք, սեռ.՝ հայ-ոց, վրր-աց, պարս-ից), վկայում են գրաբարից փոխառյալ լինելը, թեև աշխարհաբարում մեծագույն մասամբ գործածվում են արդեն իբրև ածական.

այրուծի, այրական, ֆաջարի, առնական, առնացի, առական, իբրև գրաբարյան այր (տղամարդ, կտրիճ) բառի տարբեր բաղա-

ղրություններ (ուղղ.՝ այր, սեռ.՝ առն, հնչյունափոխությամբ՝ այր>ար-ական) վկայում են գրաբարից փոխառյալ լինելը.

Բաջալեբել (քաջ-ա-լեբ-ել) իր լե՛ր (եղի՛ր) գրաբարյան հրա-մայականի ձևով մատնացույց է անում իր փոխառյալ լինելը (գրբ.՝ ֆա՛ջ լեբ նշանակում է ֆա՛ջ եղի՛ր).

Արբել, արբենալ, արդուկ բառերը աշխարհաբարի հարբել, հարթուկ նույնանիշ-հոմանիշների կողքին, նույնիսկ իրենց արտա-սանությամբ (արբել արտասանվում է արբել, իսկ հարբել՝ հար-փել) վկայում են գրաբարից փոխառյալ լինելը. ճիշտ է, նույնիսկ հարբելը գրաբարյան արբել բայից է ծագում, բայց գրական լեզվի մեջ մտել է ժողովրդական լեզվից. ինչ վերաբերում է արդուկ բառին (արդ-ուկ), ապա սա ծագում է գրաբարյան արդ արմատից, որ նշանակում է գեղեցիկ, ձևավոր (որից՝ արդարել, հարդարել, արդ ու զարդ, խորանարդ և այլն), որպիսի իմաստը աշխարհա-բարում չհասկացվելու հետևանքով, նրա նմանողությամբ ստեղծ-վել է հարթուկ (հարթ-ուկ) բառը, որ նշանակում է հարթող, հար-թեցնող, մինչդեռ արդուկ նախապես նշանակել է ձև տվող, գե-ղեցկացնող.

օրեցօր, տարեցտարի, փոխփոխ և նման շատ բառերի գրա-բարյան փոխառություն լինելը վկայվում է բացառական հոլովի ե (է) վերջավորությամբ և ց նախդրով, որ նշանակում է մինչև, ուստի օրեցօր նշանակում է օրից մինչև օր:

Կարելի է անվերջ թվարկել այսպիսի դեպքեր, ցույց տալու հա-մար, թե ինչ խոշոր ներդրում են հանդիսանում գրաբարյան փո-խառությունները մեր գրական աշխարհաբարի մեջ, բայց ավելի նպատակահամար է նշել այն հիմնական ձևական հատկանիշ-ները, որոնք բնորոշ են այդպիսի բառերի համար և որոնցով կա-րելի է ճանաչել այդպիսիները: Ահա այդպիսի ձևական հատկա-նիշների մի քանի խմբեր:

1. Գրաբարյան առ, քստ (ստ), րնդ, րն (րմ), գ (ս), ց, բաղ, տրամ, ի (յ>ն) և այլ նախդիրներով ու նախածանցներով կազմ-ված բոլոր բառերը. առարկել, առողջանել, ստանձնել, ընդգրկել, ընկալել, ըմբռնել, զգետնել, զգալ, սթափվել, ցայգ, ցտեսություն, բաղդասել, բաղաձայն, տրամադիր, տրամաբանություն, ի միջի, ի տեղի, հավելյալ, հառաջաբան և այլն:

ՄԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Ժողովրդական բարբառների մեջ կենդանի կերպով առ-կա նման ձևեր չենք համարում գրաբարյան փոխառություն գրական լեզվի համար, որովհետև նրանք հենց այդ պատճառով, որ հենարան ունեն նաև ժողովրդական

լեզվի մեջ, ուստի անմիջական փոխառություն չեն գրաբարից. օրինակ՝ ցերեկ բառը անվիճելիորեն գրաբար կազմություն ունի ց նախգրով (ցերեկ < ց-երեկ, երեկո, այսինքն՝ միսչև էրեկո, օրվա այն մասը, որ ընկնում է, տևում է միսչև երեկո), բայց արդեն դարերով սրբագործված է բարբառների մեջ իբրև կենդանի ու ժողովրդական բառ, նույնը պետք է ասել և հաջող (ի աջող > յաջող > հաջող, ընկեր (ընդ > ըն-կեր) և այլ բազմաթիվ բառերի մասին:

2. Գրաբարյան հոլովական ձևերով կազմված բառերը, ինչպես և առանձին գոթծածվող հոլովական ձևերը, ըստ որում հատկապես հետևյալ դեպքերում.

եզակի ուղղական-հայցականը ի վերջավորությամբ, օրինակ՝ տեղի (փոխ. տեղ), տեղի ունենալ, տեղի տալ, անտեղի¹.

եզակի սեռական-տրականը ա, ո, ույն վերջավորությամբ, օրինակ՝ վանա, հուսո, պատվո, սիրույն, արժանվույն և այլն.

եզակի բացառականը ե (է), նն (նն) վերջավորությամբ, օրինակ՝ դարեդար, օրեցօր, ծովեն, ցամաքեն և այլն. սակայն այստեղ միջամտում են արևմտահայ գրական լեզուն և ի ճյուղի բարբառները, որոնք բացառականը կազմում են նույն վերջավորությամբ, այլև ում ճյուղի բարբառները, որոնք իբրև ոճ յուրացրել են այդ վերջավորությունը դռնեդուռ, տնետուն, քաղքեքաղք և այլ նման բարդությունների մեջ, ուստի և դժվարացնում են իսկական փոխառությունը (տարեցտարի) տարբերել ժողովրդական ձևերից (դռնեդուռ).

եզակի գործիականը բ, ավ, իվ վերջավորությամբ, օրինակ՝ ձերբակալ, հազիվ, խստիվ, բնավ և այլն, ըստ որում մեր ան, յան հոլովման բառերի գործիական հոլովը (ուսմամբ, արյամբ և այլն), որ նույնպես գրաբարից է սերված, իհարկե, չի հանդիսանում փոխառություն.

նոգնակի ուղղականը ք վերջավորությամբ, օրինակ՝ տղայք, պարոնայք, տիկնայք և այլն, ըստ որում մեր ց հոլովման ենթարկվող բառերը (մերոնք, Գրիգորենք այլն), այլև ի ձայնավորով վերջացող բառերի հոգնակին (գյուղացի — գյուղացիք, գինի — գինիք) չպետք է դիտել իբրև գրաբարյան փոխառություն.

նոգնակի սեռական-տրականը աց, ից, ոց վերջավորությամբ. օրինակ՝ վրաց, ռուսաց, պարսից, հայոց, գործոց և այլն.

¹ Կարծես, բացի այս մեկ բառից ուրիշ օրինակ չկա, որ պահպանած լինի գրաբարյան այդ ի վերջավորությունը. ասենք, գրաբարում էլ այդպիսի բառեր շատ քիչ են տեղի, պատասխանի, նիսիսի, արծուի (տեղ, պատասխան, հյուսիս, արծիվ):

նոգնակի հայցականը և վերջավորությունը. օրինակ՝ հանձինս, ի դեմս, որոնք մեծ մասամբ ոճաբանական արժեք ունեն, այլև բաղադրությունների մեջ՝ կենսաբեր, օրենսգետ և այլն. շատ ձևեր բարբառներից են մտել աշխարհաբարի մեջ իբրև եզակի, ուղղական, ինչպես՝ բաղնիս, զուքս, պաս (<պահս), ծախս, փախս, ծառս (ծառս լինել) և այլն, և այդ պատճառով էլ չեն կարող գրաբարյան փոխառություն համարվել:

հոգնակի գործիականը ու վերջավորությունը, օրինակ՝ կամոք, իրոք, մտոք (խղճի մտոք), առոք-փառոք, ընտանյոք և այլն:

3. Գրաբարյան առ, ընդ, ըստ, ի նախդիրները և նրանցով կազմված որոշ կապակցություններ, օրինակ՝ առ այսօր, ընդամին, ըստ որում, ըստ գրքի, ի միջի այլոց, ի գիտություն և այլն:

4. Գրաբարյան ոճեր ու դարձվածներ, որոնց թիվը բավական մեծ է և որոնք գրվում են երբեմն գրաբար, երբեմն աշխարհաբար նոր ուղղագրությամբ, օրինակ՝ ձայն բարբառո հանապատի, սահման քաջաց զենն յուրյանց, ի խորոց սրտի(ց), ոչ միայն հացիվ կեցցե մարդ, ակն ընդ ական, գլուխ գործոց, ինքն ըստ ինքյան, ատամն ընդ ատաման, երիցս նզովյալ, հավուր պատշաճի, միով բանիվ, երկու շարյաց փոքրագույնը, նման զնմանն սիրե, ունայնություն ունայնության, ավա՛ղ փառացս անցավորի և այլն¹:

5. Գրաբարի հոլովական կամ խոնարհման ձևերից ծագող՝ ղանաղան մակբայներ, կոչականներ, շողկապներ, եղանակաչ վորող բառեր, օրինակ՝ երբեմն, հազիվ, ուրեմն, իբրև, կեցցե՛, անկցի՛, ավա՛ղ, օ՛ն և այլն:

6. Որոշ բառերի գրաբարյան լիաձայնական ձևերի պահպանումը բարբառային ու ժողովրդական անլիաձայնականությանը զուգահեռ, օրինակ՝ անկում || ընկնել, նորա || նրա, վերա || վրա, Գրյոն || բուն, անույշ || անուշ, հարսանիք || հարսնիք, բաղանիք || բաղնիք և այլն, որոնք 20-րդ դարի սկզբից և հատկապես սովետական շրջանում արդեն վերածվում են հնաբանությունների:

7. Գրաբարյան բայական որոշ ձևեր ույց, ուց պատճառական ածանցով, ան սոսկական ածանցով և ցոյական կամ պարզ առերիստի հիմքով, ինչպես և եզակի երրորդ դեմքի ձևով, օրինակ՝ մատույց, մատուցանել, հատույց, հատուցանել, ելանել (անելանելի), ասացող, տաղտաց, հեռագնաց, հեռագնա, հարամնա, բայ, գոյ և այլն:

¹ Այսպիսի արտահայտությունների մի փոքր խումբ տրված է Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանի» 4-րդ հատորի վերջում, էջք 637—638:

Անշուշտ, այսպիսի ձևական հատկանիշների շատ խմբեր կարելի է նշել, բայց սահմանափակվելով այսքանով՝ տեսնենք, թե ինչ հատկանիշներ ունեն մեր լեզվի բառապաշարի մյուս շերտերը¹:

§ 33. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ-ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՓՈԽԱՌՈՒՄՅՈՒՆՆԵՐ. — Բարբառային-ժողովրդական փոխառությունները մեր գրական լեզվի մեջ, ի տարբերություն գրաբարյան փոխառությունների, դժբախտաբար այնքան չնչին են, որ ավելի հեշտ կլինի դրանք ուղղակի թվարկել, քան թե դրանց հատկանիշները գտնելու փորձ կատարել: Այս երևույթի պատճառն այն է, որ գրական աշխարհաբարի բառապաշարը ամբողջապես գրաբարյան դրոշմ ունի, և բարբառային ձև ունեցող բառերը մեծ դժվարությամբ են մտնում նրա մեջ: Իհարկե, չի կարելի մոռանալ, որ գեղարվեստական գրականությունը, մանավանդ գյուղամեծ պոեզիան, շատ հաճախ օգտվում են բարբառային բառազանձից, բայց այդ կատարվում է միայն պայմանական կերպով և չի ազդում ընդհանուր գրական լեզվի վրա:

Հասկանալի է, որ բարբառներից գրական լեզվին անցած բառերի կամ բառաձևերի մեծագույն մասը, ինչպես, օրինակ՝ էլ, էլի, առջև, վրա, նրա, մենք, ենք, դուռ, ընկնել, փախցնել, ծնվել և այլն (փոխանակ գրաբարյան այլ, առաջև, վերա, նորա, մեք, եմք, դուռն, անկանիլ, փախուցանել, ծնանիլ ձևերի) մենք փոխառություն չենք համարում, որովհետև դրանք հանդիսանում են գրական աշխարհաբարի էությունը որոշող բաղկացուցիչ տարրը, նրա գոյություն գույգ սյուններից (գրաբար և բարբառ) մեկը. դրանք աշխարհաբարի ծնիչ տարրն են՝ ծնողից ժառանգին անցած բնածին հատկանիշը: Վերը մենք այդ առթիվ գրել ենք. պետք է հստակ կերպով տարբերել այն, ինչ որ աշխարհաբարը ստացել է գրաբարից ու բարբառներից, իբրև նրանց ծնունդն ու արարածը, այն բանից, ինչ ստացել է նրանցից հետագայում իբրև ժառանգ կամ հաջորդ: Արդ, մի կողմը թողնելով բարբառային այն տարրերը, որ հանդիսանում են աշխարհաբարի բնածին հատկանիշը (ինչպես, ասենք՝ որևէ մարդու մեջ նշմարում ենք մազերի գույնը և հասակն ու կեցվածքը՝ հորից, իսկ աչքերը, ճակատն ու ձայնը՝ մորից, սակայն դրանք, իբրև բնածին հատկանիշներ, տարբերում

¹ Գրաբարից մեր գրական լեզվի մեջ մտած ածանցների, ինչպես և բառակազմական կանոնների մասին խոսք կլինի հետագայում:

ենք, ասենք այն դաստիարակությունից, նյութական ստացվածքից (հագուստ, բնակարան և այլն), որ նրան դարձյալ տվել են նույն ծնողները, որոնք սակայն բնածին չեն նրա համար, այլ ստացական), ուրեմն մի կողմ թողնելով բարբառներից աշխարհաբարին անցած բնածին ժառանգությունը՝ տեսնենք, թե ինչ հատկանիշներ կարող են որոշել բարբառներից մեր գրական լեզվի բնդունած փոխառությունները կամ բարբառային բառերը.

1. Հարադրական բարդությունների և հատկապես հարադրական բայերի մեծագույն մասը, մանավանդ երբ նրանց կողքին առկա են պարզ ձևերը, ինչպես, օրինակ՝ վազ տալ (վազել), պար գալ (պարել), եփ տալ (եփել), քաշ գալ, առաջը կտրել, վրա տալ, վրա վազել, ծեծ տալ, ծեծ ուտել, մեջ ընկնել, գլուխ տալ, ձեռք ընկնել, ձեռք տալ, օր ու արև, միա ու արյուն, ճար ու ճամփա, տուն ու տեղ և այլն:

2. Գոյականների կրկնությունները կազմված ածականները և ածականների կրկնությունները կազմված մակբայներն ու բազմապատկական ածականները, օրինակ՝ փունջ-փունջ, խումբ-խումբ, մեծ-մեծ, ուրախ-ուրախ, կարմիր-կարմիր, հին-հին և այլն:

3. Գրաբարյան մի շարք բառերին զուգահեռ գործածվող ժողովրդական բառերը, որոնք երբեմն իմաստային նրբերանգ են արտահայտում, երբեմն բացարձակ նույնանիշ են, օրինակ՝ արտասուք, բոկոտն, ճանապարհ, շրթունք, խաբել, գոռալ, հաստոց, խելառ, գնչու, ընչացք գրաբարյան բառերի արցունք, բոբիկ, ճամփա, պոռշ, դաղել, բոռալ, դազգահ, գիժ, բոշա, բեղ կամ բեխ ժողովրդական ձևերը և այլն:

4. Գրաբարում չեղած մի շարք կենցաղային-արտադրական ժողովրդական բառ ու տերմին, ինչպես՝ էտել, էտ, էտոց, օջախ, կապա, դահուկ, ալանի, կծիկ, արքատ, բարուր, աթար և այլն:

5. Թյուրք-պարսկական բարբառային փոխառությունների մի մասը, որ մեծ կամ փոքր չափով գործածում են մեր հեղինակները, հատկապես գյուղական կենցաղը վերարտադրող երկերում, ինչպես՝ յար, ջան, մարալ, ազիզ, բլբուկ, դարիբ, աշուղ, չոբան, բոստան, բադրիջան, բորանի և այլն:

6. Գրաբարի համեմատությամբ որևէ ավել կամ պակաս հնչյուն ունեցող արմատական ձևերը և նրանցից կազմված բաղադրությունները, օրինակ՝ քարշ || քաշ, խարշ || խաշ, մեք || մենեք, նուռն || նուտ, ուսումն || ուսում, բույն || բուն, պահք, պահս || պաս, տապ, տապք || տաք և այլն:

7. Գրաբարյան երկբարբառների դիմաց պարզ ձայնավոր ունեցող արմատներն ու նրանց բաղադրությունները, որ մեծ մասամբ գործածվում են գեղարվեստական գրական ու բանավոր խոսքի մեջ, բայց չեն բարձրացել մինչև ընդհանուր գրական լեզվի մակարդակը, օրինակ՝ հեր, մեր, էս, էդ, էն, արուն, ձուն, մորքուր, լուս և այլն, փոխանակ՝ հայր, մայր, այս, այդ, այն, արյուն, ձյուն, մորաքույր, լույս ձևերի. սրանց կարելի է ավելացնել բառասկզբի ե-ի տեղ՝ է և ու-ի տեղ օ ունեցող ձևերը, ինչպես՝ էրկաթ, էրեկ, էրես, օսկի, օղորմի և այլն:

8. Այն բառերի մեծ մասը, որոնց մեջ գրաբարի հոգնակի ուղղականի ֆ և հոգնակի հայցականի ա վերջավորությունները գիտակցվում են իբրև արմատական հնչյուն, մանավանդ բաղադրությունների մեջ, օրինակ՝ չափս, պասս (պահս) — պասեր, ծախս — ծախսեր, գիրք — գրքեր, գրքասեր (ի տարբերություն գրասերի), խելք — խելքամաղ (ի տարբերություն խելակորույսի), հետք — հետքակոխ (ի տարբերություն հետախույզի) և այլն:

ՄԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Պարզ է, որ ֆ և ա վերջավորությունները ստուգաբանորեն գրաբարյան են, բայց անվիճելի է, որ նշված բառերի այս ձևի գործածությունը գրական լեզվին անցել է բարբառներից:

Թեև վերևում թվարկված խմբերը բնավ չեն սպառում մեր գրական լեզվի բարբառային տարրերը, դրանք մանավանդ շատ են ձևաբանության մեջ, որ մեր քննության շրջանակից դուրս են, այնուամենայնիվ անցնենք մի ուրիշ շերտի բնորոշմանը:

§ 34. ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՓՈՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Քանի որ մեր լեզվի բառապաշարի այս ծանրակշիռ շերտի մասին հաջորդ հատվածի մեջ ավելի մանրամասնորեն ենք խոսելու, այստեղ փորձենք նշել այն ցուցիչները, որոնցով կարելի է ճանաչել նորագույն փոխառությունները: Նորագույն փոխառություն ասելով հասկանում ենք ուսական ու եվրոպական լեզուներից, վերջիններից էլ մեծ մասամբ ուսերենի միջոցով, նորագույն ժամանակներում ու հատկապես սովետական շրջանում ընդունած նոր փոխառությունները, որոնք մտնում են առաջավոր լեզուների ընդհանուր բառապաշարի մեջ և արտահայտում են մեծ մասամբ նորագույն իրողությունները: Այդ բառերը հաճախ կոչվում են միջազգային կամ օտարազգի բառեր, որովհետև նրանց փոխառյալ լինելը դեռևս գիտակցվում է, մինչդեռ հնագույն ու հին դարերի փոխառությունները վաղուց մերվել են և չեն գիտակցվում իբրև այդպիսին, օրի-

նակ՝ կիրակի, սկուտեղ, պատերազմ, սպա, ամբիոն, կլիմա և այլն հայերենում, сундук, казна, арбуз և այլն ռուսերենում:

Մեծագույն մասամբ ռուսերենի միջոցով մտնելով հայերենի մեջ՝ նորագույն փոխառությունները բնականաբար իրենց մեջ պահպանում են այն ձևական հատկանիշները, որ ունեն նաև ռուսերենում, ուստի և դրանց ճանաչման ամենաէական ցուցիչը պետք է համարել հենց այդ հանգամանքը:

Այսպիսով, ուրեմն, նորագույն փոխառություն են այն բոլոր բառերը, որ անծանոթ են գրաբարին ու բարբառներին, բայց ընդհանուր են հայերենի ու ռուսերենի մեջ, մեծ մասամբ նույն հընչունակազմով, երբեմն միայն շնչին հնչունափոխովյամբ, օրինակ՝ ռադիո, ֆիզիկա, տեխնիկ, սոցիալիզմ, սովետ, բոլշևիկ, ինտերնացիոնալ, մարշալ, ֆակուլտետ, ստանդարտ, ռեակցիա, դեմագոգ, սիմբոլ || սիմվոլ, պաթոս || պաֆոս, կոնֆերանս || կոնֆերենցիա, ռուբլի, լեգալ, ավիացիա և այլն, և այլն:

Այսպիսի բառերի ճանաչման հիմնական ցուցիչներից մեկն էլ այն է, որ դրանք, իբրև նոր ներդրում մեր լեզվի մեջ, դեռևս չունեն լայնորեն ճյուղավորված բառակազմություն և մնում են մեկ-երկու ձևով իբրև անփոփոխ բառեր, ինչպես և մասնավոր այն, որ դրանց արմատի ու արմատական իմաստի գիտակցությունը սովորաբար չենք գտնում ամբողջ բառի գիտակցությունից. օրինակ՝ ունենք կոոպերացիա, կոոպերատիվ, կոոպերատոր և օպերա, օպերացիա, օպերատիվ բառերը, որոնց մեջ արմատն է օպեր(ա), որ նշանակում է գործ, աշխատանք, աշխատել, գործել և այլն, բայց մենք չենք գիտակցում, որ կոոպերացիա բառը իր մեջ տնի կո նախածանցը, օպերա արմատը, ացիա վերջածանցը, ինչպես և իմաստով իրար չենք կապում օպերա և օպերատիվ բառերը, օպերացիա և կոոպերացիա բառերը և այլն: Սրանցից յուրաքանչյուրը մեզ համար անկախ ու առանձին բառ է, մինչդեռ, օրինակ, հայերեն լսել, համալսարան, ասուլիս, լսափող, լսողություն և այլ բառերի մեջ մենք գիտակցում ենք և լս/լիս արմատի իմաստը, աս(ել), փող արմատների իմաստը, ինչպես և -աբան, -ող, -ություն ածանցների իմաստը, ուստի և այս բառերը մեզ համար հասկանալի են ոչ միայն իրենց ամբողջությամբ իմաստով, այլև իրենց բաղադրիչ մասերի՝ ձևույթների իմաստով: Ղարզ համար էլ հասկանում ենք, որ, օրինակ, համալսարան նշանակում է ընդհանուր (համա) լսելու (լս) տեղ (արան): Պարզ է, որ ասենք, հունա-լատինական լեզուների բառակազմությանը ծանոթ անձ-

նավորությունը նույնպիսի հեշտությամբ կհասկանա, որ կոռուպցիա բացիա բառը նշանակում է միասին, մեկտեղ (կո) աշխատանք (օպերա) անելը (ացիա), ուրեմն աշխատակցություն, համաշխատություն, իսկ կոռուպերատոր՝ միասին, մեկտեղ (կո) աշխատանք (օպերա) անողը (ատ-որ) և այլն:

Այսպիսով, նորագույն փոխառությունները կարելի է տարբերել մյուսներից իրենց բառակազմական սակավ ճյուղավորումով և արմատների, ածանցների ու վերջավորությունների՝ ձևույթների անճանաչելիությամբ կամ նվազ ճանաչելիությամբ, ինչպես նաև նրանց բացակայությամբ գրաբարի ու բարբառների մեջ և առկայությամբ ռուսերենի մեջ. բացի ճանաչման այս ընդհանուր հատկանիշներից կարելի է տալ մի քանի կարևոր հատկանիշներ ևս.

1. կո, կոն, ինտեր, ավտո, հիպեր, դե, դիա, դիս, պրե, պրո, ռե և մի շարք այլ նախածանցներով կամ նախաբայերով կազմված լինելը, օրինակ՝ կոորդինատ, կոնֆերանս, ինտերվենցիա, ավտոնոմիա, հիպերբոլա, դեգրադացիա, դիագրամ, դիսցիպլին, պրեզիդենտ, պրոսպեկտ, ռեֆերատ և այլն.

2. իկա, իզմ, իստ վերջածանցներով կազմված համարյա բոլոր բառերը, ինչպես ֆիզիկա, մաթեմատիկա, կոմունիզմ, դարվինիզմ, մարքսիստ և այլն¹.

3. իա, ացիա, ադա, ցիա մասնիկներով վերջացող բառերը, ինչպես՝ դեկադա, օլիմպիադա, դիվերսիա, սանատորիա, օկուպացիա, դիսերտացիա, կոնստիտուցիա, լեկցիա և այլն.

4. ոն, իոն, ցիոն վերջացող բառերը, ինչպես էլեկտրոն, պրոտոն, ստադիոն, լեկցիոն, ավիացիոն և այլն.

5. ալ, իալ, իել վերջացող բառերը, օրինակ՝ լեզալ, լոյալ, մատերիալ, դիֆերենցիալ, մատերիել և այլն.

6. անտ, ենտ, ատ, ատա, իտ վերջացող բառերը, օրինակ՝ օկուպանտ, դիվերսանտ, կոնկուրենտ, դիվիդենտ, լաուրեատ, դեպուտատ, կանտատա, բրոնխիտ և այլն.

7. որ, ատոր, եր վերջացող բառերը, օրինակ՝ ռեկտոր, դիրիժոր, կոմպոսիտոր, էլեատոր, շոֆեր, բյուրգեր և այլն:

§ 35. ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՏԵՂԱՇԱՐԺՆԵՐԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ.— Մեծ Հոկտեմբերի հետևանքով հեղափոխված մեր երկրի տնտեսությունը, հասարակարգը, կոլտուրան, գաղափարախոսու-

¹ Իստ ածանցով կազմված ունենք մի շարք հայերեն բառեր ևս, ինչպես Թափստ, համալսարանիստ, ճամարանիստ, դաշնակիստ, հնչակիստ և այլն:

թյունը, ժողովրդի կենցաղը, նիստուկացը և հոգեբանությունը խոշոր անդրադարձում ունեցան մեր լեզվի բառապաշարի վրա քանակապես, որակապես ու ֆունկցիապես. պետականությունը, նոր հասարակարգը, կրկնություն և կենցաղը այնպիսի ֆունկցիաներ դրին մեր լեզվի վրա, որպիսիք նա չէր կարող կատարել իր հին բառապաշարով: Նա անհրաժեշտաբար վերանորոգեց, բարեփոխեց իր բառապաշարը զանազան միջոցներով ու ճանապարհներով.

ա) Առաջ եկան կամ գործածական դարձան նոր հասարակարդի, սովետական նոր կենցաղի ու կոլտոսության բառեր, ինչպես, օրինակ, շրջկենտրոն, միլիցիա, սովետ, ՄՏԿ, կոլտնտեսություն, սովխոզ, էլեկտրակայան, ռադիո, գործկոմ, օդանավ, բանթղթակից, խմբուլ, պիոներ, հարվածային, ստախանովական, շքանշանակիր, աշխօր և այլն:

բ) Ետին պլան քաշվեցին, մոռացվեցին, անգործածական կամ համարյա անգործածական դարձան հին հասարակարգի ու կենցաղի երևույթներն արտահայտող բազմաթիվ բառեր, օրինակ՝ թաղապետ, ոստիկանատուն, սկիհ, ուրար, քյոխվա, գզիր, կոռ, նահանգ, գավառ և այլն:

գ) Բառապաշարի հարստացման, գիտա-տեխնիկական տերմինների մշակման հետևանքով անհրաժեշտաբար հաջություն ստան գրաբար ու միջին հայերեն բազմաթիվ բառեր, օրինակ՝ պարետ, գոյ, արկ, հեծան, հաստոց, ի փառս, ընդհուպ, հանուն և այլն:

դ) Նույն նպատակով զրական լեզուն կատարեց ժողովրդական բառերի որոշ փոխառություն, դժբախտաբար շատ քիչ քանակով և մեծ երկշտությունմբ, օրինակ՝ դահուկ, շմուշկ, տերություն և այլն:

ե) Բառապաշարի հարստացման հիմնական աղբյուրն այնուամենայնիվ հանդիսացավ մեր լեզվի սեփական բառակազմությունը, որի միջոցով համարյա ամեն օր նորանոր բառեր են կերտվում և մտնում լեզվի զանձարանը, օրինակ՝ կերպար, տեղանք, մատույց, գործարկել, գերակատարել, բնագիծ, բացառել, նիստաբարություն, համակենտրոնացում, ականանիտ, ականորս, առաջակալ, դիտանք, զորասյուն, թեանքել և այլն, և այլն:

զ) Բառակազմության նոր տեխնիկա են հանդիսանում նորագույն հապավումները, որոնք մեզ անցել են ռուսական լեզվից և բավական բեղուն հող գտել մեզ մոտ, օրինակ՝ Համկ(բ)Պ ՍՄԿՊ, ՍՍՌՄ, բուհ, աշխօր, և բազմաթիվ այլ հապավումներ,

որոնք բաժանվում են երեք տեսակի, այն է՝ հնչյունային-տառային (բուհ, ԼԿԵՄ, ՍՍՌՄ և այլն), վանկային (շրջկոմ, ֆիլֆակ և այլն), խառն, այսինքն՝ հնչյունա-վանկային կամ հնչյունա-վանկա-բառային (ՀամԼԿԵՄ, աշխօր, ժողկրթբաժին, գյուղսովետ և այլն)։ Պետք է նշել, որ որքան էլ կենսականորեն անհրաժեշտ հսօգտակար լինեն հապավումները, այնուամենայնիվ, չի կարելի գերազանհատել դրանց առաջացումը, որովհետև դրանցով ստեղծվում են մասսաներին անհասկանալի բազմաթիվ բառեր, ինչպես օրինակ՝ ԳԿՀ, ՈԻԿԲ, ՃՏՍ, ԳԱԶ, ՊԱՊ, ՄԱՄ, ԻԼ, ԻՍ, ԱԻՍ և այլն։

է) Բառապատճենումները (կալկաներ) լեզվի բառապաշարի հարստացման կարևոր միջոց են եղել բոլոր ժամանակներում և մեր նախորդները անցյալում պատճենել են հունական, լատինական և այլ լեզուների բառերը հաճախ տառացիորեն, օրինակ՝ արտաօմեյլ, բացասել, ապացույց, տրամադիր, ֆեակաճություն և այլն։ Այդ տեխնիկան կենդանի է նաև ներկայումս ու տալիս է խոշոր արտադրանք, ուսանողների ընդօրինակումով, օրինակ՝ ընդհատակյա, հակագործել, հակազագ, զրահահար, ականանետ և հարյուրավոր այլ բառեր։

ը) Նորագույն փոխառություններ.— Չկա աշխարհի երեսին և ոչ մի լեզու, որի բառապաշարը չունենա հարևան ու հեռավոր լեզուներից կատարած փոխառություններ։ Եվրոպական բոլոր լեզուները անհամար փոխառություններ ունեն՝ իրարից և հունա-լատինական լեզուներից ընդունած։ Ռուսական լեզվի մեջ ևս, հասկանալիորեն, շատ են օտարազգի փոխառությունները (այսպես, օրինակ՝ 1866 թվի մի բառարանում 30.000 օտարազգի բառ է նշված ռուսաց լեզվի մեջ)։ Եվ ուրիշ կերպ չի էլ կարող լինել. եթե մի լեզու ցանկանում է առաջավոր կուլտուրայի մակարդակին հասնել, գիտության և տեխնիկայի ճշգրիտ տերմինաբանություն ունենալ, անխուսափելիորեն պիտի հարստանա փոխառություններով։ Փոխառություններից խուսափող լեզվի գիտական տերմինաբանությունը նշավակված կլինի կաբինետայնությամբ։ Չկա և չի եղել ոչ մի «մաքուր» լեզու, այդ թվում նաև հայերենը։ Բավական է նկատի ունենալ, որ օրինակ՝ ըստ պրոֆ. Աճառյանի «Արմատական բառարանի» տվյալների, գրաբարի 10.996 արմատից 4015 արմատ փոխառյալ է, ըստ որում 1411-ը՝ պարսկերենից, 211-ը՝ ասորերենից, 918-ը՝ հունարենից, 702-ը՝ արաբերենից և այլն։ Ծիծաղելի է այսօր հիշեցնել, որ օրինակ՝ ոչխար, բակ, զավառ,

ծանր, լեղի, ծագ, ազգ, ազատ, բժիշկ, կոշիկ, հազար, արկղ, գաղութ, զույգ, մաշկ, գազար, ամբիոն, գաղափար, պալատ, կոնք, կլիմա, ջուհակ, մկրատ, մեխակ, և վերջապես Գուրգեն, Սուրեն, Երվանդ, Արշակ, Պողոս, Պետրոս, Հովհաննես և հարյուրավոր այլ անձնանուններ, որոնք նվիրագործված ու մաքուր հայերեն են երևում, հանդիսանում են փոխառություններ: Եթե անցյալում այսպես է եղել իրականությունը, և հայերը անհրաժեշտ են համարել փոխառությունները, ապա նոր ժամանակներում, երբ գիտությունը և տեխնիկան խորացել, ծավալվել ու հարստացել են՝ ստեղծելով տասնյակ հազարավոր նոր տերմիններ, ինչպես՝ պիտի կարողանար հայոց լեզուն ետ շմնալ առաջավոր լեզուներից, եթե չդիմեր փոխառությունների: Եվ իզուր է մեր արևմտահայ լեզուն խորշում փոխառություններից, հորինում «հայացի» անթիվ ու անհամար «եզրեր» (տերմիններ), թարգմանում գիտական և տեխնիկական բոլոր տերմինները: Ահա ձեզ մի քանի օրինակ այդ կարինետային, «հայացի» տերմիններից կամ «եզրերից», որ բերում է իր գրքի մեջ Հակ. Տաշյանը.

Գործարանավոր տարրաբանություն — օրգանական քիմիա

Միաժահնաքացախական — մոնոբրոմոցետիկ

Երկաքացախամիդ — դիացետամիդ

Երկաթախաժաշրածնական — ֆերրոցիանհիդրիկ

Մեդիլպրոֆիլամիլավլափուտ — մեդիլպրոֆիլամիլամին

Ահա և տարրաբանական մի «սիրունիկ» տերմինաշար հայերեն կնդրուկ բառից կազմված.

Կնդրեն — benzén

Կնդրալ — benzal

Կնդրին — benzine

Կնդրուլ — benzol

Կնդրուլին — benzoline

Կնդրոն — benzon

Կնդրվուտ — benzoyl.

Կնդրուտեն — benzylen

Կնդրուտեկեն — benzylidine

Կնդրենվուտ — benzényle

Կնդրատ — benzoate

Կնդրիդին — benzidine և այլն¹:

¹ Բառախոսական գիտությունների հայերեն գիտական լեզվի մասին. գրեթե Հ ա կ ո Ր Ո Ս Տ ա շ չ ա ն, Վիեննա, 1926 թ., էջեր 147 և 160:

Հավ է, որ արևելահայ լեզուն իր կազմավորման օրից ունեցել է Աբովյանի, Նազարյանի ու Նալբանդյանի նման առաջնորդներ և ուսաց լեզվի նման ուղեցույց, ապա թե ոչ նա էլ այժմ պիտի տառապեր կնդրուատենի, կնդրուպինի և երկաթախաժաշքածնականության այս անբուժելի մորմոքով...

Պարզ է, որ արևելահայ պրակտիկ ու ներգործուն լեզուն, որը արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, հասարակական կյանքի ամենօրյա կարիքներն է բավարարում, չի կարող նման պրոժեկտորության հետևել, և ի պատիվ նրա պետք է արձանագրենք, որ նա հենց սկզբից համեմատաբար զերծ է եղել այդ վնասակար նախապաշարումներից:

Մեր լեզուն միշտ էլ ընդունակ է եղել նորագույն փոխառությունների. օրինակ վերցնելով ուսա առաջավոր լեզվից և մշակվելով նրա անմիջական ազդեցության տակ, հենց նրա՝ ուսերենի միջոցով ընդունել է հազարավոր նորագույն փոխառություններ: Ռուսաց լեզուն հանդիսացել և ավելի մեծ չափերով հանդիսանում է գիտատեխնիկական, գիտական, հասարակական անհրաժեշտ տերմիններ մատակարարող մի անսպառ աղբյուր մեր լեզվի համար: Ինքը նախօրոք ընդունած լինելով և կամ հընթացս ընդունելով անհրաժեշտ օտարազգի բառերը՝ նա արդեն մշակած ու ճշտած ձևերով ու իմաստներով այդպիսիք հաղորդում է Սովետական Միության այլ ժողովուրդների լեզուներին, որոնց թվում և հայերենին: Դժվար է պատկերացնել հայոց գիտական լեզվի զարգացումը առանց ուսերենի այս օգնության:

Խնդիրն այն է, որ այնպես կոչված միջազգային բառերը համարյա բոլոր լեզուներում տարբեր արտասանություն ունեն, ամենաեղ նրանք հարմարվում են փոխառնող լեզվի հնչյունաբանությանն ու ձևաբանությանը: Այսպես, օրինակ՝ ինտերնացիոնալ բառը հնչում է տարբեր լեզուներում էնտերնասիոնալ, ինտերնատիոնալ, ինթրերնյշընալ և այլն: Ո՞րը, ո՞ր ձևը պիտի վերցնենք հայ լեզուն նման դեպքերում, էլ չեմ խոսում այն մասին, որ հաճախ միևնույն տերմինը տարբեր իմաստներ է արտահայտում տարբեր լեզուներում: Ահա այս և նման բոլոր դեպքերում ուսաց լեզուն է հանդիսացել մեր առաջնորդն ու ուղեցույցը, և կարող ենք ուրախությամբ արձանագրել, որ մեր լեզուն շատ է շահել դրանից: Նորագույն օտարազգի փոխառությունների մեծագույն մասը մենք ընդունել ենք ուսերենի միջոցով, որոնք իրենց ձևով

խիստ վկայում են այդ փաստը, օրինակ՝ կոնսուլտացիա, ավիացիա, բրիգադա, տոննա, ռեուլուցիա, պարտիա և այլն:

Հոկտեմբերյան Մեծ ռեուլուցիայից հետո ռուսաց լեզվի ներգործությունը մեր լեզվի վրա առանձնապես ուժեղացավ. այդ մեծ իրադարձությունից հետո Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդները սկսեցին ավելի խոշոր չափերով օգտվել մեծ, հուժեղու, ճշմարտացի և ազատ ռուս լեզվից: Ռուս լեզվի ազդեցությունը 1917 թվից հետո ծավալվեց նաև արտասահմանում, նա դարձավ առաջավոր մարդկության փարոսի՝ Հոկտեմբերի փայլուն շողը ամբողջ աշխարհի համար, նրա սովետ, բոլշևիկ, կոլխոզ, ստախանովական և այլ բառերը հասպատուն կերպով մտան առաջավոր լեզուների գանձարանը: Միանգամայն հասկանալի է, որ այդ պայմաններում ռուսաց լեզուն դարձավ նաև հայոց լեզվի մշակման ամենօրյա ուղեցույցն ու ուսուցիչը: Հոկտեմբերից հետո նա տվեց հայ լեզվին նոր հասարակարգի, նոր կենցաղի, գիտության, տեխնիկայի, փիլիսոփայության հազարավոր բառեր (սովետ, տրակտոր, կոմբայն, կոլխոզ, բրիգադա, ֆակուլտետ, քեկան, մանևր, ակտիվիստ, ստախանովական և այլն, իսկ Հայրենական պատերազմի ժամանակ՝ օկուպանտ, ավտոմատ, տառան, լեյտենանտ, մայոր, կապիտան, էվակուացիա և այլն): Ռուսաց լեզուն, բացի փոխառություններ տալուց, հենց միայն Հայրենական պատերազմի ժամանակ պահանջ առաջացրեց կազմելու բազմաթիվ հայերեն բառեր, որոնց մի մասը, մոտ 60 բառ, հաստատվեց Տերմինաբանական Կոմիտեի միայն մեկ նիստում. դրանք «Սովետական Հայաստանի» ստեղծած և որդեգրած նոր բառերն են, որոնք հրապարակվեցին մեր մամուլում: Մինչև այժմ թվարկած նորակազմ բառերից դուրս հիշատակենք դրանցից մի քանիսը. գետանց, դիպում, թեանցել, թիկնանցել, շրջանցել, կրակահերթ, վայրասլաց, տուրպետակիր, փոխհրաձգություն և այլն:

Թ) Ազգային և «միջազգային» ձևերի մրցությունը և դրա արդյունքները.— Գիտատեխնիկական տերմինների փոխառության հետհոկտեմբերյան ալիքը բնականաբար տատանեց մինչև այդ գործածվող հայկական տերմիններից շատերի հենարանը, առաջ բերեց հայկական ձևի և «միջազգային» ձևի որոշ մրցություն: Հայկական տերմինները պիտի քննություն բռնեին եվրոպական և ռուսական լեզուների մեջ փորձված ու իրենց արդարացրած տերմինների հետ: Զօխտելով ազգային ձևը և ընդհակառակը՝ այլ հավասար պայմաններում առաջնությունը ազգային ձևին տալով

հանդերձ՝ մեր սովետական հասարակայնությունը չի կարող ոչ մի քուպե հանդուրժել իմաստի, բովանդակության թեկուզ ամենափոքր աղճատում կամ անճշտություն հանուն ազգային ձևի պահպանման: Մեզ համար առաջնակարգը, կարևորագույնը բովանդակությունն է, իսկ ձևը՝ նրա դրսևորման միջոցը: Այդ իսկ պատճառով մեր լեզվից ինքնաբերաբար դուրս մնացին այն հայերեն բառերը, որոնք անցյալում գործածվում էին առ ի չգոյն լավագույնի. այսպես՝ նյութապաշտ, իրապաշտ, մեծամասնական, նեմառան, կանառական, համայնավարական, ուսուցչապետ և մի շարք այլ բառեր փոխարինվեցին մատերիալիստ, բոլշևիկ, ակադեմիա, ակադեմիկոս, կոմունիստ, պրոֆեսոր և այլ բառերով: Բրբան ծիծաղելի պիտի լիներ մեզ համար կարլ Մարքսի «Կապիտալը» Դրամագլուխ անվանելը կամ Լենինի «Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմը» նյութապաշտություն և փորձաքննադատություն հորջորջելը:

Այս մրցության մեջ դրսևորվեց մի երկրորդ երևույթ ևս. մի շարք հայկական տերմինների հետ և նրանց զուգահեռ սկսեցին գործածվել նաև միջազգային տերմինները, և դեռ չի կարելի ասել, թե նրանցից որն է գերակշռում ու հաղթանակում, օրինակ՝ կենսաբանություն — բիոլոգիա, երկրաբանություն — գեոլոգիա, գյուղատնտես — ագրոնոմ, հասարակական — սոցիալական, գաղափարախոսություն — իդեոլոգիա, տեսություն — թեորիա և այլն:

Այս կապակցությամբ պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ Ն. Բրբան հայկական ձևը վերածվում է միջազգային բառի մի հոմանիշի և ստանում իմաստի որոշ նեղացում, օրինակ՝ բանասիրություն կարծես թե սկսում է նշանակել ո՛չ թե ֆիլոլոգիա, ա՛յլ միայն տեքստաբանական-լեզվաբանական ֆիլոլոգիա, էլեկտրաբարձ — նշանակում է միայն ЭЛЕКТРОВОЗ, իսկ նրա հին իմաստի համար գործածվում է միայն տրամվայ, լսարան նշանակում է միայն սենյակ-լսարան, իսկ ունկնդիրների իմաստով գործածվում է աուդիտորիա, դասընթաց նշանակում է միայն դասավանդվող դիսցիպլին, ձևոնարկ, իսկ կուրս գործածվում է դասարան և այլ իմաստներով: Այս երևույթի միանգամայն դրական արդյունքն այն է, որ հայոց լեզուն ավելի հարուստ է դառնում, քան նույնիսկ այդ միջազգային բառերի հեղինակ և փոխատու լեզուները: Այսպես «Ծս գոհ եմ իմ դասընթացից» և «Ծս գոհ եմ իմ կուրսից» արտահայտությունները այլ լեզուները պետք է կազմեն միևնույն՝ կուրս բառով. նույնը և այլ դեպքերում:

Լեզվի մաքրության պահանջը միշտ եղել է և այժմ էլ մնում է կարևոր. անշուշտ սխալվում են նրանք, ովքեր ծուկանալով հայերեն բառերը սովորելու կամ մտաբերելու մեջ և կամ արհամարհելով ազգային ձևը՝ գործածում են մուգեյ, տելեֆոն, կոնցերտ, տոստ, ստիպենդիա, կաֆեդրա, խոնդիկա և այլն, փոխանակ նրանց լիարժեք, հասկանալի ու ճիշտ հայկական ձևերի, այն է՝ թանգարան, հեռախոս, կենաց, համերգ, թոշակ, ամբիոն, լրատու և այլն:

ժ) Տերմինաբանական բառարանները և նրանց դերը.— Մեր լեզվի բառապաշարի հարստացման, ճշտման, փոխառությունների ձևավորման գործում խոշոր դեր խաղացին մինչև այժմ հրատարակված մասնագիտական բառարանները, որոնց կազմությանը մասնակցել են մեր անվանի ու երիտասարդ լեզվաբանները և մասնավորապես Մանուկ Աբեղյանը, որի վաստակը չափազանց մեծ է մեր լեզվի բառաստեղծման մեջ:

Իրավաբանական, բժշկական, ռազմական, աշխատանքային, բուսաբանական, շինարարական և այլ մասնագիտական բառարանները տասնյակ հազարավոր նոր բառ ու տերմին են տվել հայոց լեզվին ու թեև կան նրանց մեջ նաև անընդունելի բազմաթիվ բառեր, այնուամենայնիվ, նրանց դերը չի նսեմանում դրանից: Անվիճելի է, որ մեր բառապաշարի տեղաշարժների մեջ չափազանց խոշոր նշանակություն ունեցան Մարքսի, Էնգելսի, Լենինի և Ստալինի երկերի հայերեն թարգմանությունները (անշուշտ այստեղ էլ կան թերություններ, օրինակ «Կուհրատի» և ՄէլՍԻ-ի մի շարք հրատարակություններ երբեմն մոտենում են տառացի թարգմանության և համարյա անհասկանալի են ուսեւրեն չիմացողների համար):

ժա) Բայափոխառությունների նոր տեխնիկան.— 1943 թվին հայոց լեզվի բառակազմության, և ոչ միայն բառակազմության, մեջ կատարվեց արտաքնապես աննշան մի այնպիսի տեղաշարժ, որը դժվար թե հնարավոր լինի գերազնահատել: Ես նկատի ունեմ Տերմինաբանական Կոմիտեի որոշումը «Սովետական Հայաստանի» գործածած էվակուացնել, կոմբինացնել, մորփիզացնել, օկուպացնել, մոտորացնել, նորմալավորել, նորմալացնել բայերը հաստատելու և գործածության մեջ դնելու մասին: Խնդիրն այն է, որ այս 7 բառից 4-ը իրենց որակով միանգամայն տարբեր են մյուս երեքից: Մոտորացնելը, նորմալավորելը և նորմալացնելը սովորական հայկական բառակազմություններ են նորմալ և մոտոր փոխառյալ բառերից. այդպիսի կազմություններ մենք շատ

աւնենք, օրինակ՝ ակտիվ— ակտիվացնել, ակտիվմանալ, պասսիվ— պասսիվանալ, տրակտոր— տրակտորավորել և այլն: Ինչ վերաբերում է առաջին շորս բառերին, այն է՝ էվակուացնել, կոմբինացնել, մոբիլիզացնել և օկուպացնել, պետք է ասեմ, որ դրանցով մի նոր դուռ բացվեց մեր լեզվի բառակազմության և մասնավորապես բայափոխառության առաջ: Բանն այն է, որ հայոց լեզուն դարեր շարունակ զուրկ է եղել օտարազգի բայեր փոխառնելու կարողութունից և անհրաժեշտ դեպքում դիմել է ու մինչև 1943 թիվը դիմում էր միայն նկարագրական կամ հարադրական միջոցին. այսպես, օրինակ՝ ասում էինք մոբիլիզացիայի ենթարկել, օկուպացիայի ենթարկել և այլն: Այսպիսի դեպքերում ոչ միայն մի բառի փոխարեն երկու բառ էինք գործածում, այլև որոշ չափով փոխում էինք իմաստի ճշտությունը. չէ՛ որ իմաստով մի քիչ տարբեր են փոխանցել և փոխանցման ենթարկել, հարկադրել և հարկադրման ենթարկել, ուրեմն և մոբիլիզացնել ու մոբիլիզացման ենթարկել, օկուպացնել ու օկուպացման ենթարկել և այլն: Սակայն, բացի իմաստի ճշգրտումից ու բառախառնությունից, այս նոր բառակազմությունը ունի մի ուրիշ ավելի կարևոր նշանակություն ևս. նա հնարավոր լի դարձնում փոխառնել օտարազգի բայեր այն դեպքերում, երբ նրանց արմատները հայերենում գործածական չեն կամ չեն էլ կարող լինել, որովհետև իբրև այդպիսիք նրանք գոյություն չունեն նաև ուրիշ լեզուներում. օրինակ ոչ մի լեզու չունի օկուպ, էվակու, մոբիլիզ, կոմբին մասերը իբրև բառեր, սակայն գիտակցելով նրանց իմաստները մոբիլիզացիա, կոմբինացիա, օկուպացիա փոխառյալ բառերի մեջ՝ մենք սկսեցինք նրանցից կազմել անհրաժեշտ բայեր հայոց լեզվի բառակազմության մեթոդով, այն է՝

Կոմբին-ացիա

Կոմբին-ացված

Կոմբին-ացն-ել

էվակու-ացիա

էվակու-ացված

էվակու-ացն-ել և այլն:

Թե ո՛ր աստիճանի կենսական է բայափոխառությունը, որին դարերով կարոտ է եղել հայոց լեզուն, երևում է նրանից, որ շատ վարձ ժամանակում այսպիսի փոխառությունների թիվը հարստացավ նորերով, օրինակ՝ կոորդինացնել, դիֆերենցիացնել և այլն:

§ 36. ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Յուրաքանչյուր հասարակության մեջ, հատկապես շրջադարձային, ռեկուլցիոն ժամանակաշրջանում նկատվում են լեզվի բառապաշարի խոշոր տեղաշարժներ, որոնց հետևանքը, ի միջի այլոց, լինում է այն, որ բառերի մի զգալի մասը ինքնաբերաբար դուրս է մնում ակտիվ բառապաշարից և, ընդհակառակը, զգալի քանակությամբ նոր բառեր են մտնում լեզվի մեջ իբրև արտահայտություն նոր հանրակեցության և գիտության ու տեխնիկայի նորությունների. բառապաշարից դուրս մնացող, հնացած, անսովորական դարձող բառերը կոչվում են հնաբանություններ (արխաիզմներ), օրինակ՝ բարեգործական, կուսաճոց, ֆաղաֆագուվս, քաղապետ, քեմական, զեմստվո, վերատեսուչ, մոռեխակոռ, ակցիզ և այլն: Տեսական և գործնական տեսափետից անշուշտ ավելի կարևոր է լեզվի մեջ մտնող նոր բառերի ուսումնասիրությունը՝ լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր նոր փուլում նրա բառապաշարի մեջ մտնող նոր բառերը կոչվում են նորաբանություններ (նեոլոգիզմներ)¹: Նորաբանությունները լեզվի մեջ մտնում են թե՛ ինքնուրույն բառաստեղծության ճանապարհով, թե՛ փոխառությունների, և մեծ մասամբ հանդիսանում են դարաշրջանի առանձնահատկությունները արտահայտող բառեր, ինչպես, ասենք, սովետ, կարմիրքանակային, լենինյան, հարվածային, կոլտեստություն, տրակտոր, հերթափոխ, կոմերիտական և այլն:

Նորաբանություններով հարուստ է առանձնապես մեր լեզվի զարգացման սովետական փուլը. համարյա ամեն օր մեր աճող ու ծավալվող բազմապարփակ կյանքը առաջադրում է նորանոր բառերի պահանջ, և դրա հետևանքով լեզուն հարստանում է հարյուրավոր ու հազարավոր նորաբանություններով, ըստ որում դրանք համարյա միշտ և արագ կերպով դառնում են ժողովրդական զանգվածների սեփականություն: Արագությամբ մեր լեզուն իր մեջ մերեց «Սովետական Հայաստան» թերթի՝ Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին ստեղծած կամ որդեգրած հարյուրավոր նորություններ, որոնցից կարելի է հիշատակել մի քանի-

¹ Նորաբանություններ տեղմինը նեղ առումով նշանակում է հասարակության մեջ ընդունված այս կամ այն բառի փոխարեն քմահաճորեն գործածվող նոր բառ, օրինակ՝ ռադիոյի փոխարեն ձայնասփյուռ, ռճի փոխարեն սոխ, զեկուցման փոխարեն զեկույց, կոմպոզիտորի փոխարեն երգաճան և այլն, սակայն մենք չենք զբաղվում այս երևույթի քննությամբ:

սը. ակամանետ, դեսպանորդ, զրահահար, վայրասլաց, տուրպետ-
դակիր, օկուպացիա, մաքիլիզացնել և այլն:

Ստորև բերում եմ Տերմինաբանական Կոմիտեի 1943 թ. մի-
այն մեկ նիստում հաստատված տերմինների մի մասը. իբրև նո-
րաբանութիւնների ցուցադրում:

Ռազմական տերմիններ

Ականանետ	Կոմբինացված
Ականաձիգ	Կրակահերթ
Ականորս	Հեռաձգութիւն
Ավտոմատավոր	Մատույց
Բնագիծ	Մարտակարգ
Գետանց	Շարասյուն
Դիպում	Վաշրապաց
Զրահահար	Տարանել
Ինքնագնաց	Տորպեդակիր
Ինքնաշարժ	Օրաբաժին

Գյուղատնտեսական տերմիններ

Մայրատում	Փոշեմրիկ
Լրատնկում	Սովկա
Կոկոնակալում	Փորձարար
Խողովակալում	Սպիկաթիթեռ
	Քարամրիկ ¹

Բ. ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

§ 37. ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՌԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆ.— Բա-
ռերը, ինչպես արդեն գիտենք, իրենց կազմությամբ լինում են՝
ա) պարզ կամ արմատական, բ) ածանցավոր, գ) բարդ, դ) բարդ
ածանցավոր: Սրանցից առաջին տեսակը՝ պարզ կամ արմատական
բառը անկազմելի և անստեղծելի է. մեզանից ոչ ոք չի կարող այ-
սօր ստեղծել փառ, տուն, ձի, սեղան, պայտ, հրապարակ, երիտա-
սաւրդ և այլ պարզ բառերի նման որևէ բառ, մինչդեռ մեզնից յու-

¹ Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Ուղեցույց Տերմինաբանական Կոմիտեի որո-
շումների, Երևան, 1945:

ժուլթյան կամ արմատաստեղծման օրենքը: Մարդկային հնչական լեզվի առաջացման անհիշելի ժամանակներում, երբ լեզուներն ունեին սակավաթիվ բառ կամ արմատ, բայց հետզհետե կարիք էին զգում նորանոր բառերի, որպեսզի արտահայտեն շրջապատող առարկաների ու երևույթների հասկացությունները, միանգամայն հասկանալի ու բնական է, որ անհրաժեշտ նոր բառերը պետք է ստեղծեին իրենց իսկ ունեցած նյութից, այսինքն՝ նույն այդ սակավաթիվ բառերից: Այստեղ, իհարկե, հարց է ծագում, թե ինչպես կարելի է մի քանի արմատից ստեղծել հարյուրավոր ու հազարավոր նոր արմատներ: Այդ բացատրելու համար վերցնենք մի պատմական օրինակ. արաբական լեզվից հայոց լեզվին է անցել կեղև բառը, որ արաբերենում նշանակում է գրի թերթ: Այս փոխառությունը կատարվել է ոչ ավելի վաղ, քան 7-րդ դարում, որովհետև այդ ժամանակից է սկսել արաբների տիրապետությունը Հայաստանում: Այդ արաբերեն «քըլաֆա» — կեղև բառը 7-րդ դարից հետո ընդամենը մոտ 1 000 տարվա մեջ այնպես է հնչյունափոխվել հայերենում, որ դարձել է անճանաչելի. այսպես, ըստ Հր. Աճառյանի «Արմատական բառարանի» տվյալների, այս բառը մեր բարբառներում վերածվել է 12 ձևի, որոնք բաշխվել են 4 խմբի՝ ա) կեղև, կեղեբ, կեղոփ, բ) քեղև, քեղեբ, գ) կլեպ, դ) քլեպ, քլեվ, քլեֆ, քելեֆ, դալաբ. ահա մի քանի շատ փոփոխված ձևեր էլ. գիղիվ, գեղեբ, ֆեղվունֆ, ֆեվիխ, դալաբ: Մի՞թե պարզ չէ որ, ասենք գիղիվ, դալաբ, գեղեվ, ֆիվիղ, կեղեվ և կլեպ բառերը ավելի տարբեր են իրարից (թեև միևնույն արմատն են), քան բեռ, բուռ, բառ, բար, բեր կամ՝ կուռ, ճուռ, բուռ և կամ՝ ճյուղ, շյուղ, ընձյուղ բառերը, որ արդեն տարբեր արմատներ են համարվում:

Անշուշտ եղել է մի ժամանակ, երբ հայերի նախահայրերը միայն մեկ արմատով, ասենք՝ «բուռ», արտահայտել են բազմաթիվ իմաստներ, օրինակ՝ ձեռք, ուժ, խելք, խոսք, ավար, բարիք, պտուղ և այլն, և այլն, քանի որ ուրիշ ազատ բառեր չեն ունեցել այդ իմաստները արտահայտելու համար: Ժամանակի ընթացքում այդ «բուռ» արմատը, «կեղև» արմատի նման, գործածության մեջ հնչյունափոխվել է և տվել բառ, բեռ, բար, բեր, կուռ, ճուռ, ճիվ արմատները, որոնք, անհրաժեշտության մղումով, գործածվել են իբրև նոր արմատներ՝ իրենց միջև բաժանելով այն բազմաթիվ իմաստները, որ առաջ արտահայտել է «բուռ» բառը միայնակ: Եվ իսկապես, մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց

է տալիս, որ այդ «նոր» բառերի կամ արմատների իմաստները այնքան էլ հեռու չեն ձևովի գաղափարից. այսպես, բուր ձեռք է, որից են բռնել բայը, բուռն, բռնի ածականները. կուր նույնպես ձեռք է, որից են կռվ բայը, կուռ ածականը. ցուռն էլ կուռ է, այսինքն՝ բուռ կամ ձեռք, միայն թե ոչ մարդու, այլ կենդանու, թռչունի. նույն ցուրը դարձել է նաև ճիւղ, օրինակ՝ ճիւղահան անել: Այսպիսով, առաջին բաղաձայնի հնչյունափոխությամբ ունենք բուռ-կուռ-ցուռ: Այս արմատների ձայնավորի հնչյունափոխությամբ էլ ունենք բառ, կառ, իսկ վերջին բաղաձայնի հնչյունափոխությամբ՝ բար, կար, և ձայնավորի նոր հնչյունափոխությամբ՝ բեռ, բեր և այլն: Բեռը այն է, որ ուսով են բերում, բարը այն է, որ ծառն է բերում, բերը (բերք) այն է, որ հողն է բերում, բերելն էլ հենց նույն բեռն է, նույն բարը, նույն բերը (բերքը), կամ նույն բռնելը (բուռ-ն-ել), ինչպես և բեռնելը (բեռ-ն-ել) ու բառնալը (բառ-ն-ալ) և այլն, և այլն:

Այժմ, թվում է, հնարավոր կլինի պատկերացնել, թե ինչպես էին մարդիկ վաղ անցյալում նորանոր արմատներ ստեղծում, կամ ավելի ճիշտ՝ որն է բառաստեղծման տեխնիկան, որ մենք այժմ չունենք: Բառաստեղծման նախնական տեխնիկան եղած արմատի հնարավոր ամենատեսակ հնչյունափոխությունների տեխնիկան է, որ այս կամ այն շարքով մնացել է նաև այժմյան լեզուների մեջ, բայց այլևս ոչ արտադրական-ստեղծագործական արգասավորությամբ, այլ իբրև սոսկական հնչյունափոխություն, օրինակ՝ լույս-լուսավոր, սիգա-սըրցառ, книга-книжка, և կամ իբրև թեքման միջոց, օրինակ գերմաներեն՝ շարեխեն (խոսել), շարախ (խոսեց), գեշարոխեն (խոսեցել), վիդերշարուխ (հակախոսություն, հակասություն), որտեղ մի արմատից ունենք շարախ, շարոխ, շարեխ, կամ ռուսերեն՝ сид-ишь (նստած ես), сиж-у (նստած եմ), хот-есть (ուզենալ), хоч-у (ուզում եմ), бег-у (վազում եմ), беж-ишь (վազում ես) և այլն, բայց և коз-а այժ, իսկ кож-а կաշի:

Սակայն, ինչպես պարզ երևում է այս օրինակներից, նման հնչյունափոխությունը կամ ձայնադարձությունը այս լեզուների մեջ ներկայումս ունի միայն հնչյունաբանական կամ առավելին ձևաբանական-բառափոխական, և ոչ թե բառակազմական-բառաստեղծական արժեք: Ճիշտ է, այսօր էլ կարող է հընչյունափոխության հետևանքով որևէ արմատ այնքան հեռանալ իր նախկին ձևից, որ ըմբռնվի իբրև նոր արմատ կամ բառ,

ինչպես, օրինակ՝ ձիգ > ձգել > գցել > ֆցել > ֆից, բայց այս երևույթը բնավ էլ օրինաչափական ու գործուն չէ այսօրվա համար և պետք է դիտել իբրև պատահականություն¹։ Անշուշտ պատահականորեն է կատարվել հնչյունափոխությունը նոր արմատներ ևտեղծելը նաև վաղ անցյալում, բայց որակական մեծ տարբերություն կա այդ ժամանակաշրջանի և մեր ժամանակների պատահական հնչյունափոխության դերերի մեջ. մինչդեռ անցյալում, տարբեր իմաստներ արտահայտելու համար շատ շնչին քանակությունամբ բառեր ունեցող հասարակությունը, ածանցման կամ բարդացման միջոցով նոր բառեր կաղմելու հնարավորությունից դեռևս զուրկ լինելու հետևանքով՝ գիտակցաբար օգտագործում էր հնչյունափոխությամբ առաջ եկած ամեն մի նոր ձև, որպեսզի կարողանար արտահայտել իմաստների տարբերությունները, օրինակ՝ ճյուղ (մեծ ոստ) — շյուղ (դալար ոստ) — ծյուղ — ընձյուղ — ծիլ-ծիլ (ամենանուրբ ոստ) և այլն, որով և պատահականությունը վերածվում էր անհրաժեշտության, այսօր, ընդհակառակը, հնչյունափոխությամբ առաջ եկած նոր ձևերը, բառաբարդման ու ածանցման տեխնիկայի առկայության պայմաններում և գրական լեզվի ուղղագրության և ուղղախոսության ճնշման տակ, գիտակցաբար մերժվում են իբրև սխալ կամ աղավաղ ձևեր. օրինակ՝ դոկտոր — դոխտուր, ընկեր — հնգեր, ականջ — անգան, սահման — սայման, պայման — պանման և այլն։ Հետևաբար այսօր մեր լեզուների հնչյունափոխության մեջ պատահականությունը դիտվում է իբրև պատահականություն միայն և այլևս չի վերածվում անհրաժեշտության։ Այստեղից բխում է այն եզրակացությունը, որ մեր լեզուները բառաստեղծման առաջին նախնական ստադիայի տեխնիկան՝ հնչյունափոխության կամ ձայնադարձության միջոցով նոր բառեր կերտելու տեխնիկան չեն պահպանել, քանի որ անցել են ավելի բարձր ու կատարյալ տեխնիկային²։

¹ Հետաքրքրական է նաև հետևյալ օրինակը. գերմաներեն ջրաուբե (պտուտակ) բառը ռուսական բանավոր լեզվի մեջ վերածվել է շուրուպ ձևի, որ փայտի մեջ հագցվող պտուտակի իմաստով մտել է նաև գրական լեզվի մեջ. հետագայում այս շուրուպ բառը կրկին վերադարձել է գերմաներենի մեջ և այժմ գերմաներենն ունի և ջրաուբե, և շուրուպ արմատները, տարբերակված իմաստներով։

² Պատահաբար մտաբերեցի մի հետաքրքրական դիպված, որ տեղի ունեցավ շատ տարիներ առաջ. մեր բակում կային եղիկ անոճով ծրկու տղաներ, մեկը՝ Ծ տարեկան, մյուսը՝ 2։ Փոքր եղիկը մի քիչ կոկորդախոս էր և հաստ շրթունքներ ունենալու հետևանքով ձայնավորները շրթնայնացնում էր, հաց, քար, աքի և այլն։

Այդ նոր և կատարյալ տեխնիկան, որ անսահմանափակ հնարավորություններ է տալիս լեզուների բառապաշարը աճեցնելու և ամենաբազմազան իմաստներ արտահայտող բառեր ձեռք բերելու, ծանոթ արմատների և ածանցների միջոցով բառեր կազմելն է՝ բառակազմությունը: Աշխարհի լեզուները ունեն բառակազմության բազմօրինակ միջոցներ ու ձևեր, բայց միշտ այն պայմանով, որ դրանց նախադրվում է պատրաստի արմատների և ածանցների առկայությունը: Այդ պատրաստի արմատների ու ածանցների տարբեր միացումներից կազմվում են նորանոր բառեր, որոնք համադրում են իրենց բաղադրիչ մասերի (ձևույթների) իմաստները: Ահա ամենապարզ ձևերից մի քանիսը.

Հայերեն. մաս-մաս (գոյականի կրկնություն = մակբայ),
տերտեր (գոյականի կրկնություն = նոր գոյական),
հորեղբայր (սեռական հոլովով հատկացուցիչ + հատկացյալ = նոր բառ).

Ֆիններեն. շուի ֆու (շուր + մարդ = ջրկիր).

Ճապոներեն. նիցի նիցի (լուր + լուր = լուրեր, լրաբեր).

Անգլերեն. տայալ-րայտեր (շրիֆտ + գրող = գրամեքենա) և այլն:

Ահա մի քանի օրինակ ամենաբարդ ձևերից.

Հայերեն. ներգրավվեցիր (ներ-գրավ-վ-եց-իր = դու ուրիշի կողմից դեպի ներս բերված եղար).

Վրացերեն. գաղմոմիծերբերինաո (գաղ-մո-մի-ծեր-բեր-ին-ա-ո = ասում է՝ նա ինձ համար արտագրել տվեց). այս ամբողջ բառը կազմված է ծեր(գրք) արմատից և 7 մասնիկից.

Ֆինուկերեն. ինիալուդամ. (ի-ն-ի-ա-լ-ու-դ-ամ = ես եկա, որպեսզի այս տամ ներան (այն կնոջը). այս ամբողջ բառը բաղկացած է դ (տալ) արմատից և վեց նախածանցից ու մեկ վերջածանցից¹:

արտասանում էր հոց, ֆոք, օռն և այլն. մեծ էդիկին ձայն տալու ժամանակ էլ էդիկ ասելու փոխարեն կանչում էր Օդոկ, երեխաները շատ շուտով օգտագործեցին այդ պատահականությունը և փոքր էդիկը այնուհետև կոչվեց Օդոկ, որ տարածվեց նաև մեծահասակ տեղացիների մեջ, օրինակ ասում էին՝ «էդիկը Օդոկին ծեծել է»։ «Օդոկը շար է», «էդիկն էր, թե՞ Օդոկը» և այլն. այսպիսով պատահական հնչյունափոխությունը օգտագործվեց երկու էդիկին իրարից տարբերելու համար և մնաց նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Օդոկը այլևս սխալ չէր արտասանում ձայնավորները:

¹ Сепар, Язык, էջ 55:

Ահա, վերջապես, բազմաբարդ բառերի օրինակներ.

Հայերեն. Հրալուսաճաճանշագեղություն, վերնագագաթնակատարահերձ (այս օրինակները առնված են 7-րդ դարի հայ հեղինակ Թեոդորոս Քոթենավորի լեզվից).

Փեմաներեն. պրոդուկցիոնսկրեֆտսենտվիկլունգաշտուֆն (արտադրաուժազարգացաստիճան = արտադրողական ուժերի զարգացման աստիճան):

Միանգամայն հասկանալի պետք է լինի, որ ածանցման և բարդացման այս բոլոր միջոցները (ածանցները, հոդակապը, արմատներ կցելու կարողությունը), որոնք միաժամանակ պահանջում են վերլուծական և համադրական մտածողության առկայություն, չէին կարող միանգամից տրվել մարդկանց, արդեն պատրաստի վիճակում, ինչպես և չէին կարող ըմբռնվել ու կիրառվել նախնադարյան մարդկանց կողմից, որոնք գեոևս չէին տարբերում նույնիսկ իրենց՝ բնությունից, գործողությունը՝ առարկայից, երկիրքը՝ երկրից, ձեռքը՝ ոտքից և այլն: Այստեղից հետևում է, որ բառակազմության տեխնիկան մարդիկ ձեռք են բերել հետագա դարաշրջաններում և, իհարկե, հեշտից ղեպի դժվարը, պարզից ղեպի բարդը գնալու ճանապարհով: Ծիշտ է, նույնիսկ այսօր էլ կան քաղաքակրթության շատ ցած աստիճանի վրա գտնվող բազմաթիվ ցեղեր, որոնք նույնիսկ Յ-ից ավելի հաշվելի չգիտեն կամ չեն հասկանում, թե ինչ բան է գիրքը, և կամ գունավոր, ապակին ոսկուց ու մարգարտից թանկ են գնահատում, բայց ունեն շատ բարդ ու խճճված քերականության մբ լեզու և բազմաթիվ ածանցներ ու բազմահարկ բառակազմություն, ինչպես վերևում մատնանշված շինուկներեն խոսող ցեղերը, սակայն պետք է իմանալ, որ սառ ու ձոր տարբերություն կա այսօրվա «ամենավայրենի» ցեղերի և նախնադարյան տոհմերի կենցաղի ու մտածողության մակարդակների միջև:

§ 38. ԲԱՌԱԿԱԶՄՄՈՒԹՅԱՆ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ.— Վերը մենք եկանք այն եզրակացության, որ բառակազմության տեխնիկան մարդիկ ձեռք են բերել զարգացման համեմատաբար բարձր շրջանում և աստիճանաբար կատարելագործել ու հարստացրել: Արդ, հետաքրքրական է իմանալ, թե զարգացման ինչ աստիճաններ է սնցել բառակազմության տեխնիկան մինչև այսօրվա վիճակին հասնելը: Քանի որ հնագույն ժամանակներից մեզ մնացած վավերական տվյալներ չկան և այժմ ամենահետամնաց ցեղերն էլ, որակապես տարբեր և շատ ավելի բարձր մա-

կարգակի վրա են, քան նախնադարյան հասարակությունը, մեզ մնում է մեր որոնած հետևությունները հանել այսօրվա լեզուների տվյալներից՝ նրանց գիտական հետազոտության հիման վրա: Դեռևս 1937 թվին Նրեանի Պետհամալսարանի 2-րդ գիտական սեփայնում կարգացած զեկոցման մեջ ես նշել էի բառակազմության տեխնիկայի զարգացման հետևյալ փուլերը, որ և պաշտպանում եմ.

0. հնչյունափոխության միջոցով արմատներ ստեղծելու փուլը.
- ա. նույն արմատի կրկնություններ բարդ բառեր ստեղծելու փուլը.
- բ. հարադրական ու կցական բարդությունների փուլը.
- գ. իսկական բարդությունների փուլը.
- դ. ածանցումների փուլը.

Քանի որ, ինչպես արդեն ասել ենք, հնչյունափոխության միջոցով արմատներ ստեղծելու փուլը, որ նախորդել է ածանցումներին ու բառաբարդումներին, իսկապես ոչ թե բառակազմությանն է, այլ բառաստեղծում կամ արմատաստեղծում, և նախորդ հատվածի մեջ արդեն հանգամանորեն խոսել ենք նրա մասին, ուստի անցնենք բուն բառակազմության փուլերի հաջորդական քննությանը:

Ա. Կ Ե Կ Ե Ա Վ Ձ Ի Ե Ե Ե Ե (ռեդուբլիկացիա). ինչպես աշխարհի հին ու նոր, կենդանի ու մեռած լեզուների, այնպես էլ հայերենի մեջ այս կամ այն շափով առկա է միևնույն արմատի կրկնություններ նոր բառ կաղմելու կամ ավելի հաճախ՝ բառիմաստի նոր հարաբերություն արտահայտելու միջոցը, որ պետք է համարել հնագույն արտահայտությունը բառակազմության (այլև բառափոխության) մեջ: Եթե մի կողմ թողնենք այն հանգամանքը, որ մի շարք լեզուների մեջ, օրինակ՝ ճապոներենում, բառի կամ արմատի կրկնությամբ կազմվում է հոգնակին (ջուր + ջուր = ջրեր, տուն + տուն = տներ և այլն), իսկ մի շարք լեզուների մեջ, օրինակ՝ հունարենում, նույն միջոցով կազմվում է բայի անցյալ կատարյալը (նստ + նստ = նստեց, տես + տես = տեսավ)¹, և դառնանք մեր լեզվին ու մանավանդ բարբառներին, կոեսներն, որ այստեղ կրկնավորները շատ նշանակալից բառաստեղծական դեր են խաղում. օրինակ՝ տեղ-տեղ, ծանր-ծանր, շուտ-շուտ, մեծ-մեծ,

¹ Այս երևույթի արտահայտությունը կա նաև գրաբարում, բայց միայն առնել բայի անցյալ կատարյալի մեջ, որ կազմվում է աբ արմատի կրկնությամբ՝ սբ-ար=արար, արարի և այլն:

ծուռ-ծուռ, հաստ-հաստ, զույգ-զույգ, ուրախ-ուրախ: Սակայն մեր լեզվի մեջ կան նույն տեխնիկայի և հնագույն վկայություններ, ինչպես, օրինակ, բարբառ (բառ + բառ), կարկառ (կառ + կառ), կսկիծ (կիծ + կիծ), գզվել (գիվ + դիվ-ել), և այլ հարյուրավոր բառեր, որոնց մեջ կրկնավորությունը ավել կամ պակաս շափով արդեն մթազնված է: Կրկնավորներով բարդությունը բառակազմության ամենապարզ, նախնական այն ձևն է, երբ բառի իմաստի ուժեղացման և կամ քանակի մեծացման նպատակով նույն բառը կրկնվում է:

Բ. Հ ա Ր ա դ Ր ա կ ա ն և կ ց ա կ ա ն բ ա Ր դ ու թ յ ու ն. միևնույն բառի մեջ երկու (թեկուզ և նույն) արմատի գիտակցումը, բնականաբար, դուռ էր բացում նաև տարբեր արմատներից մեկ բառ կազմելու ուղու առջև, թեև այս դեռ չի նշանակում, թե արդեն կար իսկական բարդության տեխնիկան. հարադրական և կցական բարդությունները իսկական բարդության մոտոքն են, նախապատրաստությունը: Առանձին արմատների և բառերի սակավությունը նախնական շրջանում բնականաբար հնարավորություն չէր տալիս ամեն մի տարբեր իմաստ առանձին բառով արտահայտելու, այդ պատճառով էլ մարդիկ դիմում էին մի տեսակ շրջաստության (պերիֆրազի), կամ նկարագրական միջոցի. ասենք թե, չունենալով իջնել, բարձրանալ, ելնել, մտնել բայերը, բայց արդեն ունենալով գալ կամ գնալ բայը և ներս, դուրս, վեր, վայր գոյականները, որոնք հաճախ գործածվել են իբրև տեղի պարագա՝ այդ շրջանի մարդիկ հեշտությամբ կարող էին գործածել ներս գալ, դուրս գալ, վեր գալ, վայր գալ, կամ ներս գնալ, դուրս գնալ, վեր գնալ, վայր գնալ և այլ հարադրությունները մտնել, ելնել, բարձրանալ, իջնել բայերի իմաստով, մի բան, որ դեռ այսօր էլ շատ տարածված է ժողովրդական բարբառներում: Այսպիսով, իրար հետ կապված և իրար հետ հաճախ գործածվող զույգ բառերը գիտակցվում են իբրև մեկ բառ, թեև դեռ պահպանում են առանձին բառերի որոշ հատկանիշներ, օրինակ՝ շեշտերը: Նույն բանը կարելի է ասել գոյականների հարադրությունների մասին. հայր-մայր կամ հայր ու մայր, իբրև մեկ բառ, նշանակել

1 Ես հիշում եմ Թբիլիսիից, որ այնտեղ մտնել բայը սովորաբար գործածվում է տուն հարադրությամբ՝ տուն մտնել, որտեղ տունը այլևս տուն չի նշանակում, ուստի և ասում են թատրոն տուն մտնել, խանութ տուն մտնել և նույնիսկ սեռյալը տուն մտնել և տոն տուն մտնել:

և նշանակում են ծնողներ, կեր ու խում՝ խնջույք, նիստ ու կաց՝ կենցաղ, առտուր կամ աղրտուր, կամ առևտուր՝ վաճառականություն, վաճառում, զիշեր-ցերեկ՝ օր, աղ ու հաց՝ հավատարմություն, ինչպես և դուռկտուր, դուռպատուհան, քիթ երես և այլն:

Հարադրություններից մի քիչ առաջ անցած, բայց դեռևս նույն աստիճանի բարդություն պետք է համարել կցական բարդությունները, որոնց մեջ շարահյուսորեն իրար հետ կապված զույգ բառերը արդեն իսպառ կորցնում են իրենց առանձին բառ լինելու բոլոր հատկանիշները (այդ թվում նաև շեշտը) և գիտակցվում ու հանդես գալիս իբրև մեկ բառ: Այսպես, եթե վերածել, նիստ ու կաց, սուտ ասան և նման հարադրությունների մեջ ունենք երկուական շեշտ, և վեր, նիստ ու սուտ բառերը դեռ կարող են հեռանալ հարադրության մյուս մասերից, ինչպես վեր է ածում, սա ինչ նիստ է ու կաց, սուտ շասան, ապա վերածել, նիստուկաց, սուտասան կցական բարդությունները արդեն, թեկուզ և ժամանակավորապես, միաձուլված են, ունեն մեկական շեշտ և չեն բաժանվում, օրինակ՝ վերածում է, վերածել է, սա ինչ նիստուկաց է, մեր նիստուկացը փոխված է, նա սուտասան չէ, նա ոչ սուտասան է և այլն: Կցական բարդությունները կարող են առաջ գալ շարահյուսորեն իրար հետ կապված ամեն մի զույգ բառից, լինեն նրանք համադասական, թե ստորադասական կապակցության մեջ, այդ միևնույն է. ըստ որում, նույնիսկ ենթական ու ստորոգյալը կարող են կազմել կցական բարդություն, ինչպես, օրինակ՝ էջմիածին = էջ (իջավ) միածինը, ովկէ = ով և է, և այլն:

Կցական բարդությունների էական տարբերությունը ավելի բարդ տեխնիկայի՝ իսկական բարդությունից այն է, որ վերջինիս բաղադրիչները արդեն ընդմիշտ և անբաժանելիորեն միաձուլված են, մինչդեռ կցականի մեջ դեռևս կարող են հեշտությամբ բաժանվել իրարից և վերածվել հարադրության կամ շարահյուսորեն իրարից կախված բառերի. այսպես, վերլուծել, վերածել, միևնույն, այլևս, այսօր, որևէ, ումէ, առևտուր, նիստուկաց, հորեղբայր կցական բարդությունները հեշտությամբ կարող ենք բաժանել իրենց բաղադրիչներին և ստանալ հարադրական բարդություններ. վեր լուծել, վեր ածել, մի և նույն, այլ ևս, այս օր, որ և է, ում և է, առ և տուր, նիստ ու կաց, հոր եղբայր, մինչդեռ հացքուխ, ջրկիւր, գրասեղան, ասամնաբույծ, ուղետոմս, օրենսգետ բարդությունները ոչ մի կերպ չենք կարող բաժանել իրենց բաղադրիչներին և այնպես դործածել, օրինակ՝ հաց թուխ, գրա

սեղան, օրենս գետ և այլն, որովհետև սրանք իսկական բարդություններ են:

Գ. Իսկական բարդությունը ավելի բարձր ու վերացական մտածողության արգասիք է թե՛ նրանով, որ այստեղ բաղադրիչները այլևս անկախաբար գիտակցվող բառեր չեն, թե՛ նրանով, որ դրանց շարահյուսական կապը ձևականորեն ու ձևաբանորեն ինքնին վերացված է, ինչպես նաև նրանով, որ իսկական բարդությունը ըստ էության թեքական (ֆլեկտիվ)՝ բնույթ ունի, այսինքն՝ բաղադրությունը սովորաբար ավելի իմաստ է արտահայտում, քան նրա բաղադրիչները¹: Այսպես, հորեղբայր, այսօր, որևէ կցական բարդությունները բաղկացած են այնպիսի բաղադրիչներից, որոնք իրարից անջատ էլ կարող են գործածվել (հոր եղբայր — հատկացուցիչ և հատկացյալ, այս օր — որոշիչ և որոշյալ, ով և է — ենթակա, շաղկապ և ստորոգյալ)², պահպանում են իրենց բերականական ձևաբանական ու շարահյուսական կապակցության ձևական հատկանիշները (հոր եղբայր — հատկացուցիչը սեռական հոլովով է և հատկացյալին նախադաս, այս օր — որոշիչը սովորական ցուցական դերանուն է և որոշյալին նախադաս, ով և է — ենթական ուղղական հոլովով է, ստորոգյալը դեմքով ու թվով համաձայնված եզակի երրորդ դեմքի ենթակային), և վերջապես այս բաղադրությունները իրենց բաղադրիչներից ավելի իմաստ չեն արտահայտում (հորեղբայր = հոր եղբայրը, այսօր = այս օրը, ովևէ = ով և է, ով և լինի, ով էլ լինի): Միանգամայն այլ պատկեր կստանանք, եթե փորձենք վերլուծել հացթուփ, գրասեղան, օրենսգետ իսկական բարդությունները. նախ՝ պարզ է, որ այս երեք բառի բաղադրիչներն էլ իրարից անջատ չեն կարող գործածվել իբրև լրացում-լրացյալ, երկրորդ՝ բացակայում են նրանց բերականական կապակցության հատկանիշները, և, վերջապես, երրորդ՝ այս բարդությունները ավելի իմաստ են արտահայտում, քան տրված է նրանց բաղադրիչների միջոցով. հացթուփ = նա, որ հաց է թխում, գրասեղան = սեղան, որի վրա գիր են անում, օրենսգետ = նա, որ գիտի օրենքները:

Եթե այս բոլորին ավելացնենք նաև այն, որ իսկական բար-

¹ Այստեղ կանգ չեմ առնում հնչյունափոխության և հոգակապի վրա, որոնք առավել մթափնում են իսկական բարդության բաղադրիչների ինքնուրույնությունը — այդ մասին կխոսենք քիչ հետո:

² Դրությունը ոչնչով չի փոխվի, եթե ովևէ բառի մեջ ավելի բաղադրիչը համարենք ո՛չ թե ենթակա, ա՛յլ ստորոգելիական վերագիր, որ ավելի ճիշտ է:

դուրսն ենք բերում, որպես կանոն, կազմվում են արմատներից կամ իբրև արմատ գիտակցվող բառաձևերից, մինչդեռ անխակական բարդությունները բաղադրվում են անկախ կամ շարահյուսորեն իրար հետ կապված բառերից, և հիշենք, որ արմատի գիտակցումը շատ ավելի բարձր վերացություն է, քան առանձին բառի գիտակցումը, այն ժամանակ մեզ համար պարզ կլինի, որ իսկական բարդությունը պատմականորեն անպայման պիտի հաջորդեր անխակական (հարադրական և կցական) բարդություններին՝ հանդիսանալով բառակազմության ավելի բարձր փուլ:

Մեր այս տեսության ճշտությունը առավել հաստատվում է նրանով, որ իսկական բարդության տեխնիկայի մեջ նշանակալից դեր է խաղում հոդակապը (հայերենում՝ ա, ուսերենում՝ օ, հունա-լատինական խմբի լեզուներում՝ օ), որը կարող էր ստեղծվել միայն անխակական (հատկապես կցական) բարդության ստորձանի առկայության դեպքում: Եվ իրոք, հոդակապի ծագումը անխզելիորեն կապված է կցական բարդության հետ: Ինչպես ապացուցել է պրոֆ. Մ. Աբեղյանը¹, մեր ա հոդակապը եղել է հայերեն մի շարք բառերի արմատական վերջնահնչյունը (ինչպես այժմ տղա, երեխա և այլ բառերի մեջ) և կցական բարդությունների մեջ դեռևս գիտակցվել է ոչ թե իբրև հոդակապ, այլ իբրև արմատական հնչյուն, ինչպես եթե ասենք՝ տղամարդ, երեխամայր. ժամանակի ընթացքում այդ ա վերջնահնչյունը բնական զարգացման հետևանքով դուրս է ընկել համապատասխան առանձին բառերից և այդ բառերը սկսել են գործածվել առանց վերջին ա ձայնավորի, ինչպես եթե երեխա բառի ա-ն դուրս ընկնի և բառը դառնա «երեխ»²: Այսպիսով, առանձին բառը գործածվել է առանց ա-ի, իսկ նրանից կազմված կցական բարդությունները պահպանել են այդ ա-ն, որ և սկսել է գիտակցվել իբրև երկու արմատ միացնող անհրաժեշտ տարր: Այդ անալոգիայով հետագայում նոր բարդությունների մեջ էլ օգտագործել են այդ ա-ն, որ և վերջիվերջո վերածվել է հոդակապի: Որ անալոգիան (նմանակությունը) մեծ ուժ է լեզվի մեջ, կարող ենք համոզվել մի երկու օրինակով. գրաբարից աշխարհաբարին անցած օրենսդիր, օրենսգետ բառերի նմանակությամբ, որոնց մեջ ա-ն իբրև հոդ-

¹ Պրոֆ. Դ. ր. Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1931 թ. Երևան, էջք 192—193:

² Հիշեցեք, որ այս ձևով ընկել են մեր բաղաձայնի բառերի վերջին ձայնափոխները, ֆինլանդ. տեղ(ի), հյուսիս(ի), տղա(ի), ծառա(ի) և այլն:

նակի հայցականի նշան անհրաժեշտություն է եղել, նոր ժամանակներում կազմվել է օրենսգիրք բառը, որի մեջ ա-ն ոչ մի արդարացում չունի, բացի նախորդներին նմանվելուց. դափնեպսակ, առեկան բառերի օրինակով, որոնց մեջ ե-ն իբրև դափնի ու տարի բառերի ի վերջնահնչյունի և ա հոդակապի հնչյունափոխության արգասիք (ի + ա > յա > ե), անհրաժեշտություն է, նոր կազմվել են ծաղկեպսակ, օրեկան և մի շարք այլ բառեր, որտեղ պետք է լիներ միայն ա (ծաղկապսակ, օրական և այլն), իսկ ե-ն արդարանում է միայն նմանակության օրենքով. ահա վերջապես և մեկ ծիծաղելի օրինակ. փոխառյալ մի շարք բառերի անալոգիայով, որոնց մեջ պահպանված է եվրոպական լեզուների օ (ո) հոդակապը (հիդրոպլան, էլեկտրոտեխնիկ, ռադիոֆիկացիա և այլն) «Սովետական Հայաստան» թերթը գործածել էր ջերմեկենտրոն՝ հայերեն բառը, որ միանգամայն անհեթեթ ստեղծագործություն է և կարելի է բացատրել միայն անալոգիայով:

Անալոգիայի կամ նմանակության այս օրենքի ուժով էլ բացատրվում է մեր ա հոդակապի առաջ գալը: Նախապես, ինչպես ասացինք, ա ձայնավորով վերջացող մեկ կամ մի քանի բառից կազմված են եղել կցական տիպի մի քանի բարդություններ, օրինակ մեծա բառից մեծաքիթ, մեծաբերան, մեծասիրտ, որոնց մեջ ա-ն դեռևս եղել է մեծա արմատի վերջին ձայնավորը և չի գիտակցվել իբրև հոդակապ: Այդ բառերը, կցական բարդության օրենքով, նշանակել են մեծ քիթ, մեծ բերան, մեծ սիրտ և ոչ թե մեծ քիթ ունեցող, մեծ բերան ունեցող, մեծ սիրտ ունեցող: Ժամանակի ընթացքում նախկին մեծա (=մեծ) բառի ա ձայնավորը ընկել է, և բառը դարձել է մեծ, ուստի մեծ քիթ, մեծ բերան կամ մեծ սիրտ արտահայտելու համար գործածվել են այլևս ո՛չ թե մեծա ֆիք, մեծա բերան, մեծա սիրտ, ա՛յլ մեծ ֆիք, մեծ բերան, մեծ սիրտ բառերը, իբրև որոշիչ-որոշյալի կապակցություններ: Պարզ է, որ հին մեծաքիթ, մեծաբերան, մեծասիրտ բարդությունները այլևս չեն գիտակցվել իբրև որոշիչ-որոշյալի կապակցություններից առաջացած կցական բարդություններ, քանի որ այլևս չէին կարող բաժանվել երկու բաղադրիչ բառերի, իսկ եթե բաժանվեին՝ անբացատրելի կմնար նրանց մեջտեղի ա-ն (մեծ-աքիթ, մեծ-աբերան, մեծ-ասիրտ), հետևաբար նրանք էլ ստացել են նոր իմաստավորում, այսինքն՝ նշանակել են՝ նա, որ ունի

մեծ քիթ, մեծ բերան, մեծ սիրտ՝ արտահայտելով ավելի իմաստներ, քան ունեն նրանց բաղադրիչները:

Այսպիսով, նախնական վերլուծական (անալիտիկ) մտածողությամբ պայմանավորված պարզագույն հարադրական բարդություններից՝ հարադրություններից, համեմատաբար բարդ կցական բարդությունների միջոցով, բառակազմության տեխնիկան անցել է շատ ավելի բարձր ու վերացական՝ համադրական (սինթետիկ) մտածողությամբ պայմանավորված իսկական բարդություններին, որոնց բաղադրիչները արդեն միաձուլված են և իրար չմիացված վիճակում տալիս են այլ որակ, քան իրենք ունեն առանձին-առանձին, և եթե կցական բարդությունները կարելի է համարել ֆիզիկական միացություններ, ապա իսկական բարդությունները պետք է համարվեն ֆիլիական միացություններ:

Դ. Ա ծ ա ն ց ու մ ը պետք է համարել բառակազմության շատ ավելի բարդ աստիճանը և այդ հետևյալ պատճառներով.

Նախ՝ ածանցները, ինչպես պարզվել է ստուգաբանական տվյալներով, բարդ բառերի երբեմնի բաղադրիչներ են՝ նախկին արմատներ, որ հնչյունափոխվելով կամ առանց հնչյունափոխվելու այժմ այլևս չեն գիտակցվում իբրև անկախ արմատներ. օրինակ՝ սայլորդ, հանապարհորդ, միջատ, փայտատ, խորանարդ, գմբեքարդ և այլն կազմված են եղել սայլ, ճանապարհ + որդ = որդի բառերից (հմմտ. օրիորդ = օրի = իշխանի + որդի), մեջ (=մեջք), փայտ + հատ (=հատել կտրել) բառերից, խորան, գմբեթ + արդ (=ձև, գեղեցկություն) բառերից: Ճիշտ նույն ձևով, և նույնիսկ առանց հնչյունափոխության, մեր աչքի առաջ գործ արմատը վերածվում է իշ, ող իմաստ ունեցող ածանցի. այսպես, եթե կտավագործ բառը դեռ հասկանում ենք իբրև կտավ գործող, իսկ ձեռագործ՝ ձեռքի գործ, ձեռքով գործված, ապա հանգագործ, լեռնագործ, մետաղագործ, էլեատորագործ, ավտոգեմագործ և մի շարք այլ բառերի մեջ գործ ձևովը այլևս դադարել է բառ կամ արմատ գիտակցվելուց և պարզապես հավասար է ող, իշ ածանցներին (ռուսերեն ник, чик, ադրբեջաներեն чя) և հավասար է երկաթուղային (железнодорожник), ծովային (моряк), ճակատային (фронтвик) բառերի ային ածանցին:

Երկրորդ՝ եթե բառի բաղադրիչները կցական բարդության մեջ պահպանում էին իրենց թե՛ նյութական և թե՛ ձևական իմաստը (օրինակ՝ հորեղբայր, տանտե՛ր բառերի առաջին մասերը սեռական հոլովով հատկացուցիչներ են և նշանակում են տուն և հայր,

ճերկորոդ մասերը ուղղական հոլովով հատկացյալներ են և նշանակում են եղբայր և տեր), իսկ իսկական բարդությունների մեջ կորցնելով հանդերձ իրենց ձևական իմաստը՝ այնուամենայնիվ պահպանում էին նյութական իմաստները (օրինակ՝ հեռատես, ֆարաձեն, ջրկիր բառերի մեջ հասկանում ենք հեռուն տեսնելու, ֆարով շինելու, ջուր կրելու նյութական իմաստները, բայց չենք վարող որոշել, թե ի՞նչ խոսքի մաս են, ի՞նչ թիվ, հոլով, ժամանակ, հղանակ, դեմք ունեն Վ հեռ, Վ տես, Վ ֆար, Վ շեն, Վ ջրը և Վ կիր արմատները), ապա ածանցման մեջ նախկին արմատները արդեն զրկվում են իրենց նյութական իմաստից և պահպանում միայն ձևական իմաստները, որոնց ըմբռնումը շատ ավելի բարձր վերացություն է, քան նույնիսկ իսկական բարդությունների համար էր պահանջվում¹։ Քանի որ զուտ ձևական (քերականական) իմաստի վերացությունն ու առանձնացումը ավելի բարդ ու բարձր վերացություն է, բնականաբար նրան պիտի նախորդեր բառակազմության համեմատաբար ցած տեխնիկա՝ ավելի պարզ և ու մատչելի վերացությամբ, իսկ դա իսկական բարդությունն է։ Եվ իրոք, իսկական բարդության ժամանակ մարդիկ արդեն սովորեցին բառի մեջ տարբերել նյութական և ձևական իմաստները, վերանալով ձևական իմաստից, անտեսելով, ասենք, հզակի-հոգնակիի, ներկա-անցյալի, բայ-գոյական-ածականի ձևական (քերականական) իմաստները՝ պահպանել միայն նյութական իմաստը, որ համեմատաբար ավելի մատչելի է, օրինակ՝ հեռուստյան, Խեսնելու, ֆառի, կրելու և այլ իմաստները։ Մեկ որ մարդկային բանականությունը կարողացավ տարբերել, իրարից զատել բառի նյութական ու ձևական իմաստները և օգտագործել դրանցից մեկը (նյութականը) առանց մյուսի, այնուհետև միայն մեկ քայլ էր մնում մինչև այն աստիճանը, երբ հնարավոր կլիներ օգտագործել դրանցից մյուսն էլ (ձևական իմաստը) առանց նյութականի, իսկ այդ արդեն նշանակում էր անցնել մասնիկավորման կամ ածանցման (աֆիկսացիայի), այսինքն՝ բառակազմության շատ ավելի բարձր աստիճանին։

Սկսելով նախնական սակավաթիվ բառ-արմատներից կամ արմատական բառերից՝ մարդկությունը աստիճանաբար հարստաց-

¹ Եվ պատահական չէ, որ նույնիսկ մինչև վերջին ժամանակներս էլ հայ և օտարազգի շատ լեզվաբաններ ու քերականներ ածանցը կոչում էին «անիմաստ մասնիկ, որ զրկելով բառի վրա՝ փոխում է նրա իմաստը»։

րել է յուր բառապաշարը արդեն ունեցած նյութի հետագա ձեռ-
փոխությամբ ու բազմազանացմամբ, արմատաստեղծումից կրրկ-
նաւորների միջոցով անցել անիսկական և ապա իսկական բա-
ղության տեխնիկային, իսկ հետագայում էլ արմատներից ածանց-
ներ ստեղծելով՝ հասել բառակազմության տեխնիկայի այնպիսի
կատարելության, երբ այլևս ավելորդ է դարձել թե՛ արմատա-
ստեղծումը և թե՛ ածանցաստեղծումը:

Այսպիսով, աստիճան առ աստիճան մենք հետեցինք բա-
ռակազմության տեխնիկայի զարգացմանը՝ նշելով նրա հաջոր-
դական փուլերը, որոնց արտահայտությունները այնքան պարզ ու
տիպիկ օրինակներով առկա են մեր հին ու միշտ նորոգվող
լեզվի մեջ:

§ 39. ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆՆՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ.— Իբր-
անհիշելի ժամանակներից մինչև մեր օրերը հասած լեզու՝ հայե-
րենը ունի բազաղրությունների այն բոլոր տեսակները, որ մենք
քննեցինք վերը: Դեռ ավելին. մեր լեզվի մեջ կարող ենք գտնել
բառաբաղադրության նույնիսկ այնպիսի օրինակներ, որոնք ծա-
նոթ չեն նրա սիստեմի որևէ այլ լեզվի: Այսպես, օրինակ, հայերենի
մեջ կա Ամերիկայի ընդոծին ժողովուրդների բազմահամադրական
(ինկորպորատիվ) լեզուներին հատուկ համադրական բառ-նախա-
դասություն նմուշ, որ է «եսիմ» ժողովրդական բառը, սա ծագել է
անշուշտ ես ինչ իմանամ կամ ես ինչ գիտեմ նախադասության ես
ենթակայից, ուղիղ խնդրի ի (ինչ) և ստորոգյալի մ (գիտեմ կամ
իմանամ) բեկորների գումարից: Բազմահամադրական ուրիշ բա-
ռի օրինակ ինձ հայտնի չէ հայերենում, եթե նկատի չունենանք
բանավոր խոսքի մեջ գործածվող մի քանի ողջույնի բառեր, ինչ-
պես «բա՛սս» — բարև ձեզ, «բարիգուն» — բարի իրիգուն՝ բարի
երեկո:

Հայերենի մեջ կա նրա սիստեմի լեզուներին միանգամայն
անծանոթ բառակազմական մի այլ օրինակ էլ, ինչպես Վ կտր
արմատի միջոցով տարբեր ձայնավորներով իմաստային տարբե-
րություններ դրսևորելը. այսպես, այդ Վ կտր արմատից ունենք՝
կատար, կատարել, կտոր, կտոր, կտորել, կտոր, կտորել,
կտուր (շնչակտուր), այլև՝ բայածանցներով կտուրատել, կտրա-
տել, կտրտել, կտրտել): Պարզ է, որ այս բառերի մեջ ա, օ, ու
ձայնավորները բառակազմական դեր են խաղում, ածանցի արժեք
ունեն, ինչպես ձայնավորները սեմական լեզուների մեջ, օրինակ

արաբերենում, որի արմատները բաղկացած են երեքական բաղաձայնից և իմաստավորվում են ձայնավորների միջոցով¹, ասենք՝ արաբերեն *Վիթթե* = հայ. *Վզրր*, *Բիթաբ* = գիր, *Բաթիբ* = զրոզ, զրազետ և այլն, որտեղ *ի-ա* և *ա-ի* միջածանցներով կազմվում են տարբեր բառեր:

Սակայն վերը բերված բոլոր օրինակները հայերենի համար տիպական չեն, ավելին՝ բացառություն են, ուստի և չենք կարող ասել, թե մեր լեզվի մեջ կա բազմահամադրությունամբ կամ միջածանցներով բառեր կազմելու տեխնիկան:

Շատ ավելի հարուստ օրինակներ ունենք նախնական հնչյունափոխական բառաստեղծությունից, որի մասին խոսել ենք իր տեղում բերելով՝ ճյուղ-շյուղ-ծյուղ-ձյուղ-ծեղ-շուղ-շեղ, բուռ-կուռ-ճուռ և այլ օրինակները. այստեղ կարող ենք ավելացնել ոգի-շոգի հոգի, լույց-լույս, ծածան-սասան-տատան և ուրիշ շատ օրինակներ, սակայն չենք կարող պնդել, թե այն նախնական բառաստեղծական տեխնիկան, երբ արմատի հնչյունափոխությամբ ստեղծվում էին նոր արմատներ կամ բառեր, այսօր կենդանի է հայոց լեզվի մեջ. ո՛չ: Դրանք բոլորը պատահական վերապրուկներ են և բնավ էլ բնորոշ չեն մեր լեզվի այսօրվա վիճակի համար:

Հայոց լեզուն այսօր գիտե բառակազմության միայն հետևյալ տեսակները՝ ա) բարդություն, բ) հալալում, գ) ածանցում:

§ 40. ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ.— Բարդություն կամ բարդ բառ կոչվում են այն բառերը, որ կազմված են մեկից ավելի բառերի կամ հիմնական ձևությունների բաղադրությունից: Քանի որ բարդ բառ կարող է կազմվել և՛ բառերի, և՛ հիմնական ձևությունների (արմատների) բարդությունից, հետևաբար նա էլ իր ներսում ստորաբաժանվում է երկու ենթատեսակի՝ ա) անխակական և իսկական բարդությունների:

I. Անխակական բարդությունը կազմվում է իրար հետ շարահյուսորեն կապված բառերի բաղադրությունից, և նայած այն բանին, թե նրա բաղադրիչները, որ շարահյուսորեն իրար հետ կապված են, որքանով են պահպանել իրենց բառական անկախությունը

¹ Այս ձայնավոր ածանցները, որ մտնում են արմատի բաղաձայնների մեջ, կոչվում են միջածանց. հայերենը միջածանց չունի և բայական (կրավորական, բազմապատկ. և այլ) ածանցները սխալ կերպով են կրել այդ անունը:

կամ որքանով են զրկվել նրանից ու համեմատաբար սերտորեն միացել իրենց լրացյալին՝ անխսկական բարդություններ լինում են կրկնավոր, հարադրական, բաղիյուսական և կցական:

Սրանցից առաջին երեքը՝ կրկնավոր, հարադրական ու բաղ-հյուսական բարդությունները, վերջինից՝ կցական բարդությունից, տարբերվում են նրանով, որ մինչդեռ սրա մեջ բաղադրիչները կորցնում են իրենց բառական ինքնուրույնությունը, այդ թվում նաև շեշտը, առաջինների մեջ, ընդհակառակը, բառական այդ ինքնուրույնությունը (և շեշտը) պահպանվում է: Այսպես, մինչդեռ մեկմեկու, վերլուծել, նիստուկաց կցական բարդությունների մեջ մեկ, վեր և նիստ բառերը բացարձակապես հրաժարվել են իրենց բառական անկախությունից (և շեշտից), մեկ մեկ, վեր լուծել, նիստ ու կաց կրկնավոր, հարադրական ու բաղհյուսական բառերի մեջ մեկ, վեր և նիստ բառերը պահպանում են իրենց բառական անկախությունը (և շեշտը): Կցական բարդությունը ուրեմն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կրկնավոր, հարադրական և կամ բաղհյուսական բարդությունների միաձուլում: Այժմ հերթականությամբ քննենք անխսկական բարդությունների այս չորս տեսակների արտահայտությունը հայերենում:

Կրկնավորները, ինչպես արդեն ասել ենք, հարադրության ամենանախնական տեսակն են, երբ միևնույն բառի կամ բառարմատի կրկնությամբ կազմվում է նոր բառ կամ իմաստային երանգ տրվում բառին: Հայերենի մեջ կրկնավորներ կազմվում են համարյա բոլոր խոսքի մասերից, ըստ որում կրկնավորները իբրև հնագույն ձև շատ ավելի հատկանշական են բարբառների, քան թե գրական լեզվի համար: Այդ պատճառով էլ նրանց բացակայությունը կամ սակավությունը անկենդան է դարձնում գրական լեզուն և ընդհակառակն՝ նրանց առկայությունը կենդանություն է տալիս գրական լեզվին:

Գոյականների կրկնությամբ կազմվում են բազմակի իմաստ արտահայտող ածականներ (և պահանջում են հոգնակի որոշյալ), Լրբեմն էլ՝ մակբայներ, ինչպես, օրինակ՝ գույն գույն ծաղիկներ, տեսակ տեսակ գրքեր, խումբ խումբ մարդիկ (ածականներ), տեղ տեղ ծաղկել է, դասաբան դասաբան քննեցինք, խումբ խումբ արձակեցինք (մակբայներ): Արմատի կրկնությամբ, բայց առ նախորդով, ինչպես և առաջին արմատի հոլովված ձևով կազմված բարդությունները, ինչպես, օրինակ՝ գունդ առ գունդ, ժամ առ ժամ, տնե տուն, ֆաղափից ֆաղափ և այլն ո՛չ թե կրկնավոր, ա՛յլ հա-

բարդական բարդություն են, ուստի և նրանց մասին կխոսենք համապատասխան տեղում:

Ածականների կրկնությամբ նույնպես կազմվում են բազմակի ածականներ և սաստկական մակբայներ. այսպիսի ածականներն էլ սովորաբար գործածվում են հոգնակի գոյականների հետ, օրինակ՝ մեծ մեծ տներ, լավ լավ հույսեր, սև սև հոնքեր (ածականներ), քիչ քիչ բացվեց, խելոք խելոք խոսեց, հիվանդ հիվանդ գնաց (մակբայներ):

Թվականների կրկնությամբ կազմվում են բազմակի ու բաշխական իմաստ ունեցող թվականներ, ինչպես նաև մակբայներ, օրինակ՝ նրանք ստացան մեկ մեկ գիրք, հինգ հինգ օրինակից, եկան հարյուր հարյուր (թվականներ), մեկ մեկ (=երբեմն) մոռանում եմ (մակբայ):

Գերադնունների տարբեր տեսակներից ևս կազմվում են կրկնաձորներ, որոնք արտահայտում են բազմակի իմաստ կամ իմաստի որոշ երանգ, օրինակ՝ ինչ ինչ մարդիկ, իրեն իրեն խոսել, քանի քանի անգամ, այս այս դեպքում և այլն:

Բայերը կրկնավոր են լինում այն դեպքում, երբ բայի հարադիրը կրկնվում է, իսկ բուն բայը, որ սովորաբար վերացական է լինում, մնում է առանց կրկնվելու, այսպես՝ քավալ քավալ լինել, գլուր գլուր գալ, վեր վեր թռչել, բզիկ բզիկ անել և այլն: Բուն բայարմատից կազմված կրկնավորներ չունենք, բայց այդպիսի կրկնավորներից առաջացած կցական բարդություններ անշափ շատ ունենք (գոռգոռալ, շողշողալ, ջախջախել և այլն), որոնց մասին կխոսենք իր տեղում:

Մակբայներից կազմված կրկնավորներն էլ անսովոր չեն հայերենի համար, այսպես՝ ունենք երբեմն երբեմն, ստեպ ստեպ, մերթ մերթ և այլն: Պետք է նկատել, որ մակբայակերտ ածանցներով կազմված մակբայներից կրկնավոր սովորաբար չի լինում, ասենք՝ մեծապես մեծապես, ազնվորեն ազնվորեն, ընկերաբար ընկերաբար:

Կապերից (իսկական կապերից), շաղկապներից և ձայնարկություններից կրկնավորներ բնականաբար չեն լինում:

Հարադրական բարդությունները պարզագույն բարդության տեսակն են, երբ երկու կամ ավել բառեր միասին առնված, բայց, առանց միաձուլվելու, արտահայտում են մեկ բառի իմաստ, ըստ որում, բաղադրիչ կիսանկախ բառերը մեծ մասամբ համարյա լրիվ կերպով պահպանում են իրենց իմաստը, հաճախ սակայն

իսպառ զրկվում են նրանից: Այսպես՝ օր ըստ օրե, գյուղե գյուղ հարադրությունների մեջ օր և գյուղ բառերը պահպանում են իրենց իմաստները, մինչդեռ՝ երես տալ, աչքը մտնել հարադրությունների մեջ երես, աչք, տալ և մտնել բառերը այլևս երես, աչք, տալ և մտնել չեն նշանակում:

Իբրև հարադրություն հայերենում կարող են հանդես գալ ամեն տեսակի բառակապակցություններ՝ կազմված և՛ լրացում լրացյալից, և՛ համադաս անդամներից, և՛ նույնիսկ միևնույն բառի կրկնությունից. պար գալ, եփ տալ, աչքը մտնել, խելքի տոպրակ բառերը կազմված են լրացում-լրացյալից, զիջեք ցերեկ, ճիստ ու կաց, վրան գլուխը, նստել վեր կենալ կազմված են համադաս բառերից, իսկ օր ըստ օրե, մեկ առ մեկ, գյուղե գյուղ կազմված են միևնույն բառերի կրկնությամբ:

Հարադրական բարդությունների մի զգալի մասը այլաբանական, այլաբերական և փոխաբերական իմաստ է ստացել և վերածվել յուրահատուկ անթարգմանելի դարձվածի՝ (իդիոմի): Հայոց լեզուն առանձնապես հարուստ է դարձվածներով (իդիոմներով), որոնք, մանավանդ մարդու մարմնի անդամների անուններից կազմվածները, շատ և շատ տարածված են ժողովրդական լեզվի մեջ. այսպես են՝ գլուխ, ձեռք, աչք, մատ, սիրտ, երես և այլ բառերից կազմված դարձվածները, որոնք հարյուրներով տարածված՝ կենդանացնում են մեր լեզուն, թեև զրական լեզվի մեջ մեծ տեղ չունեն: Ահա դրանցից մի քանիսը. գլուխ տալ, գլխի ընկնել, գլուխ բերել, գլուխը կոտցնել, գլխից հանել, ձեռք բերել, ձեռք զարկել, ձեռք տալ, ձեռք ընկնել, ձեռքից բաց բողբոջել, աչքը մտնել, աչքով տալ, աչքից ընկնել, աչքիս վրա, աչքը ծակ, մատ մատի չխփել, սիրտ տալ, սիրտ առնել, սիրտը առնել, սիրտ անել, սրտով մարդ, սրտովը լինել, երես տալ, երես առնել, երեսից ընկնել, երեսովը տալ և այլն, և այլն:

Ինչպես արդեն նկատվում է բերած օրինակներից, հարադրությունների մեծագույն մասը բայական է. և իրոք, հայերենում հարադրական բայերը անշափ շատ են և կազմված են բազմադրիչների ամենաբազմազան հարաբերությամբ:

1. Հարադրական բայ կազմվում է երկու անկախ բայից, որոնցից յուրաքանչյուրը առանձին խոնարհվում է, օրինակ՝ գնալ գալ — գնաց եկավ, վեր կենալ գնալ — վեր կաց գնացի, թողչել գնալ — թռավ գնաց, մեռնել գնալ — մեռավ գնաց, գալ հասնել — եկավ հասավ և այլն: Այսպիսի բայերի միջև ստորադաս

դնելը կամ, բանավոր խոսքի մեջ՝ դադար պահպանելը քանդում է նրանց հարադրությունը և նրանց վերածում անկախ բայերի:

2. Հարադրական բայ է կազմվում նաև ամեն մի ներգործական բայից և տալ բայից, որը այս դեպքում գործածվում է դարձնել, անել տալ իմաստով և ստեղծում է պատճառական բայեր, օրինակ՝ բերել տալ, գրել տալ, տանել տալ¹, խմել տալ, ծեծել տալ, խաբել տալ և այլն:

Այս տիպի հարադրական բայերը նախորդներից տարբերվում են նրանով, որ սրանց մեջ խոնարհվում է միայն տալ բայը, իսկ նրա հարադիր բայը մնում է անփոփոխ. բերել տվեց, բերել է տվել, ծեծել է տալիս, գրել տուր, խմել տուր և այլն:

3. Հարադրական բայեր կազմվում են նաև անել ու լինել բայերով ու որևէ հարադրով, ըստ որում այս դեպքում անել ու լինել բայերը այլևս չեն նշանակում իրոք անել ու լինել, այլ իրենց հարադրի հետ միասին նշանակում են մի որևէ բայական իմաստ, օրինակ՝ միտք անել (մտածել), դարգ անել (հոգս ունենալ, վրշտանալ), խելք անել (կռահել), լաց լինել (լալ), քուլ լինել (քնել) և այլն:

4. Սակայն հարադրական բայերի մեծագույն մասը կազմված է շարժում ցույց տվող բայերից և տեղ ցույց տվող որևէ բառից: Այսպիսի հարադրական բայերը, ինչպես նկատել է պրոֆ. Աբեղյանը, — «համապատասխան են օտար լեզուների նախաբայերով կազմված կամ նախդրավոր բայերին»² և ուրեմն գոնե մասամբ լրացնում են այն պակասը, որ ունի մեր լեզուն ռուսերենի, վրացերենի և ուրիշ լեզուների համեմատությամբ: Այսպես, ռուսերենում ХОДИТЬ (գնալ), բայից ЗА, В, ОТ և այլ նախածանցներով կազմվում են ЗАХОДИТ, ВХОДИТ, ОТХОДИТ բայերը, որպիսիները մենք կարող ենք թարգմանել միայն հարադրական բայերով՝ ներս է գնում, դուրս է գնում, դեմ է գնում և այլն:

Այսպիսի հարադրական բայեր կազմվում են մեծ մասամբ գնալ, գալ, բերել, տանել, փաշել, ձգել, առնել, ընկնել, վազել, դնել, կենալ, ելնել, մտնել, տալ բայերից և առաջ, դեմ, դես, դուրս, ետ, հետ, մեջ, մոտ, ներս, վայր, վեր, վրա տեղի իմաստ

¹ Տանել տալ նշանակում է ստիպել, որ մեկը տանի, սրանից տարբերվում է անձով տալ՝ տարվել բայը:

² Պրոֆ. Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 172:

արտահայտող հարադիրներից, ինչպես, օրինակ՝ դեն ձգել, դեն նետել, դեն քաշել, դեն քաշել, դուրս գալ, դուրս բերել, դուրս ընկնել, ետ դառնալ, ետ գնալ, հետ բերել, հետ գնալ, մեջ քցել, մեջ մտնել, մեջ տալ, ներս բերել, ներս տանել, ներս գալ, ներս վազել, վայր ընկնել, վայր իջնել, վայր բերել, վեր ելնել, վեր գնալ, վեր տալ, վրա վազել, վրա բերել, վրա տալ և այլն:

Պետք էր սպասել, որ նման բայեր ունենալինք նաև շուրջ հարադրով, սակայն այս դեպքում օգտագործվում է ժողովրդական շուտ հարադիրը և հետևաբար ունենք ոչ թե շուրջ գալ, շուրջ տալ, շուրջ անցնել և այլն, այլ շուտ գալ, շուտ տալ, շուտ անցնել և այլն: Ասպիսով, շուրջ հարադրով հարադրական բայեր չունենք: Ե՛իշտ է, հայերենում կան շուրջը պտտել, շուրջը ման գալ, շուրջը նստել և այլն, բայց սրանք արդեն ոչ թե հարադրական բայեր են, այլ պարզապես շարահյուսական կապակցությունների (պարագա և բայ), ինչպես և դեմն առնել, դեմս կանգնել, դեմք նստել, տեղը գալ, տակն ընկնել, հետը գնալ, հետը տանել և այլն: Սրանց մեջ, ինչպես տեսնում ենք, շուրջը, դեմք, տեղը հոգ են ստանում, մինչդեռ հարադրական բայերի հարադիրը ո՛չ հոգ պետք է ստանա (մանավանդ ստացական) և ո՛չ էլ հոլովվի:

Հարադրական բարդության մի տեսակն է բաղհյուսական հարադրությունը, որը սովորական հարադրություններից տարբերվում է այն բանով, որ հարադրվող տարրերը անպայման իրար նկատմամբ համազոր են ու համադաս (և ոչ թե լրացում լրացյալ), այլև՝ շաղկապվում են ու կամ և շաղկապով:

Իմաստային տեսակետից պետք է նկատել, որ մինչդեռ բաղհյուսական հարադրությունների մի մասը, չփոխելով բաղադրիչների իմաստը՝ միայն ավելի մեծ ուժ, սաստկություն է տալիս նրան, ինչպես, օրինակ՝ ան ու դռդ, ցիւ ու ցան, հալ ու մաշ, լուռ ու մունջ և այլն, մյուս մասը, ընդհակառակը, վերառած ձևով է ընդգրկում յուր բաղադրիչների իմաստը և արտահայտում է ընդհանրացնող կամ հավաքական իմաստ, մեկ բառի իմաստ, օրինակ՝ օր ու գիշեր (=ամբողջ օր), անց ու դարձ (=երթևեկություն, շրջագայություն), մարդ ու կիճ (=ամուսիններ), առ և տուր (=վաճառումն, առևտուր), նիստ ու կաց (=կենցաղ, սովորություն) և այլն:

Բոլոր տեսակի հարադրությունները, այդ թվում և հարադրական բայերը, հոլովվելու դեպքում ևս դիտվում են իբրև մեկ բառ, ևստի և հոլովվում են նրանց վերջին բաղադրիչները, իսկ սկզբի

Հարադիրները, ինչպես ասել ենք, մնում են անհող ու անհողով: Պետք է նկատել, սակայն, որ որոշ դեպքերում, երբ մասնավանդ Հարադիրները անձի անուն են, հնարավոր է նաև առաջին բաղադրիչի (Հարադրի) հոլովումը երկրորդի հետ միասին, բայց այս դեպքում էլ առաջին բաղադրիչը ընդունում է միայն սեռական հոլով և այդպես ընկերակցում իր կից Հարադրին վերջինիս բոլոր հոլովների մեջ: Ահա տարբեր տեսակի Հարադրությունների հոլովման պատկերը.

Ուղղ. գնալ գալ(ը)	ձեռք մեկնել(ը)	տուն տեղ(ը)
Սեռ. գնալ գալու	ձեռք մեկնելու	տուն տեղի
Տրակ. գնալ գալու(ն)	ձեռք մեկնելու(ն)	տուն տեղի(ն)
Հայց. գնալ գալ(ը)	ձեռք մեկնել(ը)	տուն տեղ(ը)
Բաց. գնալ գալուց	ձեռք մեկնելուց	տուն տեղից
Գործ. գնալ գալով	ձեռք մեկնելով	տուն տեղով
Ներգ. գնալ գալում	ձեռք մեկնելում	(տուն տեղում)

Ուղղ. ուսուցիչ աշակերտ(ը)	քույր ու եղբայր(ը)
Սեռ. ուսուցիչ աշակերտի	քույր ու եղբոր
Տր. ուսուցիչ աշակերտի(ն)	քույր ու եղբոր(ը)
Հայց. ուսուցիչ աշակերտ(ին)	քույր ու եղբոր(ը)
	քույր ու եղբայր

Բաց. ուսուցիչ աշակերտից	քույր ու եղբորից
Գործ. ուսուցիչ աշակերտով	քույր ու եղբորով

Ուղղ. հայր ու որդի(ն)	տուն ու տեղ(ը)
Սեռ. հոր ու որդու	տուն ու տեղի
Տրակ. հոր ու որդու(ն)	տուն ու տեղի(ն)
Հայց. հոր ու որդու(ն)	տուն ու տեղ(ը)
Հայր ու որդի(ն)	

Բաց. հոր ու որդուց	տուն ու տեղից
Գործ. հոր ու որդով	տուն ու տեղով
Ներգ. (չունի)	տուն ու տեղում

Կցական բարդությունները, ինչպես արդեն պարզել ենք, որպես կանոն, առաջ են եկել Հարադրական բարդություններից՝ սրանց համեմատաբար ազատ բաղադրիչների միացումով և անկախ շեշտի կորուստով: Կցական բարդությունները և՛ գրվում, և՛ արտասանվում են իբրև մեկ բառ:

կցական բարդություններ կարող են առաջանալ և՛ կրկնավորներից, և՛ պարզ հարադրություններից, և՛ բաղճյուռական հարադրություններից: Քննենք դրանցից յուրաքանչյուրը առանձին:

Ա. Կրկնավորներից կցական բարդություններ ունենք թե՛ բայական և թե՛ անվանական գործածությամբ, ինչպես՝ բեկբեկ — բեկբեկուն, գեղգեղ — գեղգեղալ, պեսպես — պեսպիսություն, մեկմեկու, պուտպուտ — պուտպուտիկ, բարբառ (բառ + բառ) — բարբառել, դողդողալ, շողշողալ, խլխլել և այլն:

Կրկնավորներից առաջ եկած կամ կրկնավորներով կազմվող կցական բարդությունների մեջ կատարվում են և՛ սովորական, և՛ անսովոր հնչյունափոխության երևույթներ. որոնք հաճախ անհանաչելիության չափ փոխում են կրկնվող արմատներից մեկը: Այստեղ հանդես են դալիս ձայնավորների ու բաղաձայնների փոփոխություններ (մեծ մասամբ տարնմանության օրենքով), հրճյունների հավելում, հնչյունների կորուստ և այլն:

Ահա մի քանի օրինակներ.

ա) Ձայնավորի փոփոխություն. փայլիլել (փայլ + փայլ-ել), ջրջրով (ջուր + ջուր-ով), մարդմուրդ (մարդ + մարդ), ծակծկել (ծակ + ծակել), թափթփել (թափ + թափել) և այլն:

բ) Բաղաձայնների փոփոխություն. կսկիծ (կիծ + կիծ), թրթիռ (թիռ + թիռ), սեփսեվ (սև + սև), պարապ-սարապ (պարապ + պարապ) և այլն:

գ) Հնչյունների հավելում. ամանշաման (աման + աման), աղմաղ (աղ + աղ), առակպառակ (առակ + առակ) և այլն:

դ) Հնչյունների կորուստ. առքփառք (փառք + փառք), ալլունփալլուն (փալլուն + փալլուն), փոփոխել (փոխ + փոխել), բաբախ (բախ + բախել), հեծեծել (հեծ + հեծել), դադարել (դար + դարել) և այլն:

Բացի սրանցից, պետք է նկատի ունենալ, որ հատկապես ածականների իմաստը ուժեղացնելու նպատակով, արմատի կրկնությամբ կցական բարդություններ կազմելու ժամանակ, հաճախ առաջին բաղադրիչը միաթամանակ և՛ հնչյունափոխվում, և՛ հնչյունների ղգալի կորուստ է ունենում, որով և դառնում է անհանաչելի, այսպես կարմիրկարմիր՝ կասկարմիր, լեցունլեցուն՝ լեփլեցուն, կանաչկանաչ՝ կափկանաչ, մենակմենակ՝ միսմենակ, դատարկդատարկ՝ դափդատարկ և այլն:

Ի վերջո, չի կարելի մոռանալ այն անհամար բնաձայնական բայերը, որ կազմվում են բնություն ձայնների նմանեցվող վան-

կերի ամենաբազմազան կրկնավորներից, ինչպես բզրզալ, խբզ-
խսզալ, տզտզալ, վզվզալ, նվնվալ, ծվծվալ, գվգվալ, սվսվալ, բըշ-
բըշալ, խլխլալ, մշմշալ, վշվշալ, մոմոալ, նոնոալ, գոգոալ, դոդո-
ռալ, բլբլալ, դնդնալ, դծծալ, նրթվրթալ և այլն, ըստ որում վեր-
ջին երեքի մեջ նկատում ենք նաև բաղաձայնի փոփոխություն:
Հիշենք մի երկուսն էլ բաղաձայնի կորուստով. քխքխկալ, բխբխ-
կալ, դրխդրխկալ և այլն:

Բ. Հարադրական բարդություններից կազմված կցականները
առնալի տարածված են հայերենում և ի տարբերություն կրկնա-
վորներից կազմվածների ունեն գերազանցապես անվանական ու
շատ քիչ շարժվ՝ բայական գործածություն, օրինակ՝ գործածել
(գործածել), ակնածել (ակնածել), հոճեղբայր (հոր եղբայր),
այսօր (այս օր), քսանհինգ (քսան հինգ), երբևէ (երբ և է) և այլն:

Քանի որ, ինչպես արդեն տեսել ենք, հարադրական բարդու-
թյունները շարահյուսորեն իրար հետ կապված բառերից կազմ-
ված բաղադրություններ են, ապա ուրեմն նրանցից առաջացած
կցականներն էլ պետք է ունենան նույն բնույթը, օրինակ՝ հոր-
եղբայր = հատկացուցիչ + հատկացյալ, այսօր = որոշիչ + որոշ-
յալ, օրեօր = բազմակի պարագա և այլն:

Արդ քննենք այդպիսի կցական բարդությունների տեսակները:
Ենթակա-ստորոգյալով կցական բարդությունների լավագույն
օրինակն է էջմիածին բառը, որ մեզ մնացել է գրաբարից և կազմ-
ված է էջ (=իջալ) ստորոգյալից և միածին ենթակայից, գրաբար-
յան են նաև ովկիցե, ինչկիցե բառերը, որոնց մեջ ենթակա են
ով և ինչ դերանունները և ստորոգյալն է իցե գրաբար բայը, որ
նշանակում է լինի, ուրեմն ովկիցե, ինչկիցե = ով և լինի, ինչ և
լինի: Սրանց նման են մեր ովկէ, ինչկէ բառերը, որոնց ստո-
րոգյալը արդեն ո՛չ թե իցե է, ա՛յլ է: Այս օրինակների մեջ գրտ-
նըվող և շաղկապը միացնող իմաստ չունի, այլ գործածված է էլ
շաղկապի իմաստով, ուստի ովկէ, ինչկէ, ովկիցե, ինչկիցե նշա-
նակում են ով էլ որ լինի, ինչ էլ որ լինի, ով էլ լինի, ինչ էլ լինի:
Այս տիպի կցական բարդությունների մեջ պետք է դիտել նաև
տեքողորմյա գոյականը, որ իսկապես կազմված է ո՛չ թե ենթա-
կայից ու ստորոգյալից, ա՛յլ կոշականից ու հրամայական եղա-
նակով ստորոգյալից (տեք, ողորմյա), բայց այս դեպքում կոշա-
կանը համընկնում է ենթակային:

Որոշիչ-որոշյալով կցական բարդությունները բավական մեծ քա-
նակ են կազմում մեր լեզվի մեջ, ըստ որում իբրև որոշիչ հանդես

են գալիս և՛ ածականներ, և՛ գոյականներ, և՛ դերանուններ՝ և՛ հա՛ դրանց օրինակները. այսօր, այդտեղ, այնչափ, ինչպես, որ-պես, որչափ, կեսօր, կեսգիշեր, տղամարդ և այլն:

Հատկացուցիչ-հատկացյալով կցական բարդությունները համատարբար քիչ են. հասկանալի է, որ սրանց առաջին բաղադրիչը, իբրև հատկացուցիչ, պետք է ունենա սեռական հոլով: Ահա՛ դրանցից մի քանիսը. հորեղբայր, մորեղբայր, տանտեր, տանտիկին, արյանտեր: Գրաբարային փոխառություններ են՝ ֆեոայր, ֆեոորդի (որոնց մեջ քեռ=բրոջ), շնջրի (=ջրի շուն) և այլն):

Քերականներից ոմանք կցական բարդություն են համարում նաև հոդակապ ունեցող՝ այն իսկական բարդությունները, որոնց առաջին բաղադրիչը եզակի կամ հոգնակի սեռականի ձևով է առնված փոխանակ ուղղականի կամ արմատական ձևի, ինչպես, օրինակ՝ հորաֆույր, մորաֆույր, հորապապ, շանանան, ձեռացազիւր և այլն: Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ սրանց մեջ հոդակապը մտել է հետագայում՝ իսկական բարդությունների անալոգիայով (նմանակությամբ), այնուամենայնիվ չենք կարող համաձայնվել, թե դրանք կցական բարդություններ են, քանի որ՝ ա) հոդակապի առկայությունը արդեն իսկ նրանց դարձնում է այլևս անբաժանելի, բ) սեռական հոլովով բառաձևից ևս կազմվում են իսկական բարդություններ և նույնիսկ ածանցումներ, հետևաբար միայն սեռական հոլովի առկայությունը բավական չէ այդպիսի բարդությունը կցական համարելու համար: Պարզ է, որ, ասենք, արենատար, քրոջական, կնոջական, տանավարի, աշնանային և այլ բառերը արեն (արյան), քրոջ, կնոջ, աշնան սեռական հոլովների պատճառով չեն դառնում կցական բարդություն, մանավանդ որ դրանց մեծ մասը բարդություն էլ չէ, այլ ածանցավոր բառ:

Այստեղից հետևում է, որ ա հոդակապի առկայության, ինչպես և որևէ այլ դեպքում, երբ բարդության բաղադրիչները չեն կարող առանց դժվարության իրարից բաժանվել և անջատ գործածվել նույն իմաստով, բարդությունը ոչ թե կցական է, այլ իսկական:

Ժիշտ նույն ձևով էլ չի կարելի կցական բարդություն համարել խնդրից և խնդրառու բառից (մեծ մասամբ բայարմատից) կազմված բարդությունները, որ այնքան տարածված են մանավանդ ժողովրդական բարբառների մեջ, ինչպես, օրինակ՝ գիրկապ,

ծյունհալ, աղջիկտես և մանավանդ՝ երբ բայական արմատին ավելացած է որևէ ածանց, ինչպես իրարանցում, երեսնեծանք, նրազվառոց, միսմորթեք, արշունվիկ, բանջարբուսուկ, երգասան, շաքարկոտրիչ, ծյունհալ և այլն, որոնց առանձին բաղադրիչները երբեք չեն կարող պոկվել հաջորդ բաղադրիչից և գործածվել իբրև նրա խնդիր. այսպես, չի կարելի անջատ անջատ գրել կամ արտասանել երես սրբիչ, ճրագ վառոց, երգ ասան, շաքար կոտրիչ և այլն: Պարզ է, ուրեմն, որ այս տիպի բարդությունները, ինչպես և գրական լեզվի մեջ ստեղծված մասհանում, առաջխաղացում, մեջբերում և այլն իսկական բարդություն են, և ոչ թե կցական, ինչպես ենթադրել է պրոֆ. Աբեղյանը¹:

Կցական բարդություն կազմվում է երբեմն նաև համադաս բառերից, ըստ որում բաղադրիչներից մեկը կարող է լինել հոլովված ձևով (մեծ մասամբ գրաբարյան բացառական հոլովով), ինչպես և նրանց միջև կարող է լինել որևէ նախդիր (առ, ընդ, ի, ց)։ չի բացառվում այս երկու երևույթի միաժամանակյա առկայությունը ևս միևնույն բառի մեջ: Ահա համադաս բառերի հարադրությունից կազմված կցական բարդություններից մի քանիսը. դեմհանդիման (դեմ հանդիման), ժամառժամ (ժամ առ ժամ), փոխառփոխ (փոխ առ փոխ), մեջընդմեջ (մեջ ընդ մեջ), մեկընդմիշտ (մեկ ընդ միշտ), օրընդմեջ (օր ընդ մեջ), օրնիբուն (օրն ի բուն), խառնիխուռն (խառն ի խուռն), վերջիվերջո (վերջ ի վերջո), փոխեփոխ (փոխե փոխ), մոտեմոտ (մոտե մոտ), օրեցօր (օրե ցօր), բացեիբաց (բացե ի բաց): Հարադրություններից կազմված կցական բարդությունները, որպես կանոն, հնչյունափոխության չեն ենթարկվում և հոգակապ չեն ընդունում:

Գ. Բաղնյուսական հարադրություններից շատերը, մանավանդ երբ նրանք իրենց բաղադրիչների իմաստների վերամամբ մի նոր ընդհանուր կամ փոխաբերական իմաստ են արտահայտում, հակվում են դեպի կցական բարդություններ և այդպիսով վերածվում մեկ բառի: Այսպես մենք ունենք աղուհաց կցական բարդությունը աղ ու հաց բաղնյուսական հարադրությունից, որ առաջ, անշուշտ, նշանակել է հենց աղ ու հաց առարկաները, սակայն վաղուց ի վեր աղուհացը նշանակում է բարեկամություն, հավատարմություն, երախտիք և արտասանվում ու գրվում է իբրև մեկ բառ (բառական մեկ շեշտով)։ այլևս չենք արտասանում ա՛ղ

¹ Տե՛ս նշված գիրքը, էջք 175—177:

ու հա՛ց, այլ՝ աղուհա՛ց, որտեղ միայն վերջին բաղադրիչն է շեշտ կրում:

Նույն ձևով ունենք և նիստուկաց, առևտուր, առուտուր, կերուխում, անցուպարձ, ելևմուտ, ասուլիս (զրույց), երթևեկ, խաղապար, օտուձեռ, այբուրեն, բացուխուփ, բևութիկումն, բառուբան և այլն¹:

Գրաբարից փոխառնված է այբուձի (այլ ու ձի = տղամարդ ու ձի = ձիավոր) հեծյալ, հեծելազոր իմաստով, որի մեջ այր-գոյականի իմաստը այժմ, իհարկե, մեծապես մթազնված է:

Բաղճյուսականներից կազմված կցական բարդությունները նույնպես հնչյունափոխության չեն ենթարկվում և հոգակապ չեն ընդունում:

II. Խսկական բարդությունը կազմվում է մեկից ավել հիմնական ձևույթներից (արմատներից) կամ իբրև արմատ գիտակցված բառերից, որոնց միջև եղած շարահյուսական հարաբերությունը մթազնված է կամ համեմայն դեպս, ձևաբանորեն չի դրսևորված համապատասխան վերջավորություններով. օրինակ՝ ջրկիր (= ջրը-կիր), հեռագրատուն (= հեռ-գրը-տուն), աշխատութ (= աշխատ-ութ): Մինչդեռ անխկական բարդության բաղադրիչների միջև եղած շարահյուսական հարաբերությունը կայուն է ու ձևաբանորեն դրսևորված, իսկական բարդության մեջ, ընդհակառակը, ձևաբանորեն դրսևորված չլինելու պատճառով այդ հարաբերությունը անկայուն է և գիտակցվում է յուրաքանչյուր կոնկրետ բառի մեջ առանձին: Այսպես, օրինակ, ինֆնազնաց բառի մեջ ինֆն դերանունը հանդես է գալիս որպես զնաց գործողության վերառյալ ենթակա (ինքը գնացող), ինֆնասեւ բառի մեջ նույն դերանունը հանդես է գալիս որպես վերառյալ ուղիղ խնդիր (իրեն սիրող), ինֆնախույս բառի մեջ՝ որպես անջատման խնդիր (իրենից խուսափող), ինֆնապարձ բառի մեջ՝ որպես միջոցի խնդիր (իրենով պարծեցող) և այլն. նույն ձևով գյուղ բառը հանդես է գալիս որպես ուղիղ խնդիր, հանգման խնդիր, անջատման խնդիր և տեղի պարագա հետևյալ բառերի մեջ՝ գյուղաւեր, գյուղամեռ, գյուղախույս, գյուղաբնակ, և համապատասխանաբար գտնվում է հայցական, տրական, բացառական ու

¹ Այս բառերի մի մասը դեռ շատերը գրում են անջատ-անջատ իբրև բաղճյուսական հարադրություններ, բայց դա հակասում է դրանց նույնիսկ արտասանության շեշտին:

գործիական հոլովներին հատուկ կախման հարաբերության մեջ՝ իր հետ միացած բառի կամ արմատի նկատմամբ:

Իսկական բարդությունները ունեն մեկ միասնական բառային շեշտ, կարող են ենթարկվել հնչյունափոխության և ընդունել հոդակապ:

Իսկական բարդությունների մեջ միայն վերջին վանկն է պահպանում իր բառային շեշտը, իսկ նրանից առաջ եղած բաղադրիչները զրկվում են շեշտից. այսպես, ֆաղա՛ֆ, ֆաղաֆա՛բնա՛կ, ֆաղաֆատի՛պ, բայց գյուղաֆաղա՛ֆ, գի՛ր, գրաւե՛ր, գրաբե՛ր, բայց հեռագի՛ր, հեռագրատո՛ւն և այլն:

Հնչյունափոխությունը բաղադրությունների մեջ պայմանավորված է շեշտի տեղափոխությամբ. որպես կանոն, շեշտի տակ եղած ի, ու, ե(է) ձայնավորները և յա, ույ երկհնչյունները կայուն են շեշտի տակ, բայց հենց որ բառը աճում է (բաղադրվում կամ թեքման վերջավորություն ստանում) և շեշտը տեղափոխվում է բառի վերջին բաղադրիչի կամ թեքման վերջավորության վրա, շեշտից զրկված ի, ու, ե(է) ձայնավորներն ու յա, ույ երկհնչյունները ենթարկվում են ավանդական հնչյունափոխության և դառնում ը, ի և ե, ու, որոնցից ը-երը չեն գրվում և կազմում են գաղտնավանկ. օր.՝ սիրտ — սրտակտոր, սուր — սրածայր, սեր — սիրատենչ, մատյան — մատենագիր, բույս — բուսաբան և այլն:

Իսկական բարդությունները կարող են ընդունել նաև հոդակապ իրենց բաղադրիչների միջև, որը լրացուցիչ շաղախի դեր է կատարում և դիտվում է իբրև մի միջոց, որ դյուրացնում է արտասանությունը: Այնպես, ունենք հացքութս և հացաքութս, նորա՝ մուծություն և նորմուծություն, հրձիգ և հրածիգ, ջրկիր, բայց ջրատար և այլն:

Հոդակապի առկայությունը պայմանավորված է ոչ թե որևէ օրենքով կամ անհրաժեշտությամբ, այլ ավանդությամբ, սովորության ուժով, ջուր բառից ունենք ջրկիր, ջրմալ, ջրշուն, բայց և ջրաբեր, ջրատար, ջրատեր (և ոչ թե ջրբեր, ջրտար, ջրտեր). քար բառից ունենք ֆարտաշ, ֆարհատ, ֆարկոծ, բայց և ֆարաշեն, ֆարակոփ, ֆարահատ և այլն:

Հետաքրքրական է նկատել, որ միևնույն արմատներից կազմված հոդակապով և անհոդակապ բարդությունները երբեմն ստանում են իմաստաբանական տարբերակում և արտահայտում տարբեր իմաստներ. այսպես են հրածիգ (զինվոր) և հրձիգ (հրդեհող), ֆարհատ (մուրճ) և ֆարահատ (քարտաշ) և այլն:

Հայերենի հոդակապը ա-ն է, որ ի-ով վերջացող բառերի վերջնահնչյունին միանալով և իա — եա — յա — ե հնչյունափոխությամբ տվել է է. այսպես գինի + ա + գործ տվել է գինեգործ, ապակի + ա + պատ տվել է ապակեպատ, ոսկի + ա + զօծ տվել է ոսկեզօծ և այլն:

§ 41. ԱԾԱՆՑՈՒՄ.— Ածանցումը, ինչպես տեսանք, բառակազմության տեխնիկայի զարգացման համեմատաբար բարդ աստիճանն է և որպես կանոն հաջորդել է անիսկական (կրկնավոր, հարադրական ու կցական) և իսկական բարդություններին: Ածանցում ունեն և կարող են ունենալ միայն այն լեզուները, որոնք հասել են զարգացման այնպիսի աստիճանի, որ արդեն ունեն միայն վերաբերական իմաստ արտահայտող հատուկ ձևավորներ, այսինքն՝ ածանցներ (աֆիքսներ): Իսկ այս նշանակում է, որ ժամանակի ընթացքում լեզվի որոշ ձևավորներ (արմատներ) զրկվելով իրենց արտահայտած նյութական, իրային իմաստից՝ ստանձնում են սոսկ վերաբերական, իրահարաբերական իմաստ արտահայտելու պաշտոն: Վերցնենք մեկ օրինակ: Հայերեն օրիորդ բառը կազմված է երկու բաղադրիչից, որոնցից յուրաքանչյուրը արտահայտում է յուր նյութական (իրային) իմպատը (օրի՝ իշխան, որդ՝ որդի), ուստի և օրիորդ նախապես նշանակել է իշխանի որդի¹: Սակայն նույն -որդ բաղադրիչը հետևորդ, լողորդ, հաճախորդ և այլ բառերի մեջ այլևս չի նշանակում որդի և ոչ էլ որևէ այլ առարկա. այստեղ այդ ձևավորը զրկված է նյութական իմաստից և ցույց է տալիս մի բան անող, մի գործով զբաղվող, հավասար է ենթակայական դերբայի -ող անձանցին կամ -իչ. -ական ածանցներին և կարող է փոխարինվել նրանցով (հետևորդ, հետևիչ, լողացող, գնող, գնիչ և այլն): Ուրեմն -որդ բաղադրիչը հետևորդ, լողորդ, հաճախորդ և այլ բառերի մեջ չունի ոչ մի նյութական իմաստ և ցույց է տալիս միայն իրահարաբերություն, այսինքն՝ նշանակում է նա, որ մի բան է անում: -Որդ բաղադրիչը ուրեմն արդեն դարձել է ածանց (իրահարաբերական ձևավոր), թեև առաջ նա եղել է արմատ (հիմնական ձևավոր) և նշանակել է որդի, որպիսի իմաստով մնացել է օրիորդ բառի մեջ: Վերցնենք -ավոր և ան- ածանցները: Նշանակում են ար-

¹ Այս բառի հետագա իմաստափոխությունը մեզ այժմ չի զբաղեցնում, սակայն համեմատության համար կարելի է հիշատակել ուսուներեն бяршыня բառը, որը նույնպես սկզբում նշանակել է իշխանի դուստր (боярышня):

դյոք սրանք որեւէ առարկա, իր, հատկանիշ, գործողություն և այլն: Իհարկե, ո՛չ. սրանք այժմ նշանակում են միայն իրահարաբերություն՝ իսպառ զուրկ լինելով նյութական իմաստից: Դրանցից —ավոր նշանակում է մի բան, որ ունի մի բան (թեւաւոր, բծավոր, ձայնավոր և այլն), իսկ երկրորդը՝ ան- նշանակում է մի բան, որ չունի մի բան (անթե, անբիծ, անձայն): Բայց, ունեցե՞լ են արդյոք դրանք երբեւէ նյութական իմաստ, թե՞ ոչ: Անշուշտ, այո՛: Այլ խնդիր է այն, որ մենք չենք կարող —որդ ածանցի պես հեշտ կերպով գտնել, թե ինչ նյութական իմաստ են ունեցել, ինչ են նշանակել դրանք անցյալում, թե և լեզվաբանությունը հնարավոր է դարձնում դրանցից գոնե առաջինի ծաղումը գտնելը: Մեր ավոր ածանցը ծագել է այժմ կորած բո՞ւ արմատից, որ նույն իմաստն է ունեցել, ինչ որ մեր բե՞ւ արմատը բեղել, բերք և այլ բառերի մեջ, իսկ ա-ն հոդակապն է: Նախագրաբարյան շրջանում հայերենում բերել բայի հետ ունեցել ենք և բորել բայը (ինչպես այժմ՝ քերել և քորել), ինչպես և բեր ու բոր արմատներով ու ա հոդակապով իսկական բարդություններ. օրինակ՝ լուսաբեր || լուսաբոր, սիրաբեր || սիրաբոր և այլն: Ժամանակի ընթացքում բորել բայը մեռել է՝ իր տեղը զիջելով բերել բային, բայց անցյալում նրա բո՞ւ արմատով կազմված բարդությունները, օրինակ՝ լուսաբոր, սիրաբոր, մնացել են և հասկացվել իբրև լույս բերող, լույս կրող, լույս ունեցող, սեր բերող, սեր կրող, սեր ունեցող: Հետագայում, բերել իմաստի հետ չկապվելու հետևանքով, բոր արմատի բ-ն, առնմանություն կամ տարնմանության օրենքով փոխվել է վ-ի և ստացել ենք — վոր, կամ հոդակապով՝ —ավոր ածանցը (զինվոր, լուսավոր և այլն), որի օգնությամբ այնուհետև ու մինչև այժմ կազմվել են բազմաթիվ ածանցավոր բառեր¹:

Դժբախտաբար նույն ձևով մեր բոլոր ածանցների ծագումը բացատրելու համար անհրաժեշտ տվյալներ չունենք, սակայն սրանով չի սասանվում ածանցների արմատներից առաջանալու տեսությունը:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ հնարավոր ճանապարհներով կարող էին արմատները վերածվել ածանցների:

¹ Հենց այն հանգամանքը, որ մեր ածանցներից շատերը գործածվում են նաև հոդակապով (զյուղ-ա-ցի, գյուղ-ա-կան, ամեն-ա-մեծ, բաղ-ա-դրել և այլն) ցույց է տալիս, որ ածանցները նախօրոք եղել են արմատներ և կազմել իսկական բարդություններ:

Ա. Արմատի իմաստի մթագնումը պետք է դիտել իբրև ածանցի գոյացման ամենահիմնական ուղին: Լեզուն ժամանակի ընթացքում մոռանում է որոշ արմատներ, որոնցից կազմված բարդությունները շարունակելով մնալ լեզվի մեջ՝ առաջ են բերում ածանցի գիտակցում: Վերը քննած -որդ ածանցի օրինակին կարող ենք ավելացնել մեր -արդ, -արաբ, -բար, -որևն ածանցների օրինակը: Սրանցից -արդ-ը առկա է արդուզարդ, զարդ, հարդարել, արդուկ, հարդուկ բառերի մեջ և նախապես նշանակել է գեղեցիկ, ձևավոր, արվեստով ու համապատասխանում է ռուս-եվրոպական արտիստ բառի արտ. արմատին: Այդ իմաստով էլ նախապես խորանարդ, գմբեթարդ բառերը հասկացվել են իբրև խորանի ձև ունեցող, գմբեթի ձև ունեցող, իսկ արդուկը՝ իբրև ձև տվող, գեղեցկացնող: Ժամանակի ընթացքում այս արդ արմատի կամ բառի նյութական իմաստը մնացել է միայն մի քանի բառերի մեջ, օրինակ՝ արդուզարդ, իսկ արդուկ, գմբեթարդ, խորանարդ բառերի մեջ մթագնվել է ու մոռացվել: Արդուկ բառը իր հ-արդուկ (հմատ. արդ > զ + արդ, հ + արդ — արել) ձևով հասկացվում է իբրև հարթեցնող և այդ պատճառով էլ հաճախ գրվում է հարթուկ, զարդ-ը գիտակցվում է իբրև անկախ արմատ, ինչպես և հարդ-ը հարդարել բայի մեջ, որոնք այլևս չեն կապվում մթագնված արդ-ի հետ:

Մեր երկրորդ ածանցը՝ արաբ-ը զրաբար առնեմ (շինել, ստեղծել) բայի անցյալ կատարյալի հիմքն է, որից ունենք արար-իչ, արարող-ություն, արարած և այլն: Արդ, զրաբարի կենդանության շրջանում սա ուներ իր նյութական իմաստը և ուրեմն լուսարար բառը հասկացվում էր իբրև իսկական բարդություն՝ լույս առնող իմաստով: Այժմ սակայն, երբ զրաբարյան առնեմ բայի կատարյալի այդ հիմքը մեզ համար հասկանալի չէ, լուսարարի ձևով կազմված հուշարար, հաշտարար, խոտանա-րար, նորարար և այլ բառերի մեջ արաբ ըմբռնում ենք իբրև ածանց՝ -իչ, -ող ածանցների իմաստով (հուշարար = հուշիչ, հուշող, հաշտարար = հաշտեցնող և այլն)¹:

Քննարկվող երրորդ ածանցը՝ բաբ-ը իր ծագումով նույնպես արմատ է և առկա է բարք, բարոյական, շարաբարո, գազանաբարո և այլ բառերի մեջ իր նյութական իմաստով, որ է վարվե-

¹ Այս նույն արարն է, որ նախորդ բառի ի ձայնավորի հետ միանալով իս > ես > յա - ե նշխունափոխությանը տվել է բարերար բառը՝ վերածվելով հրաբ-ի:

ցողություն, վարմունք: Մեր լեզվի հնագույն շրջաններում գազանաբար, հայրաբար և այլ նման բառերը հասկացվել են իբրև երկու արմատներից ա հոգակապով կազմված բարդություններ, և հետագայում, արդեն գրաբարյան շրջանում, դրանք փոխարինվել են հայրաբարո, գազանաբարո բարդածանցավոր բառերով, իսկ իրենք գիտակցվել իբրև ածանցավոր բառեր՝ նշանակելով արդեն ոչ թե հոր, գազանի բարքով, վարքով, այլ՝ հոր, գազանի ձևով, կերպ: Մեկ որ նախկին բառ արմատը սկսել է գիտակցվել «ձևով, կերպ» մակբայակերպ իմաստով, այնուհետև նա հեշտությամբ կցվել է նաև ածական արմատներին՝ խառն զրկվելով բարքի, վարմունքի իմաստի հետ ունեցած կապի մնացորդից էլ: Եվ իսկապես, եթե հայրաբար, գազանաբար բառերը դեռ կարեչի է հասկանալ իբրև հոր կամ գազանի վարմունքով, բարքով, ապա խոնարհաբար, գոռոզաբար, միամտաբար և այլ բառերի մեջ այլևս ոչ մի տեղ չի մնում վարմունք, բարք իմաստի համար: Այս վերջինները պարզապես մակբայ են և նշանակում են խոնարհորեն, գոռոզորեն, միամտորեն, ուստի և բառ-ը արդեն հավասար է ուրեմն ածանցին:

Բայց մի՞թե՝ ուրեմն ածանցը հենց սկզբից էլ ածանց է եղել: Անշուշտ՝ ո՛չ: Բարեբախտաբար մենք հնարավորություն ունենք պարզելու նաև դրա ծննդաբանությունը: Այս ածանցը մեր օրեն, օրենք բառի արմատն է և այդ պատճառով էլ հին ուղղագրությամբ գրվում էր օրէն: Սա նախապես որոշ բառերի մեջ նշանակել է օրենք, ուստի և այդ բառերը դիտվել են իբրև բարդություններ, ասենք, իշխանօրեն, աստվածօրեն (=իշխանական օրենքով, աստվածային օրենքով) և այլն: Ժամանակի ընթացքում այդ բառերը հեշտությամբ փոխել են իրենց իմաստը և նշանակել իշխանի ձևով, աստծու ձևով և այլն, որի հետևանքով էլ ըմբռնվել են որպես ածանցավոր բառեր, ինչպես եթե ասեին իշխանաբար, աստվածաբար և այլն: Այժմ մեր լեզվի մեջ սակավ գործածվող իմֆեռեն բառը ունի և՛ բարդ, և՛ ածանցավոր բառի իմաստ՝ նայած ուղղագրությանը. եթե գրենք ինքնօրեն, կնշանակի ինքնաբար, ինքնուրույն կերպով, որի մեջ՝ ուրեմն ածանց է, իսկ եթե գրենք ինքնօրեն, կնշանակի ավտոնոմ, ինքնավար, իր օրենքով, որի մեջ՝ ուրեմն արմատ է: Հասկանալի է, որ հին ուղղագրությամբ այս տարբերությունները չէին կարող դրսևորվել, թեև իմաստային տարբերությունները գիտակցվում էին: Այսպես, օրինակ. «Առձեռն բառարանը» ինքնօրէն բառի դիմաց գրում է.

«1. իր մասնավոր օրենքով վարվող, ազատ (քաղաք)»¹: 2. ինքնագլուխ, ինքնահաճ»²: Հասկանալի է, որ այս —որեն ձևույթը այլևս ոչ մի չափով չի պահպանել իր հին (օրենք) նյութական իմաստը և վերածվել է մաքուր ածանցի, ասենք, խաղաղորեն, միամտորեն և այլ բազմաթիվ բառերի մեջ:

Առայժմ մենք քննեցինք ածանցների առաջացումը արմատների իմաստների մթաղնումով: Այս օրինակներին կարելի էր ավելացնել և ուրիշ դեպքեր, ինչպես —վար (օրինակ՝ ինքնավար, գործավար, բայց՝ ֆաղափավար, անմարդավար), —հար (օրինակ՝ կարկտահար, թմբկահար, բայց՝ փողահար, սրնգահար, ջութահահար). —գործ (օրինակ՝ ասեղնագործ, զամբյուղագործ, գինեգործ, բայց՝ լեռնագործ, ավտոգնացործ), բեր— (օրինակ՝ թերու, թերասացություն, բայց՝ թերակշռել, թերակառարել), բաց— (օրինակ՝ բացերես, բացօթյա, բայց՝ բացառել, բացառձակ), գեր— (օրինակ՝ դերագույն, բայց՝ գերաճել, գերակատարել) և այլն, որոնց մեջ նշված ձևույթները չընդգծված օրինակներում արմատ են, իսկ ընդգծված օրինակներում արդեն ածանց:

Բ. Հոլովի իմաստի մթաղնումը ևս իր հերթին կարող է առաջացնել այնպիսի երևույթ, որ հոլովական վերջավորությունը գիտակցվի իբրև ածանց: Եվ դա հասկանալի է. դեռ այսօր էլ հայերենի մեջ սեռական հոլովով գոյականը հաճախ ածականի իմաստ է արտահայտում և փոխարինում ուրիշ լեզուների հարաբերական ածականներին, օրինակ՝ քարի դար, բրոնզի դար, պողպատի կամք, սարի շուշան արտահայտությունների մեջ քարի, բրոնզի, պողպատի, սարի սեռական հոլովով գոյականները քարե, բրոնզյա, պողպատե, լեռնային ածականների իմաստ ունեն: Նույնն է և հավի բառը (օրինակ՝ հավի ձու), որ ոչ մի ածականով փոխարինել էլ չենք կարող, որովհետև հավ գոյականից, ինչպես և շատ ուրիշներից, հարաբերական ածական հայերենը չի կազմում, ուրեմն և չենք կարող ասել հավային կամ հավական, ինչպես և եզային, եզական, աղջկային, աղջկական, կնային և այլն³:

¹ Այստեղ ինքնօրեն հավասար է ինքնօրեն, յախնքն՝ ինքնավար, ավտոնոմ, և բարդ բառ է:

² Այստեղ արդեն ինքնօրեն նշանակում է ինքնօրեն, ինքնուրույն, և ածանցավոր բառ է:

³ Մեր բանաստեղծները հենց սեռական հոլովը ածականի իմաստով գործածելուց խուսափելու և ուրիշ լեզուների ազդեցությամբ ենթարկվելու հետևանքով գործածում են աղջկային, եզային և այլն:

Այդպես էլ աղի հաց, ջրի կերակուր արտահայտությունների մեջ աղի, ջրի բառերի —ի ձևույթը ածանց է (աղի հաց — աղահամ, աղաշատ հաց, ջրի կերակուր — ջրիկ, հեղուկ կերակուր), իսկ աղի կտոր, ջրի կաթիլ արտահայտությունների մեջ նույն աղի, ջրի բառերի —ի ձևույթը սեռական հոլովի վերջավորությունն է:

Այս ձևով գրաբարի հոգնակի սեռական —աց, —ից, —ոց վերջավորությունները աշխարհաբարում գիտակցվում են իբրև ածանց, և, ասենք, ուսաց, պարսից, հայոց բառերը մեզ համար արդեն ածական են և ոչ թե գոյականի հոգնակի սեռական: Նույն ձևով, գրաբարի խստիվ, հազիվ բառերի իվ (իւ) վերջավորությունը մենք ըմբռնում ենք իբրև մակբայակերտ ածանց և այլն:

Այդպես էլ սեռականի —ու վերջավորությունը հաճախ գործածվում է իբրև ածանց, օրինակ՝ ահու, ջգրու բառերի մեջ և այլն:

Ճիշտ նույն ձևով էլ գրաբարի հոգնակի սեռական (—նակ բացառական) և աշխարհաբարի բացառականի —ուց վերջավորությունը բազմաթիվ դեպքերում արդեն ածանց է, ինչպես վաղուց, հնուց, փոքրուց, մանկուց և այլ բառերի մեջ (սրանք ունեն նաև մասնկութ, փոքրութ, մորութ ձևերը, որոնց մեջ ուք—ը առաջ է եկել ուց—ից): Մեր գործիական հոլովի —ով վերջավորությունը շատ դեպքերում ածանցի իմաստ ունի, և, օրինակ, համով կարկանդակ, մսով կերակուր, փռստով փոխադրություն և այլ արտահայտությունների մեջ ընդգծված բառերը ոչ թե գոյականի գործիական հոլով են, այլ ածական: Նույնը կարելի է ասել գրաբարյան հոգնակի գործիական հոլովի —ով (—of) վերջավորության մասին, որ, ասենք, խելոք, տեսոք բառերի մեջ գիտակցվում է իբրև ածանց: Սակայն գրաբարյան հոգնակի ուղղականի —ի վերջավորությունն էլ, նույնիսկ գրաբարում, արդեն նաև ածանց է և զրվելով բայական արմատների կամ հիմքերի վրա՝ գոյականացնում է նրանց. այսպես՝ վազել, գնալ, թռչել, ցանել և այլ բազմաթիվ բայերից ունենք վազի, գնացի, թռչի, ցանի գոյականները: Եվ այս բոլորը, ինչպես տեսնում ենք, առանց հնչյունափոխության:

Այժմ քննենք ածանցների առաջացման այնպիսի դեպքեր, երբ հիմնական ձևույթները ածանցների մեջ արդեն հնչյունափոխված են:

Գ. Արմատների հնչյունափոխությունը, գիտակցված կամ

պատահական, առաջացրել է մեր լեզվի մի շարք ածանցներ, որոնցից վերը մենք արդեն քննարկել ենք — վուր, — ավուր ածանցը. այժմ մի քանի խոսք նման ձևով առաջացած ուրիշ ածանցների մասին: Առնենք արտ—, ներ—, տար— նախաածանցները և —աւ, —ուտ վերջածանցները: Սրանցից առաջին երեքը ստեղծված են 5—6-րդ դարերում Դավիթ Անհաղթի հունաբան դպրոցի ջանքերով՝ հայերենի արտաֆին, ներֆին և օտար բառերից արհեստական կերպով որոշ հնչյուններ հերձելու, կտրելու միջոցով. այսպես, արտաքին կամ արտաքս բառից պոկել են արտ—ը (որով ունենք արտասանել, արտագրել, արտահանել, արտուղի և այլն), ներֆին կամ ներֆա (ներս) բառից պոկել են ներ—ը (որով ունենք ներհուն, ներմուծում, ներգրում և այլն), օտար բառից պոկել են ստար—ը (որով ունենք տարօրինակ, տարածամ, տարագիր և այլն):

Արժե հիշել, որ հունաբան դպրոցի հեղինակները զլիսավորաբար այս եղանակով հայոց լեզուն հարստացրին 23 նախածանցով՝ լրացնելով այն խոշոր բացը, որ ուներ մեր լեզուն մինչև այդ¹: Ահա հունաբան դպրոցի ստեղծած նախածանցները. ապ—, առ—, արտ—, բաղ—, բաց—, գեր—, դեր—, ենթ—, հակ—, հար—, հոմ—, մակ—, ներ—, շաղ—, շուր—, պար—, ստոր—, վեր—, տար—, տրամ—, փաղ—, փար—, փոխ—: Բնական է, որ արհեստականորեն ստեղծված այդ ածանցներից մի քանիսը չտարածվեց կամ չգիտակցվեց իբրև ածանց, բայց նրանց մի մասը հաստատուն կերպով մտավ մեր լեզվի մեջ և մեծ ճկունությամբ տվեց նրան, մանավանդ գիտական տերմիններ ստեղծելու գործում:

Վերի օրինակները ցույց են տալիս, թե ինչպես են բառի գիտակցական հերձմամբ ստեղծվել մի շարք ածանցներ: Սակայն դա տիպական և օրինաչափ երևույթ համարել չի կարելի, քանի որ նախ՝ դա հնարավոր է միայն գրային լեզվի պայմաններում ու գիտակցաբար լեզվաշինարարության գրաչվող մտավորականության առկայության դեպքում, մինչդեռ անգիր լեզուները արդեն ստեղծած են լինում իրենց ածանցների մեծագույն մասը, և երկրորդ՝ միշտ չէ, որ այդպիսի արհեստական միջոցով ստեղծված ածանցները կարող կլինեն հող գտնել ու տարածվել լեզվի մեջ: Ածանցների մեծագույն մասը, ընդհակառակը, առաջացել է նախադասյին շրջանում, այն էլ պատահական հնչյունափոխու-

¹ Մինչև հունաբան դպրոցի հրապարակ գալը, հայոց լեզուն բացի ժխտական նախածանցներից ուրիշ նախածանց չուներ:

թյամբ, և հենց այս հանգամանքն է դժվարացնում նրանցից շատերի ծագման ճշտումը, քանի որ այսօր շատ դժվար է որոշել, թե, օրինակ, —ցի, —տ, —ած, —վ, —աճ և այլ ածանցների հայոց լեզվի զարգացման որ շրջանում (իհարկե, գրաբարից առաջ) և որ արմատներից են ծագել: Քննենք իրենց ծագումը բացահայտող մի քանի ածանցներ:

Առնենք —աւ, —ոտ սովորական ածանցները և —ար(ք)՝ հազվագեպ ածանցը: Դրանցից առաջին երկուսը ծագել են հաւ(ել) և հոտ արմատներից և հնչյունի անկումով, իսկ վերջինը՝ գրք. առնեմ բայի արար հիմքից՝ մեկ վանկի անկումով, և ահա թե ինչպես: Հատ (ել) արմատից կոտրել, պոկել իմաստով՝ ունենք անդամահատել, վիրահատել, ածխահատ և այլ բառերը: սրանց ձևով անցյալում անշուշտ ունեցել ենք, հողակապով և առանց հողակապի, զլխահատել ու զլխահատել, միջահատ ու միջահատ, քնահատ ու քնահատ բարդ բառերը, որոնց և հնչյունը կամ ահ վանկը ժամանակի ընթացքում «մաշվել» ընկել է և ստացվել են գլխատել, միջատ, քնատ բառերը, որոնց մեջ —ատը արդեն ածանց է, և ոչ թե արմատ: Հետագայում այս —աւ ածանցով կազմվել են բազմաթիվ ածանցավոր բառեր (կիսատ, պոչատ, փայտատ և այլն): Որ աւ—ը առաջ է եկել հատ արմատից, կարող է հաստատվել հենց փայտատ բառով, որի կողքին դեռևս ունենք փայտահատ և փայտահատ տակավին անվթար ձևերը (փայտատից մի քիչ տարբեր իմաստով, որոնք իհարկե բարդ բառեր են):

Նույն այս —աւ ածանցի պես հ—ի անկումով է առաջ եկել և մեր —ոտ ածանցը հոտ (բույր) արմատից. նախապես վարդահոտ, կեղտահոտ, ծխահոտ կամ վարդահոտ, կեղտահոտ, ծխահոտ բարդ բառերի ձևով կազմված բառերը նշանակել են վարդի, ծխի, հիվանդի հոտ ունեցող (նա, որ շատ կեղտ ունի, կեղտահոտ կամ կեղտահոտ է): Հ—ի անկումով ժամանակին ստացվել է կեղտոտ ածանցավոր բառը, որ արդեն նշանակել է նա, որ կեղտ ունի, և ոչ թե կեղտի հոտ: Այնուհետև այս իմաստով կազմվել են նորանոր ածանցավոր բառեր, ինչպես թանաքոտ, ջրոտ, բծոտ և այլն, որոնց մեջ այլևս հոտ իմաստի հետքն անգամ չկա:

Մնաց —ար ածանցը: Մեր լեզվի մեջ կան ազդարարել, հայտարարել, աստվածարար, շինարար և այլ բազմաթիվ բարդ բառեր, որոնց մեջ գրաբարյան առնեմ (շինել, ստեղծել) լայի անցյալ կատարյալի արար հիմքը գործածված է իր նյութական

իմաստով: Անցյալում եղել են սրանց նման մի շարք այլ բառեր
 ևս՝ մեծարարել, մթարարել, ոսկիարարել և այլն, որոնց մեջ
 վանկասղության (հասլւտլոգիայի) օրենքով ար-ար երկու վանկե-
 րից մեկը սղվել է, տալով մեծարել, մթարել, ոսկիարել ձևերը,
 ինչպես որ տավարարած դարձել է տավարած, կեղծածամ՝ կեղ-
 ծամ, աշխարհահայացք՝ աշխարհայացք և այլն: Մեծարել, մթա-
 րել, ոսկիարել բայերի կողքին արդեն շատ բնական է սրանց
 տնցյալ կատարյալի մեծար, մթար և ոսկիար հիմքերի անվանա-
 կան գործածութիւնը կամ հետագա ածանցումն ու բարդացումը,
 որով և ստացել ենք նախամեծար, մթարք, ոսկիարիչ > ոսկերիչ
 ձևերը: Մեկ որ ար-ը գիտակցվել է իբրև ածանց, այնուհետև
 նրանով հեշտությամբ կարող էին կազմել և նորանոր բայեր ու
 անուններ, ինչպիսիք են նորագույն ժամանակներում ստեղծված
 լուծարել (լիկվիդացնել), լուծարք, ստուգարք և այլ բառեր:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Վերջին երկուսին միացած է նաև գոյականակերտ
 Բ ածանցը (ինչպես ունենք վազք, գնացք և այլն) զբաբայան մթարք բառի
 օրինակով (որ նշանակում էր ճպուռ, աչքի կեղտ, բառացիորեն՝ մութ անող):

Այլ ածանցների ծագման հարցը մի կողմ թողնելով՝ այժմ
 անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել, որ լեզվի մեջ ածանց-
 ներ կարող են առաջ գալ նաև դրսից, այսինքն՝ ուրիշ լեզուների
 ազդեցությամբ: Սրանք արդեն փոխառութիւններ են կամ փո-
 խառյալ ածանցներ: Ածանցների փոխառութիւնը առանձին բա-
 ռերի փոխառութիւնից տարբերվում է նրանով, որ առանձին
 ածանց փոխառնել համարյա չի կարելի. ածանց փոխառնելուն
 սովորաբար նախորդում է նույն ածանցով կազմված մի շարք
 բառերի փոխառութիւնը, որոնց մեջ փոխառու լեզուն սկսում է
 զգալ ածանցի ու արմատի իմաստները առանձին-առանձին: Այս-
 պես, ունենալով կոմունիստ || կոմունիզմ ու կոմունա, դաւրվի-
 նիստ || դարվինիզմ ու Դարվին, գիմնազիստ ու գիմնազիա բա-
 ռերը՝ մենք հեշտությամբ զգում ենք իզմ և իստ ածանցների
 իմաստը և հարկ եղած դեպքում կարող ենք նրանցով նոր բառեր
 կազմել հայերեն բառերից, ինչպես և ունենք «դրամբլանիզմ»,
 «ճեմարանիստ», «դաշնակիզմ», «դաշնակիստ» և այլն:

Քանի որ ածանց փոխառնելը գծվար է, դրա համար էլ փո-
 խառյալ ածանցները սովորաբար, մանավանդ սկզբնական շջա-
 նում, բառաստեղծական մեծ տարածում չեն ունենում փոխառու
 լեզվի մեջ, երբեմն էլ մնում են միայն փոխառյալ մի քանի բա-

հաստիկ = դուրեկան հաստ, հաստդիկ = տհաճ հաստ), բայց դա բխում է ո՛չ թե աճականի իմաստից, ա՛յլ նրա պատահական առկայության օգտագործումից, այնպես, ինչպես որ երբեմն հնչյունափոխությունն էլ օգտագործվում է իբրև իմաստի տարբերակման միջոց, օրինակ՝ քերել և քորել, անհայտ և անհետ, ծախք և ծախս, լուրջ և լուրթ և այլն: Այս, իհարկե, չի նշանակում, թե բացառվում է այս կամ այն աճականի հետագա վերափոխումը ածանցի, թեև առայժմ այդպիսի բան մեր լեզվում չկա:

§ 42. ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԸ.— Հապավում (աբբեվիատուրա) կոչվում է բառակազմության այն տեսակը, երբ բարդ բառի բաղադրիչները (բոլորը կամ մի մասը) ոչ թե բառ կամ արմատ են, այլ բառից մեխանիկորեն վերցրած որևէ պայմանական մաս, որ որևէ այլ գործածություն չունի ու չի ունեցել. այսպես ժողովուս, կոմերիտ, փող բառերը կազմված են ժողովրդական (ժող), լուսավորություն (լուս), կոմունիստական (կոմ), երիտասարդություն (երիտ), փոխադարձ (փ), օգնությամբ (օ) դրամարկ (դ) բառերից, որոնց մեջ ժող, լուս, կոմ, երիտ, փ, օ, դ բաղադրիչները դիտվում են ոչ թե իբրև համապատասխան բաղադրիչ բառերի արմատներ, այլ իբրև նրանց պայմանական, կրճատ փոխարինիչներ, ինչպես ընկեր բառի փոխարեն հաճախ գրում ենք ընկ., քաղաքի տեղ՝ ք., (օրինակ՝ ք. Երևան), թվի տեղ՝ թ., պրոֆեսորի տեղ՝ պրոֆ. և այլն: Տարբերությունն այստեղ այն է, որ մինչդեռ վերջին դեպքում գրության մեջ գործածում ենք կրճատման նշանը (միջակետը), իսկ արտասանության դեպքում՝ բառը վերարտադրում ենք լրիվ կերպով (1947 թ. արտասանում ենք 1947 թվին, պրոֆ. Օրբելյան արտասանում ենք պրոֆեսոր Օրբելյան և այլն), հապավումների մեջ կրճատման նշանը չի դրվում և բաղադրիչ մասերը արտասանվում են հենց կրճատ ձևով (ժողլուս, փօդ և այլն արտասանվում են հենց ժողլուս և փօդ ձևով): Պարզ է, որ եթե գրենք ժող. լուս. կամ փ. օ. դ., այնտեղ է կարդանք ժողովրդական լուսավորություն, փոխադարձ օգնության դրամարկ և ոչ թե ժողլուս, փօդ, թեև, ըստ երևույթին, այս էլ չի բացառվում¹:

¹ Մի օր Երևանի հնագրավաճառներից մեկը ինձ առաջարկեց գնել «պրոֆմարի մի գիրք»: Ծն չհասկացա, թե ինչ հեղինակ է ակնարկում նա, բայց երբ գիրքը ցույց տվեց, տեսա, որ դա Նիկողայոս Մառի «Մկրտություն հայոց, վրաց, աբխազաց և ալանաց» գիրքն էր, որի ճակատին գրված էր «պրոֆ. Մառ, պարզ է, որ կրճատված բառը կրճատ էլ արտասանելով՝ նա կազմել էր «պրոֆմար» անհեթեթ հապավումը:

Հապավումները, որոնց սաղմերը կարող ենք գտնել շատ հին ժամանակներում, բառակազմության մյուս բոլոր ձևերից ծագումաբանորեն տարբերվում են նրանով, որ մինչդեռ անխակական ու իսկական բարդությունները բանավոր լեզվի ստեղծագործություն են, որ տարածվել են նաև գրավոր լեզվի մեջ ու ծավալվել, հապավումները, ընդհակառակը, գրավոր լեզվի ստեղծագործություն են, ծագում են հենց կրճատ գրությունից և հետագայում են մտել բանավոր լեզվի մեջ ու ծավալվել:

Հնագույն դարերում, երբ մագաղաթը, ինչպես և թուղթը թանկ էին, և մարդիկ աշխատում էին քիչ տարածության վրա շատ բառեր գրել, հարկադրված կերպով մղվում էին դեպի խնայողություն և կրճատ գրում ամենատարածված բառերը, ըստ որում բառերը կրճատում էին զանազան եղանակներով, օրինակ՝ ած — աստված, եսկկպս — եպիսկոպոս, ՀնԹՀ — Հիսուս Նազովրեցի թագավոր հրեից, քահ — քահանա և այլն: Այդպես է առաջ եկել, իմիջիպալոց, այժմ համարյա ամբողջ աշխարհում տարածված № (համար) նշանը, որը լատիներեն համար (նոմեր) բառի առաջին տառն է (ն) և նախապես գրվել է NO (նո) կրճատ ձևով: Նորագույն ժամանակներում, կապիտալիստական կյանքի արագ թափը, արդեն ոչ թե մագաղաթի կամ թղթի, այլ ժամանակի խնայման թելադրությամբ, համեմատաբար ավելի լայն չափերի հասցրեց բառերի կրճատ գրությունը, որը սկսեց վերածվել նաև կրճատ արտասանության, այսինքն՝ հիմք դրեց հապավումներին: Հապավվում էին արդյունաբերական ու առևտրական ֆիրմաների, պաշտոնական զանազան հիմնարկների և նույնիսկ տերությունների անունները. օրինակ՝ «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները» գրվում էին և գրվում են ԱՄՆ (անգլերեն՝ USA), որ դարձել է անկախ բառ և հոլովվում է¹: Առաջին համաշխարհային պատերազմը և ռևոլյուցիաները ավելի ևս արագացրին կյանքի թափը, և հատկապես մեզ մոտ Սովետական Միության մեջ, որի հետևանքով նորագույն հապավումները շտեմնված չափերի հասան թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր խոսքի մեջ: Հայտնի է, օրինակ, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրան հաջորդող

¹ Հիշենք մեր գրականության պատմությունից Գամառ-Քաթիպա կեղծանունը, որ ստեղծված է Ռաֆայել Պատկանյանի ու նրա ընկերների անուն-ազգանվան փոխառությունից և մի տեսակ հապավում է:

տարիներին հապավումների տենդը այնքան ուժեղ էր, որ նույնիսկ դպրոցներում աշակերտները հապավում էին առարկաների անունները և իրենց դասատուների անուն-ազգանունները, իսկ Ռուսաստանում, անուն-հայրանուն-ազգանունները («հապատ» — հայոց պատմություն, «եվաշխ» — Եվրոպայի աշխարհագրություն», «Պողոսով» — Պողոս Հովվյան, «Никпетож — Николай Петрович Ожеско» — և այլն), բայց հետո, բարեբախտաբար, այդ տենդը նստեց¹:

Սակայն նորագույն հապավումները, այսպես թե այնպես, ամենամեծ տարածում ունեցան Սովետական Միության մեջ, թեև հասկանալի պատճառով, միանգամայն նոր բովանդակությամբ: Սովետական, պարտիական, արհեստակցական բազմաթիվ մարմինների, հիմնարկների, կազմակերպությունների անվանումները, որոնք մեր կյանքի ղեմնկրատական էություն պատճառով հաճախ բազմաբառ էին (ինչպես՝ Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտե, Համամիութենական Կոմունիստական (բոլշևիկների) պարտիա, Լենինյան Կոմունիստական Ներտասարդական Միություն, Լուսավորության Ժողովրդական Կոմիսարիատ, Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդ և այլն), և կյանքի մեջ շատ հաճախ էին կրկնվում, բնականաբար միտում ունեին դեպի կարճ ձևերը և վերածվում էին հապավումների: Այդ ձևով ստացվեցին Կենտգործկոմ, ՀամԿ(բ)Պ, ԼԿԵՄ, Լուսժողկոմատ, Ժողկոմխորհ և այլ հապավումներ: Հասկանալի է, որ այդ ձևով հապավումների նորաձևությունը այնպես տարածվեց, որ մեր երկրի ղեկավար ընկերներից շատերը (ընկեր Կալինինը, ընկեր Կազանովիչը և ուրիշները) հարկ համարեցին դատապարտել այդ նորամուլությունը²: Եվ իրոք, զանազան ԻՍ, ԱԻՍ, ՃՏՍ, ԳԱՍ, ՊԱՊ, ՄԱՄ և այլ հարյուրավոր հապավումները, որոնք մանավանդ բառարան էլ չէին ընկնում, անհասկանալի էին դառնում մեր ժողովրդի լայնագույն զանգվածների համար՝ վերածվելով ինչ-որ պայմանական անվանումների կամ հիերոգլիֆների: Մեր երկրի նոր Կոնստիտուցիայից և Ժողկոմատները մինիստրություններ վերանվանելուց հետո հա-

¹ Վերջերս մեր դպրոցական երեխաների մեջ տարածվել է առարկաների կրճատ անվանման նոր և առավել տգեղ եղանակ՝ «թվար», «աշխար», «ֆիզ», «հայլեզ» և այլն, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ դասատախտակում գրված կրճատ գրությունների կրկնություն:

² Դեռևս Վ. Ի. Լենինը մի առիթով ասել է, որ ինքը զղջում է, որ թույլ է տվել Совнарком (Ժողկոմխորհ) հապավումը:

պալմանների հորձանքը վերստին սահմանափակվեց և այժմ նախկին բազմաթիվ հապավումների տեղ գործածվում են լրիվ արտահայտություններ՝ Մինիստրների Սովետ, Լուսավորության մինիստրություն, Արտաքին գործերի մինիստրություն, Գերագույն Մովետ և այլն: Այսպիսով հապավումների տեխնիկան, թեև ոչ խրախուսելի, բայց և այնպես զգալի տարածում ունեցող երևույթ է և հանդիսանում է բառակազմության զարգացման պատմության նորագույն արտահայտությունը:

Հապավումը հենված է տեխնիցիզմի ու մեխանիցիզմի պատվանդանի վրա: Եվ իրոք, նախորդ փուլերի արտահայտությունները (իսկական և անիսկական բարդություններն ու ածանցումը) պահպանում են առանձին բաղադրիչների իմաստ արտահայտող ձևերը (արմատ և ածանց) և գիտակցորեն կարող են վերլուծվել ու համադրվել նաև տվյալ բաղադրություններին անծանոթ մարդկանց կողմից, մինչդեռ հապավումները մեխանիկական կցկցումն են բաղադրիչներից մեխանիկորեն իսկ պոկված մասերի և ամմատելի ու հանելուկային են նրանց համար, որոնք չգիտեն յուրաքանչյուր տվյալ հապավումի կազմությունը: Հապավումների զգալի մասը, այս իսկ պատճառով, գործածվում է իբրև պայմանական (երկրորդ) անվանում, իբրև մի ինքնուրույն ամբողջական (արմատական) բառ և մտովին չի վերլուծվում, օրինակ Զագս, Կէս, բուհ և այլն: Այնուամենայնիվ հետաքրքրական է, որ ժողովուրդը ընկալել է հապավումների տեխնիկայի էությունը և երբեմն, կատակի ձևով, կաղմում է նաև բանավոր հապավում, որ ինքնին հակասում է հապավման էությանը, քանի որ, ինչպես ասել ենք, հապավումը ծագում է գրավոր կրճատումից: Այսպես, հին կյանքի այլանդակ մնացուկ հանդիսացող այն երևույթը, որ, որոշ մարդիկ գործ են տեսնում խնամիությունն ու ծանոթությունը հաշվի առնելով, ժողովուրդը ծաղրում է «խժք» բանավոր հապավումով, որ ծագել է խնամի-ծանոթ-բարեկամ բառերի սկզբնատառերից: Կարծեմ սա բանավոր հապավման միակ օրինակն է մեր մեջ:

Հապավումները, որ ինչպես արդեն ասել ենք, բարդության նորագույն եղանակ են և առանձնապես մեծ տարածում գտան ժամանակակից հայոց լեզվի մեջ սովետական շրջանում, արդեն իսկ դրսևորել են բառակազմական ուրույն օրինաչափություններ, որոնցով և՛ նմանվում, և՛ տարբերվում են սովորական բարդություններից:

Հիմնական տարբերությունն այն է, որ հապավումները կազմվում են ոչ թե ամբողջական բառերից կամ նույնիսկ արմատներից, այլ բառերից կամ բարմատներից մեխանիկորեն կտրված բեկորներից: Այդ բեկորները, որ մեծագույն մասամբ հանդիսանում են բառի առաջին վանկը կամ առաջին տառը (հնչյունը), դառնում են մի տեսակ փոխարինող կամ ներկայացուցիչ ամբողջ մայր բառի համար: Այդպիսի բեկորները կոչվում են թեմաներ և նրանցից շատերը արդեն ունեն իրենց կայուն իմաստը: Ստորև բերում եմ ամենատարածված թեմաների մեծագույն մասը՝ յուրաքանչյուրը մի քանի օրինակով.

—ապ —ապահովագրություն (պետապ, սոցապ).

արհ — արհեստակցական (արհմիություն, արհկոմ. տե՛ս պրոֆ).

աշ — աշակերտական (աշկոռպ, աշխորհուրդ).

աշխ — աշխատանքի — աշին («աշխոդկումատ»), աշխոհ-գերմներ, աշխօր)¹.

—աշխ — աշխատողների (լուսաշխ, գիտաշխ)².

*առ — առևտուր, առևտրական (պետառ, կուտառ, առկառավարություն).

առ — առողջապահություն («առօդկումատ», առբաօին).

արտ — արտաքին («արտգործօդկումատ», արտառևտուր).

բան — բանվորական (բանկոռպ, բանթղթակից).

բաժ — բաժնի (բաժվար, կազմբաժվար).

բժ — բժշկական (բժֆակ, բժինստիտուտ).

բուժ — բուժական, բուժականների (բուժպրոֆիլակտիկ, բուժ-տեխնիկում).

գիտ — գիտական (գիտաշխատող, գիտհրատ).

գյուղ — գյուղատնտեսական (գյուղինստիտուտ, գյուղբա-ժին).

գյուղ — գյուղի, գյուղական (գյուղսովետ, գյուղկոռպ)

գործ — գործադիր (գործկոմ, քաղգործկոմ).

գործ — գործերի («ներքգործօդկում», «արտգործօդկում»).

գործ — գործարանային (գործուս, ֆաբգործկոմ).

երիտ — երիտասարդական (երիտգորդ, կոմերիտական).

¹ Գործածությունից հանված բառերը գնում եմ շակերտների մեջ.

² Այս դեպքում վերջից ենթադրվում է մի ուրիշ բառ ևս՝ սեկցիա կամ միու-թյուն, ուստի լուսաշխ=լուսավորության աշխատողների միություն, գիտ-աշխ=գիտական աշխատողների սեկցիա և այլն:

Եր — Երևանի (Երբաղկոմ, Երկոշ).

գին — գինվորական (գինկոմ, գինթղթակից, տե՛ս ռազմ).

էլ — էլեկտրական, — ության (էլտրեստ, էլցանց).

ժող — ժողովրդական (ժողկրթություն, ժողուա).

լեն — Լենինականի (Լենտեքստիլ, Լենքաղգործկոմ).

Լեն — Լենինյան (Լենկոմերիտմիություն, Լենուղի).

*լու — լուսավորություն, — թյան (ժողլուա, լուսհիմնարկ).

խմբ — խմբագրական (խմբկոլ, խմբհանձնաժողով).

խնայ — խնայողական (խնայողամարկղ).

*խորհ — խորհուրդ, — ալին (գիտխորհ, տնտխորհ, «խորհ-տնտեսություն»).

կազմ — կազմակերպչական (կազմբաժին, կազմկոմիտե).

կին — կանանց (կինբաժին).

կենտ — կենտրոնական (կենտկոմ, կենտվարչություն).

— կոմ — կոմիտե, կոմիսար (կենտկոմ, շրջկոմ, «ժողկոմ», գինկոմ).

կոմ — կոմունիստական (կոմպարտիա, կոմդաստիարակու-թյուն).

— կոշ — կոշիկ (Երկոշ).

կրթ — կրթության (ժողկրթբաժին, կրթբաժնավար).

*կու — կուսակցություն, — ության, — ական («կոմկուս», «Համկոմկուս», «կուսկոմիտե», «կուսանդամ», տե՛ս պարտ).

կուլտ — կուլտուրական, — ալի (կուլտբաժին, կուլտապ-րանք).

— համ — համամիութենական (Համկոմպարտիա, ՀամկենՄ).

Հայ — Հայաստանի, — յան (Հայճանտրանս, Հայկոռպ).

հեռ — հեռագրական (հեռցանց, «փոստհեռոգկոմ»).

հող — հողագործության («հողժողկոմատ», հողբաժին).

— հրատ — հրատարակչություն (Պետհրատ, Լուսհրատ).

ճան — ճանապարհային (ճանշին, ճանտրանսպորտ).

մանկ — մանկական (մանկգրականություն, մանկհրատ).

մանկ — մանկավարժական (մանկինստիտուտ, մանկֆակ).

*մատ — մատակարարում, — ման (բանմատ, մատբաժին).

ներք — ներքին (ներքառ, «ներքգործողկոմ»).

*շեն, շին — շինարարություն, — թյան (հիդրոշեն, հայշին, շինբաժին).

շրջ — շրջանային (շրջկոմ, շրջգործկոմ).

— պատ — պատմություն (պարտպատ, «կուսպատ»).

պատ — պատասխանատու (պատքարտուղար, պատխմբագիր).
 պարտ — պարտիական, —իայի (պարտկոմ, պարտանդամ).
 պետ — պետական (Պետատրոն, Պետամալսարան).
 պրոֆ — պրոֆեսսորնալ, —միության (պրոֆշարժում, պրոֆ-անդամ, տե՛ս արհ).

ռազմ — ռազմական (ռազմխորհուրդ, ռազմուս, տե՛ս զին).

ռայ — ռայոնական (ռայսովետ, ռայժողկրթբաժին).

սոց — սոցիալական (սոցապահովագրութիւն, սոցապ).

սոց — սոցիալիստական (սոցմրցութիւն, սոցշինարարութիւն).

սպառ — սպառողական (սպառկոոպ).

—վար — վարիչ (բաժվար, ժողկրթբաժվար, ուսմասվար).

տեխ — տեխնիկական (տեխմատ, տեխմինիմում).

տեղ — տեղական (տեղկոմ, տեղարդ).

տնտ — տնտեսական (տնտհաշվարկ, «ժողտնտխորհ»).

—ուս — ուսուցում (պարտուս, ռազմուս, գործուս).

ուս — ուսանողական (ուսկոոպ, ուսգործբյուրո).

բաղ — քաղաքական (քաղբյուրո, քաղբաժին).

բաղ — քաղաքի, —ային (քաղսովետ, քաղկոմ).

—ֆակ — ֆակուլտետ (բժֆակ, մանկֆակ, բանֆակ).

ֆին — ֆինանսական (ֆինբաժին, ֆինվարկային).

Ինչպէս պարզվում է բերված օրինակներից, հապավման թեմաները, մեծագույն մասով, նախադաս են, այսինքն՝ ընկնում են ոչ թե բառավերջը՝ այլ բառասկիզբը կամ բառամիջը և հանդես են գալիս իբրև լրացում հաջորդ թեմայի կամ բառի համար, ինչպէս, օրինակ՝ արհկոմ = արհեստակցական կոմիտե, ժողկրթութիւն = ժողովրդական կրթութիւն, պարտաշխատող = պարտիական աշխատող:

Թեմաների մի շնչին մասն է միայն, որ, ընդհակառակը, վերջադաս է, այսինքն՝ ընկնում է բառավերջը և հանդես գալիս իբրև լրացալ, օրինակ՝ շրջկոմ = շրջանային կոմիտե, խմբկոմ = խմբագրական կոլեգիա, պարտուս = պարտիական ուսուցում: Վերջադաս թեմաների թիվն է 9, և նրանց առջև, վերի ցուցակում նշանակել եմ գծիկ: Առաջադաս թեմաների թիվն է 55, և ցուցակում նրանց վրա ոչ մի նշան չի դրված:

Սակայն բացի այս երկու կարգի թեմաներից, նույն ցուցակում կան առջևից աստղանիշ ունեցող թեմաներ, որոնք ունեն միաժամանակ և՛ առաջադաս, և՛ վերջադաս գործածութիւն.

գրանց թիվն է 6: Այսպիսով, ուրեմն ավելանում է ևս 6 առաջադաս և 6 վերջադաս թեմա:

Բացի այս տարբերություններից, ինչպես նկատելի է, թեմաների ճնշող մեծամասնությունը միավանկ է (70-ից 66-ը) և միայն չնչին մասն է երկավանկ, ընդամենը 4 հատ՝ սպառ, խնայ, հրատ և երիտ. սրանցից էլ միայն վերջինն է լրիվ երկավանկ, իսկ մյուսները ունեն մեկական լրիվ վանկ և մեկական թույլ Ը-ով կազմվող վանկ՝ գաղտնավանկ, ըստ որում, վանկերի բանակը ոչ մի չափով չի պայմանավորված նրանով, թե ինչպիսի բառի է փոխարինում տվյալ թեման: Ինչպես միավանկ, այնպես էլ երկավանկ թեմաները կարող են իմաստային ներկայացուցիչ լինել թե՛ պարզ բառի, թե՛ ածանցավոր կամ նույնիսկ բարդ և բարդ ածանցավոր բառի: Այսպես, կոշ փոխարինում է կոշիկ արմատական բառին, բան, զին փոխարինում են բանվորական, զինվորական ածանցավոր բառերին, ա՛ռ և պատ՝ առևտուր և պատասխանատու բարդ բառերին, ապ և գյուղ՝ ապահովագրություն և գյուղատնտեսական բարդ ածանցավոր բառերին և այլն:

Պետք է նկատել, որ հապավման թեմաները ամբողջական բառից կտրված են բառերի կրճատ գրությունն այն կանոնի համաձայն, ըստ որի կրճատ գրվող բառամասը սովորաբար վերջանում է բաղաձայնով, ինչպես Միֆ. (Միքայել), պրոֆ. (պրոֆեսոր), յար. (դպրոցական), ընկ. (ընկեր,—ություն), զիտ. (գիտական) և ոչ թե Մի, պրո, ընկե, դպրո և այլն: Նույն բանը ունենք և անձնանունների կրճատ գրության մեջ. այսպես Գևորգ, Գուրգեն, Գարեգին անունների փոխարեն գրում ենք միայն Գ., որովհետև այդ Գ-ին հաջորդում է ձայնավոր, մինչդեռ Գրիգոր անվան տեղ գրում ենք Գր., Սուրեն, Սարգիս անունների տեղ գրում ենք Ս., որովհետև այդ Ս-ին հաջորդում է ձայնավոր, մինչդեռ Ստեփան, Սրապիոն անունների տեղ գրում ենք Ստ. և Սր., իսկ Սմբատի տեղ՝ Սմբ.: Հայոց լեզվի բառակրճատման հենց այս կանոնով էլ առնվում են հապավման թեմաները, որով վերստին ընդգծվում է այդ երևույթի առաջ գալը գրավոր լեզվից: Մեր դիտած 70 թեման էլ ավարտվում են բաղաձայնով, նրանցից 64-ին ուղղակի հաջորդում է ձայնավոր և միայն 6-ին է հաջորդում բաղաձայն, այդ էլ այն պատճառով, որ տվյալ լրիվ բառի մեջ երկու կամ ավելի բաղաձայնի կուտակում կա. այսպես տեխ-նիկական (խ և ն), պատ-մություն (տ և մ), կիևտ-րոնական (տ և ր), բանվորական (ն և վ), զինվորական (ն և վ) և բժ-շկական (ժ և շ):

Սրանցից առաջին հինգը լիովին համապատասխանում են մեր վանկատման և տողադարձի կանոններին, մինչդեռ վերջինը շեղվում է դրանցից, և այդ կատարվում է այն բնական պատճառով, որ եթե բժշկական բառից իբրև թեմա վերցնեինք բժշ մասը, կըստացվեր երկու գաղտնավանկով երկավանկ թեմա (բժժը), որպիսին առհասարակ չկա: Այս տեսակետից հետաքրքրական է նաև մանկ-ավարժական, տնտ-եսական և կրթ-ություն թեմաների օրինակը, որոնք նույնպես շեղվում են մեր վանկատման և տողադարձի կանոններից և երկուական բաղաձայններն իրենց մեջ առնելով՝ հաջորդ վանկը զրկում վանկասկզբի բաղաձայնից: Այս դեպքում անշուշտ գործում է բառերի կրճատ գրության այն կանոնը, որի մասին խոսեցինք վերը և որով ղեկավարվում ենք հապավման թեմաները առանձնացնելու ժամանակ: Այսպես, կրճատ գրելու ժամանակ պիտի գրենք մանկ. խորհուրդ, կրթ. սարմին, տնտ. խորհրդակցություն և այլն, ուստի և իբրև թեմա առնված են ոչ թե ման, կր, տն, այլ՝ մանկ, կրթ, տնտ վանկերը:

Հապավման համար իբրև թեմա ընտրված բառաբեկորները շատ հաճախ համընկնում են բառասկզբի արմատներին, ինչպես օրինակ՝ գործ (գործարանային), գյուղ (գյուղատնտեսական, գյուղի, գյուղական), շրջ (շրջանային), ներք (ներքին), լուս (լուսավորություն), պետ (պետական), ռազմ (ռազմական), սպառ (սպառողական), վար (վարիչ) և այլն, որով հապավումը հաճախ արտաքինապես նմանվում է կցական կամ անհոդակապ բարդություններին. այսպես՝ գյուղսովետ, Հայէներգո, լուսբաժին, մանկգրադարան և այլն շատ նման են գյուղավան, հայավանդ, լուստու, մանկատյաց իսկական բարդություններին, իսկ, ասենք, կրթբաժին, ռազմկոմիսար, բուժտեխնիկում և այլն միմիայն ա հոդակապ ստանալով կնմանվեն իսկական բարդությունների (կրթբաժին, ռազմակոմիսար, բուժատեխնիկում և այլն): Սակայն չնայած նույնիսկ այդ ձևական նմանություններին, հապավումները այնուամենայնիվ բարդություն չեն և այդ՝ նախ և առաջ իրենց իմաստաբանական առանձնահատկությամբ, ուստի և ռազմկոմիսար ու ռազմակոմիսար (եթե այսպիսի բառ կազմենք), կրթբաժին ու կրթաբաժին, բուժտեխնիկում ու բուժատեխնիկում և այլն իմաստաբանորեն նույնը չեն լինի, որովհետև մինչդեռ ռազմ, կրթ և բուժ թեմաները ունեն իրենց հաստատուն ու անփոփոխելի ֆեռականական ու բառային կոնկրետ իմաստը, ռազմ, կրթ և բուժ արմատները, իբրև լոկ արմատներ, ունեն միայն,

ընդհանուր, փերականորեն շտաբերակված իմաստ: Այսպես, օրինակ, բուժ թեման նշանակում է բուժակային (բուժակների, ֆելդշերական), մինչդեռ բուժ արմատը, կարող է նշանակել և՛ բուժիչ, և՛ բուժական, և՛ բուժման, և՛ բժշկական և այլ շատ իմաստներ, ուստի և բուժտեխնիկում նշանակում է բուժակային (ֆելդշերական) տեխնիկում, մինչդեռ բուժամիջոց բառի մեջ բուժ արմատը կարող է նշանակել բուժիչ, բուժական, բժշկական, բուժարար և այլն: Նույն ձևով, ասենք, լուսհիմնարկ բառի մեջ լուս թեման նշանակում է միայն լուսավորություն, այնինչ լուսահիմնարկ բառի մեջ լուս արմատի բունը կարող է նշանակել լուսավոր, լույսի, լուսատու, լույսային, լուսավորող և այլն, և այլն: Այստեղից բխում է, որ ինչքան էլ հապավման թեմաները համընկնեն բառական արմատներին, իսկ հապավումները՝ անհոդակապ բարդություններին, այնուամենայնիվ, նրանց միջև կա որակական մեծ տարբերություն, որովհետև հապավման թեմաները ունեն ո՛չ թե արմատի, ա՛յլ ինքնամիտի, ավարտված բառի իմաստ, քերականական (ձևաբանական ու խոսքի մասային) կայուն իմաստ, մինչդեռ արմատները այդպիսի իմաստից զուրկ են:

Հետադորդական է նկատել, որ հապավումներից մի քանիսի մեջ նկատվում է անհրաժեշտ թեմայի կամ բառի լիակատար բացակայություն, թեև նրա իմաստը հասկացվում է ամբողջությամբ մեջ. այս երևույթը ես պայմանական կերպով անվանել եմ կրկնահապավում կամ զեղչումով հապավում: Այս հասկանալու համար վերցնենք մի երկու հապավում և բացենք. այսպես, կենտկում = կենտրոնական կոմիտե, տեխնիկում = տեխնիկական մինիմում, բանմատ = բանվորական մատակարարում, ֆաբգործու = ֆաբրիկա-գործարանային ուսումնարան և այլն, այսինքն՝ հապավման մեջ առկա են այնքան թեմաներ, որքան լրիվ բառի իմաստ է ընդգրկում ամբողջ հապավումը: Այսպես չեն սակայն բոլոր հապավումները, նրանց մեջ երբեմն նկատվում է որևէ թեմայի կամ բառի զեղչում, ուստի և նրանց բացման ժամանակ զգացվում է մի բառի պակաս: Այսպես, պրոֆշարժում, պրոֆանդամ և պարտանդամ հապավումները, որ արտաքնապես իրար հար ու նման են, ըստ էության ունեն այն տարբերությունը, որ մինչդեռ պրոֆշարժում նշանակում է պրոֆեսիոնալ շարժում, պարտանդամ՝ պարտիայի անդամ, պրոֆանդամ նշանակում է ո՛չ թե պրոֆեսիոնալ անդամ, այլ պրոֆեսիոնալ միության անդամ, հետևարար պրոֆանդամ հապավման մեջ զեղչված է

սխությունն բառը կամ սրա թեման: Այսպես են նաև Գեղաշխ, Լուսաշխ, Գիտկոոպ, Կինբաժին և մի շարք այլ կրկնահապավումներ կամ զեղչումով հապավումներ. Գեղաշխ, Լուսաշխ նշանակում են զեղարվեստի աշխատողների, լուսավորության աշխատողների միությունն, ավելի լրիվ՝ արհեստակցական միությունն, Գիտկոոպ նշանակում է գիտական աշխատողների կոոպերատիվ, իսկ Կինբաժին՝ կանանց մեջ տարվող աշխատանքի բաժին: Այս բոլոր ընդգծված բառերը զեղչված են վերոհիշյալ հապավումների մեջ, ուստի և վերջինների բացելու ժամանակ պետք է ավելացվեն, այլապես գիտական աշխատողների կոոպերատիվը կհասկացվի գիտական կոոպերատիվ, կանանց մեջ տարվող աշխատանքի բաժինը՝ կանանց բաժին և այլն, որ բոլորովին ճիշտ չէ:

Զեղչումով հապավման մի յուրահատուկ տեսակ պետք է համարել այն, երբ հապավման մեջ զեղչված է ո՛չ թե ամբողջ բառ կամ թեմա, ա՛յլ որևէ բառի վերջին կամ միջին մասը: Ահա դրանց օրինակները. կոլտնտեսական, զինկոմատ: Սրանցից առաջինը՝ կոլտնտեսական, թվում է, թե կազմված է կոլ (կոլեկտիվ) թեմայից և տնտեսական բառից, բայց իրականում այդպես չէ. դա կազմված է կոլտնտեսություն հապավումից, որին ավելացել է ական ածանցը և դրա շնորհիվ դուրս է մնացել ուրջուն ածանցը, այլապես պետք է լիներ կոլտնտեսությունական կամ կոլտնտեսությունական, ինչպես ունենք համամիութենական ածանցավոր բառը: Պարզ է, որ այդ —ուրջուն ածանցը դուրս է գցված բառի կարճացման նպատակով, որի հետևանքով ստացվել է կոլտնտեսական զեղչումով հապավումը¹:

Մեր վերցրած երկրորդ օրինակն էր զինկոմատ բառը, որը կազմված է զինվորական բառի զին թեմայից և կոմիսարիատ բառի կոմ սկզբնավանկից ու ատ վերջնավանկից, որոնց միջև զեղչված է իսառի բառամասը: Այս իհարկե արված է այն նպատակով, որ տարբերվեն զինվորական կոմիսար (զինկոմ) և զինվորական կոմիսարիատ (զինկոմատ) բառերի հապավումները²:

¹ Ավելորդ չի լինի հիշեցնել, որ նույն կոլ թեմայից նույն այս իմաստով, բայց ավելի մեծ զեղչումով մի հապավում է կազմել գրող Ստ. Զորյանը. նա գործածում է կոլվոր բառը կոլտնտեսականի, կոլխոզնիկի իմաստով, որ հիշեցնում է ճնձվոր, կալվոր, բանվոր բառերը. այստեղ նորությունն այն է, որ կոլ թեման առնվել է իբրև արմատ և նրան ավելացվել ածանց: Այսպիսի հապավում չկա:

² Այս երևույթը նույնպես գալիս է կրճատ գրության տեխնիկայից, հիշենք ընկ-բյուն, ընկ-քյան, կազմ-չական և այլ գրությունները ընկերություն, ընկերություն, կազմակերպական լրիվ ձևերի փոխարեն:

Այլ մանրամասնությունների մեջ այլևս չմտնելով՝ այժմ տեսնենք, թե ինչ տեսակների են բաժանվում հապավումները ըստ իրենց կազմության: Մինչև այժմ մենք խոսում էինք վանկային քեմաներից կազմված հապավումների մասին, որոնք սովորաբար կոչվում են վանկային հապավումներ, որովհետև, ինչպես և տեսանք, այս տեսակի մեջ, որպես կանոն, բառասկզբի վանկերն են հանդես գալիս իբրև թեմա: Սա հապավման ամենատարածված և ամենամատչելի տեսակն է:

Հապավման երկրորդ տեսակը, որ կոչվում է տառային, կազմվում է բառերի սկզբնատառով և շատ ավելի քիչ տարածում ունի ու շատ ավելի քիչ է հասկանալի: Տառային հապավումները մի տեսակ պայմանական բառ են, որոնց ամբողջական իմաստը շատ ավելի է մատչելի ու հասկանալի, քան նրանց վերլուծական իմաստը, մասերի (տառային թեմաների) բովանդակությունը: Այսպես, շատ տարածված ՀՕՊ, բուհ հապավումները բոլորի կողմից ճանաչված են իբրև համապատասխան կազմակերպությունների անուններ, բայց քչերը գիտեն, որ առաջինը նշանակում է Հակափղային պաշտպանություն, երկրորդը՝ բուհ՝ բարձրագույն ուսումնական հաստատություն:

Այսպիսի տառային հապավումներ են՝ ԳԱՍ (գիտական աշխատողների սեկցիա), ՍՍՌՄ (Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միություն), ՀԱՄԿՆ (Համամիութենական Արհեստակցական Միությունների Կենտրոնական Խորհուրդ), ԿԵՄ (Լենինյան Կոմունիստական երիտասարդության Միություն) և այլն:

Հապավումների երրորդ տեսակը կազմում են այն բառերը, որոնց կազմի մեջ միաթամանակ կան և՛ վանկային կամ տառային թեմաներ, և՛ լրիվ բառեր. սրանք լինում են վանկա-բառային, վանկա-տառային և տառա-բառային, ըստ որում՝ թեմաների տարրեր հաջորդականությամբ: Ահա մի քանի օրինակ.

ա) վանկա-բառային՝ ժողդատարան (ժողովրդական դատարան), կոլտնտշուկա (կոլեկտիվ տնտեսական՝ կոլտնտեսական շուկա), ֆանաքեռչին (ֆանաքեռի շինարարություն).

բ) վանկա-տառային՝ ՀամԿ(բ)Պ (Համամիութենական Կոմունիստական (բոլշևիկների) պարտիա, Պաշը (Պաշտպանությանը աջակցող ընկերություն).

գ) տառա-բառային՝ ՍՍՌ Միություն (Սովետական Սոցիա-

լիստական Ռեսպուբլիկաների Միություն), Հայկական ՍՍՌ (Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկա) և այլն:

Իհարկե անառարկելի է, որ հապավումների այս տեխնիկան ընդհանրապես, ինչպես արդեն նշել ենք, արդյունք է ունելուցիսի ու մեր նոր սոցիալիստական արագաթափ հանրակեցության և մասնավորապես իր վրա կրում է ուռաց լեզվի մեծ ազդեցությունը. հապավման թեմաների մի զգալի մասը փոխանցված է ուղղակի ուսերենից, պատրաստի վիճակում (կոլ, կոմ, սոց, պրոֆ. և այլն), սակայն ո՛չ այդ ուղղակի փոխառած թեմաները և ո՛չ էլ հապավման տեխնիկան ամբողջությամբ առած չեն մտել մեր լեզվի մեջ իբրև մեխանիկական կցորդ կամ անհարիր երևույթ, այլ մերվել են նրան, օրգանապես մարսվել նրա մեջ և գտել իրենց կերպարանքն ու ձևը: Այսպես, վանկային հապավումը ավելի լայն տարածում է գտել մեր լեզվի մեջ, քան տառայինը, թեև ուսերենում դրանք հավասարապես տարածված են. հայերենում հատկացուցիչ թեմաներ ավելի շատ կան, քան ուսերենում. հայերենում հատկացուցիչ և որոշիչ թեմաները նախադաս են, մինչդեռ ուսերենում որոշիչ թեմաները նախադաս են, իսկ հատկացուցիչ թեմաները՝ վերջադաս և այլն, և այլն: Այս և մյուս բոլոր տարբերությունների մասին խոսելը շատ հեռուն կտանի, ուստի զբաղվենք միայն մի քանի համեմատությամբ: Սկսենք տառային հապավումից. այս տեսակը ոչ միայն ավելի մեծ տարածում ունի ուսերենի մեջ, քան հայերենի, այլև ուսերենում միանգամայն այլ ձևով է արտասանվում, քան հայերենում, եթե տառային հապավման մեջ ձայնավոր չկա. այսպես ССР և ՍՍՌ արտասանվում են ուսերենում՝ էսէսէռ, իսկ հայերենում՝ սրսրըր. ПКСМ ուսերենում արտասանվում է էլկաէսէմ, իսկ ԼԿՆՄ՝ հայերենում արտասանվում է լրկրեմ: Այս բխում է նրանից, որ մինչդեռ մենք բաղաձայնը արտասանում ենք ը ձայնավորի օգնությամբ. ուսերենը դիմում են բաղաձայնի այբբենական անվանը. այսպես, նրանք ունեն ԼԿ, РК, РКК և այլն, որ հեշտությամբ արտասանում են ցեկա, էոկա, էոկակա՝ բառային բնույթ տալով նրանց, այնինչ մենք ԿԿ, ՌԿ և այլն պիտի արտասանենք կրկը, որկը, որոնք բառային կերպարանք չունեն, ուստի նախընտրում ենք դրանց վանկային հապավումները՝ Կենտկոմ, ռայկոմ: Թերևս այս երևույթն է պատճառներից մեկը, որ Չեկա, նէպ, զագա, գէս ուսերեն տառային հապավումները, փոխանակ թարգմանվելու՝ ուղղակի փոխառյալ ձևով են գործածվում հայերենում՝ անվերլու-

ծելի և ինքնուրույն բառերի արժեք ստացած¹։ Հետաքրքրական է, սակայն, որ թեև ուսանողներն ու հապավման մեջ Յ (է) ունեցող նշագրերը գրում էինք ե-ով, գէս-ի մեջ, դրան հակառակ, գրում էինք է, որ երևի արդյունք էր «էլեկտրական» բառի ներկայության զիտակցությանը այս հապավման մեջ, որը հայերենի թարգմանվելու դեպքում էլ պիտի պահպաներ է տառը (պետք է լիներ հէկ՝ հիդրո-էլեկտրական կայան)։

Ռուսերենից փոխառյալ հապավումների հարցը վերջացնելու համար հիշենք նաև կովխոզ, կովխոզնիկ, սովխոզ, գլավլիտ, լիտֆոնդ և մուզֆոնդ² վանկային հապավումները, որ բավական հաստատուն կերպով մտել են մեր լեզվի մեջ այն տարբերությամբ միայն, որ թեև առաջին երկուսը ունեն իրենց տարածված ու գործածական հայերեն համարժեք ձևերն էլ (կոլտնտեսություն, կոլտնտեսական), մյուսները զուրկ են դրանցից։ Անշուշտ կան սակավ տարածում ունեցող մի շարք այլ փոխառյալ հապավումներ ևս, մասնավորապես տառային (ԻՍ, ԱԻՍ, ՉԻՍ և այլն), որոնք պրոֆեսիոնալ կամ մասնագիտական շրջանակներից դուրս չեն գալիս կամ գործածվում են իբրև հատուկ անուն։

Հետաքրքրական է թեմաների հաջորդականության շարքի հարցը հայերեն և ռուսերեն հապավումների մեջ։ Քանի որ հատկացուցիչը ռուսերենում ետադաս է, իսկ հայերենում՝ նախադաս, բնականաբար հատկացուցչի թեման էլ ռուսերենում և հայերենում պետք է համապատասխան դիրքն ունենա։ Եվ իրոք. ռուսերեն Наркомторг հապավման դիմաց, որտեղ торг հատկացուցիչ թեման վերջադաս է, հայերենի «Առժողկոմ» հապավման մեջ առ (առևտրի) հատկացուցիչ թեման առաջադաս է։ Սակայն, նախքան առաջ անցնելը հարկ եմ համարում նշել, որ մինչդեռ հայերենը, հատկացուցչի նախադաս լինելու շնորհիվ, թույլ էր տալիս «Ժողկոմի» և «Ժողկոմատի» անվանումները հապավումներով տարբերել, ռուսերենը, հատկացուցչի ետադաս լինելու պատճառով, այդ

¹ Այս հապավումները ռուսերենում կազմված են հետևյալ բառերից. Чрезвычайная комиссия (ЧК), Новая экономическая политика (нэп), Запись актов гражданского состояния (загс), гидро-электрическая станция (гэс).

² Այս հապավումները ռուսերենում կազմված են հետևյալ բառերից. коллективное хозяйство (колхоз), колхоз+ник шашны (колхозник), Главное (управление) литературы... (Главлит), литературный фонд (литфонд), музыкальный фонд (музфонд).

հնարավորությունը շուներ. այսպես, մենք ունենինք «լուսժողկոմ» և «Վուսժողկոմատ», «առժողկոմ» և «Առժողկոմատ» և այլն, իսկ ռուսերենում Наркомпрос և Наркомторг միաժամանակ նշանակում էին և՛ կոմիսար, և՛ կոմիսարիատ, բայց հենց որ հատկացուցիչը բացակայում էր կամ նրա փոխարեն մի որոշիչ դրվում, ռուսերենն էլ ձեռք է բերում նույն հատկությունը, օրինակ нарком և наркомат և այլն: Հատկացուցչի նույն այս նախադաս դրությունը պետք է վերագրել և այն, որ հայերենում ինքնուրույն կերպով կազմված են հատկացուցիչ-հատկացյալի թեմաներով մի շարք հապավումներ, որոնք ռուսերենում չկան, օրինակ՝ պարտանդամ, պրոֆանդամ և այլն:

Այժմ քննենք մի քանի հապավումների թեմաների հաջորդականության կարգը հայերենում և ռուսերենում.

СССР (Союз Советских Социалистических Республик), ՍՍՌՄ (Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միություն):

Այս օրինակի մեջ ռուսերեն հապավման առաջին թեման իբրև հատկացյալ հայերենում ընկել է վերջը:

Комсомол (Коммунистический Союз Молодежи), Կոմերիտություն (Կոմունիստական երիտասարդության Միություն). այս օրինակի մեջ ռուսերեն հապավման վերջին թեման իբրև հատկացուցիչ հայերենում ընկել է իր հատկացյալից առաջ:

Այս և վերի օրինակները ցույց են տալիս, որ հապավման տեխնիկան հայերենում ստացել է իրոք ազգային ձև ու կերպարանք և մեխանիկական փոխադրություն չէ դրսից:

Բոլոր տեսակի հապավումները ենթարկվում են հայերենի բառաթեքման (հոլովման) և բարդացման ու ածանցման կանոններին: Վանկային ու տառային հապավումները ընկնում են ի հոլովման տակ. այդպես են և խառն հապավումները, բացի նրանցից, որոնց վերջին բաղադրիչը մի ուրիշ հոլովման ենթարկվող ամբողջական բառ է: Այսպես, օրինակ, բուհ — բուհի — բուհից, պարտկոմ — պարտկոմի — պարտկոմից. կոլտնտշուկակոլտնտշուկայի և այլն, բայց՝ պարտկազմակերպություն-պարտկազմակերպության, կոմերիտիություն-կոմերիտիության և այլն:

Հայերենի բառակազմության սովորական կանոններն են զրահորդում նաև այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է լինում բարդ կամ ածանցավոր բառ կազմել հապավումներից. այսպես, բժֆակ — բժֆակցի, խմբկոլ-խմբկոլական, տեղկոմ-տեղկոմա-

կան, բուհ-բուհավարտ և այլն. նույնիսկ ռուսերենից փոխառյալ հապավումները ունեն բառակազմական լայն ճյուղավորում, օրինակ՝ կոլխոզ-կոլխոզային-կոլխոզապատկան, դագս-զագսավոր-վել¹ և այլն:

Այժմ մնում է մի երկու խոսք ասել հապավումների տեխնիկայի հնչյունաբանական հատկանիշների մասին: Որպես կանոն, հապավումները չգիտեն հայերենի հնչյունափոխություն և սղման կանոնները. ընտրված թեման (առաջադաս, թե վերջադաս, միևնույն է) միշտ գործածվում է իր կայուն հնչյունակազմով. ո՛չ վերջադաս լինելու դեպքում է վերականգնում արմատի կորցրած կամ հնչյունափոխված ձայնավորը, ո՛չ էլ առաջադաս լինելու դեպքում սղում կամ հնչյունափոխում յուր արմատական ձայնավորը:

Այսպես. եթե լուս թեման (լուսավորություն բառից, լույս արմատից) լուսբաժին, լուսօրգաններ և այլ հապավումների մեջ, իբրև շեշտադուրկ արմատ կամ բուն, գործածվում է ույ երկհնչյունի փոխարեն ու ձայնավորով, դա բնական է և օրինաչափ, սակայն նույն լուս թեման բառավերջում ևս մնում է միևնույն հնչյունակազմով (օր. ժողլուս, քաղլուս և այլն), մինչդեռ այս դեպքում, իբրև շեշտակիր արմատ, նա պետք է հանդես գար իր լրիվ ձևով և պահպանելով ույ երկհնչյունը, ինչպես, ասենք, արշալույս, կիսալույս, գեղալույս և այլ բարդ բառերի մեջ: Այստեղից հետևում է, որ լուս թեման թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ դեպքում ո՛չ թե արմատ է կամ բուն, ա՛յլ պարզապես լուսավորություն բառի մեկ բեկորը, իբրև ամբողջ այդ բառի ներկայացուցիչ կամ սիմվոլ, և ենթակա չէ հնչյունափոխության:

Վերցնենք ուրիշ օրինակ. կին թեման, որ իր հնչյունական ձևով միանգամայն համընկնում է կին արմատին ու կին բառին՝ գործածվելով իբրև առաջադաս թեմա, չնայած շեշտակորույս լինելուն, այնուամենայնիվ չի հնչյունափոխվում և յուր հնչյունափոխված ձևով է մնում կինբաժին հապավման մեջ, մինչդեռ պետք էր ստանալ կնբաժին²:

Հետաքրքրական է և շեն/շին թեմաների օրինակը: Սրանցից առաջինը արդեն մոռացության է մատնվել հրկրորդով, այսպես,

¹ Այս վերջին բառը ժողովրդական ստեղծագործություն է և, որքան ինձ հայտնի է, գրական մկրտություն չի ստացել, պաշտոնապես ասվում է զագսուս գրանցվել և ոչ թե զագսավորվել:

² Այսպես են մեր կնասեւ, կնատյաց, կնամադ, կնաթող, կնախտարանություն և այլ բարդությունները: Ժիշտ է, մենք ունենք նաև կինսամատ բարդու-

մինչդեռ առաջ ունեինք հիդրոշեն (гидрошест) հապավումը, այժմ գործածվում են Ալյումինշին, Քանաքեռշին, Քաջարանշին, Սևանշին և այլ բազմաթիվ հապավումներ ոչ թե շեն թեմայով, այլ շին: Ծենը շինարարություն բառի շին արմատի լրիվ ու չհնչունափոխված ձևն էր, որ հիդրոշեն հապավման մեջ կարող էր դիտվել իբրև արմատ, եթե այդ բառը ածման դեպքում հնչունափոխվեր և տար, ասենք, հիդրոշինցի, հիդրոշինային, հիդրոշինպետ: Բայց շեն թեման շեշտակորույս լինելու դեպքում այսպիսի հնչունափոխություն չէր կրում և մնում էր միշտ շեն ձևով (հիդրոշենցի, հիդրոշենային և այլն), շատ և շատ նման լինելով մի շարք իսկական բարդությունների վերջարմատ շենին, ինչպես Նորաշեն, Ծաղկաշեն, Զիգրաշեն և այլն: Այս տեսակետից թերևս կարելի կլիներ հիդրոշեն բառը դիտել իբրև իսկական բարդության (Նորաշեն) և իսկական հապավման (Սևանշին) միջև տատանվող մի բառ, եթե շեն արմատը հիդրոշենի մեջ նշանակեր ավան, շեն, բնակավայր (ինչպես Նորաշենի մեջ) և ոչ թե շինարարություն, ձեռնարկություն (ինչպես Սևանշինի մեջ):

Ինչ վերաբերում է շին թեմային, ապա պետք է նկատել, որ սա էլ լուս, կին և մյուս բոլոր թեմաների նման իր հնչունական կայուն ձևով է մնում թե՛ վերջադաս և թե՛ առաջադաս գործածվելու դեպքում (շինբաժին, շինգրասենյակ, Սևանշին, Ալյումինշին, Քանաքեռշին և այլն):

Այսպիսով, հապավման թեմաների հնչունաբանական ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ թեմաները անփոփոխ ու կայուն բեկոր են պարզ, բարդ կամ բարդ-ածանցավոր ամբողջական բառերի, հանդիսանում են նրանց ներկայացուցիչը կամ սիմվոլը և թեմայի ու արմատի բացարձակ նմանության դեպքում էլ նրանք նույնական չեն:

Յուրեք, որի մեջ առաջադաս կին արմատը չի հնչունափոխված, բայց սա կին-մադդ կցական բարդության աղավաղված ձևն է՝ անալոգիայով և հոգակապ է ստացած, ինչպես եթե ասենք կինաշոֆեր, կինահրահանգիչ և այլն, փոխանակ կին շոֆեր, կին հրահանգիչ հարադրությունների, որոնք կազմված են ռուսերենի ազդեցությամբ, հրահանգչուհի, շոֆերուհի բառերի փոխարեն: Այսպիսի հարադրությունների մեջ կին բառը բնականաբար չպիտի հնչունափոխվեր:

V

8

Ա. ՁԵՎՈՒՅԹ ԵՎ ԲԱՌ

§ 43. ՁԵՎՈՒՅԹ ԵՎ ՁԵՎ.— Լեզվի իմաստային-հնչյունական նվազագույն միավորը ձևույթն է: Ձևույթի մեջ արտահայտված է ինքը լեզուն իր երկու հակադիր կողմերով՝ նյութական-հնչյունական և բովանդակային-իմաստային: Հանձին ձևույթի մենք գործ ունենք մի կողմից իմաստի կամ բովանդակության հետ, որը մարդու գիտակցական գործունեության արտադրանքն է՝ «ուրիշ մարդկանց համար ևս գոյություն ունեցող և միայն դրա շնորհիվ ինձ համար ևս գոյություն ունեցող առարկայական, իսկական գիտակցության» միավորը, մյուս կողմից մենք գործ ունենք այդ բովանդակությունը կամ իմաստը պարունակող, դրսևորող ձևի կամ մատերիայի հետ, որն «այստեղ հանդես է գալիս հանձին օգի տալանովոլ շերտերի, հանձին հնչյունների»: Ձև և բովանդակություն կամ հնչյունական-նյութական կողմ և իմաստային կողմ՝ իրենց անքակտելի միասնության մեջ, ահա թե ինչն է որոշում ձևույթը:

Ձևույթի ձևը նյութականն է, այն հնչյունը կամ հնչյունախումբը, որը դրսևորում է իմաստ և որին կառչած է այս կամ այն իմաստը:

Ձևույթի բովանդակությունն այն իմաստն է, որ դրել է հասարակությունն այս կամ այն հնչյունի կամ հնչյունախմբի մեջ, և որը դրսևորվում է այդ ձևով, կառչած է այդ ձևին, առանց որին սա գոյություն չունի:

Լեզվի մեջ չկա ձև առանց բովանդակության, իմաստի, ինչպես և չկա բովանդակություն, որ այս կամ այն ձևի հետ կապված չլինի, չդրսևորվի այս կամ այն ձևով: Լեզվի մեջ ամեն ինչ, որ լեզվական, խոսքային է, անպայման այս երկու հակադիր կողմերի միասնությունն է: Երբ ասում ենք, օրինակ՝ ԲԱՌ, հասկանում ենք, որ նա որոշ ձևով դրսևորված որոշ բովանդակություն է, երբ ասում ենք նախադասություն, հասկանում ենք, որ սա ևս որոշ ձևով դրսևորված բովանդակություն է. այդ կարելի է ասել և՛

խոսքի, և՛ պարբերության, և՛ ածանցի, և՛ շաղկապի, և՛ նախդրի մասին, նույնը կարելի է ասել և՛ ձևույթի մասին:

Այստեղ հարկավոր է մի անգամ ընդմիջող զգուշացնել ձևույթը (մորֆեմա) և ձևը (ֆորմա) իրար հետ շփոթելուց. թեև երկուսն էլ լեզվական իրողություններ են, այնուամենայնիվ մեկը մյուսից զգալապես տարբերվում է:

Ձև (ֆորմա) ասելով հասկանում ենք լեզվական յուրաքանչյուր իրողության կամ արտահայտության արտահայտչական կողմը, դրսևորման միջոցը, այն եղանակները, որոնց միջոցով դրսևորվում է լեզվական յուրաքանչյուր արտահայտություն, լինի նա խոսք, նախադասություն, բառ, ածանց և այլն: Այս դեպքում ձևը մենք դիտում ենք բովանդակությունից անջատած, թեև իրականության մեջ նա բովանդակությունից անջատ գոյություն չունի: Երբ, օրինակ՝ ասում ենք քառ բառի եզակի սեռական ձևն է քառի, մենք նկատի ունենք ք-ա-ր-ի հնչյունախումբը վերջում ի ձայնավորով, այսինքն՝ այն արտահայտչական միջոցը կամ ձևը, որով հայերենում դրսևորվում է «քար» իմաստը սեռական հոլովով առնված: Նույնպես ասում ենք՝ «լուսացավ» և «լույսը բացվեց», նույն նախադասության երկու տարբեր ձևերն են, այսինքն՝ արտահայտչական տարբեր միջոցները, որոնցով մենք արտահայտում ենք որոշ բովանդակություն (միտք): Դրանցից առաջինը անենթակա նախադասության ձև է, իսկ մյուսը՝ ենթակայով նախադասության ձև: Սրանք, իհարկե, ունեն նաև իրենց բովանդակությունը: Բայց դրանց՝ իբրև ձևերի մասին խոսելիս, ինչպես վերևում ասացինք, մենք կտրվում, վերանում ենք բովանդակությունից, այլապես մենք իրավունք չէինք ունենա ասելու, թե «մթնեց» և «մուկն ընկավ» տարբեր նախադասություններ են: «Մթնեց» և «մուկն ընկավ» նույնն են ըստ բովանդակության, քանի որ նույն միտքն են արտահայտում, բայց նրանք տարբեր են ըստ ձևի, քանի որ մտքի արտահայտչական տարբեր ձևեր են հանդիսանում:

Ձևույթ (մորֆեմա) ասելով հասկանում ենք ոչ թե սոսկ ձև՝ մերացված, կտրված իր բովանդակությունից, այլ լեզվի նվազագույն այնպիսի միավոր, որը հանդիսանում է թե՛ ձև, թե՛ բովանդակություն, կամ այլ ձևով ասած՝ ունի և՛ ձև, և՛ բովանդակություն: Օրինակ՝ սիրտ և սրտառ բառերի մեջ մենք ունենք սիրտ և սրտ ձևույթը (պարզ է, որ սրտ կամ սրտ նույն սիրտ ձևույթն են միայն հնչյունափոխված): Այս երկուսի բովանդակությունն է

սիրտ (сердце) առարկայի իմաստը, որը մի դեպքում դըրսևորվում է ս-ի-ր-տ հնչյունախմբով և կամ ձևով, մյուս դեպքում՝ ս-ը-ր-տ հնչյունախմբով կամ ձևով: Ուրեմն այս ձևույթի ձևերն են ս-ի-ր-տ և ս-ը-ր-տ, մինչդեռ այդ երկուսի բովանդակությունն է սիրտ (сердце) առարկան: Այսպիսով, ուրեմն, այս մեկ ձևույթը ունի երկու ձև կամ արտահայտվում է երկու ձևով: Այսպիսով, ինչպես պարզ երևում է, ձևը և ձևույթը տարբեր բաներ են:

Ձևույթները լեզվի ատաղձն են, շինանյութը՝ լեզվական նվագագույն այնպիսի միավորներ, որոնք անպայման ունեն որոշ իմաստ: Ըստ իրենց իմաստի ձևույթները բաժանվում են երկու կարգի՝ հիմնական ձևույթներ և երկրորդական ձևույթներ:

§ 44. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՁԵՎՈՒՅԹՆԵՐ.— Հիմնական կոչվում են այն ձևույթները, որոնք ունեն նյութական ընդհանուր (վերացական) իմաստ կամ բովանդակություն, այսինքն՝ արտահայտում են նյութական, առարկայական աշխարհը իր առարկաներով ու հատկանիշներով՝ առանց կոնկրետացնելու այդպիսիները: Այսպես, օրինակ՝ ջրմուղ բառի մեջ ջրը և մուղ ձևույթները իրար միացած տալիս են մի կոնկրետ (այլ գործիքներից ու առարկաներից տարբեր) առարկայի իմաստ, որ է ջրմուղ (ВОДОПРОВОД) առարկան: Սակայն ջրը ձևույթը ինքնին և մուղ ձևույթը ինքնին թե՛ բառային կապակցության մեջ և թե՛ առանձին վերցրած ընդհանրապես նյութական աշխարհի առարկա և հատկանիշ (կամ գործողություն) ակնարկելով հանդերձ՝ չեն կոնկրետացնում կամ մասնավորում իրենց իմաստը:

Ջրը ձևույթը (արմատը), որտեղ որ լինի, մեզ ակնարկում է ջրի հետ կապված ընդհանուր իմաստ, առանց կոնկրետացնելու և ցույց տալու, թե դա ջուր առարկա՞ն է (եղակի՞, հոգնակի՞, ի՞նչ հոլովով — այսինքն՝ ի՞նչ կապի մեջ այլ առարկաների հետ), ջրի հետ կապված գործողությունն է (ի՞նչ ժամանակով, դեմքով, ձեւով, և այլն — այսինքն՝ ի՞նչ կապի մեջ այլ առարկաների և ո՞ր առարկաների հետ), թե՞ ջրին հարաբերող մի ուրիշ առարկա է (ի՞նչ հարաբերության մեջ և այլն): Այդ իսկ պատճառով էլ ջրը ձևույթը իր իմաստը կոնկրետացնում, մասնավորում է բառի մեջ՝ կապվելով ուրիշ ձևույթների (արմատների, ածանցների, վերջավորությունների) հետ:

Երբ ասում են ջր-եցի, այստեղ եցի վերջավորությունը ջր ձևույթին տալիս է գործողության իմաստ (իհարկե ջրի հետ կապված գործողության իմաստ, քանի որ ջրը ձևույթն է արտահայ-

տում այդ բառի նյութական իմաստը) և կապում այդ գործողությունը եզակի՝ առաջին դեմքի հետ անցյալ կատարյալ ժամանակում: Նույն ձևով և ջրի՛ր, ջրած, ջրող, կջրեմ և այլն:

Երբ ասում ենք ջրով, ջրում, ջրի և այլն, այստեղ-ով,-ում, -ի վերջավորություններն են կոնկրետացնում ջրը ձևույթի նյութական ընդհանուր իմաստն իբրև ջուր առարկա եզակի թվով, գործիական, ներգոյական և սեռական հոլովներով:

Նույնպես և վերևում քննած ջրմուղ բառի մուղ ձևույթը ընդհանուր կերպով ակնարկում է մի գործողություն առանց որևէ կոնկրետության, բայց երբ այդ ձևույթը կապվում է մի այլ ձևույթի հետ՝ վերածվելով բառի բաղադրիչ մասի, ստանում է իր իմաստի կոնկրետացումը, ինչպես, օրինակ՝ ջրմուղ բառի կամ տղել, մղող, մղեցի, մղում և այլ բառերի մեջ:

Հիմնական ձևույթները արմատներն են, որովհետև միայն արմատներն են նյութական իմաստ արտահայտում: Երբ արմատները գործածվում են իբրև բառ, օրինակ՝ ֆառ, տուն, դեղծ, երիտասարդ և այլն, նրանք այլևս միայն ձևույթ չեն, իրենց արտահայտած ընդհանուր իմաստին ավելացնում են կոնկրետություն և այդ պատճառով էլ կոչվում են բառ: Օրինակ՝ «քար կա» նախադասության մեջ քար բառը նախադասության անդամ է, եզակի թիվ և ուղղական հոլով ունի, անորոշ առումով է դրված: Այստեղ նա բառ է, և չի կարելի համարել ձևույթ: Քարկոծել բառի մեջ արդեն չի կարելի ասել, թե ինչ խոսքի մաս է քարը, ինչ թիվ և հոլով ունի նա, որոշյալ է, թե՞ անորոշ և այլն:

Ինչո՞ւ. որովհետև ֆարկոծել բառը կազմված է ոչ թե ֆառ բառից, այլ քար ձևույթից, որն այստեղ կարող է ստանալ հետևյալ կոնկրետությունը՝

ա) Քարերով կոծել, բ) քարը կոծել, գ) քարերը կոծել, դ) քարով կոծել, ե) քար կոծել և այլն: Իհարկե այժմ այս բառի մեջ ֆառ ձևույթը ունի քարերով իմաստը: Բայց այդ կոնկրետությունը ոչ թե իրենով է պայմանավորված, այլ քարկոծել բառի ամբողջությամբ: Նույն ֆառ ձևույթը ֆառաշ բառի մեջ միանգամայն այլ կոնկրետություն է ստանում (հոգնակի, հայցական, անորոշ առումով. քարաշ=քարեր տաշող), ֆառաշ բառի մեջ մի այլ կոնկրետություն (ածականի կամ եզակի սեռականի, քարայր=քարե-այր, քարի այր) և այլն:

Հիմնական ձևույթները, ինչպես և առհասարակ ձևույթները, առանձին չեն գործածվում, որովհետև այդ կոնկրետությունը չու-

նեն, իսկ երբ նրանք համապատասխան կոնկրետություն ստանալով գործ են ածվում առանձին, այս դեպքում նրանք արդեն բառ են դառնում և այլևս միայն ձևույթ չեն:

Իրենց արտահայտած իմաստով հիմնական ձևույթներից զգալի կերպով տարբերվում են երկրորդական ձևույթները, որոնք ո՛չ թե ընդհանուր կերպով ակնարկում են նյութական աշխարհն իր առարկաներով ու հատկանիշներով, ա՛յլ ցույց են տալիս այդպիսիների զանազան կոնկրետ հարաբերություններ: Երկրորդական ձևույթները, հետևաբար, նյութական իմաստ չունեն նույնիսկ ղեկավարական, ընդհանուր կերպով: Երկրորդական ձևույթների իմաստը կոչվում է ձևական իմաստ, որ մենք ևս ընդունում ենք այն չափով, որ չափով երկրորդական ձևույթները բառային ձև կամ կերպարանք են տալիս հիմնական ձևույթներին՝ ցույց տալով նրանց իմաստների զանազան կոնկրետ հարաբերությունները և կոնկրետացնում նրանց ընդհանուր իմաստը կամ արդեն կոնկրետ իմաստների հարաբերություններն ու նրանց բառային կապը:

Այսպես, օրինակ՝ -ավոր ձևույթը (ածանցը) ցույց է տալիս երկու որևէ առարկայի մի որոշ կոնկրետ հարաբերություն առանց, իհարկե, այդ առարկաները նշելու. այդ իմաստն է մի բան ունենալը. երբ ասում ենք, օրինակ՝ լուսավոր, մենք ստանում ենք կոնկրետացած բառ, որի մեջ ցույց է տրվում որոշ կոնկրետ հարաբերություն լույսի կամ լուսավորության և մի այլ առարկայի (օրինակ՝ սենյակի), որն ունի լույս կամ լուսավորություն: Իսկ երբ ասում ենք բծավոր, ցույց է տրվում նույն հարաբերությունը բծի և մի այլ առարկայի (օրինակ տիֆի), որն ունի բիծ կամ բծեր: Երբ ասում ենք անբիծ, ան- ձևույթով (ածանցով) ցույց է տրվում -ավոր ձևույթի հակառակ իմաստը, այսինքն՝ մի այնպիսի հարաբերություն բծի և մի այլ առարկայի միջև, որոնցից վերջինը չունի բիծ, զուրկ է բծից կամ բծերից:

Ավոր և ան- երկրորդական ձևույթները առարկաների, իրերի հարաբերություն են ցույց տալիս՝ իրահարաբերական իմաստ ունեն: Այդպես են նաև մյուս բոլոր ածանցները: Նրանք բոլորը ցույց են տալիս առարկաների, իրերի, իրային հարաբերություններ և կազմում են երկրորդական ձևույթների առաջին խումբը, որ մենք կոչում ենք իրահարաբերական ձևայինների խումբ:

Իրահարաբերական ձևույթները կոչվում են նաև բառաստեղծական կամ բառակազմական, որովհետև միանալով հիմնական ձևույթներին՝ բառ են կազմում կամ ստեղծում: Նրանք երբեմն

կոչվում են նաև ձեարքանակաճ ձևույթներ, որովհետև լեզվի մեջ հաճախ ձեարքանակաճ արժեք ունեն և ուսումնասիրվում են ձեարքանութեան մեջ՝ բառակազմութեան բաժնում:

Երկրորդական ձևույթների մի այլ խումբ էլ կա, որը նույնպէս ձեարքան իմաստ ունի, ցույց է տալիս հարաբերութեաններ, բայց ո՛չ թե իրերի, ա՛յլ բառերի միջև: Օրինակ՝ երբ ասում ենք ես և դու, այստեղ և շաղկապը ցույց է տալիս մի հարաբերութեան (միասին լինելու) ես և դու առարկաների միջև՝ հանձին ես և դու բառերի, այսինքն՝ նրանց բառային արտահայտութեան մեջ: Այլ ձևով ասած և ձևույթը (շաղկապը) ցույց է տալիս ես և դու բառերի հարաբերութեանը կամ կապը:

Երկրորդական այն ձևույթները, որոնք բառերի (կամ բառային) հարաբերութեան են ցույց տալիս, կոչվում են բառահարաբերական ձևույթներ:

Եվ շաղկապը, ինչպես և ու, իսկ, բայց և այլ շաղկապները՝ բառահարաբերական ձևույթներ են: Բառահարաբերական ձևույթներ են նաև թեքման՝ հոլովման ու խոնարհման վերջավորութեանները: Երբ ասում ենք Սուրենի գիրքը, այստեղ սեռական հոլովի-ի վերջավորութեանը ցույց է տալիս Սուրեն և գիրք բառերի որոշ հարաբերութեան, որով նրանք դառնում են հատկացուցիչ-հատկացալ:

Բառահարաբերական ձևույթները կոչվում են նաև բառափոխակաճ կամ շարահյուսակաճ ձևույթներ, որովհետև նրանք այս կամ այն ձևով փոփոխում են բառը (հոլովում, խոնարհում) ցույց տալու համար նրանց հարաբերութեանը այլ բառերի, նախադասութեան այլ անդամների հետ, իսկ նախադասութեան անդամների կապը կամ հարաբերութեանը շարահյուսակաճ արժեք ունի և ուսումնասիրվում է շարահյուսութեան մեջ:

Բառահարաբերական կամ բառափոխակաճ ձևույթներ են հոլովման և խոնարհման բոլոր վերջավորութեանները, բոլոր շաղկապները և կապերը:

§ 45. ԲԱՌԻ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Առանձին բառի հասկացութեանը լեզվաբանութեան դեռ վերջնականորեն չճշտված խնդիրներից մեկն է հանդիսանում, և մենք այստեղ չենք զբաղվելու նրա մանրամասն քննութեամբ: Կարևոր է, սակայն, նշել բառի հետևյալ առանձնահատկութեանները.

Բառը հիմնականում կոնկրետացած, մասնավորված իմաստ է արտահայտում: Այն իմաստը, որ ընդհանուր կերպով գոյություն ունի ձևույթի մեջ, մասնավորվում, կոնկրետանում է բառի մեջ: Վերը մենք տեսանք, որ ձևույթները (չըր, լուս և այլն) ընդհանուր կերպով ակնարկում են այս կամ այն իմաստը և միանալով այդ ձևույթի՝ վերածվում են բառի (չրկիր, լուսավոր և այլն), այս դեպքում արդեն կոնկրետացնելով իրենց ընդհանուր իմաստը: Եվ իրոք, ինչու ցոլանալ, ցոլացում, առաջցում, նույնիսկ, ցոլ բառեր են, իսկ ցոլ բառ չէ: Չէ՛ որ այս բոլոր բառերի մեջ էլ նույն «ցոլ» իմաստն է դրված, որը երբեք չի փոխվում: Ինչո՞ւ է ցոլքը տարբերվում ցոլ-ից. ձևականորեն ք-ով: Սակայն չէ որ այդ ք-ն ոչ մի իմաստ այսօր չունի և ոչ մի իմաստ չի ավելացնում ցոլ-ին ճիշտ այնպես, ինչպես ոտք, ձեռք բառերի ք-ն ոչինչ չի ավելացնում ոտ և ձեռ բառերի իմաստին: Եվ այնուամենայնիվ, ոտ և ձեռ բառ են, իսկ ցոլ բառ չէ: Վերջինս բառ չէ նրա համար, որ հայոց լեզվի մեջ, կենդանի խոսքում, նա չի ստացել և չունի իր իմաստի կոնկրետացումը. մենք չենք զգում նրա իմաստի կոնկրետությունը, չենք կարող ասել նա գոյակա՞ն է, ածակա՞ն է, բա՞յ է, թե՞ մի այլ բան: Կարող ենք ասել միայն, որ նա ձևույթ է, ունի որոշ ընդհանուր իմաստ (ցոլանալու, ցոլքի, ցոլացման, փայլի):

Բառի իմաստի կոնկրետացումը, նրա բառ դառնալը պայմանավորված է նրա պրակտիկ գործածությամբ այս կամ նայն կոնկրետ իմաստով: Այսպես, օրինակ՝ երբ մենք գործ ենք ածում լուսամուտ, ելամուտ, մայրամուտ բառերը, սրանց մեջ մուտ ձևույթը տակավին բառ չէ, սրանց կողքին մենք ունենք մուտք բառը: Բայց երբ մեր գրողներից մեկը գործածում է «արևը դեպի իր մուտն էր գնում» նախադասությունը, այստեղ արդեն նույն մուտ ձևույթը ստանում է բառային գործածություն, քանի որ ձեռք է բերում իր ընդհանուր իմաստի կոնկրետացումն առանց .որևէ այլ ձևույթի հետ միանալու: Այստեղ արդեն կարող ենք ասել, որ մուտը գոյական է, եզակի թիվ ունի, հայցական հոլովով է դրված և որոշյալ առումով (մուտն): Մինչդեռ, օրինակ, մայրամուտ բառի մեջ մուտ ձևույթը ո՛չ գոյական է, ո՛չ բայ կամ՝ նույնքան գոյական է, որքան և բայ է, իհարկե, ո՛չ հոլով ունի, ո՛չ թիվ, ո՛չ դեմք, ո՛չ ժամանակ և ո՛չ էլ որևէ այլ կոնկրետ հատկանիշ:

Բառի հատկանշական կողմերից մեկն ուրեմն այն է, որ նա արտահայտում է կոնկրետացած իմաստ¹:

Բառի հատկանշական կողմերից մեկն էլ այն է, որ նա ավարտված, վերջավորված, ինքնամփոփ միավոր է թե՛ ըստ բովանդակության (ինչպես տեսանք վերևում), թե՛ ըստ ձևի, և այդ պատճառով ունի ինքնուրույն գործածություն, կապվում, հարբերում է իր նման այլ բառերի:

Սրան ավելանում է նաև այն, որ բառը, որքան էլ երկար ու բազմաձևույթ լինի, ունենում է մեկ բառական շեշտ²: Այսպես, օրինակ, երբ ասում ենք՝ «այս օրը երեկվա օրը չէ», այստեղ այս և օր առանձին առանձին բառեր են, ինքնաբավ, իրարից չկախված, թեև մեկը մյուսի լրացումն է հանդիսանում, և ունեն իրենց ինքնուրույն բառական շեշտերը, բայց երբ ասում ենք «այսօրը և երեկը շատ են տարբերվում իրարից», այստեղ արդեն «այսօրը» մեկ բառ է հանդիսանում, այս-ը ինքնաբավ միավոր չէ, նա կապված է օր-ին և նրա հետ միասին կազմում է այսօր բառը՝ մի ընդհանուր բառական շեշտով:

Բառի տարբեր բաղադրիչները միասին կամ անջատ գրելը, իհարկե, ոչ մի նշանակություն չունի. մենք այսօր օժանդակ բայը դերբայից առանձին ենք գրում, բայց մի ժամանակ նրանք գրվում էին միացած (զեռ մինչև այսօր էլ շատ ու շատ մարդիկ, մասնավոր ոչ լիակատար գրագետները, միացած են գրում, որովհետև դերբայը և օժանդակ բայը հոգեբանորեն և լեզվայնորեն մեկ բառ են. գերմաներենում մի շարք բայական նախածանցների գրվում են թե՛ բային կպած, թե՛ բայից անջատ):

Օրինակի համար, շուտ գալ, վազ տալ, աղ ու հաց, ինչպես ուզում է գրեք, արտասանում ենք շո՛ւտգալ, վա՛զտալ, աղուհա՛ց, իբրև մեկական բառ, իսկ երբ, օրինակ՝ հարկավոր լինի ասել «սեղանի վրա կար վարունգ, պոմիդոր, միս, աղ ու հաց», այստեղ արդեն աղն ու հացը չեն առնվի իբրև մեկ բառ և չեն ստանա մեկ բառական շեշտ, այլ կարտասանվեն ա՛ղ ու հա՛ց:

¹ Այլ բան է, իհարկե, որ այդ կոնկրետացած իմաստ ունեցող բառն էլ իր հերթին ունենում է ընդհանուր և մասնավոր առում (որոշյալ, անորոշ, հատուկ, հասարակ, մարդ ընդհանրապես, այս կամ այն մարդը և այլն):

² Որոշ լեզուներում բազմաձևույթ բառերն ունենում են մի քանի շեշտ, բայց անպայման նաև մեկ հիմնական շեշտ, որն իշխում է բառի վրա, պահում է նրա ամբողջությունը:

§ 46. *ԲԱՌԱՅԻՆ ԻՄԱՍՏ ԵՎ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏ.*— Բառը յուր ամբողջության մեջ ընդգրկում է երկու տեսակի իմաստներ՝ բառային և քերականական, որոնք հստակ տարբերակված են ձևաբանական կարգեր ունեցող լեզուների մեջ: Վերջիննք փառին, պատին և փառի՛ր, պատի՛ր բառերը. այս զույգերը կազմող բառերը ունեն միանգամայն տարբեր բառային իմաստներ, յորովհետև անվանում կամ նշում են միանգամայն տարբեր առարկաներ (*«քար»* և *«պատ»*), ինչպես և միանգամայն տարբեր գործողություններ (*«քարել»* և *«պատել»*): «Քար» իմաստը փառ բառի բառային իմաստն է, *«պատ»* իմաստը՝ պատ բառի, ինչպես որ *«քարելն»* ու *«պատելը»* փառել և պատել բառերի բառային իմաստներն են:

Բառային իմաստը յուրաքանչյուր բառի արտահայտած այն բովանդակությունն է, որով մասնավորվում և անվանվում է բնություն, հասարակության ու մտածողության մի որևէ առարկա, հատկանիշ, գործողություն, եղելություն և այլն:

Յուրաքանչյուր լեզվի բառերի ճնշող մեծամասնությունը իր բառային իմաստի համարժեքները ունի ամեն մի այլ լեզվի մեջ, և այս տեսակետից բացարձակ նույնական են, այսինքն՝ նույն քառիմաստը ունեն հայերեն հաց, ռուսերեն *хлеб*, վրացերեն *ყორი*, ադրբեջաներեն *չորաֆ*, հայերեն *տուն*, ռուսերեն *дом*, վրացերեն *სახლი*, ադրբեջաներեն *էվ*, հայերեն *երկու*, ռուսերեն *два*, վրացերեն *ორი*, ադրբեջաներեն *իֆի* բառերը:

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ յուրաքանչյուր բառի բառային իմաստը անպայման նաև բառարանային իմաստ է, այսինքն՝ անհրաժեշտ է դարձնում բառարանի մեջ իբրև առանձին բառ իրեն նշելը:

Բառային իմաստը միևնույն լեզվի մեջ համարյա անկրկնելի է, որովհետև լեզուն խուսափում է նույն առարկայի, երևույթի, գործողության համար մեկից ավելի բառեր պահպանելուց. բացառություն կազմում են հազվագյուտ նույնիմաստ բառերը, ինչպես փառայր // փառանձավ, այտ // թուշ, դեմք // երես, գործնական // պրակտիկ և այլն:

Այն, ինչ որ ասվեց բառային իմաստի վերաբերյալ, չի կարելի վերագրել նաև քերականական իմաստին. այսպես, նույն բառային իմաստն արտահայտող հաց և *хлеб* բառերը, չնայած գոյական, եզակի, ուղղական կամ հայցական լինելուն, միաժամանակ իրարից տարբեր են նրանով, որ հայերեն հաց բառը անորոշ

առում ունի (հաց // հացը), իսկ ոռւերենն **хлеб-ը** ո՛չ անորոշ է և ո՛չ որոշյալ. մյուս կողմից՝ ոռւերենն **хлеб** բառը արական սեռ ունի (**хлеб** արական, **мука** իգական, **зерно** չեզոք), իսկ հայերենն հաց բառը ոչ մի սեռ չունի: Նույն ձևով հայերենն **գրեցի** և ոռւերենն **написал** բառերը, որոնց համար ընդհանուր են բառային իմաստը և մի շարք ընդհանուր փերականական իմաստներ (ներգործական սեռ, անցյալ ժամանակ, եզակի թիվ), ունեն նաև մի շարք փերականական իմաստների տարբերություններ. հայերենն **գրեցի** բառը առաջին դեմք է, իսկ ոռւ. **написал-ը** ոչ մի դեմք չունի և, ընդհակառակը, ցույց է տալիս արական սեռ, մինչդեռ **գրեցի-ն** ոչ մի սեռ չի ցույց տալիս:

Հայերենի **գրեցի**, ոռւերենի **написал** բառերի կողքին վրացերենի **վձերե** համարժեքը, առաջին երկուսին հատուկ բառային իմաստից և մի քանի փերականական իմաստներից բացի (բայ, անցյալ, ներգործական, եզակի և այլն), ունի նաև այնպիսի փերականական իմաստ, որպիսին չկա ո՛չ հայերենում և ո՛չ էլ ոռւերենում. վրաց. **վձերե** նշանակում է ես գրեցի այսինչ բանը, այսինքն՝ բացի ենթակայի իմաստից (եզակի, առաջին դեմք), արտահայտում է նաև ուղիղ խնդրի իմաստը (եզակի երրորդ դեմք), որովհետև **մձերե** կնշանակի «գու ինձ գրեցիր», **զձերե**՝ «ես քեզ գրեցի», **մձերա**՝ «նա ինձ գրեց», **զվձերա**՝ «նա մեզ գրեց» և այլն:

Քննենք մեկ օրինակ ևս. ես կանչեցի բժիշկ նախադասության մեջ բժիշկ բառը ունի իրի առում (անձի առումը կլինի բժշկին), մինչդեռ **вызвал врача** նախադասության մեջ չկա ո՛չ իրի և ո՛չ էլ անձի առում, ա՛յլ հանդես է եկել փերականական այն իմաստը, որը հատուկ է ոռւերենին (շնչավոր առարկայի փերականական իմաստ) և ծանոթ չէ հայերենին:

Հայերենն ֆաբին և պատին բառերը իրենց փերականական իմաստով ոչ մի տարբերություն չունեն. երկուսն էլ գոյական են, եզակի թվով, որոշյալ առումով և տրական հոլովով: Նույնը կարելի է ասել և դպրոցին, սեղանին, գրին, գոտին, լուցկուն, երկուսին, առաջինին, երրորդին, լավին, մեծին, գնալուն, գնացողին և հայերենի բառային կազմի տասնյակ հազարավոր այն բառերի մասին, որոնք ենթարկվելով հոլովման՝ ստանում են համապատասխան ձևավորում: Որոշյալ առում, եզակի թիվ, տրական հոլով ցույց տալը, անկախ բառային իմաստների տարբերություններից, ընդհանուր է նաև հետևյալ բառերի համար՝ լուց-

կուն, երկուսին, առաջինին, սեղանին, լավին, մեծին, գնալուն, գնացողին և այլն, թեև սրանցից մի քանիսը գոյականի քերականական իմաստի փոխարեն ունեն թվականի, ածականի կամ բայի քերականական իմաստ¹:

Քերականական իմաստը առանձին բառի ինֆնուրությունությամբ կամ միևնույն բառի տարբեր ձևերի միջոցով արտահայտվող այն բովանդակությունն է, որով մասնավորվում, կոնկրետանում են տվյալ ընդհանուր կամ բառային իմաստի զանազան վերաբերություններ:

Խոսքի մասային հատկանիշը (գոյական, ածական և այլն), թվի հատկանիշը (եզակի, հոգնակի և այլն), հոլովի հատկանիշը (ուղղական, սեռական և այլն), բայի կերպը, սեռը, եղանակը, ժամանակը և այլն քերականական իմաստներ են, որոնք ցույց են տալիս զանազան վերաբերություններ և դրսևորվում են կամ առանձին բառի ինքնուրույնությամբ կամ միևնույն բառի տարբեր ձևերի միջոցով: Այսպես, դի, մի, լի բառերը առանց որևէ հատուկ ձևավորման արտահայտում են իրենց խոսքի մասային հատկանիշը (դի՝ գոյական, մի՝ թվական, լի՝ ածական), ինչպես և հավ ու լավ, հինգ ու դինգ, նիստ ու խիստ, դուռ ու լուռ բառերը, մինչդեռ, օրինակ, մի-անալ, մի-ուրջուն, մի-ակ, լի-անալ, լի-ուրջուն, լի-ովին բառերը իրենց խոսքի մասային հատկանիշը արտահայտում են հատուկ ձևավորմամբ՝ միաժամանակ, իհարկե, փոխելով և իրենց բառիմաստը. մի, միանալ, միություն, ինչպես և լի, լիանալ, լիություն, լիովին ունեն ո՛չ միայն քերականական, այլև՝ բառային տարբեր իմաստներ:

Եթե այժմ վերադառնանք մեր ֆառին, պատին և ֆառի՛ր, պատի՛ր օրինակներին, կարող ենք արդեն պարզ նշմարել, որ ստաշին զուգի քերականական իմաստներից և ոչ մեկը չկա երկրորդ զուգի մեջ: Երկրորդ զուգի քերականական իմաստներն են. ա) բայի խոսքի մասային պատկանելություն, բ) ներգործական սեռ, գ) հրամայական եղանակ, դ) երկրորդ դեմք, ե) եզակի թիվ: Քերականական այս հինգ իմաստներից չորսը (բացի բ-ից) արտահայտված են հատուկ ձևի միջոցով (ի՛ր մասնիկ, վրան շեշտ):

Նայած լեզվի քերականական կառուցվածքի առանձնահատկության, քերականական իմաստը կարող է արտահայտվել կամ

¹ Այստեղ մի պահ անտես է առնվում այն, որ այս բառերից մի քանիսը կարող են տրական հոլովի փոխարեն անձի առման հայցական հոլով ցույց տալ:

միայն իրեն հատուկ ձևով, կամ այնպիսի ձևով, որը՝ դրսևորում է միաժամանակ մի քանի քերականական իմաստ: Այսպես, օրինակ՝ ֆարի՛ր բառի մեջ շեշտակիր —իւ՝ մասնիկը արտահայտեց հինգ իմաստ, իսկ, ասենք, դրիր բառի մեջ առկա է մի ուրիշ —իւ մասնիկ, որը ցույց է տալիս դարձյալ եզակի թիվ, երկրորդ դեմք, բայց ոչ հրամայական եղանակ: Եթե վերցնենք զնացիր բառը, ապա կտեսնենք, որ սրա մեջ իւ մասնիկը ցույց է տալիս նույն երկու քերականական իմաստները (եզակի թիվ, երկրորդ դեմք), բայց այս բառը ունի և մի ուրիշ մասնիկ՝ —աց—, որը ցույց է տալիս միայն մեկ իմաստ՝ անցյալ կատարյալը:

Այս օրինակներից բնավ էլ չի բխում, թե յուրաքանչյուր բառ ունի քերականական միայն այնպիսի իմաստներ, որպիսիք արտահայտված են առանձին մասնիկներով: Այսպես, և՛ դրիր, և՛ զնացիր բառերը բայի անցյալ կատարյալի եզակի թվի և երկրորդ դեմքի իմաստը հավասարապես ունեն իրենց մեջ, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, զնացիր բառը անցյալ կատարյալի իմաստի համար ունի —աց մասնիկը, եզակի թվի և երկրորդ դեմքի իմաստի համար՝ —իւ մասնիկը, մինչդեռ դրիր բառը ունի միայն եզակի թվի ու երկրորդ դեմքի —իւ մասնիկը, բայց չունի անցյալ կատարյալի իմաստի համար ո՛չ —աց— մասնիկը և ո՛չ էլ որևէ այլ մասնիկ: Նույն դրիր իմաստով ունենք նաև դրեցիր բառաձևը, որի մեջ անցյալ կատարյալի իմաստի համար կա հատուկ քերականական մասնիկ (—եց—): Դրիր և դրեցիր բառերը քերականական իմաստներով իրար միանգամայն հավասար են, բայց այդ իմաստները արտահայտող մասնիկների քանակով՝ բնավ ոչ:

Այստեղից բխում է, որ քերականական իմաստը ոչ բոլոր դեպքերում պետք է արտահայտվի որևէ մասնիկով կամ ձևով: Եվ իրոք, եթե —իւ մասնիկը դրեցիր բառի մեջ արտահայտում է եզակի թիվ և երկրորդ դեմք, իսկ, ասենք, —ի մասնիկը եզակի թիվ և առաջին դեմք (դրի, դրեց-ի), ապա ի՞նչ մասնիկով են արտահայտվում եզակի թվի ու երրորդ դեմքի իմաստները դրեց ձևի մեջ: Պարզ է, որ այդպիսի մասնիկ դրեց բառի մեջ չկա: Նույնը կարող ենք նկատել և վազեց-ի, վազեց-իր, վազեց, կարդաց-ի, կարդաց-իր, կարդաց և հարյուրավոր այլ օրինակներում: Հարցը ավելի պարզ պատկերացնելու նպատակով վերցնենք քերականական մի այլ իմաստի դրսևորման հարցը. ինչի՞ց ենք իմանում, ձևով ինչո՞վ է արտահայտված հոգնակիությունը իմաստը հետևյալ բառերում՝ ֆարեք, տներ, գործեր, աշակերտներ, ուսանողներ և

այլն: Իհարկե, —եւ և —ներ վերջավորությունների, այսինքն՝ քերականական հատուկ մասնիկների միջոցով, որոնք հենց ցույց են տալիս հոգնակի թվի իմաստը: Իսկ ինչի՞ց ենք իմանում, կամ ինչո՞վ է արտահայտված եզակի թվի իմաստը քառ, տուն, գործ, աշակերտ, ուսանող և այլ հազարավոր բառերի մեջ: Պարզ է, որ ո՛չ թե որևէ մասնիկով, ա՛յլ նրանով, որ այդ բառերը հոգնակի չեն, այսինքն՝ չունեն հոգնակի թիվ ցույց տվող որևէ մասնիկ: Ուրեմն քառ, տուն, աշակերտ և այլն եզակի են այն պատճառով, որ հոգնակի չեն, չունեն հոգնակիի համար անհրաժեշտ մասնիկները: Այդպիսի մասնիկի բացակայությունը նրանց տալիս է եզակիի իմաստ:

Քերականական իմաստ դրսևորելու գործում մասնիկներին հավասար դեր է կատարում, մասնիկի արժեք է ստանում սպասելի, հնարավոր այլ մասնիկի կամ մասնիկների բացակայությունը:

Այսպես. կանչվել, բերվել, հրավիրվել, նկարվել բայերի կրավորական սեռը արտահայտված է նրանց —վ ածանցի միջոցով. իսկ ինչո՞վ է արտահայտված կանչել, բերել, հրավիրել, նկարել բայերի ներգործական սեռը. նրանով, որ սրանք չունեն սպասելի, հնարավոր կրավորականի համապատասխան մասնիկը՝ —վ ածանցը: Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ քերականական իմաստ արտահայտել կարող է ոչ թե առհասարակ որևէ մասնիկի բացակայությունը, այլ հնարավոր, սպասելի մասնիկների բացակայությունը: Եթե կանչել, բերել, հրավիրել, նկարել բայերի ներգործական սեռը արտահայտված է նրանց համար սպասելի, հնարավոր կրավորական սեռի —վ ածանցի բացակայությամբ, այդ չի նշանակում, թե —վ ածանց չունեցող փախչել, ընկնել, վազել բայերը նույնպես ներգործական սեռի են: Ոչ, սրանք ներգործական սեռի չեն, որովհետև սրանց համար հնարավոր ու սպասելի չեն —վ ածանցով կրավորական սեռի բայեր, սրանք չունեն և չեն կարող ունենալ «փախչվել», «ընկնվել», «վազվել» ձևեր: Հետևաբար, ոչ թե որևէ մասնիկի, այլ անպայման հնարավոր, սպասելի մասնիկների բացակայությունն է ձեռք բերում քերականական իմաստ դրսևորելու հնարավորություն: Այսպես էլ վազեց բայի եզակի թիվն ու երրորդ դեմքը իմանում ենք նրանից, որ մյուս բոլոր դեմքերն ու թվերը արտահայտվում են իրենց հատուկ մասնիկներով (վազեց-ի, վազեց-իր, վազեց-ինք, վազեց-իք, վազեց-ին):

Այս բոլորից հետևում է, որ բառի քերականական իմաստները կարող են դրսևորվել ո՛չ միայն հատուկ մասնիկների միջոցով,

այլև՝ հնարավոր մասնիկների բացառմամբ: Հնարավոր մասնիկների բացառմամբ արտահայտվող քերականական իմաստներից պետք է տարբերել արմատային քերականական իմաստները, որոնք միահյուսված են բառարմատի նյութական իմաստին և նրանից սեռաժանելի են: Արմատային քերականական իմաստներից են խոսքի մասային իմաստը, բայի ներգործական և չեզոք սեռի իմաստը և այլն, որոնք առանց հատուկ մասնիկների և նույնիսկ առանց հնարավոր մասնիկների բացառման էլ դրսևորվում են արմատական ձևովների մեջ: Այսպես, օրինակ՝ Վ կարդ- (կարդ-ալ), Վ վազ- (վազ-ել), Վ նստ- (նստ-ել), Վ սպան- (սպան-ել) արմատները ո՛չ միայն իրենց բայական իմաստն են նշում, այլև՝ իրենց ներգործական¹ (կարդ- և սպան-) ու չեզոք (վազ-, նստ-) սեռը, իսկ Վ ջր-, Վ կարմր-, Վ հնգ- արմատները իրենց մեջ ունեն գոյականի (ջր-), ածականի (կարմր-) և թվականի (հնգ-) խոսքի մասային իմաստը:

Եթե նույնիսկ մի որևէ խոսքի մասային իմաստ ունեցող արմատից կազմենք այլ խոսքի մասային իմաստ ունեցող բառ, ապա նրա արմատային իմաստը դարձյալ կապահանջվի, իհարկե, վերադառնալով վիճակում: Այսպես, Վ նստ- բայական արմատից կազմված նստաբան գոյականի մեջ անշուշտ կա նստելու գործողության իմաստը (նստարան—նստելու հարմարանք), իսկ Վ կարմր- ածական արմատից կազմված կարմրել բայի մեջ կա ածականի արմատային իմաստը (կարմիր դառնալ), ինչպես և Վ հնգ- թվական արմատից կազմված հնգապատկել բայի մեջ վերադառնալով վիճակում մնում է թվականի արմատային իմաստը (հինգ անգամ բազմապատկել) և այլն:

Արմատային քերականական իմաստը լեզվի մեջ ստեղծված ամենաբարձր վերացություններից մեկն է, «մարդկային մտքի աբստրահող աշխատանքի» ամենաբարձր արտահղանքներից մեկը, որով մարդը բնության, հասարակության ու մտածողության մեջ եղող երևույթները տարբերակման, դասակարգման է ենթարկում ամենավերացական առումով: Պարզ է, որ արմատային քերականական իմաստը առավել կոնկրետ է դրսևորվում ձևավորված ու ավարտված բառի մեջ, օրինակ, Վ ջր-, բայց ջուր, ջրեք,

¹ Ներգործական սեռի իմաստը իհարկե ամբապնդվում է կրավորականացնող -վ- հնարավոր մասնիկի բացառմամբ, որի մասին խոսվեց վերը:

զրից, ջրով և այլն, Վ նստ-, բայց նիստ, նստել, նստած, նստիւ
 ւ այլն, Վ հնգ-, բայց հինգ, հինգերորդ, հինգական և այլն.
 կարմր-, բայց կարմիր և այլն: Այսպիսով, արմատային իմաս-
 տը ընդգրկվում է բառի իմաստի մեջ և առավել կոնկրետանում,
 եթե բառը նույն խոսքի մասային իմաստն ունի, ինչ որ հատուկ
 է արմատին, և կամ մնում է վերառյալ վիճակում, եթե բառը այլ
 խոսքի մասային իմաստ է ընդունում, քան այն, որ հատուկ է
 տվյալ արմատին, օրինակ, Վ ջր- ջուր, ջրի, ջրից, ջրեր, բայց և
 ջրել, ջրային, և այլն, Վ հնգ- հինգ, հինգերորդ, հինգական,
 բայց և հնգապատկել, Վ կարմր- կարմիր, բայց և կամրել, կարմ-
 րությոն և այլն:

Ի վերջո հարկավոր է նշել, որ լեզուների մեջ հնարավոր է
 միևնույն քերականական իմաստի դրսևորումը տարբեր մասնիկ-
 ների միջոցով, ինչպես և տարբեր քերականական իմաստների
 արտահայտումը միևնույն մասնիկի միջոցով. այսպես՝ աղջիկ,
 պարսիկ, զատիկ միանման բառերի սեռական հոլովը կազմվում
 է միանգամայն տարբեր մասնիկներով (աղջկ-ա, պարսիկ-ի,
 գատկ-վա), նույնը նկատում ենք և տարի, զարի բառերի նկատ-
 մամբ (տար-վա, գար-ու), մինչդեռ ասենք միևնույն -ի մասնիկը
 հարգ-ի բառի մեջ ածականացնող ածանց է, մարգ-ի բառի մեջ՝
 սեռական հոլովի վերջավորություն, իսկ խաղաց-ի բառի մեջ՝
 եզակի թվի առաջին դեմքի մասնիկ: Այսպիսի երևույթներ առաջ
 են գալիս կամ այն բանի հետևանքով, որ տարբեր մասնիկներ,
 ժամանակի ընթացքում հնչյունափոխվելով՝ իրար նմանվում են,
 կամ այն պատճառով, որ միևնույն մասնիկը ներքին բևեռացման
 կարգով ձեռք է բերում իր համար մի նոր, լրացուցիչ իմաստ՝
 պահպանելով հանդերձ իր նախկին իմաստը: Բոլոր լեզուներին
 հատուկ այս երևույթը բնավ չի խանգարում լեզվի հիմնական
 դերին՝ հասարակությանը իբրև հաղորդակցման միջոց ծառայե-
 լուն, որովհետև լեզվի պահանջը ո՛չ թե այն է, որ յուրաքանչյուր
 քերականական իմաստ արտահայտվի անպայման միայն իրեն
 հատկացված մասնիկով կամ ձևով, ա՛յլ այն, որ յուրաքանչյուր
 քերականական իմաստ արտահայտվի որևէ ձևով:

§ 47. ԱՐՄԱՏ ԵՎ ԲՈՒՆ.— Արմատ կոչվում է բառի նյութա-
 կան իմաստ պարունակող ձևույթը, այսինքն՝ հիմնական ձևույթը,
 որպիսին բառի մեջ կարող է լինել թե՛ մեկ, թե՛ ավելի: Այս-

պես՝ ֆարել, ֆարոտ, ֆարած բառերի արմատը (հիմնական ձև-վույթն) է ֆար-, մինչդեռ ֆարտաշ և ֆարկոճել բառերի մեջ մեկի հոգնարենն երկուական արմատ կա, դրանք են ֆար և տաշ, ֆար և կոճ:

Այս վերջին ձևույթներից մեկը՝ ֆար, ինչպես արդեն վերը տեսանք, ունի նաև բառային ինքնուրույն գործածություն, այսինքն՝ մեր լեզվի մեջ հանդես է գալիս իբրև կոնկրետացած, մասնավորված իմաստ արտահայտող բառ:

Ինքնին իբրև բառ գործածվող ձևույթը կոչվում է արմատական բառ:

Ինքնին իբրև բառ գործածվող ֆար ձևույթը, ուրեմն, արմատական բառ է:

Սակայն բոլոր ձևույթները բառային գործածություն չունեն. այսպես՝ տաշ ձևույթը չի գործածվում իբրև բառ, թեև արմատ է. նա կարող է միայն ուրիշ ձևույթների միանալով վերածվել բառի (տաշ-ել, տաշ-եղ, ան-տաշ և այլն):

Շատ արմատներ հայերենում բառերի մեջ իբրև արմատ գործածվելու դեպքում ժառանգորդական հնչյունափոխության ենթարկվելով՝ վերածվում են իրենց յուրահատուկ տարբերականների. օրինակ՝ անգիր, պատմագիր, հեռագիր բառերի մեջ -գիր արմատն իր սովորական ձևով է հանդես գալիս, բայց գրիչ, գրող, գրել բառերի մեջ շեշտակորոշյա լինելու հետևանքով ենթարկվում է ժառանգորդական հնչյունափոխության՝ վերածվելով գրբ ձևի, որ գրվում է առանց ր-ի (գր-ել, գր-իչ, գր-ող):

Հնչյունափոխության ենթարկված արմատը կոչում ենք բուն կամ արմատի տարբերակ:

Ուրեմն -գիր, -ջուր, -սուր, -լույս, -սեր, -տեր և այլն արմատներն են, իսկ գրբ-, ջրբ-, սրբ-, լուս-, հուս-, սիր-, տիր- բներ են կամ արմատի տարբերակներ:

Արմատները սովորաբար հանդես են գալիս իբրև արմատական բառ կամ, եթե միացած են այլ ձևույթների, իբրև բառի վերջին ձևույթ:

Բունն իբրև արմատական բառ հանդես գալ չի կարող, նա միշտ միացած է լինում այլ ձևույթների հետ և գտնվում է կամ բառասկզբում, կամ բառամիջում, բայց ոչ երբեք՝ բառավերջում: Այսպես, օրինակ՝ սուլվել, սուլանալ, ուղմասուլանալ բառերի մեջ սուլ բունը կամ բառասկզբում է, կամ բառամիջում, իսկ եթե նույն սուլ բունը գցենք որևէ բառի վերջում, նա իսկույն կվերած-

վի արմատի, օրինակ՝ ջրասույզ: Նույնպես և խուզարկել, հետախուզել, բայց հետախույզ և այլն:

Հայոց լեզվի հնչյունափոխությանը շենթարկվող արմատները բուն շունեն և թե՛ իբրև արմատական բառ, թե՛ այլ ձևույթների հետ միացած (բառասկզբում, բառամիջում և բառավերջում) հանդես են գալիս արմատական ձևով, օրինակ՝ պատ, պատ-ել, միջ-նա-պատ:

§ 48. ՀԻՄՔ եվ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ.— Երբ բառերը խոսքի մեջ հարաբերում են իրար՝ կապվելով իբրև նախադասության անդամներ, նրանք միանում են նաև բառահարաբերական հատուկ ձևույթներ, որոնք ցույց են տալիս երկու բառի այս կամ այն կոնկրետ հարաբերությունը: Այսպիսով բառերը թեքվում են (հոլովվում և խոնարհվում): Բառահարաբերական ձևույթները բառերը հոլովելու կամ խոնարհելու նշաններ են և կոչվում են վերջավորություններ:

Այսպիսով, ուրեմն, յուրաքանչյուր բառի մեջ, եթե նա նախադասության անդամ է, այսինքն՝ հարաբերության մեջ է գրտնջվում այլ բառերի հետ, կարելի է գտնել բառահարաբերական ձևույթներ՝ հոլովման կամ խոնարհման վերջավորություններ, որոնցով արտահայտվում է այդ հարաբերությունը:

Այսպես, օրինակ՝ քաղաքից բառի մեջ -ից վերջավորությունը ցույց է տալիս քաղաք բառի հարաբերությունը որևէ այլ բառի հետ, օրինակ՝ եկա. այս վերջին եկա բառի ա վերջավորությունն էլ իր հերթին ցույց է տալիս զալ բայի հարաբերությունը մի ուրիշ բառի հետ, որն է ես (ես եկա):

Եթե ես բառի փոխարեն լինեք դու, եկա բառը, որը նրանի հարաբերում, չէր կարող կապվել նրա հետ. այստեղ հարկավոր կլինեի մի այլ վերջավորություն տվյալ հարաբերությունը ցույց տալու համար (դու եկաք):

Վերջավորությունները, ուրեմն, թեքված բառի բառափոխական ձևույթներն են: Դրանք են հոլովման վերջավորությունները, խոնարհման վերջավորությունները, հոգնակիի վերջավորությունը և հոդերը:

Յուրաքանչյուր բառի մեջ, իհարկե, բացի վերջավորությունից, կա նաև բառի հիմնական մասը կամ ինքը բառը, որը հարաբերության մեջ է մտել այլ բառերի հետ: Քաղաքից բառի մեջ -ից վերջավորությունն է, իսկ քաղաք նրա հիմնական մասը, եկա

բառի մեջ —ա վերջավորությունն է, իսկ եկ՝ նրա հիմնական մասը և այլն:

Ուրեմն թեքված յուրաքանչյուր բառի մեջ կա մի հիմնական մաս, որը հակադրվում է վերջավորությանը, իբրև ինքնուրույն մաս տվյալ բառի: Թեքված բառի մեջ մինչև վերջավորությունն ընկած մասը կոչվում է հիմք:

Բառի հիմքը կարող է թե՛ մեկ ձևույթ լինել, թե՛ մեկից ավելի. այսպես, օրինակ՝ քաղաքից բառի հիմքն է քաղաք, բայց մայրաքաղաքից բառի մեջ հիմքը փոխված է. այստեղ հիմքն է մայրաքաղաք, իսկ մայրաքաղաքացիներ բառի հիմքն է մայրաքաղաքացի և այլն, այսինքն՝ ամեն անգամ բառից անջատելով վերջավորությունը՝ ստանում ենք բառի հիմքը:

Սակայն ամեն անգամ բառն այս կամ այն կոնկրետ վերջավորությունը չի ունենում: Որոշ բառեր որոշ հարաբերության մեջ կարծես թե հանդես են գալիս առանց վերջավորության: Այսպես, օրինակ՝ Սուրեն բառի սեռական հոլովն ստանում է —ի վերջավորությունը, տրականը՝ —ի(ն), հայցականը՝ —ի(ն), բացառականը՝ —ից և այլն, իսկ ուղղականը լինում է Սուրեն + Օ. հոգնակին ստանում է նեւ վերջավորությունը, իսկ եզակին լինում է Սուրեն + Օ:

Այս նշանակում է, որ Սուրեն և այլ բառերը որոշ դեպքերում, այն է՝ թեքման որևէ վերջավորության բացակայության դեպքում, ընդունակություն ունեն իրենց իմաստին ավելացնելու նաև բառահարաբերական որոշ իմաստ առանց ձևականորեն փոխվելու: Այդ հնարավորությունը, սակայն, ծայր աստիճանի սահմանափակված է, և յուրաքանչյուր բառաձև կարող է, լավագույն դեպքում, միայն մեկ լրացուցիչ բառահարաբերություն արտահայտել ինքնին՝ առանց որոշ վերջավորություն ստանալու: Այս հարցը պարզելու համար քննենք հետևյալ հարցը: Ինչից է իմացվում, որ, օրինակ՝ քառ բառը եզակի է կամ անորոշ, անշուշտ ներանից, որ քառ բառը հոգնակի չէ (չունի հոգնակու վերջավորություն) և որ նա որոշյալ չէ (չունի որոշիչ հոդ): Ուրեմն քառ բառը = «քար» իմաստ + (—հոգնակի) + (—որոշյալ), այսինքն՝ քար = քառ եզակի և անորոշ: Ծիշտ նույն ձևով էլ հասկացվում է ջար բառի ուղղական հոլովը. քար բառը = քար + (—սեռական) + (—տրական) + (—հայցական) + (—բացառական) + (—գործիական) + (—ներգոյական), և քանի որ ուրիշ հոլով չկա, ու քար բառը չի կարող ուրիշ հոլովով լինել, բացի ուղղականից, որի

ժխտումը չտրվեց, այսինքն՝ չասվեց՝ քար բառը = քար, + (— ուղղա-
կան), ուստի քար = ֆառ ուղղական:

Կամ վերցնենք մի այլ դեպք: Ձևականորեն ինչպե՞ս է որոշ-
վում, որ քար բառը գոյական է և ոչ թե, օրինակ, բայ. անշուշտ
նրանով, որ քար բառի նկատմամբ ժխտված է բայական որևէ
վերջավորություն, օրինակ, —ել, —եցի (քարել, քարեցի և այլն):
Կամ վերցնենք քարել բայի անցյալ կատարյալի ֆառեցի, ֆառե-
ցիր և ֆառեց ձևերը: Այս երեքն էլ, բացի ֆառ ձևույթից, իրենց
մեջ ունեն անցյալ կատարյալի —եց վերջավորությունը: Բացի դրա-
նից, առաջինն ունի —ի վերջավորությունը, որը ցույց է տալիս
առաջին դեմքը, երկրորդն ունի —իր վերջավորությունը, որով դըր-
սեություն է երկրորդ դեմքը: Իսկ ինչո՞ւ է դրսևորվում երրորդ
դեմքը ֆառեց ձևի մեջ. չէ՞ որ սա ձևականորեն վերջավորություն
չունի դեմքի համար: Դարձյալ, իհարկե, նրանով, որ այստեղ
ժխտված են մյուս բոլոր հնարավոր դեմքերը, բացի երրորդից.
ուրեմն՝

Քարեց = քարել բայի իմաստ անցյալ կատարյալով + (—I
դեմք), + (—II դեմք) + (—հոգնակի): Այսինքն՝ մնում է եզակի
եռրորդ դեմք «քարեց» բառի համար:

Այս քննությունից երևում է, որ որոշ բառեր որոշ դեպքերում
առանց ձևական վերջավորություն ստանալու արտահայտում են
նաև իրենց հարաբերությունը: Այսպիսի բառերի մասին ասել,
թե նրանք վերջավորություն իսպառ չունեն, սխալ կլինի, քանի որ
նրանք ավարտված, վերջավորված բառեր են և հարաբերություն են
ցույց տալիս: Այսպիսի բառերն ունեն յուրօրինակ, ոչ ձևական
վերջավորություն, որը լեզվաբանության մեջ՝ կոչվում է զրո կամ
բացասական վերջավորություն:

Զրո վերջավորություն ունեն այն բառերը, որոնք բացի
իրենց նյութական իմաստից արտահայտում են նաև իրենց բա-
ռահարաբերությունը, առանց, սակայն, ձևական որևէ վերջավո-
րության:

Հայերենում բառերը կարող են իրենց բառահարաբերությու-
նը դրսևորել երեք ձևով՝

ա) Ձևականորեն առկա որևէ վերջավորությամբ, օրինակ՝
քար—ի, գր—ի՛ր, դպրոց—ում և այլն:

բ) Զրո վերջավորությամբ կամ բացասական վերջավորու-
թյամբ, օրինակ՝

Գնաց + 0, խաղաց + 0, քար + 0, լույս + 0, ոտ + 0, ձեռք + 0 և այլն.

գ) Զրո վերջավորության արժեք ունեցող ք վերջավորությունների՝ օրինակ՝

Ոտ + ք = ոտք + 0, ձեռք + ք = ձեռք + 0:

§ 49. ԲԱՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐ.— Բառերը ըստ իրենց կազմության լինում են նյարդ և բաղադրյալ: Պարզ են այն բոլոր բառերը, որոնք հանդիսանում են մեկ հիմնական կամ երկրորդական ձևով և ունեն բառային ինքնուրույն գործածություն: Երկրորդական ձևով և ունեն բառային ինքնուրույն գործածություն (բառաստեղծական) ձևով ձևերի հետ միանալու: Դրանք արմատական բառերն են, օրինակ՝ տուն, ֆաղաֆ, երիտասարդ և այլն, իսկ, ընդ, ուր, իր, քառ, և, ու և այլն:

Բաղադրյալ են այն բոլոր բառերը, որոնք բաղադրված են մեկից ավելի ձևերի ձևով ձևերից, ըստ որում վերջիններս կարող են լինել և՛ հիմնական, և՛ երկրորդական, օրինակ՝ ջրմուղ (ջր + մուղ), ջրմուղային (ջր + մուղ + յին), անհետաճեցական (ան + հետ +) + քրքրքր + ական), ես, այլ, դեպի (դեպ + ի) և այլն:

Բաղադրյալ բառի կազմությանը չեն կարող մասնակցել երկրորդական բառահարաբերական ձևերը: օրինակ՝ ֆաղաֆ-ով, ֆաղաֆ-ից, ֆաղաֆ-ներ, տես-ա, տես-ար, տես-անք և այլն պարզ բառեր են:

Բաղադրյալ բառերը լինում են բարդ, ածանցավոր և բարդ-ածանցավոր:

Բարդ են կոչվում այն բառերը, որոնք բաղադրված են մեկից ավելի հիմնական ձևերից (կամ արմատներից). օրինակ՝ հացքուխ (= հաց + քուխ), նորեկ (= նոր + եկ), աշխատուժ (աշխատ + ուժ) և այլն:

Բաղադրյալ բառերի մեջ հաճախ ձևերի արանքն է ընկնում ա հնչյունը, որը կոչվում է հոդակապ. հետագրատուն, կաղամբված է հեռ (հեռու), զր (զիր) և տուն ձևերից, բայց նրանց արանքում կա ա հոդակապը:

1 Իհարկե, երբ այս վերջինս (գրաբարյան) հոգնակի իմաստով չի գործածվում, օրինակ՝ գյուղացի-ք (հոգնակի), գինի-ք (հոգնակի):

Ածանցավոր են կոչվում այն բառերը, որոնք բաղադրված են մեկ հիմնական ձևովից և մեկ կամ ավել բառակազմական ձևովից (ածանցից), օրինակ՝ ան-գիր, գր-իչ, գրք-ական-ություն, գր-ա-կան, արտ-ա-սահման-յան և այլն:

Ածանցները, ինչպես երևում է բերած բառերից, կարող են գրվել թե՛ արմատից առաջ, թե՛ նրանից հետո և ըստ այնմ էլ կոչվում են նախածանց (ան-, արտ-) և վերջածանց (-իչ, -ական, -ություն):

Բառդ-ածանցավոր են կոչվում այն բառերը, որոնք կազմված են մեկից ավելի հիմնական ձևովիցներից (արմատներից) և մեկ կամ ավել բառակազմական ձևովից (ածանցից), օրինակ՝ ան-գրա-գետ, ան-գրա-գիտ-ություն և այլն:

Այն բոլոր ձևովիցները, որոնք բաղադրում են բառը, կոչվում են բաղադրիչներ (կոմպոնենտներ), իսկ հիմնական կամ հիմնական ու բառակազմական ձևովիցներով բաղադրված բառը կոչվում է բաղադրյալ կամ բաղադրություն (կոմպոզիտ):

Անգիր, գրիչ, գրական, գրականություն, արտասահմանյան, անգրագետ, անգրագիտություն, ինչպես և շուտ տալ, եռ գալ, այ-ւօր, այստեղ և այլն բաղադրյալ բառեր են, իսկ ան—, գր(գր)—, —ական, —ություն, արտ—, —յան, —գետ, —գիտ—, եռ, գալ, այս—, —օր և —տեղ նրանց բաղադրիչներն են:

Բաղադրյալ բառերի մեջ յուրաքանչյուր բաղադրիչ անպայման պետք է հակադրվի մյուս բաղադրիչներին՝ ամբողջ բառին ավելացնելով կամ տալով յուր սեփական իմաստը: Եթե բաղադրիչներից մեկը հակադրվում է մյուսին (կամ մյուսներին), իսկ սա (կամ սրանք) չեն հակադրվում նրան, նշանակում է բառը բաղադրյալ չէ, կամ մենք սխալ ենք կատարել վերլուծությունը: Օրինակ՝ տնակ բառի մեջ տըն— (տըն-տուն) բաղադրիչը հակադրվում է —ակ բաղադրիչին, ունի նրանից տարբեր իմաստ և իր այդ «տուն» իմաստը մտցնում է տնակ բառի իմաստի մեջ. նույն բառի —ակ բաղադրիչը հակադրվում է տն— բաղադրիչին իր իմաստով (փոքրացուցիչ) և հենց այդ իմաստով էլ մտնում է տնակ բառի մեջ: Բայց, օրինակ, դանակ բառում դան— մասը չի կարող հակադրվել —ակ մասին, թեև վերջինս հակադրվելու միտում ունի: Տնակ հավասար է փոքր տուն, իսկ դանակ հավասար չէ փոքր «դան»:

Բ. ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ

§ 50. ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ՀՐՄՈՒՆՔԸ.— Խոսքի մասեր ասելով հասկանում ենք բառերի որոշ կատեգորիաները կամ խմբերը, ըստ նրանց արտահայտած ընդհանուր իմաստի:

Քերականությունը, ինչպես և լեզվաբանությունը, մինչև այժմ չի տվել խոսքի մասերի որոշման հիմունքը, իսկ ձևական քերականությունը իբրև հիմունք ընդունել էր բառերի ձևը, ձևական հատկանիշները (Պեշկովսկի, Ուշակով) կամ նրանց ձևն ու շարահյուսական պաշտոնը (Մ. Աբեղյան): Դրա հետևանքն այն էր, որ թվականը, դերանունը և բայը վերացվեցին իբրև խոսքի մասեր, բայը նույնացվեց ստորոգյալին, ես, դու, գնալ, я, ты, три, четыре և այլն համարվեցին գոյական, իմ, քո, այս, այդ, քանի, վազող, мой, твой, этот, один, два, играющий և այլն համարվեցին ածական և այլն:

Խոսքի մասերի ճիշտ ճանաչման ու որոշման գործում զգալի շահով խանգարիչ են հանդիսացել և՛ այն, որ խոսքի մասերը իրենք ծագել ու գոյացել են ոչ միաժամանակ, այլ որոշ հաջորդականությամբ, և՛ այն, որ քերականական գիտությունն էլ իր հերթին բոլոր խոսքի մասերը ճանաչել է ոչ միաժամանակ, այլ տարբեր դարաշրջաններում և ըստ յուրաքանչյուր դարաշրջանի իշխող տրամաբանության ու մտածողության էլ սահմանում տվել առանձին խոսքի մասերի: Գործն առավել դժվարացել է այն պատճառով, որ անցյալում չի եղել լեզվական (քերականական) կատեգորիաների ճիշտ ու առողջ ըմբռնում, որպիսին այժմ կա շնորհիվ մարքսիստական լեզվաբանության և, գլխավորաբար, Լենինի արտացոլման տեսության:

Խոսքի մասերը, ինչպես և լեզվական մյուս կատեգորիաները (թվի, հոլովի, սեռի, կերպի, շնչավորի, անշունչի, ենթակայի, ստորոգյալի և այլն) սոսկ ձևական իրողություններ չեն. իբրև ձևական, ձևաբանական, շարահյուսական և այլ միջոցներ, դրանք միաժամանակ անխուսափելիորեն նաև իմացաբանական կատեգորիաներ են, որոնք արտացոլում են հասարակական մարդու մտածողության զարգացումը: Լեզվական կատեգորիաները, այդ թվում և խոսքի մասերի կատեգորիան, մարդկությունն ստեղծել է հազարամյակների ընթացքում աշխարհի ճանաչման իր աստիճանական առաջընթացի ճանապարհին՝ հետզհետե հարստացնելով իր իմացությունն ու լեզուն:

«Քերականությունը մարդկային մտածողության երկարատև, աբստրահող աշխատանքի արդյունք է, մտածողության վիթխարի հաջողությունների ցուցանիշը»¹ — սովորեցնում է մեզ մարքսիզմը: Այստեղից բխում է, որ խոսքի մասերն էլ, իբրև քերականության կատեգորիաներ, մարդկային մտածողության աբստրահող աշխատանքի արդյունք են և մտածողության վիթխարի հաջողությունների ցուցանիշը:

Անունը բայից տարբերելը, ածականը գոյականից տարբերելը, նախդիրը անունից, բայից, մակբայից և այլն տարբերելը (խոսքը, իհարկե, չի վերաբերում նրան, թե ինչպես այս կամ այն քերականն է տարբերել այդ կատեգորիաները. այստեղ մենք խոսում ենք համապատասխան լեզվական կատեգորիաների ծագումաբանական տարբերակման մասին, նախադրային, նախակուտուրական ժողովուրդների կողմից), — սրանք ոչ թե սոսկ լեզվական միջոցների բարդացում ու հարստացում են, այլ առաջին հերթին բնության տարբերակված ճանաչողություն, օբյեկտիվ իրականության տարբերակված արտացոլում, որին մարդկությունը հասել է դժվարին, ոլորուն ուղիներով:

Լենինը, որ բազմաթիվ անգամներ անդրադարձել է լեզվի և մտածողության կապի հարցերին, մեզ հետաքրքրող հարցի մոտավոր առնչությամբ գրել է իր կոնսպեկտում. «Մարդու առաջ բնության երևույթների ցանցն է: Բնազդական մարդը, վայրենին, չի տարբերում (не выделяет) իրեն բնությունից: Գիտակից մարդը տարբերում է. կատեգորիաները տարբերման, այսինքն՝ աշխարհի ճանաչման աստիճանիկներն են, ցանցի հանգուցային կետերը, որոնք օգնում են ճանաչել այն և տիրապետել նրան»²:

Ահա հենց իմացաբանական այդ կատեգորիաներն են, որ հնչյունական մատերիային հարած՝ թափանցել են լեզվի մեջ, դարձել են լեզվական իրողություններ և «ծածկված կամ խճճված և կամ ավելի մշակված ձևով» առկա են լեզվի մեջ իբրև լեզվական կատեգորիաներ: Քերականական կատեգորիաները, այդ թվում և խոսքի մասերն ու նախադասության անդամները, լեզվական-իմացաբանական այդպիսի կատեգորիաներ են:

Նախնական մարդուն՝ բնազդական մարդուն բնությունը ներկայանում էր իբրև երևույթների խճճված, տարտամ մի ցանց, և

¹ Ի. Վ. Ստալին, Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը, Երևան, 1951 թ., էջ 54:

² Ленинский сборник, IX, էջ 23.

մարդն այդ բարդ ցանցի մեջ «կըրցրել էր իր գլուխը», ավելի ճիշտ՝ դեռ չէր գտել յուր գլուխը. նա դեռևս իրեն չէր տարբերում ֆնուկյունից, նրա գիտակցության մեջ տակավին չկար մարդու և քնուկյան տարբերակումը, և ուրեմն լեզվի մեջ էլ տակավին չկար անձի և իրի կամ շնչավոր և անշունչ առարկայի տարբերակումը՝ լեզվական համապատասխան կատեգորիան:

Երբ նա սկսեց արդեն իրեն տարբերել բնությունից, նրա գիտակցության և լեզվի մեջ էլ ստեղծվեց անձի և իրի, շնչավոր և անշունչ առարկաների կատեգորիան:

Նախնական՝ բնազդական մարդը իբրև անհատ իրեն չէր տարբերում յուր հասարակությունից (և հասարակության մյուս անդամներից) և, հետևաբար, չունե՞ր իր հատուկ անունը և հատուկ (ուրեմն և նրա հակադրության՝ հասարակ) անվան կատեգորիան լեզվի (և գիտակցության) մեջ:

Նախնական՝ բնազդական մարդը դեռևս չէր տարբերում առարկան այդ առարկայի հատկանշից և գործողությունից. թե առարկան, թե նրա հատկանիշն ու գործողությունը մարդու համար տարտամ, չտարբերակված մեկություն էին, և դրա հետևանքով նա չունե՞ր առարկայի ու ենթակայի, հատկանշի ու որոշիչի, գործողության ու ստորոգյալի կատեգորիան լեզվի (և գիտակցության) մեջ, որպիսին նա ստեղծեց միայն այն բանից հետո, երբ արդեն տարբերակեց հատկանիշը, ապա նաև գործողությունը առարկայից քնուկյան մեջ՝ հարստացնելով նաև յուր լեզուն (և գիտակցությունը) գոյականի, ածականի, բայի և այլ հասկացություններով՝ կատեգորիաներով:

Մտքի, գիտակցության յուրաքանչյուր նոր ներդրում արտացոլվում, նստում էր լեզվի մեջ և, փոխադարձաբար, լեզվական այս կամ այն նոր կատեգորիայի ստեղծումը նշանակում էր գիտակցության, տարբերման նոր կատեգորիայի, «հանգուցային նոր կետի» ստեղծում, նոր «աստիճանիկի» կառուցում՝ նախնական իմացության ու գիտակցության մշուշապատ, տարտամ (դիֆուզ) ցանցում, որովհետև, ինչպես Լենինն է դիտել, «մտքի պատմություն = լեզվի պատմություն»:

Լեզվի մեջ շերտ առ շերտ կուտակվել են մարդու մտքի, գիտակցության զարգացման կատեգորիաները, «աստիճանիկները», և այսպիսով լեզուն դարձել է մարդկային գիտակցությամբ զարգացման ինֆնատիպ օրագիրը, որի մեջ կարելի է կարգալ մտքի, գիտակցության ամբողջ նախապատմությունը և պատմությունը:

Խոսքի մասերի առաջացումը և նրանցից յուրաքանչյուրի իմաստի, ձևի ու ֆունկցիայի տարբերակված ձևավորումը ինքնին նշանակում է ձևաբանության զատումը շարահյուսությունից և, ուրեմն ձևաբանության և շարահյուսության ձևավորումն ու տարբերակումը լեզվի մեջ, քանի որ շարահյուսությունը դարձել է շարահյուսություն իրոք այն ժամանակ միայն, երբ ձևավորվել են առանձին բառերն իբրև կատեգորիաներ և սկիզբ է առել բառերով կազմված նախադասություններից առաջինը: Այսպիսով, ինչպես որ առանձին խոսքի մասերի կատեգորիաներն առաջացել են աստիճանաբար, տարբերակման միջոցով, երկփեղկման, բեռնացման եղանակով, այնպես էլ ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը առաջացել են տարբերակման, երկփեղկման, բեռնացման եղանակով՝ նախնական խոսքից:

Մտքի (գիտակցության) երկար հազարամյակները տևող տարբերակումն ու հարստացումը բաղմազան կատեգորիաների նրստվածք են տվել լեզվի մեջ հանձին՝ ա) ավարտված ամբողջական խոսքի կամ ասության, բ) ավարտված ամբողջական նախադասության, գ) տարբերակված բառ-խոսքի մասերի և դ) տարբերակված բառ-նախադասության անդամների:

Խոսքի մասերը, ի տարբերություն նախադասության անդամների, լեզվական իմացաբանական միավորներ են՝ լեզվական ձևա-իմաստային ավարտված ինքնամփոփ տարրեր, որոնք անկախացված են խոսքից, ասությունից, չեն հանդիսանում նախադասության միավորներ և հետևապես չափիտի որոշվեն շարահյուսական ֆունկցիայով կամ պաշտոնով:

Նախադասության անդամները, ընդհակառակը, թեև նույն աչդ խոսքի մաս-բառերն են, նախադասության մեջ ունեն միանգամայն նոր արժեք ու նշանակություն. խոսքի մասերն այստեղ հանդես են գալիս իրենց նոր այլագոյով և, վերառվելով իբրև իմացաբանական կատեգորիաներ՝ ստանում են նոր կատեգորիալի՝ մտա-դատողական ընթացիկ, թուուցիկ կառուցվածքի միավորի պաշտոն, նախադասություն կազմող միավորի պաշտոն: Պարզեճք մեր ասածը օրինակով:

Մաղիկը բացվեց // Մաղիկ հասակն աճեց:

Այս երկու նախադասությունների մեջ ծաղիկ բառը գործածվում է շարահյուսական տարբեր իմաստով կամ պաշտոնով:

Առաջինում նա ենթակա է, ցույց է տալիս բացվել գործողության սուբյեկտը, ծաղիկի բացվելու մտա-դատողական ընթա-

ցիկ (թուցիկ) արտացոլման ամբողջության միավորն է հանդիսանում, կապված է բացվեց ստորոգյալի հետ, նրան թեկադրել է յուր դեմքն ու թիվը, ունի շարահյուսական այլ հատկանիշներ և, որոնց մասին այստեղ հարկ չկա խոսելու:

Երկրորդ նախադասության մեջ նույն ծաղիկ բառը միանգամայն այլ իմաստ և պաշտոն ունի շարահյուսորեն, այստեղ նա հասակի աճման մտա-դատողական ընթացիկ (թուցիկ) արտացոլման ամբողջության միավորն է, ցույց է տալիս աճած հասակի հատկանիշը (որը նմանեցվում է ծաղիկ առարկայի հատկանիշներից մեկին), կապված է հասակ ենթակայի հետ, դրված է նրա վրա իբրև որոշիչ, անմիջական որևէ կապ չունի անց ստորոգյալի հետ և այլն:

Այս երկու դեպքերում, ինչպես տեսնում ենք, ծաղիկ բառը, նրա ֆունկցիան, պաշտոնը, գործածությունը և ձևական իմաստները միանգամայն տարբեր են: Մաղիկ բառն այստեղ, երկու դեպքում էլ, գործածված է իբրև ընթացիկ, թուցիկ, միայն տրվյալ առանձին ակտի մտա-դատողական արտացոլման քերականորեն ձևավորված կառուցվածքի՝ նախադասության միավոր կամ անգամ:

Այս երկու տարբեր պայմանների մեջ նույն ծաղիկ բառը, ծաղիկ լեզվական-իմացաբանական հասկացությունը դրսևորված է յուր երկու տարբեր այլագոյերով. առաջին դեպքում յուր ծաղիկ ընդհանուր-մասնավոր իմաստից առել է ծաղիկ մասնավոր իմաստը եղակի թվով, իսկ երկրորդ դեպքում նույն ծաղիկ ընդհանուր-մասնավոր իմաստից առնված է միայն մի հատկանիշը՝ նուրբ, թարմ հատկանիշը (ծաղիկ հասակ — նուրբ, թարմ հասակ), և այն էլ ոչ թե ծաղիկ առարկայի, այլ մի ուրիշ առարկայի՝ հասակի վերաբերմամբ:

Եվ սակայն ծաղիկ բառը իբրև բառ, իբրև խոսքի մաս, յուր գործածության ինչպես այս երկու, նույնպես և մնացած հնարավոր բոլոր դեպքերում մնում է, և է նույն և միևնույն ծաղիկ լեզվական-իմացաբանական հասկացությունը՝ բնության մեջ եղած որոշ ունականության կատեգորիայի (ծաղիկ) հասկացությունը, որը քերականորեն կոչվում է հասարակ գոյական անուն:

Եվ թեև ծաղիկ բառի նաև իմացաբանական իմաստի ողջ բովանդակությունը վերջին հաշվով պայմանավորված է կենդանի խոսքով, տարբեր նախադասությունների մեջ նրա տարբեր կիրառություններով, այնուամենայնիվ, պետք է միանգամ ընդմիջտ տար-

բերել ծաղիկ բառը իբրև խոսքի մաս, իբրև լեզվականորեն ձևավորված իմացաբանական կատեգորիա, այդ նույն բառի այս կամ այն կոնկրետ կիրառություններից նախադասության (խոսքի) մեջ, նրա տարբեր շարահյուսական պաշտոններից կամ դերերից, որոնց մեջ նա հանդես է գալիս յուր տարբեր ալլադոյներով, որոնց մեջ նա, դիալեկտիկայի լեզվով ասած՝ և ինքն է, և ինքը չէ:

Այժմ, երբ մենք ընդհուպ մոտեցանք խոսքի մասերի որոշման անհրաժեշտությանը, պիտի պարզենք մի քանի խնդիրներ և, առանց որի հնարավոր չի լինի հասկանալ խոսքի մասերի կատեգորիաների էությունը և սահմանագծել խոսքի մասերը ինչպես իրարից, այնպես էլ նախադասության անդամներից.

✓ ա) Անառարկելի ճշմարտություն է, որ բառերը, իբրև խոսքի մաս, կյանք ունեն միայն խոսքի մեջ. ավելին՝ նրանք նաև ծագումաբանորեն սերվել ու զատվել են խոսքից: Այսպես, օրինակ, միայն կենդանի խոսքի մեջ գործածվելու հետևանքով է, որ հայերեն մուտացկան, հասցե, գրող, հարվածալին, ուսուցիչն *мостовая, рабочий* և այլ բառերը (նախնական իմաստով և ձևով ածական և բայ) դարձել են և այսօր գիտակցվում են իբրև գոյական, թեև դեռ այսօր էլ նրանք երբեմն ունենում են նաև ածականի իմաստ. կամ երեսից, ձեռքով, հանդերձ, հագվի գոյականները, համարյա, դիցուք բայերը, վրացերեն *და* (դա — «քույր») գոյականը դարձել են և այսօր գիտակցվում են իբրև մակբայ, կապ և շաղկապ: Այստեղից բխում է առաջին խնդիրը.

Խոսքի մասերը որոշելիս չպետք է ելնել բառերի շարահյուսական պաշտոնից, նրանց դերից խոսքի, նախադասության մեջ, նրանց ֆունկցիայից:

Շարահյուսական իմաստի կամ պաշտոնի հաշվառումը, ինչպես մենք արդեն տեսանք, անվերջ խճճվելու և թյուրիմացությունների դուռ է բաց անում քերականների առաջ: Այդ հաշվառման հետևանքով է, որ մաքուր ֆորմալիստները բայը նույնացնում էին ստորոգյալին և լուծարքի ենթարկում բայը իբրև խոսքի մաս՝ զատելով նրանից բոլոր ոչ դիմավոր ձևերը (դերբայներ, *причастие*-ներ, *депричастие*-ներ)՝ համարելով այդպիսիք իբրև գոյականի, ածականի կամ մակբայի տեսակներ:

բ) Երկրորդ խնդիրը, որի լուծումը պետք է նախորդի խոսքի մասերի որոշմանն անցնելուն, հետևյալն է.

Չպետք է հաշվի առնել բառերի ձևական հատկանիշները,

ձևավորումը, ձևավորման, կերպարանավորման առանձնահատկությունները՝ նրանց այս կամ այն խոսքի մասին վերագրելիս:

Անվիճելի է, որ յուրաքանչյուր բառ յուրաքանչյուր լեզվի մեջ ունի յուր հատուկ ձևական հատկանիշը, յուր ձևը կամ ձևավորումը. առանց ձևի և ձևավորման բառ չկա և չի կարող լինել: Ձև բովանդակության՝ իմաստի դրսևորման պայմանական արտահայտություն է միայն և, իբրև այդպիսին, չի կարող վճռական դեր խաղալ խոսքի մասերի որոշման մեջ: Кенгуру, пальто՝ և այլ գոյականները մակբայների շարքը դասելը միայն նրա հիման վրա, որ այդ բառերը ունենում գոյականի քերականական ձև ունեն: կամ первый, играющий, игравший¹, երկու, եփկոռղ, ֆնած, վագոդ և այլ թվականներն ու դերբայները ածականների շարքը դասելը միայն նրա հիման վրա, որ դրանք ածականի քերականական ձև ունեն՝ կարող են փոխել իրենց սեռը կամ հոլովը, զնալ, երգել, ասել բայերը բայ չհամարելը և գոյականների շարքը դասելը միայն նրա հիման վրա, որ դրանք գոյականի քերականական ձև ունեն, այսինքն՝ կարող են հոլովվել և հոդ ընդունել,— այս և նման բոլոր թյուրիմացությունները բխում են հենց նրանից, որ բառերի այսպես կոչված քերականական ձևը միշտ նույնարժեք (ադեկվատ) չէ նրանց նույնիսկ քերականական իմաստին և առաջնություն ստանալուն պես՝ խորտակման դուռ է բացում խոսքի մասերի կատեգորիաների հասկացողության առաջ:

դ) Յուրաքանչյուր բառ կենդանի խոսքի մեջ, յուրաքանչյուր առանձին կոնտեքստի, կոնկրետ այս կամ այն իրադրության պայմաններում հանդես է գալիս իր կոնկրետ, հաճախ միայն տվյալ կոնտեքստից բխող և նրանով պայմանավորվող այլազոյով, որպիսին իր կենդանության մեջ, իր կոնկրետության մեջ հաճախ այլևս անկրկնելի, եզակիական է կամ, համենայն դեպս, տվյալ բառի, տվյալ ձևի համար ոչ սովորական, ոչ բացարձակ: Այստեղից բխում է հետևյալ խնդիրը.

Բառերի խոսքի մասային կատեգորիան որոշելիս չպետք է էլնել նրանց կոնկրետ, կոնտեքստային իմաստային նշանակությունից՝ իմաստաբանական տվյալ եզակի արժեքից:

Բառերի կոնտեքստային կոնկրետ իմաստի հաշվառումը, վերջին հաշվով, ճիշտ է, զարտուղի ճանապարհներով, հասցնում է

¹ См. у Ушакова-Краткое введение в науку о языке и Русский язык

դարձյալ ու դարձյալ նրանց շարահյուսական իմաստի (կամ ֆունկցիայի) առաջնությունը և առավել դժվարացնում հիմնական խընդրի լուծումը: Այսպես, օրինակ, я поставил точку над и կոնտեքստի մեջ եղած բոլոր բառերը՝ я, поставил, точку և над որոշ ու պարզ են իբրև խոսքի մասեր. я՝ դերանուն, поставил՝ բայ, точку՝ գոյական, над՝ կապ (նախդիր). իսկ ի՞նչ է и-ն: Ո՞ր քերականը կարող է մեզ ասել, թե ի՞նչ խոսքի մաս է и-ն (ո՛չ և շաղկապը, այլ այս կոնտեքստի и-ն): Ընդհակառակը, բոլոր քերականներն էլ միաբերան կայնդեն, որ и-ն բառ է, ուստի խոսքի մաս էլ լինել չի կարող: Այսպես պատասխանելը, իհարկե, հեշտ է, բայց չէ՛ որ նույնիսկ а, бе, икс, игрек (ա, բե, իֆս, իգրեկ) բառերը (գոնե մաթեմատիկական կոնտեքստներում), որ նույնպես տառեր են կամ տառի անուն, այնուամենայնիվ բառ են և այն էլ՝ գոյական: Ինչո՞ւ գոյական են а, б, х, у նշանների անունները, բայց ոչ միայն գոյական, այլ նույնիսկ բառ էլ չեն и, а, ш և այլ տառերի անունները. չէ՛ որ սրանք ևս կարող են տարբեր կոնտեքստների մեջ հանդես գալ իբրև առարկայի անուն՝ իբրև իրենց իսկ անունը, օրինակ՝ ш выражает два звука, ч есть аффриката և այլ նախադասությունների մեջ՝ դառնալով նույնիսկ ենթակա: Պարզ է, որ и, а, ш-ի կոնտեքստային այս կոնկրետ իմաստային նշանակությունն արժեք տալու դեպքում մենք չենք կարող գոյական չհամարել նաև я, меня, хорошо, бу, йм, лав, рус, кавказցи և այլ բառերը (դերանուններ, մակբայ, կապ և բայ) հետևյալ կոնտեքստների մեջ. Он не забывает свое я; родительный падеж я будет меня; приятно, что ты получил «хорошо»; над есть предлог; նա չի մոռանում իր եսը, եսի սեռական հոլովը լինում է իմ, հաճելի է, որ դու ստացար լավ, ընդ կապ է, կադդացի բայ է և ունի ժամանակի, եղանակի, դեմքի, թվի հատկանիշներ:

Այս դեպքերը ցույց են տալիս, որ լեզվական հարաբերություն մեջ (հաղորդակցման մեջ) տեղի են ունենում այնպիսի երևույթներ, որպիսիք պատահում են նաև մարդկային այլ հարաբերությունների մեջ սպառողական արժեքների նկատմամբ: Այսպես, օրինակ, գրիչը գրելու գործիք է, նրա այդ սպառողական արժեքը բացարձակ է, ճանաչված և ընդունված:

Սակայն մի՞թե նույն այդ գրիչը դառնում է դանակ կամ զմեյի՞ն հենց որ ես այդ գրիչը մի անգամ, մի կոնկրետ իրադրություն մեջ գործածում եմ գրքի թերթերը կտրելու համար: Հանրածանոթ է նույնպես գրքի սպառողական արժեքը, բայց մի՞թե գիրքը

դառնում է կափաբիշ, եթե մի կոնկրետ իրադրություն մեջ այն գործածվում է կճուճի բերանը ծածկելու համար: Պարզ է, որ ոչ: Գիրքը, գրիչը և բոլոր առարկաները գիրք են, գրիչ են և այլն իրենց սպառողական ընդհանուր արժեքով, միլիարդավոր անգամ կրկնվող, զանգվածակերպ սպառումով, հանրոթեն ընդունված և ճանաչված սպառողական արժեքով, որը սակայն չի ժխտում նրանց մասնակի, եզակի, արտասովոր սպառման կարելիությունը:

Ահա այսպիսի մասնավոր, եզակի, արտասովոր սպառողական արժեք են ունենում երբեմն և բառերը լեզվի մեջ. այդ նրանց կոնտեքստային կոնկրետ իմաստաբանական նշանակությունն է, որից իհարկե չի կարելի ելնել նրանց խոսքի մասային պատկանելիությունը որոշելիս, ինչպես և ձևաբանական այլ կատեգորիաները քննարկելիս: Այսպես, օրինակ, ИЗ РУК ВОИ ПЛОХО և «այդ գինն ինձ ձեռք չի տալիս» կոնտեքստների մեջ РУКА և ձեռք բառերը չունեն այլևս իրենց իմաստաբանական ընդհանուր, բացարձակ սպառողական արժեքը, նրանք ոչ միայն «ձեռք» չեն նշանակում, այլև ոչ մի գոյականի իմաստ չունեն, ոչ մի առարկա չեն նշանակում: Բայց և այնպես РУКА, ձեռք և՛ ռուսերենում, և՛ հայերենում ընդհանրապես գոյական են, քանի որ իրենց սպառողական ընդհանուր կամ բացարձակ արժեքով են առկա այդ լեզուների մեջ: Այս, իհարկե, չի նշանակում, թե բառի սպառողական բացարձակ արժեքն անփոփոխելի և հավերժական է: Բնավ ո՛չ. բառի սպառողական եզակի արժեքը մասսայականանալու, միլիարդավոր անգամ կրկնվելու հետևանքով կարող է փոխել նրա սպառողական բացարձակ արժեքը՝ տալով նրան միանգամայն նոր սպառողական բացարձակ արժեք: Այսպես, մեր հասցե գոյականի այսօրվա սպառողական ընդհանուր արժեքը, որով նա գոյական է հայերենում, նախապես չի եղել այդ բառի մեջ: Հասցե բառը նախապես եղել է հասցեի բայի ըղձական եղանակի եզակի երրորդ դեմքը և ունեցել է «հասնի», «թող հասնի» սպառողական ընդհանուր իմաստը: Ծրարների վրա գրում էին, օրինակ, «հասցե Երևան վարժապետ Տիգրանին» և այդ նշանակում էր «հասնի Երևան վարժապետ Տիգրանին»: Հետզհետե ավելի և ավելի հաճախակի գործածվելով «հասցեն» գրել են «հասցեն պարզ չի գրված» և նման կոնտեքստների մեջ (ինչպես եթե ասենք «հասնին» գրել եմ, «հասնին» պարզ չի գրված, և այլն) իրեն համար ոչ սովորական այս սպառողական իմաստով՝ հասնել բայի այս «հասցե» ձևը ստացավ սպառողական նոր ընդհանուր ար-

ժեք և դարձավ մաքուր գոյական: Նույնը կարելի է ասել բայ, համարյա, գուցե, հազիվ, մեջ և այլ հարյուրավոր բառերի մասին, որոնց սպառողական ընդհանուր արժեքը փոխվել է պատմականորեն: Ժիշտ նույն ձևով ПОЧТИ, ЖАЛБ, КРАСИВ և այլ հարյուրավոր բառեր ունակ են փոխել են իրենց սպառողական ընդհանուր իմաստը, փոխել են իրենց խոսքի մասային կատեգորիաները՝ սպառողական անսովոր, եզակի արժեքի աստիճանական ծավալման և մասսայականացման հետևանքով: Այս էքսպոզիտիվ պարզ և որոշ է դարձնում այն հանգամանքը, թե ինչու մենք մերժողական պատասխան ենք տալիս առաջադրված երրորդ խնդրին ևս:

դ) Լեզվի, մանավանդ խոսքի մեջ ամեն բառ և բառային յուրաքանչյուր կատեգորիա ունի կառուցվածքային, գոյային մի շարք հատկանիշներ, և յուրաքանչյուր բառի դեմքը, վերջին հաշվով, որոշվում է նրա բոլոր առանձնահատկությունների միությամբ, որը և տալիս է մեզ տվյալ բառի ամբողջական կառուցվածքը (կոնստրուկցիան): Այսպես, օրինակ, որոշ կատեգորիայի բառեր ունեն նյութական իմաստ՝ դրսևորում են նյութական, առարկայական աշխարհի տարբեր երևիքները և դրա հետ միաժամանակ ունեն համեմատաբար անկախ, ինքնուրույն խոսքային գործածություն, ինչպես և այլ տեսակի բառերը իրենց ենթարկելու (համաձայնեցնելու) պոտենցիա և, վերջապես, բառափոխական, բառակազմական կարողություն (օրինակ՝ գոյական, բայ և այլն): Սրանց կողքին լեզվի մեջ կան բառեր, որոնք նույնպես նյութական իմաստ ունեն, բայց օժտված են գործածության համեմատաբար պակաս անկախությամբ, սովորաբար ունենում են միայն ենթարկվողի ստորադաս վիճակ և զուրկ են բառափոխական (մասամբ նաև բառակազմական) պոտենցիայից (օրինակ՝ ածական, մակբայ և այլն): Վերջապես կարելի է արձանագրել նաև մի այլ կարգի բառեր, որոնք չունեն նյութական իմաստ, չունեն բառափոխության և բառակազմության պոտենցիա և զուրկ են նույնիսկ համեմատաբար անկախ գործածությունից (օրինակ՝ կապեր, շաղկապներ), ըստ որում սրանցից էլ կապերն օժտված են այլ տեսակի բառերը իրենց ենթարկելուն՝ ստորադասելու կարողությամբ, մինչդեռ շաղկապները այդ էլ չունեն: Այս և մի շարք հատկանիշներով (օրինակ՝ ինքնուրույն շեշտ կրելու կարողությամբ և այդպիսի կարողության բացակայությամբ և և այլն) պայմանավորված է յուրաքանչյուր բառի կառուցվածքա-

յին ամբողջականությունը. այս բոլոր հատկանիշների ամբողջականությունն է, որ տալիս է բառի լրիվ ու բազմակողմանի հասկացությունը: Հետևաբար այստեղից բխում է մի նոր խնդիր ևս.

Պե՞տք է արդյոք բառերի խոսքի մասային կատեգորիաները որոշելիս ելնել նրանց կառուցվածքային այլևայլ հատկանիշներից (բառակազմական, բառափոխական, շեշտունակական, գերադասական, ստորադասական, իմաստաբանական, ծագումաբանական, հնչյունական և այլն, և այլն):

Այս պահանջի, այս խնդրի նկատմամբ ևս մեր վերաբերմունքը ժխտական է: Բառերի կառուցվածքային, տարբեր (բոլոր, թե մի քանի, այդ միևնույնն է) կողմերի հաշվառումը խոսքի մասերի որոշման համար հանդիսանում է առավել մոլորեցուցիչ ուղի, քան մեր քննած բոլոր նախորդ ուղիները միասին վերցրած: Բառերի կառուցվածքային հատկանիշների հաշվառումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նրանց հյուսվածքների մանրադիտակային ուսումնասիրությունը:

Ինչպես որ մանրադիտակով կարելի է տեսնել միայն առանձին հյուսվածքները, դիտել բջիջները, արյան գնդիկները, բայց չի կարելի տարբերել կենդանական (և բուսական) առանձին տեսակները, այնպես էլ բառերի կառուցվածքային տարբեր կողմերի ուսումնասիրությամբ կարելի է որոշել միայն յուրաքանչյուր բառի (կամ բառային կատեգորիայի) ներքին կառուցվածքային մանրամասները, կողմերը, հատկանիշները, բայց ոչ նրանց ամբողջական դեմքը՝ կերպարքը:

Ամփոփելով մեր այս խնդրի քննությունը արձանագրում ենք, որ բառերի խոսքի մասային կատեգորիան որոշելիս չպետք է ելնել նրանց կառուցվածքային տարբեր հատկանիշներից:

Այս բոլորից հետո մեզ մնում է գտնել այն հիմնական հատկանիշը, բառերի այն էական կողմը, որի համաձայն կարելի լիլինի տալ նրանց խոսքի մասային կատեգորիան և կատարել խոսքի մասերի միասնական դասակարգումը: Մենք արդեն տեսանք, որ այդպիսի հիմունք չեն կարող հանդիսանալ բառերի ո՛չ ձևական, ո՛չ իմաստաբանական-հոգեբանական, ո՛չ բառափոխական-բառակազմական, ո՛չ էլ շարահյուսական հատկանիշները թե՛ առանձին-առանձին և թե՛ միասին վերցրած: Դրանք բոլորը և մի շարք այլ հատկանիշներ, ինչպես, օրինակ՝ ոճաբանական, հուզական-զգացական, եզական-ընդհանրական և այլն, անշուշտ առկա են բառերի մեջ: Ավելին. լեզվի մեջ չկա մի բառ, որը ունենա միայն

մեկ հատկանիշ, մեկ կողմ, և այդ տեսակետից միանգամայն իրավացի են պրոֆ. Բոգորոդիցկին, Վ. Վ. Վինոգրադովը և ուրիշները, որոնք դնում են բառի կառուցվածքային, համադրական հասկացողության պահանջը: Բառն իր կենդանի գոյով իրոք կա և ապրում է միայն կենդանի խոսքի մեջ իր բոլոր հատկանիշներով, իր ողջ կոնկրետությամբ:

Սակայն բառը միայն խոսքային տարր կամ միավոր չէ. ծննդաբանորեն կապված լինելով խոսքին, խոսքից սերված լինելով հանդերձ՝ բառը միաժամանակ հանդիսանում է մի ավելի բարձր ընդհանրության տարր, և միայն ու միայն այդ աբստրակտության պրիզմայով էլ պետք է մոտենալ բառին, հասկանալ բառը իբրև լեզվի միավոր: Բոլոր քերականները և լեզվաբանները մինչև այսօր անտեսում են այն հանգամանքը, որ բառը ոչ միայն խոսքային միավոր է, այլև՝ իսկ տվյալ դեպքի համար դա առավել կարևոր է, բառը հանդիսանում է խոսողական-մտածողական ընդհանուր կարողության կամ սիստեմի, այն էլ լեզվամտածողության ամենահիմնական տարրը, կատեգորիան: Բոլոր մինչայժմյան քերականները և լեզվաբանները խոսքի մասերը հասկացել և դասակարգել են իբրև խոսքի (նախադասության) մասեր՝ միշտ կապակցելով խոսքի հետ, միշտ ելնելով խոսքից: Հին հույների լեզվաբանական մտածողության աղքատությունը, որի հետևանքն էր խոսքի և լեզվի տարբերության գիտակցման բացակայությունը (իսկ այս վերջինիս անմիջական հետևանքն է «խոսքի մասեր» հորջորջումը), իր ավել կամ պակաս զգալի դրոշմն է թողել քերականագիտության վրա:

Բառերը, իհարկե, հանդես են գալիս կենդանի կապակցված խոսքի մեջ, իբրև նախադասության տարրեր կամ միավորներ, բայց նույն այդ բառերը լեզվի մեջ այլևս խոսքի մաս չեն, այսինքն՝ նախադասության մաս, միավոր, տարր չեն. այստեղ, լեզվի մեջ, նրանք լեզվական-իմացաբանական միավորներ են, լեզվական-իմացաբանական կատեգորիաներ, լեզվի մասեր, և եթե դեռ մենք շարունակում ենք «խոսքի մասեր» տերմինը ավանդաբար գործածել, ապա պետք է միշտ հիշել դրա պայմանականությունը: Այստեղից մենք հանում ենք մեր առաջին հետևությունը:

Բառերի խոսքի մասային կատեգորիաները որոշելիս պետք է վերանալ նրանց խոսքային հատկանիշներից և բառը դիտել իբրև լեզվական կատեգորիա, իբրև լեզվի մաս:

Այսօր, իհարկե, այլևս կասկած չի կարելի հարուցել այն առ-

թիվ, թե արդյոք բառը գոյություն ունի՝ խոսքից դուրս, առանձին բառի հասկացությունը կա՞ և պատկերացվո՞ւմ է խոսքից, նախադասությունից դուրս: Քաղաքակիրթ մարդկությունն արդեն վաղուց հասել է առանձին բառի արատրակցիայի հասկացությանը. առանձին բառը գոյություն ունի ճիշտ այնպես, ինչպես գոյություն ունեն և առանձին լեզուները խոսքից, կոնկրետ խոսողություններից դուրս¹:

Վերը արդեն մանրամասնորեն խոսել ենք բառերի, իբրև լեզվական-իմացաբանական միավորների մասին, և նշել, որ բառերը իբրև «խոսքի մասեր» հանդիսանում են բնության արտացոլման «հանգուցային կետեր», «աստիճանիկներ»: Ահա հենց այս ասպեկտով, այս պրիզմայով է, որ մենք աշխատում ենք հասկանալ և դասակարգել խոսքի մասերը: Այստեղից բխում է մեր երկրորդ հետևությունը:

Բառերի խոսքի մասային կատեգորիաները որոշելիս պետք է այդպիսիք դիտել իբրև լեզվական-իմացաբանական «հանգուցային կետեր», իբրև առարկայական աշխարհի ճանաչման «աստիճանիկներ»:

Այստեղ մեր առաջ կանգնում է մի հիմնական դժվարություն: Խնդիրն այն է, որ նույն առարկայական աշխարհը տարբեր արտացոլում է գտնում տարբեր ժամանակներում, տարբեր հասարակական բաժանումների և տարբեր լեզուների մեջ, և լեզվական միևնույն կատեգորիաները անպայման առկա չեն բոլոր լեզուներում: Այսպես, օրինակ, ռուսերենին անծանոթ է հոգի կատեգորիան, հայերենի մեջ կան միայն վերջահար հոգեր առանց սեռի իմաստի, գերմաներենում և ֆրանսերենում հոգերը նախադաս են և ունեն նաև սեռի հատկանիշ. ռուսական բային հատուկ է ասպեկտի հատկանիշը (ВИД), այդպիսին անծանոթ է հայկական բային, իսկ ռուսական և հայկական բայը չունեն այն վերսիան, որ հատկանշական է վրացական բայի համար, որն ի միջի այլոց աչքի է ընկնում նաև իր խնդրադիմությամբ. լեզվաբանները գեոհամառորեն պնդում են, որ, օրինակ, չինարենը չունի խոսքի մասերի կատեգորիաներ, ածանցներ, մասնիկներ և այլն և դրա հիման վրա՝ այն կոչում են ամորֆ՝ «անձև»:

¹ Ընդհանուրի և եզականի, արատրակտի և կոնկրետի հակադրամիասնության խնդիրը վաղուց լուծված խնդիր է մարքսիզմի դիալեկտիկայի կողմից, և մենք այստեղ հարկ չենք համարում ծանրանալ դրա վրա:

Մենք հեռու ենք շինական լեզվի «անձևություն» տեսության կողմնակից լեզվաբաններին հավատալուց, քանի որ նրանք շինարենի մեջ ևս որոնում են նյութականորեն ձևավորված խոսքի մասեր, ձևավոր, վերջավորված խոսքի մասեր, իսկ այդպիսի խոսքի մասեր, իրոք, չկան ոչ միայն շինարենում, այլև, կարելի է ասել՝ նույնիսկ հայերենում և վրացերենում, որոնց մեջ, ի սարսափ այդպիսի լեզվաբանների, բայց կարող է նաև հոլովվել, իսկ գոյականը՝ խոնարհվել, օրինակ՝ քար (камень), բայց՝ քարեցի, քարի, քարում եմ, կամ վազել (бежать), բայց վազելու, վազելով, վազելում, վազելուց և այլն: Հիշենք հայերենի նույնիսկ դիմավոր բայի հոլովման ձևեր, օրինակ՝ «հասի՛ր»-ի վրա պետք է շեշտ դնել» և այլն:

Բայց եթե մի բոլոր նույնիսկ ընդունենք, որ շինարենում և այլ «անձև» լեզուներում իրոք չկան խոսքի մասեր, չկա հոլովում, խոնարհում, ածանցում և այլն մեր հասկացողությամբ, ինչպես և պետք է ընդունենք, որ հաճախ, իրոք, նույնիսկ իրար նման և ցեղակից լեզուների մեջ էլ կան լեզվական յուրահատուկ կատեգորիաներ, այնուամենայնիվ այս հանգամանքը չի կարող խոչընդոտ հանդիսանալ խոսքի մասերը լեզվական-իմացաբանական ասպեկտով որոշելուն: Յուրաքանչյուր լեզվի մասնագետի խնդիրն է՝ ընդհանուր ելակետից և ընդհանուր ասպեկտով դիտել իր լեզվի ռեալ իրողություններն ու կատեգորիաները. մենք բնավ նպատակ չունենք քերականական Պրոկրոստեսի հին մահիճը փոխարինելու քրոկրոստեսյան նոր մահճով:

Մենք նկատի ունենք այնպիսի լեզուներ (հիմնականում լեզուների կցական և թեքական սիստեմները), որոնք լեզվականորեն, իրենց մեջ (ոչ նախադասության մեջ) տարբերում են առարկայի անունը գործողության անունից, հատկանշի անունը թվի անունից և այլն և այլն: Իսկ եթե կան լեզուներ (մենք դժվար ենք հավատում դրան), որոնք տակավին չեն տարբերում թիվը և առարկան, գործողությունն ու հատկանիշը և այլն, ապա այդպիսիներին տարբերման այդ կատեգորիաները, «աստիճանիկները» կամ «հանգուցային կետերը», այն է՝ խոսքի մասերը, իհարկե, չի էլ կարելի բռնադատել:

Համենայն դեպս մեր շրջապատի լեզուները հիշատակված կատեգորիաներն ունեն, և այն էլ ո՛չ միայն հանձին ամբողջական, ավարտված բառերի, այլև՝ նույնիսկ արմատների ու հիմքերի. այսպես, օրինակ, մի՞թե անվիճելի չէ, որ «ДОЖДЕ...»,

«ДЕВОЧК...», «ջըր...», «լուս...», «խել...» բներն ու արմատները նախ և առաջ ընդհանուր կերպով առարկա են մատնանշում, «СИД...», «беж...», «ВЗДЫХ...», «նրստ...», «հասն...», «մոտեցն...»՝ գործողություն, «вѣрн...», «красн...», «կանաչ...», «մեծ», «խոժոռ»՝ առարկայի հատկանիշ, իսկ «ВОСЬМ...», «ОДН...» «երկ...», «հընդ...», «տասներ...»՝ առարկայի թիվ կամ թվական կարգ և այլն, թեև այս արմատներից (և բներից) յուրաքանչյուրը կարող է ձևավորվել իբրև մի այլ խոսքի մաս, օրինակ՝ ДОЖДИТЬ ջրել (բայ), сидение նստաբան (գոյական), краснеть կարմրել (բայ), восьмерка ութնյակ (գոյական) և այլն։ Իրենց այս վերջին վիճակում, բառային կաղապարում, սրանք դարձյալ (խոսքից դուրս) ակնարկում են, նշում են միայն մեկ կատեգորիա ДОЖДИТЬ ու ջրել՝ գործողություն, сидение ու նստաբան՝ առարկա և այլն. հետևաբար սրանցից յուրաքանչյուրը ինքնին արտահայտում է իր կայուն կատեգորիան, և չի կարելի, օրինակ, ДОЖДИТЬ ու ջրել բառերի տակ պատկերացնել առարկա, ինչպես և նստաբան բառի տակ՝ առարկայի գործողություն։ Այս բառերից յուրաքանչյուրը, և ամեն մի բառ առհասարակ, իբրև լեզվական միավոր, իբրև խոսքի մաս, նույնիսկ խոսքից դուրս ունի յուր իմաստային կատեգորիան. այդ նրա իմացաբանական իմաստն է, նրա, եթե կարելի է այսպես ասել, լեզվական ամենաընդհանուր իմաստը։

Այսպիսով մենք ընդհուպ հասանք խոսքի մասերի հասկացողության և դասակարգության միասնական-իմացաբանական չափանշին կամ հիմունքին.

Բառերի խոսքի մասային կատեգորիաները պետք է որոշել նրանց լեզվական-իմացաբանական ընդհանուր իմաստով։

Միայն այս չափանիշը, այս հիմունքն է, որ կարող է մեզ նշել բառերի խոսքի մասային կատեգորիաները որոշելու, ինչպես և խոսքի մասերի կատեգորիաների միասնական դասակարգության անսայթաք ուղին։

Ո՛չ թե բառի ձևը, բառափոխական ունակությունը, շարահյուսական դերը և այլն, ա՛յլ բառի լեզվական-իմացաբանական ընդհանուր իմաստն է, որ որոշում է, թե ինչ խոսքի մասի մեջ է մտնում տվյալ բառը տվյալ լեզվի տվյալ փուլի պայմաններում։

Խոսքի մասերի իմացաբանական այս հասկացողությունը, ըստ որի նրանք հանդիսանում են առարկայական աշխարհի արտացոլման կատեգորիաներ, «աստիճանիկներ»՝ չի նշանակում լեզվական կատեգորիաների նույնացում առարկայական աշխար-

հի համապատասխան իրողությունների, և ոչ նույնիսկ դիալեկտիկայի կատեգորիաների հետ. բնավ ո՛չ:

Լեզվական իրողությունները, լեզվական կատեգորիաները, որքան էլ նրանք պայմանավորված լինեն օբյեկտիվ իրականությունմբ, որքան էլ նրանք բխած լինեն առարկայական աշխարհից՝ հանդիսանալով նրա արտացոլումը և մտացի լուսանկարը, այնուամենայնիվ լեզվական կատեգորիաներ են, լեզվա-մտածողական պրիզմայով անցած լուսանկարներ են և, հետևաբար, պետք է դիտվեն ու ճանաչվեն իբրև լեզվական-իմացաբանական իրողություններ կամ կատեգորիաներ, այսպես կվերանա լեզվի սպեցիֆիկումը, լեզվական իրողությունների սպեցիֆիկացումը: Այսպես, օրինակ՝ բնության մեջ եղած գործողությունը լեզվի մեջ արտացոլվում է ո՛չ թե մեկ, այլ մի քանի նկարահանումով, մերթ իբրև քերականական գործողություն՝ բայ, օրինակ՝ կարդալ, մերթ իբրև քերականական առարկա՝ գոյական, օրինակ՝ ընթերցանություն, մերթ իբրև քերականական հատկանիշ կամ պատահ (ակցիդենցիա)՝ մակբայ, օրինակ՝ ընթերցաբար և այլն, և կամ առարկայի ու գործողության միևնույն միասնությունը դիտվում է մերթ գործողության պրիզմայով և արտահայտվում դիմադոր բայով՝ կարդում է, մերթ էլ առարկայի ու սուբյեկտի պրիզմայով և արտահայտվում է անդեմ բայով, դերբայով՝ կարդացած, կարդացող և այլն: Նույն ձևով էլ սուբյեկտի ու օբյեկտի հարաբերակցությունը երկու հակադիր նկարահանում կարող է տալ լեզվի մեջ՝ այսպես կոչվող ակտիվ կառուցվածքի և պասսիվ կառուցվածքի նկարահանումներ. իբրև օրինակ վերցնենք «դիրեկտորը պարզևատրեց Սուրենին» և «Սուրենը պարզևատրվեց դիրեկտորից» նախադասությունները. առաջին դեպքում ենթական (դիրեկտորը) և խնդիրը (Սուրենը) համընկնում են, ադեկվատ են օբյեկտիվ իրականության, ռեալ աշխարհի սուբյեկտին ու օբյեկտին, իսկ երկրորդ դեպքում իբրև ենթակա հանդես է գալիս օբյեկտիվ իրականության մեջ օբյեկտ հանդիսացող Սուրենը, մինչդեռ օբյեկտիվ իրականության մեջ սուբյեկտ հանդիսացող դիրեկտորը այստեղ հանդես է գալիս միայն իբրև խնդիր: Պարզ է, որ չի կարելի այս վերջին դեպքում Սուրենը ենթակա համարել միայն նրա համար, որ նա իրապես, օբյեկտիվորեն սուբյեկտ է, և այդ ձևով դանց առնել, արհամարհել լեզվական, քերականական ենթականի կատեգորիան: Նույն ձևով էլ չի կարելի հավասարապես բայ համարել կարդալ, ընթերցել, ընթերցանություն և ընթերցաբար բառերը,

ելնելով միայն նրանից, որ դրանք իրոք օբյեկտիվ իրականության մեջ առկա միեւնույն գործողությունն են արտացոլում, և այս ձեւով զանց առնել օբյեկտիվ իրականության լեզվական արտացոլման սպեցիֆիկացումը:

Պարզ է, որ այդ դեպքում հարկ էլ չէր լինի քերականության, որովհետեւ դիալեկտիկան (կամ տրամաբանությունը, կամ իմացաբանությունը) ինքնին կհանդիսանային բոլոր ժամանակների, լուրր լեզուների ընդհանուր քերականությունը: Այստեղից բխում է այն, որ.

Լեզվական յուրաքանչյուր կատեգորիա թեև իմացաբանական կատեգորիա է, օբյեկտիվ, մատերիական աշխարհի արտացոլման կատեգորիա, այնուամենայնիվ մնում է և է լեզվական-իմացաբանական կատեգորիա և պետք է դիտվի իր այդ սպեցիֆիկումի հաշվառումով:

Ահա թե ինչու ենք մենք խոսքի մասերը կոչում լեզվական իմացաբանական կատեգորիաներ և ինչու ենք նրանց որոշման ու դասակարգության հիմունք ընդունում նրանց լեզվական-իմացաբանական ընդհանուր իմաստը:

§ 51. ԴԵՐԱՆՎԱՆ ԼԵՆԻՆՅԱՆ ՀԱՍԿԱՅՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՔՐԵՎ ԲԱՆԱԼԻ ԱՆՈՒՆ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՀԱՍԿԱՅՈՂՈՒԹՅԱՆ.— Մինչ այժմյան բոլոր քերականությունների մեջ անուն խոսքի մասերը (գոյական, ածական, թվական, դերանուն) տարբերվում են մյուս խոսքի մասերից (բայ, մակբայ, կապ, շաղկապ, ձայնարկություն), իբրև առարկաների, նրանց հատկանշի կամ որակի, նրանց քանակի ու կարգի անուններ և այդպիսիներին փոխարինողներ:

Անուն խոսքի մասերը, որոնք թվով չորս են, խոսքի մասերի ընդհանուր թվի մոտավորապես կեսն են կազմում: Պետք է արձանագրել, սակայն, որ իրենց և՛ քանակական, և՛ որակական տեսակարար կշիռով կարևոր այդ խոսքի մասերը ճիշտ չեն հասկացվել, և դրա պատճառների մեջ երկրորդական դեր չի խաղացել դերանունը: Մերթ նա բնավ չի ճանաչվել ո՛չ իբրև խոսքի մաս և ո՛չ էլ իբրև այլ խոսքի մասերին հարաբերակից կատեգորիա, մերթ ընդունվել է իբրև գոյականի, ածականի, թվականի (և մակբայի) փոխարեն գործածվող խոսքի մաս, մերթ՝ իբրև գոյականին, ածականին, թվականին (և մակբային) հարաբերակից, բայց ինքնուրույն խոսքի մաս, մերթ՝ իբրև գոյականի, ածականի, թվականի և մակբայի մի եկթատեսակ, և ըստ այդմ էլ կամ բոլոր տեսակի դերանուններն առնվել են իբրև մեկ կատեգորիա, մեկ խոսքի

մաս, կամ նրանք իրարից զատվել են և բաշխվել տարբեր խոսքի մասերի միջև, իբրև վերջիններիս առանձին ստորակարգեր:

Քերականներից ոմանք բարեհաճել են իմաստի գոնե մի նշույիկ, մի պատառ դիտել դերանունների մեջ և այդ հաշվի առնել նրանց որոշման կապակցությամբ, մյուսներն իմաստի այդ նշույիկն էլ չեն գտել դերանունների մեջ և դրանց հայտարարել են սոսկ խոսքային կատեգորիայի բառեր, որոնք խոսքից դուրս իբրև թե իմաստ չունեն:

Որ դերանունը, իրոք, հարաբերակից է գոյականին, ածականին, թվականին և մակբային, ճիշտ է: Այդ ճիշտ են դիտել բոլոր քերականները. բայց սա դեռևս չի նշանակում հասկանալ դերանունը: Դերանունը հասկանալ նշանակում է հասկանալ դերանվան սպեցիֆիկումը, նրա տարբերիչ հատկանիշը, տարբերիչ էությունը մյուս բոլոր խոսքի մասերի, և առաջին հերթին հարաբերակից խոսքի մասերի, շրջանում: Այսպես, օրինակ, ընդգծել, որ մարդը հարաբերակից է գործիչային, շիմպանզեին և այլն, դեռ չի նշանակում ճանաչել մարդ տեսակը, մարդուն. պարզ է, որ անհրաժեշտ է գտնել մարդու տարբերիչ հատկանիշը, տարբերիչ էությունը մյուս մարդանման կենդանիների շրջանում: Հասկանալի է ուրեմն, որ գոյականի, ածականի, թվականի և դերանվան հարաբերակցության ընդգծումը դեռևս չի տալիս դերանվան որոշումը, դերանվան ճանաչումը: Քերականությունը դերանվան մասին այսպիսի ընդհանուր արձանագրումից ավելին չի տվել. նա դեռ չի ճանաչել դերանունը. նա չի բացահայտել դերանվան էական հատկանիշը, այն հատկանիշը, որով դերանունը տարբերվում է գոյականից, ածականից, թվականից (և մակբայից): Սակայն դերանվան էությունը չբացահայտելը, դերանվան տարբերիչ հատկանիշը չճանաչելը միայն դերանվան, իբրև խոսքի մասի, չճանաչում չի նշանակում, որովհետև հարաբերակից կամ նման երեւոյթներից մեկը չսահմանել, չտարբերել մյուսներից, նշանակում է նաև մյուսները չտարբերել այդ մեկից, ուրեմն և այդ մյուսները չճանաչել: Ահա թե ինչու մինչև այսօր էլ քերականությունը չի ճանաչում գոյականը, ածականը, թվականը և մակբայը, ինչպես որ հարկն է, քանի որ չի գտել նրանց և դերանվան տարբերիչ հատկանիշը:

Դերանվան համար իբրև տարբերիչ հանգամանք հաճախ նշում են այն, որ նա խոսքի մեջ փոխարինում է գոյականին, ածականին, թվականին և մակբային, բայց սա ևս, իհարկե, դե-

րանվան որոշում չէ և ոչ էլ դերանվան ճանաչում: Վերը մենք արդեն մանրամասն քննություններ արձանագրել ենք, որ բառերի խոսքի մասսային կատեգորիաները որոշելիս չպետք է ելնել նրանց շարահյուսական դերից կամ պաշտոնից, ֆունկցիայից:

Եվ իրոք, մի՞թե միայն դերանվանն է հատուկ այլ խոսքի մասերին փոխարինելու ֆունկցիան խոսքի մեջ. տարրական և հանրաժանոթ փաստ է, որ խոսքի մեջ ածականն էլ, թվականն էլ կարող են փոխարինել գոյականին. օրինակ՝ «նա ունի մի կարմիր վարդ և մի սպիտակ վարդ: Կարմիրը (կամ առաջինը) հոտավետ է. իսկ սպիտակը (կամ երկրորդը)՝ այնքան էլ ոչ»: Այստեղ սպիտակը, երկրորդը, կարմիրը, առաջինը փոխարինում են համապատասխան գոյականներին (վարդերին), բայց մի՞թե դրանով դերանուն են դառնում: Պարզ է, որ ո՛չ:

Սակայն խնդիրը բարդանում է նաև նրանով, որ դերանունը միայն անուններին չի փոխարինում. խոսքի մեջ դերանունը կարող է փոխարինել նաև այլ խոսքի մասերի, օրինակ՝ բային (դրա դերբայական ձևերին), շաղկապին, կապին և այլն: Ավելին, դերանունը կարող է փոխարինել նույնիսկ նախադասությունների: Ահա օրինակներ՝ «Ինձ արգելվում է քայլել, որովհետև դա ազդում է ոտքիս վերքին. բանակ կոչվածները հավաքվեցին, նրանք մարմնացած ուրախություն ու ժպիտ էին. և-ը, ու-ն, իսկ-ը շաղկապում են համադաս անդամներ և նախադասություններ. դրանք համադասական շաղկապներ են. «Կոմունիստական մանիֆեստը» վերջանում է այսպես. «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք». դա ամբողջ աշխարհի աշխատավորության դեմիզն է»: Մի՞թե այս օրինակների մեջ դա, նրանք, դրանք բառերը, որ փոխարինում են ոչ թե անունների, այլ բայերի, շաղկապների կամ նույնիսկ ամբողջ նախադասության, այլևս դադարում են դերանուն լինելուց և դառնում են «դերբայ», «դերշաղկապ», «դերնախադասություն»: Պարզ է, որ ո՛չ. պարզ է, որ դերանվան այսպիսի հասկացողությունը գիտական, ճիշտ հասկացողություն չէ: Եվ սակայն իրականությունն այն է, որ դերանունը մինչև ժամյան քերականության մեջ կամ չի հասկացված և կամ «հասկացված» է այս եղանակով, որ դարձյալ նշանակում է, թե չի հասկացված:

Մենք արդեն նշեցինք, որ մինչև դերանունը ճիշտ չհասկացվի ու չզատվի մյուս անուններից (գոյական, ածական, թվական), այս վերջիններս էլ ճիշտ հասկացված ու ճանաչված լինել չեն կարող: Իսկ դերանունը չի կարող ճանաչվել գիտականորեն, քա-

նի դեռ շարունակում են նրան նայել իբրև դերանվան, անվանը փոխարինող կատեգորիայի՝ հաշվի առնելով շարահյուսական մի հատկանիշ, որը ո՛չ միայն չի կարող օգնել դերանվան ճիշտ ճանաչմանը, այլև՝ խանգարում է այդ գործին, քանի որ դերանունը ոչ միայն այսօր, այժմյան լեզուների մեջ, անունների կամ այլ խոսքի մասերին փոխարինող բառ չէ իր էությունով, այլև ծագումաբանորեն իսկ այդպիսին չի եղել:

Դերանունը հասկանալու տեսակետից, վերին աստիճանի հետաքրքրական են լենինի «Փիլիսոփայական տեսարաններում» եղած մի շարք ակնարկներն այն մասին, որ լեզուն, բառերը արտահայտում են միայն ընդհանուրը, որ բառերն ունեն ընդհանուր-մասնավոր իմաստ, սակայն առավել արժեքավոր են լենինի հետևյալ դիտողությունները.

(«Ա՛յս» Ամենաընդհանուր բառն է):
Ո՞վ է այս: Ես: Բոլոր մարդիկ ես են: Ընդհանրապես զգայական: Այս ընդհանուր է
և այլն, և այլն: Սա՛» Ամեն մեկը «սա» է:

Լեզվի մեջ կա
միայն ընդհանու-
րը¹:

Լենինի այս հանճարեղ դիտողությունը ո՛չ միայն վերջնականորեն ջախջախում է դերանվան քերականական մինչայժմյան բոլոր հասկացողություններն ու պատկերացումները՝ տալով նրա միանգամայն նոր, իմացաբանական որոշումը, այլև՝ շատ ցցուն կերպով նշում է, թե ինչպես լեզվական կատեգորիաներն ամենասերտ կերպով կապված են իմացության հետ, որ մինչև անգամ դիալեկտիկայի, տրամաբանության, իմացաբանության տեսության խնդիրների հետախուզությունը ուղղակիորեն հանգեցնում է լեզվական կատեգորիաների նոր և միակ ճիշտ ճանաչողությանը: Այսպիսով, ուրեմն, ի՞նչ է դերանունը ըստ լենինի այս դիտողության. ի՞նչ են այս, սա, ես դերանունները.— «ամենաընդհանուր բառեր», այսինքն՝ բառեր, որոնք արտահայտում են ընդհանրական, շտաբերակված իմաստներ, «զգայականը ընդհանրապես»:

Դերանվան այս լենինյան հասկացողությունը մեզ տալիս է ո՛չ միայն դերանվան իմացաբանական ծավալուն հասկացողությունը, այլև՝ բանալի է հանդիսանում մյուս անունների նույնպիսի ծավալուն և ճիշտ հասկացողության: Եվ իրոք, եթե դերանունն ամենաընդհանուր, ընդհանրական, շտաբերակված անունն

¹ Ленинский сборник, XII, էջ 222.

է և ցույց է տալիս «զգայականն ընդհանրապես», այսինքն՝ առարկան ընդհանրապես, առանց տարբերակման, — այստեղից ինքնին բխում է, որ գոյականը հանդիսանում է առարկայի մասնավորված, տարբերակված անունը, կամ, որ նույնն է՝ ցույց է տալիս զգայականը մասնավորապես, այսինքն՝ տարբերակված առարկա:

Այսպես, օրինակ, եթե ես դերանունը նշանակում է, ցույց է տալիս սուբյեկտ ընդհանրապես, բոլոր մարդիկ, բոլոր սուբյեկտները, ապա մարդ, աշակերտ, ուսուցիչ, մանուկ գոյականները ցույց են տալիս սուբյեկտ կամ մարդ մասնավորապես, մարդ տարբերակված:

Նույն ձևով էլ, եթե այնպիսի, այնքան (այնպես) դերանունները ցույց են տալիս հատկանիշ ընդհանրապես, քանակ ընդհանրապես (հատկանշի հատկանիշ ընդհանրապես), այսինքն՝ հատկանիշ, քանակ (հատկանշի հատկանիշ) առանց տարբերակման, ապա լավ, նոր ածականները հիմք, ութսուն թվականները (հեռուսաբար և հազիվ մակբայները) ցույց են տալիս տարբերակված հատկանիշ, տարբերակված քանակ (հատկանշի տարբերակված հատկանիշ) և այլն:

Այսպիսով, ուրեմն, դերանվան լենինյան հասկացողությունը մեզ տալիս է ո՛չ միայն դերանվան, իբրև ամենաընդհանուր կամ շտարբերակված իրողություններ ցույց տվող բառերի կատեգորիայի որոշումը, այլև՝ հանդիսանում է բանալին գոյականի, ածականի, թվականի (և մակբայի) իմացաբանական հասկացողության, նրանց որոշումների ճշտման: Այդ ճշտումը, եթե նույնիսկ նա արտահայտվի միայն մեկ բառի հավելումով (գոյականը ցույց է տալիս տարբերակված առարկա), այնուամենայնիվ միայն մեկ բառի հավելում կամ որոշման նոր խմբագրություն չէ, այլ միանգամայն նոր կոնցեպցիա, դիալեկտիկական, իմացաբանական կոնցեպցիա, որն արտահայտում է դերանվան և անունների հակադրությունների միասնությունը, որովհետև երբ տանք, օրինակ, գոյականի նոր որոշումը, ըստ որի նա արտահայտում է կամ ցույց է տալիս տարբերակված առարկաներ, արդեն իսկ այս որոշման մեջ կտրվի համապատասխան դերանվան որոշումը, որ պիտի ցույց տա «առարկաներ առանց տարբերակման». և ընդհանրապես, դերանվան նոր որոշման ոգուց արդեն բխում է գոյականի, ածականի, թվականի (մասամբ նաև մակբայի) որոշումը: Դերանվան այս որոշումը միաժամանակ պարզում է և նրա

պատշաճ տեղը խոսքի մասերի մեջ, իբրև ինքնուրույն, ընդհանրական նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասի, և այլևս անհնար է դարձնում նրա անապաստան դեգերումը տարբեր խոսքի մասերի և նախադասության անդամների միջև:

Վերջապես, դերանվան այս որոշումը միաժամանակ ստեղծագործական կորով է ներշնչում նույն այս մեթոդով ու մեթոդորոգիայով համարձակորեն մոտենալու նաև այլ խոսքի մասերի, առանձնապես այսպես կոչված «երկրորդական» կամ «ձևական» խոսքի մասերի հասկացողությանն ու որոշմանը:

§ 52. ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ «ՁԵՎԱԿԱՆ» ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ.— Քերականական գիտության մեջ, ինչպես հայտնի է, սովորաբար առանձնացվում են գոյականը, ածականը, թվականը, դերանունը, բայն ու մակբայը, իբրև նյութական, հիմնական կամ ինքնուրույն խոսքի մասեր, կապից, շաղկապից և ձայնարկությունից, որոնք անվանվում են «ձևական», «երկրորդական», «ոչ ինքնուրույն» խոսքի մասեր կամ ուղղակի «խոսքի մասնիկներ»: Այս բաժանման մեջ ևս մեծ դեր է խաղում խոսքի մասերը նախադասության անդամներից հստակորեն շտարբերակելու սխալ երակետը, որը հնարավորություն չի տալիս ճիշտ հասկանալու «երկրորդական» խոսքի մասերի իրոք տարբերիչ առանձնահատկությունը:

Կապի, շաղկապի (և ձայնարկության) գիտական ու ճիշտ հասկացողության, ինչպես և տարբերիչ առանձնահատկությունն ըմբռնելու համար դարձյալ հարկավոր է վերանալ, կտրվել խոսքից, նախադասությունից ու բառակապակցությունից և դիտել այդ «խոսքի մասնիկները» անկախ, իբրև ոչ թե նախադասության անդամների կապ, այլ իբրև ինքնուրույն բառեր: Վերցնենք, օրինակի համար, առանց, բստ, մեջ, վրա, на, над, под, из, aus, durch, aus կապերը:

Մի՞թե համապատասխան լեզուներն իմացող որևէ մարդու համար այս բառերի իմաստը՝ լեզվական-իմացաբանական ընդհանուր իմաստը պարզ չէ ու հասկանալի: Միայն քերականները կարող են ասել, թե այս բառերը խոսքից դուրս իմաստ չունեն, թե սրանց իմաստը բառեր կապելն է: Իրականության մեջ, սակայն, այս բառերն ունեն իրենց ընդհանուր հաստատուն իմաստը և իրարից տարբերվում են (խոսքից դուրս էլ) ո՛չ միայն իրենց հնչյունական կողմով, այլև՝ իմաստային:

Հայերենի առանց կապը ցույց է տալիս որևէ բանի (առարկայի) բացակայման, բացառման վերաբերությունը, բստ կապը

ցույց է տալիս որևէ բանի (առարկայի) համապատասխան, նման լինելու վերաբերությունը, մեջ կապը ցույց է տալիս որևէ բանի (առարկայի) ներսում, սահմաններում գտնվելու վերաբերությունը և այլն: Նույնիսկ իմաստով իրար շատ նման ուսական հա և հաձ նախդիրներն էլ իրարից տարբերվում են իմաստային երանգներով. մինչդեռ դրանցից առաջինը (հա) ցույց է տալիս այնպիսի հարաբերություն, որի մեջ մի առարկա վերաբերում է մյուսին իբրև նրա մակերեսին ընդհուպ կաած առարկա, երկրորդը (հաձ) ցույց է տալիս նման մի հարաբերություն, որի մեջ սակայն մի առարկա մյուսի մակերեսից վերև է գտնվում, կաած չէ: Նույնպես պարզ են под, из, сверху նախդիրների իմաստները: Սրանցից մեկը (под)՝ ցույց է տալիս մի առարկայի տակը գտնվելու վերաբերություն, մյուսը (из)՝ մի առարկայից ծագելու, միջից հեռանալու հարաբերություն, երրորդը (сверху)՝ մի առարկայի միջով, միջից անցնելու, կտրել-անցնելու հարաբերություն և այլն:

Նույնը կարելի է ասել և այլ լեզուների բոլոր նախդիրների (կապերի) մասին. դրա համար հարկավոր է միայն մի բան՝ շլիճել ձևական ֆեռական, ազատ լինել այդ քերականության նախապաշարմունքից: Հարցրեք ուզած մարդուն (ոչ քերականի), թե ի՞նչ է նշանակում, օրինակ, առանց կամ դեպի կամ մեջ, կամ Կерез, կամ в, կամ из և այլն, և նա ձեզ կտա դրանց իմաստի բացատրությունը կամ մի այլ լեզվի մեջ եղած համարժեքը, եթե նա գիտի այլ լեզու: Այսպիսով, ուրեմն, կապերը ունեն իրենց իմաստը, նրանք ցույց են տալիս հարաբերություններ կամ վերաբերություններ, բայց ոչ թե բառերի կամ նախադասությունների, այլ առարկաների, երևույթների, այսինքն՝ գոյերի:

Համարյա նույնը, ինչ որ ասվեց կապերի մասին, կարելի է վրկնել և շաղկապների վերաբերյալ. սրանք ևս ունեն իրենց ընդհանուր ճանաչված իմաստը, սրանք ևս իրարից տարբերվում են ո՛չ միայն (և ոչ այնքան) իրենց շարահյուսական իմաստով, շաղկապելու, կապակցելու իրենց դերով, այլև՝ իրենց ընդհանուր իմաստով, եթե մենք նույնիսկ վերանայնք նրանց շարահյուսական դերից: Այսպես, օրինակ՝ и և а կամ ո և ы շաղկապները ուսերենում, «և», «ո», «իսկ» կամ «բայց» շաղկապները հայերենում «und» և «aber» գերմաներենում և այլն շարահյուսական նույնատեսակ, այն է՝ համադասական շաղկապներ են համարվում, և են: Սակայն մի՞թե նրանք իմաստով իրարից տարբեր չեն. մի՞թե զա մի մարդ, որը «և»-ի փոխարեն «իսկ» գործածի կամ ո-ի փո-

խարենն չ: Անշուշտ, ո՛չ: Ի՞նչ իմաստ ունեն «և», «ու», «и», «да» և այլ լեզուների համարժեք շաղկապները, ի՞նչ են ցույց տալիս նրանք, ի՞նչ են նշում: Իհարկե, ո՛չ առարկա, ո՛չ գործողություն կամ հատկանիշ, ո՛չ թիվ կամ կարգ և ո՛չ էլ այնպիսի գոյային վերաբերություններ, որպիսիք մենք բացահայտեցինք նախդիրների մեջ (տարածային, ժամանակային, նպատակա-պատճառային և այլն) և, հետևաբար, տարբերվում են նրանցից իբրև ինքնուրույն «աստիճանիկ»: Շաղկապը, իբրև ինքնուրույն խոսքի մաս, բնորոշ է նրանով, որ ցույց է տալիս բաշխական զանազան վերաբերություններ:

Այսպես, օրինակ, «և», «ու», «и», «под» շաղկապները ցույց են տալիս հավասարազորության, հավասարազոր, նույնական, համարժեք լինելու վերաբերություն, «իսկ», «սակայն», «но», «однако» և այլն ցույց են տալիս հավասարազոր, բայց ներհակ, հակադիր լինելու վերաբերություն (Սուրենը և Արամը գնացին և վերադարձան. Սուրենը գնաց, իսկ Արամը վերադարձավ):

Ստորադասական շաղկապները ցույց են տալիս զանազան հատկանիշներով ստորադաս լինելու իմաստը, բայց ո՛չ թե առարկաների, ա՛յլ նրանց գործումների, ակտերի. այսպես, օրինակ՝ որպեսզի շաղկապը ցույց է տալիս մի գործումի ստորադաս լինելը մյուսին իբրև նպատակ, եթե շաղկապը ցույց է տալիս մի գործումի ստորադասումը մյուսին իբրև անհրաժեշտ նախադրյալ, նախապայման և այլն:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, կապերն ու շաղկապները «ձևական», սոսկ շարահյուսական խոսքի մասեր չեն, նրանք ըստ էության միայն կապող կամ շաղկապող բառեր չեն, այլ ունեն իրենց ընդհանուր իմաստը իբրև խոսքի մասեր, ինչպես և իրենց սովորական դերը կամ ֆունկցիան նախադասության մեջ, նրանք նախադասության մասնիկներ են, բայց խոսքի մասնիկներ չեն:

Նույնը պիտի ասենք նաև «խոսքի մասնիկներից» վերջինի՝ ձայնարկության կամ միջարկության մասին (ներառյալ նաև եղանակավորող՝ բառիկներն ու կոչական բառերը): Սրանք ևս ունեն իրենց ընդհանուր իմաստը, որը միանգամայն տարբեր է մյուս բոլոր խոսքի մասերի ընդհանուր իմաստից. սրանք ցույց են տալիս զգածական-էմոցիոնալ անմիջնորդական վերաբերություն, օրինակ, ջա՛ն, ուխա՛յ (գոհունակություն), վա՛յ. ավա՛ղ, եղո՛ւկ (ցավ, երկյուղ, ափսոսանք), ֆի՛, քյո՛ւմ, յա՛խկ (դժգոհություն, զղվանք), տո՛, է՛յ, ծո՛ (արհամարհանք) և այլն:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, զուտ խոսքային խոսքի մասեր ու մասնիկներ կամ ձևական խոսքի մասեր չկան. կապը, շաղկապը և ձայնարկությունը նույնպես, ինչպես և անունները, բայր և մակբայը, խոսքի մասեր են, իմացաբանական «աստիճանիկներ», լեզվական-իմացաբանական կատեգորիաներ. կապը, շաղկապը և ձայնարկությունը նույնպես ունեն իրենց խոսքի մասային հիմնական իմաստը, ինչպես և մյուս խոսքի մասերը, և հետևաբար չի կարելի, և սխալ է, ճանաչել կապը և ձայնարկությունը իբրև «ինքնուրույն իմաստ չունեցող», «աննշանակ», «անինքնուրույն», «երկորդական» և կամ «ձևական» խոսքի մասեր կամ, առավել ևս, «խոսքի մասնիկներ»:

Զիշտ է, իհարկե, որ կապը, շաղկապը և ձայնարկությունը այնպիսի նյութական իմաստ չունեն և չեն ցույց տալիս, ինչպես գոյականը, ածականը, թվականը, բայը, մակբայը կամ նույնիսկ դերանունը. կապը, շաղկապը և ձայնարկությունը ո՛չ առարկա են նշանակում, ո՛չ հատկանիշ, ո՛չ թիվ ու կարգ, ո՛չ գործողություն: Դրանք ցույց են տալիս միայն գոյային տարբեր վերաբերություններ, ունենք վերաբերական իմաստներ և ընդհանուր կերպով կարող են կոչվել վերաբերական խոսքի մասեր, ի տարբերություն նյութական խոսքի մասերի, որպիսիք կարելի է լինեն կոչել գոյային խոսքի մասեր:

Մենք վերը հանգեցինք այն եզրակացության, որ կապերը, շաղկապները և ձայնարկությունները գոյային տարբեր վերաբերություններ են ցույց տալիս և ընդունեցինք, որ կարելի է դրանց տալ վերաբերական խոսքի մասեր անունը: Անհրաժեշտ է սակայն զգուշացնել, որ մենք վերաբերական խոսքի մասեր ասելով հասկանում ենք ոչ թե խոսքի կամ նախադասության մեջ բառերի զանազան կախման վերաբերություններ կամ հարաբերություններ ցույց տվող, խոսքային խոսքի մասեր, այլ առարկայական աշխարհի մեջ առկա գոյային տարբեր հարաբերություններ ցույց տվող խոսքի մասեր, լեզվական խոսքի մասեր, որոնց խոսքային իմաստից ու պաշտոնից մենք վերանում ենք միառժամանակ:

Չկան ձևական, խոսքային խոսքի մասեր, բոլոր խոսքի մասերն էլ մենք դիտում ենք միևնույն լեզվական-իմացաբանական պրիզմայով և բոլորն էլ համարում ենք լեզվական-իմացաբանական կատեգորիաներ՝ յուրաքանչյուրն իր յուրահատուկ ընդհանուր կամ հիմնական իմաստով:

§ 53. *ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ*.— Խոսքի մասերի որոշման համար մենք իբրև հիմունք ընդունում ենք բառերի ընդհանուր իմաստը, անկախ նրանց պաշտոնից և ձևից, և դրա համաձայն էլ տալիս ենք բառերի դասակարգությունը ըստ խոսքի մասերի՝ հայոց լեզվի մեջ ընդունելով 9 խոսքի մաս: Համարյա այդքան խոսքի մաս էր ընդունված նաև դասական, մինչ-ձևական քերականության մեջ:

Հայերենի խոսքի մասերն են՝

1. Գոյական անուն (կամ գոյական)
2. Ածական անուն (կամ ածական)
3. Թվական անուն (կամ թվական)
4. Դերանուն
5. Բայ
6. Մակբայ
7. Կապ
8. Շաղկապ
9. Չայնարկություն

1. Գոյական անուն կամ գոյական կոչվում են այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս տարբերակված առարկաներ և առարկայացված հասկացություններ՝ իբրև նրանց անուն, օրինակ՝ մարդ, կենդանի, թռչուն, ճնճղուկ, քար, գրիչ, մեծություն, հերոսություն, վազք, լիցք, ընթերցանություն, փոթորիկ, որոտ և այլն:

Բոլոր գոյականները, ինչպես երևում է բերված օրինակներից, անպայման առարկա չեն ցույց տալիս, նրանք կարող են ցույց տալ և՛ հասկացություն (մեծություն, հերոսություն), և՛ գործողություն (վազք, ընթերցանություն), և՛ երևույթ (փոթորիկ, որոտ) այն տարբերությամբ, սակայն, որ այս վերջինները անպայման առարկայացված հասկացություն են, դիտվում են իբրև ինքնին գործողություն, ինքնին հատկություն, ինքնին երևույթ՝ պոկվելով, կտրվելով, վերացվելով այն առարկաներից, որոնց հետ նրանք կապված են էապես:

2. Ածական անուն կամ ածական կոչվում են այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս առարկաների տարբերակված հատկանիշներ՝ իբրև նրանց անուն, օրինակ՝ լավ (մարդ, երեխա, գիրք), աշխույժ (ժողով, բանավեճ, ճառ), կարմիր (զրոշակ, վարդ, լապտեր), հասուն (միրգ, խնդիր), կարկաշահոտ (աղբյուր, գետակ) և այլն:

3. Թվական անուն կամ թվական կոչվում են այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս առարկաների տարբեր թվեր, թվական կարգ՝ իբրև նրանց անուն, օրինակ՝ հինգ (օր, գիրք, կիրումետր), տասնևհինգ (աշակերտ, դասատու, մանկապարտեզ), երրորդ (դասարան, կուրս, տարի) և այլն:

4. Դերանուն կոչվում են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս առարկա, հատկանիշ, թիվ և թվական կարգ առանց տարբերակման՝ իբրև նրանց ընդհանուր անուն: Այս խոսքի մասը, ինչպես ընդունված է որոշել, դերանուն է կոչվել նրա համար, որ խոսքի մեջ փոխարինում է անուններին (գոյական, ածական, թվական) և իր իմաստի տարբերակումը կամ մասնավորումը գտնում է այն ժամանակ, երբ կապվում է այս կամ այն գոյականի, ածականի կամ թվականի հետ:

Այս որոշումը սխալ է, քանի որ նկատի է առնում դերանվան ոչ թե իմաստը, այլ պաշտոնը, ֆունկցիան. մենք փորձում ենք տալ դերանվան նոր որոշում, ելնելով նրա ընդհանուր իմաստից: Դերանունը նույն իմաստն ունի, ինչ և գոյականը, ածականը, թվականը (նաև մակբայը) այն տարբերությամբ, որ իր իմաստն արտահայտում է ընդհանուր կերպով, առանց տարբերակման: Օրինակ՝ նա (Սուրենը, Արամը, Թուշունը, սողունը, օդանավը, գործը, ընթերցանությունը, մի խոսքով բոլոր առարկաները առանց տարբերակման), այսպիսի (ուրախ, տխուր, մեծ, փոքր, հերոսական, սոցիալիստական, օդաչուական և այլն, մի խոսքով բոլոր հատկանիշները առանց տարբերակման), այսօր (հինգ, տասնևմեկ, հիսուն, հազար և այլն առանց տարբերակման):

5. Բայ կոչվում են այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս առարկայի տարբեր գործողություններ, օրինակ՝ վազեց, կվազի, վազիր, վազած և այլն:

6. Մակբայ կոչվում են այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս գործողության տարբերակված հատկանիշներ կամ առարկայի հատկանիշի հատկանիշներ, օրինակ՝ հազիվ (վազեց, կվազի), մեծապես (շնորհակալ, գոհ), արիաբար (կռվել, կռվեց, կռվող) և այլն:

7. Կապ կոչվում են այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս պարագայական տարբեր հարաբերություններ (նպատակի, ժամանակի, տեղի և այլն), օրինակ՝ ի (գիտություն ընդունել), ըստ (սահմանադրության վարվել), առ (այն տալ տեղեկանք), (քեզ) մոտ (երգեց) և այլն:

8. Շաղկապ կոչվում են այն բոլոր բառերը, որոնք խոսքի մեջ ցույց են տալիս բաշխական (հարաբերակցական) տարբեր վերաբերություններ՝ իրար շաղկապելով համադաս բառեր կամ համադաս և ստորադաս նախադասություններ, օրինակ՝ (ես) և (դու), (Արամն) ու (Սուրենը), (ես գնացի), իսկ (դու եկար), (մենք գնացինք), բայց (չգտանք), (գիտեմ), որ (դու օգաշու կդառնաս):

9. Ձայնաբկություն կոչվում են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս զգաժական վերաբերմունք առանց միջնորդավորման, այսինքն՝ առանց մտացի վերլուծման, օրինակ՝ օ՜ֆ, ջա՛ն, վա՛հ, է՛հ, վա՛յ, ուխա՛յ և այլն:

§ 54. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ.— Խոսքի մասերն ըստ իրենց հիմնական իմաստի խոսքի մեջ տարբեր դեր և կշիռ ունեն։ Այսպես, օրինակ՝ գոյականը, ածականը, թվականը, դերանունը, բայը և մակբայն իրենց հիմնական իմաստով զգալիորեն տարբերվում են կապից և շաղկապից։ Մինչդեռ կապերը և շաղկապները հարաբերություններ են ցույց տալիս՝ չունենալով նյութական իմաստ, գոյականը, ածականը, թվականը և այլն իրենք հենց այն բառերն են, որոնց իմաստների հարաբերությունները ցույց տալու են կոչված կապերն ու շաղկապները, իբրև սպասարկու, օժանդակ բառեր։

Այդ պատճառով էլ գոյականը, ածականը, թվականը, դերանունը, այսինքն՝ բոլոր անունները, ինչպես և բայն ու մակբայը կազմում են խոսքի մասերի առաջին կամ հիմնական խումբը, և կոչվում են նյութական իմաստ ունեցող, կամ հիմնական խոսքի մասեր։

Սրանք խոսքի մեջ հանդես են գալիս իբրև նախադասության ինքնուրույն անդամներ, հարաբերության մեջ մտնելով իրար հետ իբրև այդպիսիք։ Իսկ բառերի հարաբերությունները դրսևորվում կամ ցույց են տրվում, ինչպես արդեն մենք քննել ենք (§§ 44, 48)՝ երկրորդական ձևությամբով։ Այս վերջինները հանդես են գալիս կամ իբրև վերջավորություններ, կցվելով համապատասխան բառերին, և կամ՝ իբրև կապ ու շաղկապ։ Կապն ու շաղկապը չլրացվելով հանդերձ բառերին՝ համարյա նույն դերն ու պաշտոնն ունեն, ինչ որ վերջավորությունները, թեև համարվում են ինքնուրույն բառեր և հանդիսանում են խոսքի մասեր։

Նկատի ունենալով կապի և շաղկապի իմաստի ու դերի այս առանձնահատկությունները՝ նրանց տալիս ենք երկրորդական խոսքի մասեր անունը:

Երկրորդական խոսքի մասերը՝

ա) նյութական իմաստից զուրկ են.

բ) նյութական իմաստ ունեցող բառերի հարաբերություններն են արտահայտում.

գ) իրենք հարաբերություններ ունենալ չեն կարող, դրա հետևանքով էլ՝

դ) նախադասության անդամ չեն հանդիսանում և

ե) չեն փոփոխվում, այսինքն՝ չեն հոլովվում կամ խոնարհվում:

Խոսքի մասերից վերջինը՝ ձայնարկությունը նույնպես պետք է մտցնել երկրորդական խոսքի մասերի մեջ, քանի որ նա էլ նյութական իմաստ չունի, չի թեքվում, նախադասության անդամ չի հանդիսանում, նույնիսկ նախադասության կազմի մեջ չի մտնում, այն տարբերությամբ, սակայն, որ սա հարաբերության պաշտոն էլ չի ստանձնում նախադասության որևէ անդամի նկատմամբ և կապված է ո՛չ թե նախադասության անդամների հետ առանձնառանձին, ա՛յլ ամբողջ նախադասության հետ, իբրև նրան հուղական, զգածական այս կամ այն երանգ պատճառող:

§ 55. ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՓՈԽԱՆՅՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ.— Վերը մենք տվեցինք բառերի դասակարգությունը ըստ խոսքի մասերի՝ ելնելով նրանց ընդհանուր իմաստից: Յուրաքանչյուր բառ միայն մեկ ընդհանուր (հիմնական) իմաստ ունի և ըստ այդմ էլ այս կամ այն խոսքի մասի կատեգորիայի մեջ է ընկնում, օրինակ՝ քաղ, խոզ գոյական են, բաց, փակ ածական են, մեկ, առաջին՝ թվական, ես, այսպիսի՝ դերանուն, գրել, գրած՝ բայ և այլն:

Սակայն կենդանի խոսքի մեջ այս կատեգորիաները չիսական պարսպով չեն բաժանված իրարից, և հաճախ է լինում, որ մի բառ այս կամ այն կապակցության մեջ գործածվում է ո՛չ թե իր հիմնական իմաստով, ա՛յլ մի ուրիշ խոսքի մասի: Այս դեպքում սովյալ բառը ժամանակավորապես ստանձնում է մի այլ ընդհանուր (հիմնական) իմաստ՝ չղրկվելով հանդերձ իր առանձնահատուկ հիմնական իմաստից, այլ կերպ ասած՝ մի բառի մեջ տեղի է ունենում երկու տարբեր ընդհանուր (հիմնական) իմաստների ժամանակավոր համատեղում: Այս երևույթը կոչում ենք խոսքի

մասերի փոխանցում: Չկա մի խոսքի մաս, գոնե հայերենում, որն այս կամ այն դեպքում չունենա փոխանցում:

Այսպես սույն §-ի սկզբում բերած բառերից յուրաքանչյուրն ունի համապատասխան փոխանցումների հետևյալ դեպքերում:

1. Քառ և խոզ գոյականները փոխանցվում են ածականի, այսինքն՝ ստանում են ածականի առում, օրինակ՝ քառ մարդ կամ քառ սիրտ, խոզ մարդ կամ խոզ բնավորություն:

2. Բաց և փակ ածականները փոխանցվում են գոյականի, այսինքն՝ ստանում են գոյականի առում, օրինակ՝ Սուրենի աշխատանքի հիմնական բացը թափթփվածությունն է, գյուղական շենքերի փակը սովորաբար փայտյա է:

3. Մեկ, վեց և առաջին թվականները փոխանցվում են գոյականի, այսինքն՝ ստանում են գոյականի առում, օրինակ՝ երեքի Վրկնակին վեց է, մեկ քանակականի դասական թվականը առաջինն է:

4. Գրել, գրած բայերը փոխանցվում են գոյականի և ածականի, այսինքն՝ ստանում են գոյականի և ածականի առում, օրինակ՝ գրել չի կարելի, գրելը երկու ժամ խլեց, գրածը չի ջնջվի, գրածիցս գոհ են (գոյականի առում), գրած նամակ, գրած մագաղաթ (ածականի առում):

Նույն ձևով կարող են կապերը, շաղկապները և նույնիսկ ձայնարկությունները գոյականի առում ստանալ և, ընդհակառակը, գոյականները կապի առում:

Ահա այդպիսի դեպքեր.

1. Ին, ընդ-ը և ըստ-ը գրաբարից ժառանգած կապեր են աշխարհաբարում (այս նախադասության մեջ ի, ընդ, ըստ կապերը գոյականի առում ունեն և նույնիսկ ենթակա են):

2. Եվ-ը և ու-ն համադասական շաղկապ են (այս նախադասության մեջ և, ու շաղկապները գոյականի առում ունեն և նույնիսկ ենթակա են):

3. Ախն ու վայը մեր երկրից վերացել են (այս նախադասության մեջ ախ և վայ ձայնարկությունները գոյականի առում ունեն և նույնիսկ ենթակա են):

4. Արամը շվարել է դասերի ձեռքից (այս նախադասության մեջ ձեռք գոյականը կապի առում ունի և համապատասխան իր այդ առման նախադասության անդամ էլ չէ):

5. Նա մեզ չափ շուտ չի հոգնում (այս նախադասության մեջ չափ գոյականը կապի առում ունի և համաձայն իր այդ առման նախադասության անդամ էլ չէ)։

§ 56. ԹԵՔՈՒՄ ԵՎ ԹԵՔՎՈՂ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ.— Բառահարաբերական այն փոփոխությունը, որն արտահայտվում է վերջավորություններով (կամ բառափոխական ձևույթներով), լեզվաբանության և քերականության մեջ ընդհանուր անունով կոչվում է թեքում (ֆլեքսիա), իսկ բառահարաբերական այս կամ այն արտահայտությունը դրսևորող յուրաքանչյուր ձև՝ քեֆմաճ ձև։

Թեքման ձևերը, ուրեմն, ցույց են տալիս կամ դրսևորում են կոնկրետ բառահարաբերություններ։

Մինչև այժմ մենք բառահարաբերությունը դիտել ենք իբրև սոսկ բառահարաբերություն կամ բառերի հարաբերություն՝ հակադրելով իրահարաբերությանը կամ իրերի հարաբերությանը։ Այդ, իհարկե, չպետք է հասկանալ բացարձակապես։ Մեթոդական որոշ նպատակով ընդունված այդ բաժանումն անշուշտ մեզ օգնում է լեզվական վերոհիշյալ երկու երևույթներն իրարից տարբերելու գործում, բայց նա մեթոդոլոգիապես դեռ մինչև վերջ ճիշտ չի բացատրում հատկապես բառափոխությունը (թեքումը)։

Այժմ, երբ ընդհուպ մոտեցանք թեքման քննությանը, պետք է ընդգծենք, որ թեքման, այսինքն՝ բառահարաբերության տակ իհարկե, վերջին հաշվով, թաքնված է իրահարաբերություն։ Երբ ասում ենք՝ Սուրենի գիրքը, այստեղ, իհարկե, ի վերջավորությունը Սուրեն և գիրք բառերի հարաբերությունն է ցույց տալիս։ Սակայն, չէ՛ որ բառերի այս հարաբերությունը Սուրեն առարկայի և գիրք առարկայի հարաբերության դրսևորումն է լեզվի միջոցով։ Ուրեմն ի վերջավորությունը իրար հարաբերելով Սուրեն և գիրք բառերը՝ դրանով իսկ արտահայտում, դրսևորում է Սուրեն և գիրք առարկաների հարաբերությունը, այսինքն՝ օբյեկտիվ իրահարաբերության մի կոնկրետ դեպք (տիրոջ և պատկանելիության)։

Հետևաբար, թեքումը իրահարաբերության դրսևորման այն ձևն է, որ արտահայտվում է հանձին բառահարաբերության, իսկ բառահարաբերությունը հանդիսանում է իրահարաբերության դրսևորումը բառերի հարաբերության միջոցով։

Թեքման յուրաքանչյուր ձև ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բառի հարաբերման մի ձև, որը դրսևորում է իրերի հարաբերման մի որևէ կոնկրետություն։ Օրինակ՝ երբ ասում ենք Սուրենը, Սուրենի, Սուրենից, Սուրենին և այլն, մենք դրսևորում ենք նույն Սուրեն առար-

կայի հարաբերման շորս տարբեր կոնկրետություններ: Առաջին դեպքում այն, որ Սուրենը մի բան անող է (նախադասության մեջ ենթակա), երկրորդ դեպքում այն, որ Սուրենը տեր է մի բանի (նախադասության մեջ հատկացուցիչ), երրորդ դեպքում այն, որ Սուրենն առարկան օբյեկտն է մի ուրիշ առարկայի գործողության (նախադասության մեջ խնդիր), չորրորդ դեպքում այն, որ Սուրենը մի առարկա է, որից սերվում, սկսվում կամ հեռանում է մի բան (նախադասության մեջ անջատման խնդիր) և այլն:

Այս բոլորը, ինչպես տեսնում ենք, դրսևորվում է բառահարաբերությամբ կամ թեքմամբ:

Բառերի թեքումն ունի երկու հիմնական արտահայտություն՝ հոլովում և խոնարհում: Հոլովումը բառերի թեքման այն արտահայտությունն է, որը հիմնականում ցույց է տալիս հարաբերությունները տարածության մեջ, օրինակ՝ քարը (կա, գտնվում է, ընկավ, կոտրվեց), քարի (մաս, կտոր, ձև), քարին (մոտենալ, կպչել, հասնել), քարից (հեռանալ, պոկվել) և այլն:

Հոլովման ամեն մի առանձնահատուկ թեքման ձևը կոչվում է հոլովման ձև:

Անունների հոլովման մեջ է մտնում նաև բառերի թիվը և արդյալ ու անորոշ առումը:

Հոլովման ենթարկվող կամ հոլովվող խոսքի մասերն են հիմնականում գոյականը և դերանունը, մասամբ նաև ածականն ու թվականը: Այսպիսով, հոլովումը անունների յուրահատուկ թեքումն է: Ուրիշ խոսքի մասեր կարող են հոլովվել միայն այն ժամանակ, երբ ունեն անվան (սովորաբար գոյական անվան) առում:

Խոնարհումը բառերի թեքման այն արտահայտությունն է, որը ցույց է տալիս հարաբերությունը ժամանակի մեջ, այսինքն՝ առարկայի գործողությունը տարբեր ժամանակներում. օրինակ՝ զնաց (Սուրենը, Արամը և այլն, երեկ, անցյալ տարի, մի ժամ առաջ), զնում է (այժմ), կզնա (վաղը, մի ժամ հետո և այլն):

Խոնարհման ենթարկվող կամ խոնարհվող միակ խոսքի մասը քայն է: Այսպիսով՝ խոնարհումը բայի յուրահատուկ թեքումն է, և խոնարհվել կարող են միայն բայերը:

Բայի խոնարհման մեջ է մտնում նաև առարկայի դեմքի ու թվի արտահայտությունը:

§ 57. ԶԹԵՔՎՈՂ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ.— Թեքումը հատուկ է ոչ բոլոր խոսքի մասերին: Վերը մենք տեսանք, որ գոյականը, ածա-

կանը, թվականը և դերանունը հոլովվում են, իսկ բայը խոնարհվում է: Մյուս բոլոր խոսքի մասերը իրենց բնույթի համաձայն չեն թեքվում, այսինքն՝ ո՛չ հոլովվում են և ո՛չ էլ խոնարհվում: Դրանք են՝ մակբայը, կապը, շաղկապը և ձայնարկությունը, որոնք կոչվում են չթեքվող խոսքի մասեր:

Չթեքվող խոսքի մասերից մեկը՝ մակբայը նյութական իմաստ ունի և հանդիսանում է նյութական կամ հիմնական խոսքի մաս: Մյուս չթեքվող խոսքի մասերը նյութական իմաստ չունեն և հանդիսանում են երկրորդական խոսքի մասեր, երբեմն կոչվում են նաև խոսքի մասնիկներ, որն այնքան էլ ճիշտ անուն չէ:

§ 58. Փոխանցականություն.— Խոսքի մասերի փոխանցականության մեջ առանձին տեղ է գրավում այն երևույթը, երբ ոչ գոյականները ստանում են գոյական առում:

Գոյականի առում կարող են ստանալ բոլոր խոսքի մասերը, այդ թվում նաև երկրորդական խոսքի մասերը:

Խոսքի մեջ ոչ գոյականների գոյական առում ստանալը մենք կոչում ենք փոխանունություն (մետոնիմիա կամ հիպոստազիս):

Իբրև փոխանուն հանդես եկող ածականը կոչվում է փոխանուն ածական և արտահայտում է ո՛չ միայն հատկանիշ, այլև՝ այդ հատկանիշը կրող առարկան: Այս դեպքում նա գոյականի նման հոլովվում է, հոգ է ստանում և ունենում է թիվ, օրինակ՝

Մեր սև կովը ծնեց, իսկ կարմիրը դեռ նոր է ծնելու (այստեղ կարմիրը փոխանուն ածական է, արտահայտում է ոչ միայն «կարմիր» հատկանիշը, այլև «կով» առարկան, ընդունել է որոշիչ հոգ՝ դառնալով որոշյալ, և եզակի թիվ է, ունի ուղղական հոլով իբրև ենթակա):

Փոքրերին քնեցրին, մեծերին տարան կինո (այստեղ փոքր և մեծ ածականները գոյականի առում ունեն՝ փոխանուն ածական են, ընդունել են որոշիչ հոգ, վերածվել են հոգնակիի և ունեն հայցական հոլով իբրև ուղիղ խնդիր):

Իբրև փոխանուն հանդես եկող թվականը նույնպես, բացի թիվ և կարգ արտահայտելուց, արտահայտում է նաև առարկա՝ այն առարկան, որի թիվը կամ կարգը ցույց է տալիս տվյալ թվականը, օրինակ՝

Առաջին երեխան գնաց, իսկ երկրորդը մնաց, առաջին երեխային չեմ տեսել, բայց երկրորդին և երրորդին տեսել եմ (այստեղ երկրորդ և երրորդ թվականները փոխանուն թվական են և նույնիսկ հոլովված են ու որոշյալ):

Իբրև փոխանուն հանդես եկած դերանունն էլ ունի վերոհիշյալ հատկանիշները. օրինակ՝

Նա իր եսը չի մոռանում. դու քո եսին գերի ես դարձել, մենք սկսեցինք իրար հետ դու-ով խոսել և այլն:

Փոխանուն դերանվան ձևական առաջին առանձնահատկությունն այն է, որ նա շեղվում, դուրս է գալիս իր առանձնահատուկ հոլովումից և ենթարկվում է սովորական ի հոլովման:

Դերանվան հոլովում

Փոխանուն դերանվան հոլովում

Ուղղ. ես

ես (կամ «ես»)

Սեռ. իմ

եսի (կամ «ես»-ի)

Տրակ. ինձ

եսին (կամ «ես»-ին)

Հայց. ինձ

եսը (կամ «ես»-ը)

Բաց. ինձնից

եսից (կամ «ես»-ից)

Գործ. ինձնով

եսով (կամ «ես»-ով)

Ներգ. ինձնում

եսում (կամ «եսի» մեջ)

Փոխանուն դերանվան երկրորդ առանձնահատկությունն այն է, որ նա հաճախ իր սեռական հոլովով է հանդես գալիս իբրև փոխանուն՝ առնվելով իբրև ուղղական, և ենթարկվում է կրկին հոլովման, օրինակ՝ Սուրենի գիրքը նոր է, բռնը՝ հին, իմը՝ նույնպես հին (այստեղ բռն և իմ դերանունները, որ դու և ես դերանունների սեռական հոլովն են, հանդես են եկել իբրև ուղղական հոլով և առաջել են որոշիչ հոդեր):

Մեռական հոլովով իբրև փոխանուն հանդես եկող բառը կոչվում է փոխանուն սեռական: Իմը և քոնը բառերը փոխանուն սեռական են:

Իբրև փոխանուն սեռական հայերենում կարող են հանդես գալ բոլոր բառերը, օրինակ՝ ֆառինը, փողոցինը, լավինը, մեծինը, ֆնածնեհինը, վազողներինը, նույնիսկ՝ և-ինը, այս-ինը:

Իբրև փոխանուն հանդես եկող բայը (սովորաբար դերբայը) նույնպես հոդ է ընդունում, թիվ ստանում և հոլովվում, օրինակ՝ գնալը, գնալուց, գնալներս, գնալներով, քնածը, քնածին, քնածնելը և այլն:

Ի վերջո պետք է նշել, որ իբրև փոխանուն կարող են հանդես գալ ոչ միայն բոլոր խոսքի մասերը¹ (և այն էլ ո՛չ միայն ուղղա-

¹ Զթեքվող խոսքի մասերի փոխանունությունն մասին կխոսենք նաև հետո (§ 83):

կան կամ սեռական հոլովով), այլև՝ այն ամենը, ինչ որ կարելի է արտասանել կամ արտաբերել, և այն էլ թեքման բոլոր ձևերով՝ Ահա այդպիսի մի քանի օրինակներ¹.

1. «Գնացե՛ք»-ի վրա պետք է շեշտ դնել.
2. Դու «ուրեմն» շատ ես գործածում.
3. Նրա «ուրախացա»-ն հասկանալի է.
4. «Հորումը» հայր բառի ներգոյականը չէ.
5. Ա-ն ձայնավոր է, Լ-ն լեզվային ձայնորդ է.
6. «Վաշա»-ն վրացերենում «ուռա» է նշանակում.
7. «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք»-ով կհաղթանա-
կի ողջ աշխարհը:
8. «Ով աշխատի, նա ուտի»-ն սոցիալիզմի նշանաբանն է:

Գ. ՀՈԼՈՎՈՒՄ

§ 59. ՀՈԼՈՎ ԵՎ ՁԵՎ. — Ցուրաքանչյուր հոլով, ինչպես և լեզվական ամեն մի իմաստ, անշուշտ, պետք է արտահայտվի որոշ ձևով:

Ձեր հոլովի իմաստի (բովանդակության) պայմանական արտահայտությունն է: Դրանք հակադրությունների միասնությունն են հանդիսանում, և այդ հակադրամիասնության մեջ առաջնությունը, իհարկե, պատկանում է բովանդակությանը, այսինքն՝ հոլովի իմաստին՝ բառահարաբերական կոնկրետ այս կամ այն իմաստին:

Առաջնությունը ձևին տալը ձևական քերականությանը (պրոֆ. Մ. Աբեղյանին) հասցրեց այն փակուղուն, որ նա ձևաբանության մեջ ընդունեց միայն հինգ հոլով, այնինչ շարահյուսության մեջ այդ անկարելի գտնելով, նա ընդունեց ոչ պակաս, քան ինն հոլով:

Այս ձևով ստեղծվեց այն հակասական դրությունը, որ միջնակարգ դպրոցի ստորին դասարանի աշակերտի համար «ես բացեցի պարտեզի դուռը» նախադասության մեջ դուռը բառը ուղղական հոլով էր, իսկ վերին դասարանների աշակերտների հա-

¹ Այսպիսի դեպքերում նման փոխանունները հաճախ առնվում են չափերունների մեջ:

մար այն արդեն վերածվում էր հայցականի՝ շարահյուսության դասընթացում¹:

Այս դարի առաջին տասնամյակում մեր դպրոցի դռները բացեց և ներս մտավ պրոֆ. Մ. Աբեղյանի ձևական քերականությունը, որն աստիճանաբար վանելով այնտեղից ձևական-տրամաբանականը՝ իշխող բարձունքների հասավ 1929—32 թվերին:

Պրոֆ. Մ. Աբեղյանն իր «Աշխարհաբարի հոլովները» (1908 թ.) և «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում» (1909 թ.) աշխատությունների մեջ նույնիսկ փորձեց տեսականորեն էլ հիմնավորել յուր ձևական քերականության նորմոնությունները:

Այս գրքերի մեջ պրոֆ. Մ. Աբեղյանը հոլովների մասին հետևյալն է գրում.

«Ինչ է հոլով ասածը, եթե ոչ հոլովելի բառերի զանազան ձևվեր, որ կազմվում են մեծ մասամբ հոլովական վերջավորություններով... Այսպես ուրեմն տարրական քերականությամբ մայրենի լեզվի հոլովելը սովորեցնել, կնշանակի միայն ուշադրություն դարձնել տալ այն բոլոր ձևերի, կամ ինչպես սովորաբար ասում էն, փոփոխությունների վրա, որ կարող են ունենալ հոլովելի բառերը... Մի անուն հոլովել, նշանակում է ասել այն բոլոր ձևերը կամ փոփոխությունները, որ կարող են ունենալ անունները... Արդ, որ կողմը շուտ տանք, մեր անուններն ունեն միայն 5 ձև և ոչ ավելի» («Աշխարհաբարի հոլովները», էջ 45):

«Մեր աշխարհաբար լեզուն ըստ ձևի միայն հինգ հոլով է զանազանում, ուստի ձևաբանության մեջ միայն հինգ հոլով պետք է դնել (նույն տեղը, էջ 83):

Ահա այս ձևական սկզբունքներից ելնելով, ձևին առաջնություն տալով իմաստի հանդեպ՝ պրոֆ. Մ. Աբեղյանը 900-ական թվականների սկզբին մեր աշխարհաբարի հոլովների մեջ մտցրեց հետևյալ փոփոխությունները:

1. Սեռական և հայցական հոլովները իբրև հոլով ջնջեց ձևաբանության միջից, քանի որ նրանք «ըստ ձևի չէին զանազանվում», և ընդունեց միայն հինգ հոլով:

2. Սեռական հոլովը նույնացրեց տրականին նույն հիմունքով.

¹ Նույնիսկ ուռաերենի հայցական հոլովի ժխտման անհամարձակ փորձ մենք գտնում ենք նաև պրոֆ. Պեշկովսկու մոտ, որն իր «Русский синтаксис в научном освещении» աշխատության մեջ հորջորջում է именительно-винительный տերմինը:

3. Հայցականը նույնացրեց կա՛մ ուղղականին, կա՛մ տրականին, նայած թե «ըստ ձևի» նրանցից որին է նման հայցականը այս կամ այն կրնկրես դեպքում:

4. Անձնական դերանունների սեռական հոլովը, որ նաև ըստ ձևի տարբեր է տրականից և ուրեմն չէր կարող հարմար գալ Մ. Աբեղյանի «Պրոկրուստեսի մահճին», հայտարարեց ոչ հոլովական ձև և դուրս հանեց անձնական դերանունների կատեգորիայից՝ նույնացնելով ստացական դերանուններին:

Այս ձևով հոլովների արտահայտած իմաստը, նրանց ֆունկցիան արհամարհվեց ձևաբանության մեջ և հոլովը դիտվեց իբրև ձև: Դրա հետևանքով առաջ եկած շփոթը, էլ չենք խոսում ձևաբանության և շարահյուսության միջև առաջ եկած հակասությունների մասին, հետևյալն է՝

1. Նույն իմաստով (և ֆունկցիայով, պաշտոնով), բայց տարբեր ձևերով հանդես եկող բառերը դիտվում են իբրև տարբեր հոլով, և ընդհանրացվում:

2. Միանգամայն տարբեր իմաստով (և ֆունկցիայով, պաշտոնով), բայց նման ձևերով հանդես եկող բառերը դիտվում են իբրև նույն հոլով:

Ահա օրինակներ.

1) «Ես տեսա Մոսկվայի արշալույսը», «ես տեսա մեր Արշալույսին», «ես վառդ սիրում եմ», «ես Վառդին սիրում եմ», «նա ծեծեց դուռը», «նա ծեծեց նրան»:

Այս օրինակների մեջ տարբեր ձևերով արտահայտված (ընդգծված) բառերը հոլովական նույն իմաստն ունեն, բոլորն էլ գործողության անմիջական օբյեկտն են (քերականորեն՝ ուղիղ խնդիր), բայց ըստ ձևական քերականության նրանք տարբեր հոլովներ են՝ արշալույսը, վառդ, դուռը ուղղական են, իսկ Արշալույսին, Վառդին, նրան՝ տրական: Ինչո՞ւ, որովհետև նրանք ըստ ձևի տարբեր են:

2) «Նա ի ն ձ կանչեց», «նա ի ն ձ գիրք տվեց», «նա Արամ ի ն տեսավ», «նա Արամ ի ն գիրք տվեց»:

Այս օրինակների մեջ նույն ձևերով արտահայտված (ընդգծված) բառերը հոլովական միանգամայն տարբեր իմաստներ (ֆունկցիաներ, պաշտոններ) ունեն, որոնք երբեք նույնացվել չեն կարող, սակայն ձևական քերականության մեջ նրանք

գիտվում են իբրև նույն հոլովը՝ տրական: Ինչո՞ւ. որովհետև «ըստ ձևի չեն զանազանվում»:

Այս բխում է նրանից, որ ֆորմալիստների համար, որոնք «մանուկ քերականների» (младограмматики) դպրոցի սերունդն են, վճռական, հիմնական, առաջնակարգ նշանակություն ունի ձևը:

Չի կարելի, իհարկե, ժխտել այն, որ ֆորմալիստներն էլ էին ընդունում իմաստ, նրանք երբեմն նույնիսկ խոսում էին իմաստի մասին: Բայց էականն այն է, որ նրանք իմաստն ընդունում էին իբրև ձևի մեջ դրված պայմանական բովանդակություն: Մի բան, որ հակասում է ո՛չ միայն մատերիալիզմին, այլև՝ նույնիսկ առողջ ռեալիզմին:

Հոլովական իմաստի և հոլովական ձևի անխզելի կապը ժրխտել չի կարելի, բայց յուրաքանչյուր դեպքում այս կամ այն լեզվի հոլովները և նրանց թիվը որոշելիս պետք է ելնել ո՛չ ձևից և ո՛չ էլ միայն իմաստից, քանի որ ամեն մի հոլով մի շարք, երբեմն նաև բազմաթիվ իմաստներ (ֆունկցիաներ) է արտահայտում: Ինչպես տարբեր իմաստները երբեմն նման ձևերով են արտահայտվում:

Յուրաքանչյուր հոլով անպայմանորեն պետք է ունենա յուր ձևը, բայց այս չի նշանակում, թե յուրաքանչյուր հոլով անպայման յուր տարբեր ձևը պետք է ունենա:

§ 60. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՈԼՈՎՆԵՐԸ.— Հոլովները որոշելիս պետք է ելնել հոլովական իմաստի և հոլովական ձևի այն յուրահատուկ միասնություններից, որ պատմականորեն մշակել է տվյալ հասարակությունը և որպիսիք ռեալ (լեզվական և իմացաբանական ու տրամաբանական) արժեք ունեն տվյալ հասարակության համար, լսող որում առաջնությունը պետք է տալ հոլովական իմաստին:

Նույն սկզբունքը պետք է ընդունենք, իհարկե, նաև ժամանակակից հայոց լեզվի հոլովները որոշելու համար:

Այս սկզբունքից ելնելով, ժամանակակից հայոց լեզվի մեջ ընդունում ենք (և կա) յոթ հոլով: Դրանք են՝ ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական և ներդրական հոլովները:

¹ Եթե մի աշակերտ ռուսաց լեզվի դասի ժամանակ ասի Я открыл окно, он захрыл дверь նախադասությունների մեջ ուղղականի ձևով գրված окно, дверь բառերը ուղղական հոլով են, նրան ուսուցիչը, իհարկե, «վատ» կնշանակի, մինչդեռ ճիշտ նույնն են սովորեցրել մեր աշակերտներին երեք տասնյակ տարի շարունակ:

Քննենք սրանցից յուրաքանչյուրի իմաստի և ձևի միասնությունն առանձին-առանձին¹:

Ուղղական հոլովը գործող անձի, սուբյեկտի (ենթակայի) հոլովն է ըստ իմաստի և միաժամանակ բառի ուղիղ ձևն է հոլովական զրո վերջավորությամբ: Ըստ որում բառի ուղղական հոլովը ճանաչելը, եթե բառը տրված է առանձին՝ նախադասությունից և խոսքից դուրս, դժվարանում է նրանով, որ բառի ուղիղ ձևը հաճախ ուղղական հոլով չի լինում: Այսպես, օրինակ, բառարանի մեջ այբբենական կամ որևէ այլ կարգով դրված բառերը, կոչական անունները և այլն նույնպես ուղիղ ձևով են լինում, թեև ուղղական հոլով չեն, քանի որ համապատասխան հոլովական իմաստ չունեն: Մյուս կողմից՝ զրո վերջավորություն է ունենում հաճախ նաև հայցական հոլովով դրված բառը, որով նա ըստ ձևի նմանվում է ուղղականին:

Ուղղականը նախադասության հիմնական անդամներից մեկի հոլովն է (ենթակայի) և իր ֆունկցիայով չի կարող շփոթվել նախադասության որևէ այլ անդամի հետ:

Սեռական հոլովը մասի և մաբողջի (պարունակողի և պարունակյալի, տիրոջ և ունեցվածքի) հարաբերությունն է ցույց տալիս (քերականորեն՝ հատկացուցիչ) և ունենում է յուր հոլովական համապատասխան ձևը, որը հաճախ չի զանազանվում տրական հոլովի ձևից, թեև ունի յուր առանձնահատկությունները (տես տրական հոլովի տակ): Սեռականը թե՛ գրաբարում, թե՛ արևմտահայ լեզվում նույնպես համարվում է առանձին հոլով՝ չունենալով հանդերձ նույնիսկ այն առանձնահատկությունները ըստ ձևի, որ նա ունի այժմյան մեր արևելահայ լեզվում:

Անձնական դերանունների (մանավանդ 1-ին և 2-րդ դեմքերի) սեռական հոլովը նաև ըստ ձևի բացարձակապես տարբերվում է մյուս հոլովներից: Դրանք են՝ իմ, քո, (նրա), իր, մեր, ձեր:

Տրական հոլովը հանգման առարկա է ցույց տալիս, այսինքն՝ տարբեր առարկաների այնպիսի հարաբերություն, որոնցից մեկը մոտենում, տրվում, հանգում է մյուսին (մատուցման խընդիր) և ունի յուր համապատասխան ձևը, որը հաճախ չի զանազանվում սեռական հոլովի ձևից, թեև ունի իր առանձնահատ-

¹ Այստեղ մենք քննում ենք հոլովների միայն հիմնական իմաստները, երկրորդական իմաստների մանրամասն շարադրությունը կտրվի «Շարահյուսության» մեջ:

կույթյանները: Այսպիսով, տրականը սեռականից տարբերվում է թե՛ իմաստով, թե՛, որոշ դեպքում, նաև ձևով:

Դիտենք տրականի և սեռականի իմաստային տարբերությունը: Սեռականը համեմատաբար կայուն փոխհարաբերության մեջ գտնվող, իրենց փոխհարաբերությամբ շարժվող առարկաներից մեկի հարաբերությունն է ցույց տալիս մյուսի նկատմամբ, իբրև ամբողջի հարաբերությունը յուր պարունակալի նկատմամբ, մի խոսքով՝ իրենց փոխհարաբերության մեջ շարժվող, շարժում չարտահայտող առարկաների հարաբերություն, օրինակ՝ Սուրենի ձեռքը, Սուրենի սիրտը, Սուրենի ձայնը:

Հետևաբար սեռականը որևէ շարժման հարաբերության հետ կապված չէ, շարժում չի ցույց տալիս: Այդ իսկ պատճառով էլ սեռականը նախադասության մեջ սովորաբար ստորագրյալի հետ չի կապվում: Տրական հոլովը, ընդհակառակը, շարժման հարաբերության հետ է կապված, իրար հետ ոչ կայուն փոխհարաբերության մեջ գտնվող առարկաների նոր, կայուն հարաբերություն ստեղծելու պրոցեսի հետ է կապված: Իսկ այդ մի պրոցես է, որի հետևանքը, իբրև ստեղծված կայուն փոխհարաբերություն, կարող է արտահայտվել արդեն սեռականով: Օրինակ՝ ես գիրք եմ տալիս Սուրենին, ես հասնում եմ Սուրենին: Այստեղ երկու դեպքում էլ ընդգծված բառը (Սուրենին) տրական է, այսինքն՝ այն առարկան է, որին տրվում, մոտենում, հասնում է մի ուրիշ առարկա (գիրք և ես): Այս պրոցեսի, այս գործողության հետևանքը կլինի այն, որ գիրքը կդառնա Սուրենի գիրք (Սուրենի սեռական է), իսկ ես կլինեմ Սուրենի մոտ, Սուրենի հետ, Սուրենի առաջ և այլն:

Ըստ ձևի տրականն ու սեռականն իրարից տարբերվում են նրանով, որ տրականը, երբ որոշյալ է, ընդունում է որոշիչ հոդ (Սուրենին, պատին, մարդուն),* մինչդեռ սեռականը որոշիչ հոդ երբեք չի ընդունում: Դրան հակառակ, երբ սեռականը մի նոր հիմնական իմաստ ստանալով (փոխանուն սեռական դառնալով) հարկադրված է լինում հոդ ընդունել, նա ընդունում է միաժամանակ երկու հոդ (ն և ը), որով կրկին տարբերվում է տրականից, քանի որ այս վերջինս երբեք երկու հոդ ընդունել չի կարող. օրինակ՝ Սուրենինը, պատինը, մարդունը: Ըստ որում փոխանուն սեռականն իր հոդերից մեկը (ն) պահում է նաև բոլոր թեք հոլովների մեջ (Սուրենինի, Սուրենինից, Սուրենինով և այլն):

Ի վերջո տրական հոլովում անձնական դերանունները ըստ ձևի միանգամայն տարբերվում են սեռական հոլովից:

Ուղղական	Սեռական	Տրական
ես	իմ	ինձ
դու	քո	քեզ
նա	նրա	նրան
ինքը	իր (յուր)	իրեն
մենք	մեր	մեզ
դուք	ձեր	ձեզ

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ — Անձնական դերանունների հոգնակի երրորդ դեմքի սեռականը և տրականը ըստ ձևի իրարից չեն զանազանվում:

Հայցական հոլովը գործողության անմիջական օբյեկտն է ցույց տալիս, այսինքն՝ առարկայի իբրև օբյեկտի կապը սուբյեկտի հետ՝ սրա ներգործության պայմաններում (քերականորեն ուղիղ խնդիր): Հասկանալի է, որ այս հոլովը չի կարող նույնացվել ո՛չ տրականի և ո՛չ էլ, մանավանդ, ուղղականի հետ՝ ըստ իմաստի: Իսկ ինչ վերաբերում է ձևին, ապա այստեղ հանդես է գալիս հայցական հոլովի, իբրև հոլովի, այն նշանակալից առանձնահատկությունը, որով նա շեշտված կերպով տարբերվում է մյուս բոլոր հոլովներից, ճիշտ է ոչ յուրահատուկ հոլովական ձևական վերջավորությամբ, այլ յուր ձևավորվելու կամ ձև ստանալու ինքնասույությունը:

Այդ ինքնատույությունն այն է, որ յուրաքանչյուր բառ հայցական հոլովի իմաստ առնելու դեպքում կարող է երկու տարբեր ձևավորում ստանալ՝ արտահայտելով իմաստային զգալի երանգավորումներ: Այդ երանգավորումներն են՝ հայցական հոլովն անձի առումով և հայցական հոլովն իրի առումով: Նույն անունը, ուրեմն, կարող է հանդես գալ, և հանդես է գալիս մե՛րթ իբրև իր գիտված, մե՛րթ իբրև անձ գիտված, անկախ նրանից՝ իր է, թե ա՛նձ է տվյալ առարկան: Ըստ այսմ էլ նա երկու տարբեր ձևավորում կամ կերպարանավորում է ստանում:

Այսպես, օրինակ, երբ ասում ենք՝ «նա հինգ մարդ տեսավ», այստեղ մաքր առարկան առնվում է ծոսի իբրև իր յուր քանակական կողմի շեշտով, բայց երբ ասում ենք «նա հինգ մարդու տեսավ» կամ «նա հինգ մարդկանց տեսավ», այստեղ մարդ առարկան նույն քանակական կողմի շեշտով հանդերձ առնվում է

արդեն ո՛չ թե իբրև իր, ա՛յլ իբրև անձ (կամ անձեր), որի (կամ որոնց) հետ հաշվի է նստում խոսողը որպես իրեն հավասարի (կամ հավասարների): Նույնը նկատվում է հայցական հոլովի բո-
ղոր դեպքերում, օրինակ՝ «պատրաստել եմ ուսանող» և «պատ-
րաստել եմ ուսանողին», «շատ բժիշկներ եմ ճանաչում» և «շատ
բժիշկների եմ ճանաչում», «ես ոչ մի աշակերտ չեմ կտրել» և «ես
ոչ մի աշակերտի չեմ կտրել» և այլն:

Ծիշտ նույն կերպ էլ ամեն մի ոչ անձի, այլ իրի անուն հայ-
ցականի մեջ կարող է ունենալ թե՛ իրի առում, թե՛ անձի, օրինակ՝
«սոխակը վարդ է սիրում» և «սոխակը վարդին է սիրում», «մենք
սրտաբաց դիմավորեցինք նոր տարին» և «մենք սրտաբաց դիմա-
վորեցինք նոր տարուն», «կռապաշտները կուռք են պաշտում»,
«կռապաշտները կուռքին են պաշտում», «նա սանձեց ձին» և «նա
սանձեց ձիուն» և այլն:

Հայցական հոլովի ժխտումը մեր ֆորմալիստների թեթև ձեռ-
քով սքողեց լեզվական յուրահատուկ այս երևույթը, որն իմացա-
բանական փոքր արժեք չունի լեզվի մեջ:

Հայցական հոլովի վերևում բերված բոլոր ձևերը ըստ ֆոր-
մալիստների կամ ուղղական են, կամ տրական, միայն նրա հա-
մար, որ նրանք իրենց սեփական, մյուս հոլովներից տարբեր,
ձևը չունեն:

Հայցական հոլովի ձևը պետք է որոշեն նրա ձևավորման
ինքնատուլության մեջ, իսկ դրանով նա, այո՛, տարբերվում է
մյուս հոլովներից: Այդ տարբերությունն այն է, որ հայցական
հոլովն իր սեփական ձևական վերջավորությունը չունենալով հան-
դերձ, մակաբուծորեն օգտվում է ուղղական և տրական հոլովի
ձևերից՝ իր իմաստային երանգավորումներից մեկը (իրի առումը)
դրսևորելով ուղղականի (և միշտ ուղղականի) ձևով, իսկ մյուսը
(անձի առումը)՝ դրսևորելով տրականի (և միշտ տրականի) ձևով:

Այսպիսով, մենք հայցականն ընդունում ենք իբրև ինքնու-
րույն հոլով, որովհետև նա ունի յուր առանձնահատուկ իմաստը
և այն դրսևորում է ինքնատիպ ձևավորմամբ:

Սեռականը նույնացնելով տրականին և ապա հայցականը
նույնացնելով տրականին՝ ֆորմալիստները ոչ միայն ճիշտ չեն
արտացոլում մեր լեզվի հոլովական այդ իրողությունները, այլև
գոհճիկ համահարթման են ենթարկում երեք տարբեր, ըստ իրենց
ֆմաստի և ձևավորման, հոլովները միայն նրա համար, որ դրանք
չունեն տարբեր ձև կամ վերջավորություն:

Բացառական հոլովը ցույց է տալիս սկզբնապատճառը, աղբյուրը կամ իբրև օբյեկտ դիտված սուբյեկտը (քերականորեն՝ անջատման խնդիրը): Օրինակ՝ երբ ասում ենք «նա հուզվում էր շփոթվեց», այստեղ հուզվումն ալն սկզբնապատճառը կամ աղբյուրն է, որը նրան շփոթեցրեց: Այստեղ հուզվումն բառը օբյեկտի փոխանցված սուբյեկտ է, թսկ այդ շատ սովորական երևույթ է լեզվի մեջ և քերականորեն կոչվում է կրավորական կառուցվածք:

Նույն այդ միտքը ներգործական կառուցվածքով կլինի «հուզմունքը նրան շփոթեցրեց», որտեղ հուզվումն սուբյեկտը հանդես է գալիս իբրև սուբյեկտ (ենթակա), իսկ նա օբյեկտը, իբրև օբյեկտ (խնդիր):

Բացառական հոլովի ձևի մասին խոսելը որևէ անհրաժեշտություն չի ներկայացնում, քանի որ նա ունի յուրահատուկ վերջավորություն և ճանաչվում է նաև արտաքնապես «-ից» կամ «-ուց» ձևից:

Գործիական հոլովը ցույց է տալիս այն գործիքը, միջոցը, որով մի բան արվում է (քերականորեն՝ միջոցի խնդիրը) և նույնպես ունի յուր կայուն, անփիջապես ճանաչվող ձևը՝ «ով», երբեմն նաև «բ» վերջավորությունը. օրինակ՝ կացնով փայտ ջարդել, մուրնով գամ ամրացնել, առամով կաղին կոտրել, լոռքյամբ համբերությունից հանել և այլն:

Ներգոյական հոլովը ցույց է տալիս տեղը, տարածությունը իբրև միջավայր, որի մեջ, վրա, սահմաններում կա, գտնվում է մի բան կամ կատարվում է գործողությունը (քերականորեն՝ տեղի պարագա):

Ներգոյականն էլ ունի յուր հոլովական առանձին ձևը՝ «ում» վերջավորությունը, որով նա ճանաչվում է նաև ըստ ձևի:

Այսպիսով, ուրեմն, ժամանակակից հայոց լեզուն ունի յոթ հոլով, որոնցից միայն երեքն են ըստ ձևի հաստատուն կերպով զանազանվում. դրանք են՝ բացառականը, գործիականը և ներգոյականը: Մյուս չորս հոլովները միայն ձևով որոշվել չեն կարող, ձևական դրսևորմամբ իրար հաճախ նման լինելու հետևանքով. դրանք են՝ ուղղականը (ըստ ձևի երբեմն նմանվում է հայցականին), սեռականը (ըստ ձևի հաճախ նմանվում է տրականին), տրականը (ըստ ձևի հաճախ նմանվում է սեռականին և հայցականին) և հայցականը (ըստ ձևի նմանվում է կամ ուղղականին, կամ տրականին):

Ավելորդ է հիշեցնել, որ կոչականը հոլով չենք համարում.

քանի որ նա բառահարաբերություն չունի և նախադասության կազմի մեջ չի մտնում:

§ 61. **ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆԵՐԸ.**— Հոլովվող բառերը հոլովելու ողջ սխտեմը կոչվում է հոլովում: Հոլովման սխտեմի մեջ նկատվում է, որ բառերի որոշ խմբեր իրենց հոլովական ձևավորումն ստանում են տարբեր կերպով. այդ առանձնահատկությունը մասնավորապես հանդես է գալիս սեռական հոլովի մեջ, օրինակ՝ քաղ, գինի, տուն, արյուն, հայր, քույր և օր բառերից յուրաքանչյուրը նույն սեռական հոլովի տարբեր ձև ունի, այն է՝ քար-ի, գին-ու, տան, արյան, հոր, քր-ոջ, օր-վա: Քանի որ այս տարբեր ձևերը հաճախ մնում են նաև մյուս հոլովների մեջ, իհարկե, ստանալով համապատասխան հոլովի ձևը, ուստի ստացվում են տարբեր բառերի տարբեր հոլովումներ, որոնք և ըստ սեռական հոլովի ձևի կոչվում են ի հոլովում, ու հոլովում, ան հոլովում և այլն:

Յուրաքանչյուր հոլովման հատկանշական այդ նշանները (ի, ու, ան, որ և այլն) կոչվում են հոլովիչներ:

Հայոց լեզվի մեջ կա ութ հոլովում համապատասխան հոլովիչներով, որոնք են՝ ի, ու, ան, յան, որ, ոջ, վա և ց:

Ի ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Ի հոլովումը ժամանակակից հայոց լեզվի ամենատարածված և ամենագործուն հոլովումն է և ունի լայն էքսպանսիա՝ ի վիճակի լինելով փոխարինելու համարյա մյուս բոլոր հոլովումները:

Որոշել, թե որ բառերն են ենթարկվում այս հոլովման, անկարելի է, քանի որ ոչ մի հատկանիշով չի կարելի առաջնորդվել այդպիսի որոշում տալու համար: Ուստի և դրական որոշումն այս դեպքում պետք է փոխարինել բացառման որոշմամբ, այն է՝ ի հոլովման ենթարկվում են այն բոլոր բառերը, որոնք չեն մտնում որևէ այլ հոլովման կատեգորիայի մեջ:

Ի հոլովման ձևավորումը հետևյալն է¹.

1. Ուղղ. = հիմք + 0	օրինակ՝ քար, քարեր
2. Սեռ. = հիմք + ի	» քար-ի, քարեր-ի
3. Տրակ. = հիմք + ի(ն)	» քար-ի(ն), քարեր-ի(ն)

¹ Զմուռանք, որ թեքման ժամանակ գործում են նաև հնչյունափոխությունները:

5. Բաց. = հիմք(-ի) + ուց	որ.	ապակ-ուց, գնել-ուց
6. Գործ. = հիմք(-ի) + ում	»	ապակ-ում, գնել-ում
7. Ներգոյ. = հիմք(-ի) + ում	»	ապակ-ում, գնել-ում

ՄԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ — Ուղղականում ի-ով վերջացող մի շարք բառեր, մանավանդ օտարազգի հատուկ անուններ, ենթարկվում են նաև ի հոլովման՝ պահպանելով իրենց հիմքի ի-ն ևս, օրինակ՝ Գորկի (քաղաք), Օստրովսկի, Քրիլիսի և այլն հոլովվում են Գորկիի, Քրիլիսիի, Գորկիում, Քրիլիսիում և այլն, թեև կաթեի է այդպիսի բառերի ի-ն, մանավանդ գործիական և ներգոյական հոլովներում, ու հոլովման օրինակով դուրս գցել, օրինակ՝ Գորկով, Քրիլիսով, Գորկում, Քրիլիսում և այլն:

ԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Ան հոլովման ենթարկվում են երկու հիմնական կատեգորիայի բառեր. դրանք են՝ ուղղականում ուն-ով վերջացող բառերը (շուն, տուն) և այն բառերը, որոնք գրաբարում՝ ն-ով էին վերջանում, բայց արդի լեզվի մեջ այդ ն-ն չունեն, օրինակ՝ դուռ, գառ, մուկ (գրաբարում՝ դուռն, գառն, մուկն), ուսում, կատարում, ցասում (գրաբարում՝ ուսումն, կատարումն, ցասումն) և այլն:

Այս հոլովման առանձնահատկությունն այն է, որ սեռական և տրական հոլովներն ստանում են ան ձևը (տան, դռան, մկան, ցասման և այլն), ում (ումն) ածանցով կազմված բառերի գործիական հոլովը գրաբարաձև է՝ կազմվում է ք վերջավորությամբ (ուամամբ, ցասամամբ), ըստ որում սրանք որոշիչ հոդ չեն ընդունում նաև տրականում (սեռ. ուաման, ցասման, տրակ. ուաման, ցասման). այս հոլովման բառերի բացառական և գործիական հոլովներում հաճախ պահպանվում է բառի հիմքի ն-ն (դռնից, դռնով): Այս հոլովումը ներգոյական չունի, և դրա փոխարեն գործ է ածվում սեռականը մեջ կապով (տան մեջ, ուաման մեջ):

Ահա ան հոլովման ձևավորումը.

Ուղղ. = հիմք + 0	օրինակ՝ տուն, ուսում, դուռ
Սեռ. = հիմք (ան-ով)	» տան, ուաման, դռան
Տրակ. = հիմք ան-ով(ը)	» տան(ը), ուաման(ը), դռան(ը)
Հայց. = հիմք + 0	» տուն, ուսում, դուռ
Բաց. = հիմք (+ն)+ից	» տն-ից, ուսում-ից, դռ-ն-ից
Գործ. = հիմք(+ն)+ում	» տն-ում, ուամամ-բ, դռ-ն-ում
Ներգ. = (չունի)	

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 1.— Ան հոլովման ենթարկվող բոլոր միավանկ բառերի հոգնակին անպայման լինում է ներ, որի ն-ն կամ արմատինն է (օրինակ՝ տներ), կամ վերականգնվող գրաբարյան հիմքինը (օրինակ՝ գառ-ն-եր)։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 2.— Ան հոլովման չեն ենթարկվում ուն ածանցով, ինչպես և ույն՝ ուն հնչյունափոխված բառերը, օրինակ՝ թռչուն, սողուն, բուն (բույն)՝ Սրանք գնում են ի հոլովման տակ (թռչունի, սողունի, բնի)։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 3.— Սույն հոլովման է ենթարկվում նաև աղբիկ բառը, որը, սակայն, եզակի սեռականում ունենում է ա և ոչ թե ան (աղջկա)։

ՅԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Յան հոլովման ենթարկվում են այն բառերը, որոնք ուղղականում վերջանում են յուն-ով. այս հոլովումը մեծ չափով նման է նախորդին։ Սա նույնպես չունի ներգոյական հոլով, իսկ գործիականը կազմվում է նաև ք-ով, որից առաջ ընկած ն-ն փոխվում է մ-ի։

Յան հոլովման ձևավորումը

Ուղղ. = հիմք + 0	օր. արյուն, ընկերություն
Սեռ. = հիմք (յան-ով)	» արյան, ընկերության
Տրակ. = նույնը	» արյան(ը), ընկերություն(ը)
Հայց. = հիմք + 0	» արյուն, ընկերություն
Բաց. = հիմք + ից	» արյուն-ից, ընկերություն-ից
Պոռծ. = հիմք	» արյամբ, ընկերությամբ
(յամ-ով) +, բ	» արյունով, ընկերություն-ով
(կամ հիմք + ով)	
Ներգ. (չունի)	

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 1.— Յան հոլովման չեն ենթարկվում յուն ածանցով կազմված բառերը, օրինակ՝ հնչյուն, դոփյուն, ինչպես և ավուն բառը. սրանք ենթարկվում են ի հոլովման։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 2.— Վերջին տարիներս նկատվում է յան հոլովման ենթարկվող բառերի ներգոյականի գործածությունը սովորական ում վերջավորությամբ, որը բավական անսովոր ձև է առայժմ, օրինակ՝ հեղափոխությունում, կոլտնտեսությունում։

ՈՐ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Որ հոլովման ենթարկվում են սակավաթիվ բառեր, այն էլ անձի անուններ, այն է՝ հայր, մայր, եղբայր բառերը, ինչպես և

Նրանք, որոնց վերջին բաղադրիչն են դրանք՝ նախահայր, նախամայր, ծածմայր, մորեղբայր և այլն: Սրանք ևս ներգոյական հոլով չունեն:

Որ հոլովման ենթարկվող բառերը սեռականում հոտանում են որ հոլովիչը այդ-ի տեղ և այդ որ հոլովիչը պահպանում են բոլոր թեք հոլովների մեջ:

Ահա որ հոլովման ձևավորումը.

Պւղղ. = հիմք + 0	օրինակ՝ հայր, եղբայր
Սեռ. = հիմք (որ-ով)	» հոր, եղբոր
Տրակ. = նույնը (ը)	» հոր(ը), եղբոր(ը)
Հայց. (իրի) = հիմք + 0	» հայր, եղբայր
» (անձի) = հիմք (որ-ով)	» հոր(ը), եղբոր(ը)
Քաց. = հիմք (որ-ով) + ից	» հորից, եղբոր-ից
Գործ. = հիմք (որ-ով) + ով	» հոր-ով, եղբոր-ով
Ներգ. (չունի)	

ՄԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 1.— Որ հոլովման ենթարկվում են նաև աճեւ և սկեսուր բառերը (անոր, սկեսոր):

ՄԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 2.— Որ հոլովման չեն ենթարկվում ուղղականում որ-ով վերջացող բառերը, լինեն նրանք իրի անոմ, թե անձի, օրինակ՝ կտոր, բեկոր, շեկտոր և այլն:

ՈՋ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Ոջ հոլովման ևս ենթարկվում են սակավաթիվ բառեր, այն էլ միայն անձի անուններ, այն է՝ քույր, կիւն, քնկեր, ինչպես և այն բաղադրյալ բառերը, որոնց վերջին բաղադրիչներն են քույր, կին, քնկեր, օրինակ՝ մորաքույր, տիկին, տանտիկին, դասընկեր և այլն:

Ոջ հոլովման ենթարկվող բառերը սեռականում ստանում են ոջ հոլովիչը և այդ պահպանում են բոլոր թեք հոլովների մեջ: Այս բառերը նույնպես ներգոյական հոլով չունեն:

Ահա ոջ հոլովման պատկերը.

Ուղղ. = հիմք + 0	օրինակ՝ կին, քույր, քնկեր
Սեռ. = հիմք + ոջ	» կնոջ, քրոջ, քնկերոջ
Տրակ. = նույնը (ը)	» կնոջ(ը), քր-ոջ(ը), քնկերոջ(ը)

Հայց. (իրի) = հիմք + 0	օրինակ. կին, քույր, ընկեր
» (անձի) = հիմք + ոչ(ը)	» կն-ոչ(ը), քր-ոչ(ը), ըն-կերոչ(ը)
Բաց. = հիմք + ոչ + ից,	» կն-ոչ-ից, քր-ոչ-ից, ընկեր-ոչ-ից
Գործ. = հիմք + ոչ + ով	» կն-ոչ-ով, քր-ոչ-ով, ըն-կեր-ոչ-ով
Ներգ. (չունի)	

ԵԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 1.— Կին բառի հոգնակին ընկնում է Յ հոլովման տակ (տե՛ս Յ հոլովումը):

ԵԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 2.— Քույր բառի հիմքի սյւ-ը սղվում է, և եզակի թեքման ձևերում մնում է իր հիմքը:

ԵԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 3.— Ոչ հոլովման երբեմն ենթարկվում են աներ, տալ և սկեսուր բառերը (աներոչ, տալոչ, սկեսրոչ կամ կեսրոչ):

ՎԱ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Վա հոլովումը ժամանակ ցույց տվող բաների հոլովումն է, ժամանակի համարյա բոլոր անունները ենթարկվում են վա հոլովման (օրինակ՝ ժամ, շաբաթ, ամիս, տարի, աշուն, ամառ, գիշեր, ցերեկ և այլն):

Այս հոլովման առանձնահատկությունն այն է, որ սեռականի մեջ ունի վա կամ վան հոլովիչը, որը ներգոյական և գործիական (հաճախ նաև բացառական) հոլովներում ընկնում է:

Ահա վա հոլովման պատկերը.

Ուղղ. = հիմք + 0	օրինակ՝ օր, ամիս, հերու
Սեռ. = հիմք + վա(ն)	» օր-վա(ն), ամս-վա(ն) հերվա(ն)
Տրակ. = նույնը	» օր-վա(ն), ամս-վա(ն), հեր-վա(ն)
Հայց. = հիմք + 0	» օր, ամիս, հերու
Բաց. = հիմք (+ վան) + ից	» օր-վան-ից, ամս-վան-ից, հեր-վան-ից
Գործ. = հիմք (+ վան) + ով	» օր-(վան)-ով, ամս-ով, հեր-վա-նով
Ներգ. = հիմք + ում	» օր-ում, ամս-ում, (չունի)

Այս հոլովման է ենթարկվում նաև ման բառը (մահվան, ծահ-վանից, մահվանով կամ մահից, մահով):

3 ՀՈԼՈՎՈՒՄ

3 Հոլովումը մաքուր գրաբարյան հոգնակի հոլովմանը շատ նման է, բայց պակասավոր: Այս հոլովմանը ենթարկվում են այն բառերը (միայն հոգնակի), որոնք ուղղականում ստանում են հոգնակի ֆ վերջավորությունը, օրինակ՝ մերոն-ք, վերինեն-ք, կան- (այ)ք, տիկն(այ)ք և անք, ենք, ունք, ունք-ով վերջացող բառերը, որ սովորաբար գերդաստանի անուն են (Բաղդենք, Գրիգորենք, Գոգոնք, Վեդունք և այլն), այլև մարդիկ բառը:

Ահա ց հոլովման պատկերը.

Ուղղ.=հիմք + ք	օր. մերոն-ք, Գոգոն-ք, մարդիկ ¹
Սեռ.=հիմք + ց	» մերոն-ց, Գոգոն-ց, մարդ-կան-ց
Տրակ.=հիմք + ց	» մերոն-ց Գոգոն-ց մարդ-կան-ց
Հայց. (իրի)=հիմք + ք	» մերոն-ք, գյուղացի-ք, Գոգոն-ք մարդիկ
» (անձի)=հիմք + ց	» մերոն-ց, գյուղացո-ց, Գոգոն-ց, մարդկան-ց
Քաց.=հիմք + ց ից	» մերոն-ց-ից, գյուղացի-ք-ից, Գոգոն-ց-ից, մարդկան-ց-ից
Գործ.=հիմք + ց ք + ու	» մերոն-ց-ով, գյուղացի-ք-ով, Գոգոն-ց-ով, մարդկան-ց-ով

Ներգ. (չունի)

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Այս հոլովման տակ է ընկնում նաև անձնական գերա-
նուններից կազմված փոխանուն սեռականների հոգնակին (տես § 69):

§ 62. ՁԵՎԱՅԻՆ ՈՒ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆԵՐ.— Հոլովումների տարբերությունները, ինչպես այդ պարզ երևում է նրանց առանձնահատկություններից, պայմանավորված են համապատասխան հոլովումների տակ ընկնող բառերի կա՛մ ձևով, կա՛մ իմաստով: Եվ իրոք, ու հոլովման տակ ընկնում են այն բառերը, որոնք ուղղական հոլովում վերջավորվում են ի-ով, անկախ նրանց իմաստից: Հետևաբար, ու հոլովման ենթարկվում են և՛ առարկա, և՛ անձ, և՛ ժամանակ, և՛ տեղ ցույց տվող բառեր: Ինչպես՝ ապակի — ապակու, ալի — ալու, տարի — տարու:

¹ Մարդիկ բառը (մարդ բառի հոգնակին) արտուղի կազմություն և հոլովում ունի:

Գորի — Գորու և այլն: Նույնը կարելի է ասել և ան, յան, ց հոլովումների մասին, որոնց ենթարկվող բառերը սովորաբար որոշվում են ուղղական հոլովի իրենց ձևով:

Այդպես չեն սակայն որ, ոչ և վա հոլովումները. սրանց տակ ընկնում են այնպիսի բառեր, որոնք, անկախ ուղղական հոլովի ձևից, ունեն իմաստային այս կամ այն ընդհանրությունը: Այսպես, օրինակ, վա հոլովման բառերը ժամանակի անուններ են, ցույց են տալիս ժամանակ (տարի, ամիս, շաբաթ, օր, ժամ, առավոտ, ցերեկ, գիշեր և այլն), թեև ուղղական հոլովի ձևով իրար բնավ նման չեն. որ հոլովման բառերը նեղ ընտանիքի անդամների աճուններ են, ցույց են տալիս անպայման անձեր (հայր, մայր, ևղբայր), և այդ պատճառով էլ ուղղականի իրենց ձևով հայր, մայր, եղբայր բառերին միանգամայն նման ծայր, այր, վայր և այլ բառեր չեն կարող ենթարկվել այս հոլովման, ոչ հոլովման ենթարկվում են լայն ընտանիքի՝ գերդաստանի անունները (քույր, կին, աներ, տալ և այլն), որոնք ուղղականի իրենց ձևով միանգամայն տարբեր են, բայց ունեն իմաստային ընդհանրություն: Այստեղից հետևում է, որ որ, ոչ և վա հոլովումները իմաստային հոլովումներ են:

Վա հոլովումը, ինչպես նկատել է պրոֆ. Գր. Ղափանցյանը, այնքան ուժեղ է ժամանակի իր իմաստաբանական կողմով, որ կարող է նույնիսկ տեղի անուններին տալ ժամանակի իմաստ: Այսպես, «նա իմ Դիլիջանվա ծանոթն է» նախադասության մեջ Դիլիջան բառի ի հոլովման փոխարեն գործածված վա հոլովման ձևը նշանակում է ոչ թե Դիլիջանի, այլ Դիլիջանի ժամանակվա:

Իմաստային որևէ հիմունք չունեն մեր մյուս հոլովումները (ի, ու, ան, յան և ց), ուստի և նրանք պետք է անվանվեն ձևային հոլովումներ:

Մեր հոլովումների մեջ, սակայն, նկատվում է և մի այլ տարբերություն: Նրանցից մի քանիսը ձևավորվում են ուղղական հոլովի հիմքին համապատասխան հոլովական նշան ավելացնելու (faw > քար-ի, կին > կն-ոչ, օր > օր-վա և այլն) կամ ուղղականի հիմքի վերջնահնչյունը փոխելու միջոցով (գինի > գինու, մեռնի > մերոնց և այլն): Հոլովումներից մի քանիսը ձևավորվում են միանգամայն այլ կերպ՝ ոչ թե վերջավորություններ ստանալով, ա՛յլ ուղղակի հիմքի փոփոխությամբ: Այդպես են ան, յան և որ հոլովումները (տուն > տան, արյուն > արյան, հայր > հոր), որոնք անուական հոլովի համար ոչ մի վերջավորություն չեն ստանում:

հոլովումներ են կամ ներքին հոլովումներ: Ներքին հոլովման առանձնահատկությունը դրսևորվում է միայն սեռական-տրական հոլովաձևերի մեջ. այս հոլովումների մյուս հոլովները ձևավորվում են համապատասխան հոլովական վերջավորությունների հավելմամբ, որոնք դրվում են կա՛մ ուղղական հոլովի հիմքի վրա (արյուն—արյուն-ից), կա՛մ սեռական հոլովի հիմքի վրա (արյան-ք → արյամ-ք):

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Գառ, մուկ, դուռ և այլ բառերի ներքին հոլովման հատկությունը այժմ մթազնված է շնորհիվ այն հանգամանքի, որ նրանք կորցրել են իրենց և վերջահնչյունը (գառն, մուկն, դուռն) և այժմ մեզ թվում է, թե նրանք արտաքին հոլովման կարգով սեռական հոլովում ստանում են ան վերջավորություն: Այդ, իհարկե, միայն թվում է: Հոլովվելիս գառ, մուկ, դուռ, այլև ասում, կատարում ու նման այլ բառերը, ինչպես և հոգնակի կազմելու ժամանակ, վերականգնում են իրենց կորցրած և վերջահնչյունը (գառն, ուսումն, և այլն) և ապա ենթարկվում ներքին հոլովման (գառ—գառն—գառան, ուսում—ուսումն—ուսման և այլն):

Այսպիսով, ան, յան, և ու հոլովումները, որպես կանոն, ներքին հոլովումներ են, իսկ ի, ու, ոչ, վա և ց հոլովումները արտաքին թեքման հոլովումներ են կամ՝ արտաքին հոլովումներ:

§ 63. ՈՐՈՇՅԱԼ ԵՎ ԱՆՈՐՈՇ ԱՌՈՒՄ.— Հոլովվող բառերը կարող են ունենալ թե՛ որոշյալ, թե՛ անորոշ առում:

Որոշյալ առումն այն է, երբ տվյալ բառը ցույց է տալիս կա՛մ տվյալ տեսակի առարկան ընդհանրապես, կա՛մ տվյալ տեսակի առարկաներից միայն մեկ կոնկրետ առարկա, որը ծանոթ է խոսողին (և լսողին): Այդպիսի դեպքերում բառն ստանում է համապատասխան ձևույթ՝ որոշիչ հոդ (ը կամ և):

Որոշյալ առում ունեցող բառերը, սակայն, ոչ բոլոր հոլովների մեջ են պահպանում իրենց որոշյալ հոդը. ուղղականի, տրականի և հայցականի մեջ որոշյալ հոդը (որոշյալ առման դեպքում) միշտ առկա է. սեռականի վրա նա երբեք չի դրվում, իսկ բացառականի, գործիականի և ներգոյականի վրա դրվում է, սակայն, բարբառներում: Յ և ան հոլովումը նաև տրականում չեն պահպանում որոշիչ հոդը:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Սովորաբար որոշիչ հոդ չեն ընդունում նաև ուղղակառում միայն աստված բառի եզակին և մարդ, կին բառերի հոգնակին:

Ահա որոշյալ առման պատկերն ըստ տարբեր հոլովումների և հոլովների.

Ուղղական — պատանի-ն, գիրք-ը, հայր-ը, մարդիկ

Սեռական — պատանու, գրքի, հոր, մարդկանց

Տրական — պատանու-ն, գրքի-ն, հոր-ը, մարդկանց

Հայցական (իրի) — պատանի(ն), գիրք-ը, հայր-ը, մարդիկ

» (անձի) — պատանու-ն, գրքի-ն, հոր-ը, մարդկանց

Իացառական — պատանուց, գրքից, հորից, մարդկանցից

Գործիական — պատանիով, գրքով, հորով, մարդկանցով

Ներգոյական — (չունի), գրքում, (չունի), (չունի)

Անորոշ առումն այն է, երբ տվյալ բառը ցույց է տալիս տրվյալ տեսակի առարկան, բայց մուանց մասնավորապես նշելու նույն տեսակի այս կամ այն անհատ առարկան: Այդպիսի դեպքում բառը հոլովվում է առանց որոշիչ հոդ ստանալու:

§ 64. ԱնՁի եվ իրի ԱՌՈՒՄ.— Անձի և իրի առումը, որի մասին բավականին խոսել ենք հայցական հոլովի կապակցությամբ, դրսևորվում է հատկապես հայցական հոլովի մեջ:

Անձի և իրի առումը, բացի հոլովական իմաստից արտահայտում է նաև իմաստային լրացուցիչ երանգ, որն արդեն ոչ թե բառի պաշտոնի կամ ֆունկցիայի հետ է կապված, այլ դրսևորում է խոսողի վերաբերմունքը դեպի առարկան: Սա մի սուբյեկտիվ, անձնական մոմենտ է, գերազանցապես հոգեբանական, որը բոլորովին չի պայմանավորված անձի կամ իրի առում ստացող առարկայով: Իրոք, օբյեկտիվ իրականության մեջ առարկաները գոյություն ունեն կամ իբրև անձ¹ (օրինակ՝ մարդ, երեխա, հովիվ, պրոֆեսոր), կամ իբրև իր (օրինակ՝ քար, կավիճ, վարդ, բջիջ):

Հասկանալի է, որ լեզվի մեջ էլ անձը պիտի արտացոլվի իբրև անձ, իսկ իրը իբրև իր: Եվ իրականում այդպես էլ է սովորաբար, բայց ոչ միշտ: Երբեմն խոսողը որևէ անձի մասին արտահայտվելիս նկատի է ունենում նրան ոչ թե իբրև անձի, այլ իբրև սոսկ գոյություն ունեցող որոշ առարկա, երևույթ: Այդպիսի դեպքում մի տեսակ վերացություն է տեղի ունենում, և անձը դիտվում է իբրև իր, ստանում է իրի առում:

Դրան հակառակ, խոսողը հաճախ որևէ իրի մասին արտահայտվելիս նկատի է ունենում այն ոչ միայն իբրև իր, այլ նրա մեջ զնում է անձի որևէ հատկանիշ, այդ իրը մտքով բարձրացնում,

¹ Անձ ասելով նկատի ունենք ինքնագիտակցում կամ գիտակցություն ունեցող արարածներ, էակներ, իսկ իր ասելով հասկանում ենք ինքնագիտակցում կամ գիտակցություն չունեցող արարածներ, էակներ, իրեր, երևույթներ:

հասցնում է գիտակցություն ունեցող արարածի, և այսպիսով, իրը ժամանակավորապես ստանում է անձի առում:

Անձի և իրի առման ձևական տարբերությունն այն է, որ հայացական հոլովի մեջ անձի առում ունեցող բառը տրականի ձևն է ընդունում, իսկ իրի առում ունեցող բառը ուղղականի:

Ահա այդ պատկերը.

Ուղղական — հայր(ը), վարդ(ը), կով(ը)

Տրական — հորը, վարդի(ն), կովի(ն)

Հայցական — (իրի) — հայր(ը), վարդ(ը), կով(ը)

» — (անձի) — հորը, վարդի(ն), կովի(ն)

Անձի և իրի առումները կարող են ունենալ թե՛ որոշյալ և թե՛ անորոշ առում:

Օրինակներ՝

1) Անձի անուն, անձի առում, որոշյալ

Ես սիրում եմ իմ մորը.

Դու գտար քո ընկերոջը.

Նա տեսավ իմ աշակերտին:

2) Անձի անուն, իրի առում, որոշյալ

Ամեն մարդ ունի յուր ծնողը.

Կենդանին ճանաչում է իր տերը.

Նա իր ընկերը կորցրեց և այլն¹:

3) Անձի անուն, իրի առում, անորոշ

Ես եայր եմ կորցրել.

Նա բժիշկ կանչեց.

Դուք երեխա սիրում եք:

4) Անձի անուն, անձի առում, անորոշ

Նա սիրեց ուսանողի.

Կանչեցի մի բժիշկի.

Ոչ մի երեխայի տանը չգտա:

5) Իրի անուն, իրի առում, որոշյալ

Ես վարդը գտա.

Նա կովը մորթեց.

¹ Անձի անունն իրի որոշյալ առումով շատ հազվադեպ է գործածվում և մեծ մասամբ լինում է ունենալ բայի խնդիր:

Դուք մայիսի մեկը դիմավորեցիք նվաճումներով:

6) Իրի անուն, անձի առում, որոշյալ

Սոխակը իր վարդին գտավ.

Գյուղացին իր կովին բուժեց.

Դուք մայիսի մեկին դիմավորեցիք նվաճումներով:

7) Իրի անուն, իրի առում, անորոշ

ես վարդ գտա.

նա կով մորթեց.

Դուք մայիսի մեկ չեք դիմավորել:

8) Իրի անուն, անձի առում, անորոշ¹

Սոխակը ամեն վարդի չի սիրի.

Գյուղացին ոչ մի կովի չի մորթի.

Արևը շոյում է յուրաքանչյուր քփի, տերևի և այլն:

§ 65. Թիւլ.— Յուրաքանչյուր բառ հոլովի հետ միաժամանակ ունենում է յուր թիւը, այսինքն՝ ընդհանուր կերպով ցույց է տալիս առարկայի քանակը երկու հիմնական արտահայտութեամբ՝ մեկ և մեկից ավելի: Ըստ այսմ էլ անունն ունենում է տարբեր թիւ՝ եզակի և հոգնակի:

Անվան եզակի թիւը ցույց է տալիս առարկան իբրև առարկա ընդհանուր կերպով և, դրա հետ միասին, իբրև այդ առարկայի ներկայացուցիչ կամ նմուշ, մեկ հատ առարկան մասնավոր կերպով:

Այսպես, օրինակ, երբ ասում ենք տուն, հասկանում ենք տուն առարկան ընդհանրապես, իբրև այդպիսին, բոլոր տներն ընդհանուր կերպով և միաժամանակ այս կամ այն տունը, մեկ հատ տուն՝ մասնավոր կերպով:

Անվան հոգնակի թիւը ցույց է տալիս մեկից ավելի առարկաներ՝ դարձյալ ընդհանուր կերպով, այն չափով, որ չափով չի նշում, և չի կարող նշել, առարկայի կոնկրետ թիւը, այն է՝ քանակը, որպիսին կարող է արտահայտվել միայն թվական անունով:

Հոգնակի թիւն ունի յուր հատուկ ձևը՝ հոգնակիի վերջավորութիւնը, որը դրվում է անվան վերջից, օրինակ՝ քար-եր, պատ-եր, աշակերտ-ներ, երեսնցի-ք, մարդ-իկ:

Հոգնակի թիւի վերջավորութիւններն են՝ —եր, —ներ, —ք, —իկ:

Եւ վերջավորութիւնը դրվում է բոլոր միավանկ բառերի վրա,

¹ Իրի անուն անձի անորոշ առումով հազվագեպ է լինում:

օրինակ՝ լար-եր, փոս-եր, մեծ-եր, լավ-եր, մեկ-եր, վեց-եր, և այլն:

Նեւ վերջավորությունը դրվում է բոլոր բազմական կառերի վրա, օրինակ՝ քաղաք-ներ, դպրոց-ներ, դասախոս-ներ, օգաշու-ներ, սահմանապահ-ներ, ռեզերված-ներ, աշխույժ-ներ, երկու-ներ և այլն:

Բազմական կառերից նրանք, որոնց վերջին բաղադրիչ արմատը միավանկ է, կարող են ստանալ թե՛ -եր, թե՛ -ներ:

Երբ վերջին (միավանկ) բաղադրիչը իր հիմնական իմաստը պահպանում է նաև բաղադրության մեջ, այս դեպքում ամբողջ բաղադրյալն ստանում է իր վերջին բաղադրիչի հոգնակիի վերջավորությունը, այսինքն -եւ, օրինակ՝ տուն-տներ, վերնատուն — վերնատներ, գիրք — գրքեր, դասագիրք — դասագրքեր, պատ — պատեր, միջնապատ — միջնապատեր:

Իսկ երբ վերջին միավանկ բաղադրիչն իր հիմնական իմաստը չի պահպանում, այլ միայն իր նյութական իմաստն է ավելացնում ամբողջ բաղադրյալին, որը կարող է ունենալ նաև այլ հիմնական իմաստ, այսպիսի դեպքում բաղադրյալ բառը դիտվում է իբրև բազմական կիսանորմալ բառ և ստանում է բազմական կառերի վերջավորությունը. օրինակ՝ գիր — գրքեր, հեռագիր — հեռագրեր, բայց՝ պատմագիր — պատմագիրներ, տուն — տներ, վերնատուն — վերնատներ, բայց՝ մեծատուն — մեծատուններ, հատ — հատեր, մարգարտահատ — մարգարտահատեր, բայց՝ քարհատ — քարհատներ, բայ — բայեր, բայց՝ մակբայ, դերբայ — մակբայներ, դերբայներ, ձայն — ձայներ, ոտնաձայն — ոտնաձայներ, բայց՝ կիսաձայն, բաղաձայն, երկձայն — կիսաձայններ, բաղաձայններ, երկձայններ և այլն:

Ք վերջավորությամբ հոգնակի է կազմվում այն բառերից, որոնց եզակին սովորաբար ի ձայնավորով է վերջանում, օրինակ՝ գինի — գինիք, ռսկի — ռսկիք, ինչպես և ց հոլովման ենթարկվող բառերից, որ սովորաբար եզակի չունեն և կոչվում են անեզական, օրինակ՝ Գրիգորենք, Արմենենք և այլն:

Այս ք վերջավորությունը, որ գրաբարի հոգնակիի ամենասովորական վերջավորությունն էր, աշխարհաբարի շատ բառերի մեջ ժառանգորդաբար պահպանվում է, բայց այլևս առանց հոգնակի իմաստ տալու, օրինակ՝ բերք, գովք, տարերք, տեղիք, մուտք, ելք և այլն:

Աշխարհաբարում, ինչպես վերևի օրինակից է երևում, այդ ք-ն կամ զրո վերջավորության իմաստ ունի, կամ բայարմատից գոյական կազմելու՝ գոյականացնող զորություն:

Իկ վերջավորությամբ հոգնակի է կազմում միայն մառդ բառը (մարդ-մարդիկ), ինչպես և այն բաղադրյալները, որոնք կազմված են մարդ բաղադրիչով, օրինակ՝ տղամարդ, կիսամարդ—տղամարդիկ, կիսամարդիկ և այլն:

§ 66. ՀՈԴԵՐ ԵՎ ԴԵՄՔ.— Հոլովման ժամանակ բառերը հաճախ ստանում են նաև հոդեր: Հոդ կոչվում են բառափոխական ձևույթները, որոնք բառի իմաստը մասնավորեցնում են նույն տեսակի անհատ առարկաների շուրջը:

Մեր հոդերն են ս, դ, ն և ք:

Ս հոդը բառին տալիս է առաջին դեմքի կամ առաջին դեմքին պատկանելու կամ մոտ լինելու իմաստ. օրինակ՝ ինքս = ես, գիրքս = իմ գիրքը, մոտս = ինձ մոտ, հետս = ինձ հետ և այլն:

Դ հոդը բառին տալիս է երկրորդ դեմքի կամ երկրորդ դեմքին պատկանելու կամ մոտ լինելու իմաստ, օրինակ՝ ինքդ = դու, գիրքդ = քո գիրքը, մոտդ = քեզ մոտ, հետդ = քեզ հետ և այլն:

Ն և ք հոդերը բառին տալիս են երրորդ դեմքի, երրորդ դեմքին պատկանելու կամ մոտ լինելու իմաստ, ինչպես և որոշյալ առում. օրինակ՝ ինքը կամ ինքն = նա, մոտը կամ մոտն = նրա մոտ, հետը կամ հետն = նրա հետ, գիրքը, պատանին = տվյալ, որոշ գիրքը, պատանին և այլն:

Հոդերը կատարում են չորս տարբեր պաշտոններ և ըստ այդմ էլ կոչվում են որոշիչ (կամ որոշող), դիմորոշ, ստացական և ցույցական:

Իբրև ստացական հոդ հանդես են գալիս, նույն ս, դ, ն և ք հոդերը. ս-ն առաջին դեմքի համար (գիրքս, գրքերս, մոտս, հետս), դ-ն երկրորդ դեմքի համար (գիրքդ, գրքերդ, մոտդ, հետդ) և ն-ն ու ք-ն երրորդ դեմքի համար (մոտը, հետը, վրան, տակը, մոտները, սրտները և այլն):

Ստացական հոդը սովորաբար եզակի իմաստ ունի և փոխարինում է, ինչպես արդեն ասել ենք, իմ, քո և նրա դերանուններին: Երբ, սակայն, հարկավոր է լինում ստացական հոդը գործածել հոգնակի իմաստով, ըստ որում, այդպիսի դեպքերում առարկան ևս պիտի հոգնակի լինի, բառն ստանում է հոգնակիության երկու վերջավորություն, մեկն առարկայի հոգնակիության համար, մյուսը՝ ստացականի, օրինակ՝ սրտ-ն-եր-ս, սրտ-ն-եր-դ, սրտ-ն-երը:

Այս օրինակների մեջ բառի հիմքն (միաժամանակ բունը) է սրտ (հոգնակի՝ սրտ-եր), եւ վերջավորութիւնը սրտ-ի հոգնակիութեան նշանն է, ա-ն, դ-ն և ը-ն ստացական հոգն են, իսկ հիմքի և հոգնակիի վերջավորութեան միջև ընկնող ն-ն ստացականի հոգնակիութեան նշանն է:

Սրտներս, սրտներդ, սրտները բառերի մեջ կա հոգնակիութեան երկու նշան և երկու իմաստ. մեկը՝ ս-ի, դ-ի, ը-ի հոգնակիութեան նշանը (-ն-), որը տալիս է իմ, քո, նրա իմաստի հոգնակիութիւնը, այսինքն՝ մեր, ձեր, նրանց, մյուսը՝ սրտ-ի հոգնակիութեան նշանը (-եր), որը տալիս է սիրտ իմաստի հոգնակիութիւնը, այսինքն՝ սրտեր: Հետեանքն այն է լինում, որ այս բառերը նշանակում են ո՛չ միայն իմ սրտերը, քո սրտերը, նրա սրտերը, այլև՝ մեր սրտերը, ձեր սրտերը, նրանց սրտերը:

Արեւմտահայ լեզվում ստացականի հոգնակիութիւնը արտահայտվում է նիս, նիդ, նին նշաններով (սրտերնիս, սրտերնիդ, սրտերնին), իսկ մի շարք բարբառներում ունենք նաև այլ ձևեր (սրտերներս — սրտներնրս և այլն):

Յուցական հոգը արտահայտում է այս, այդ, այն դերանունների իմաստը՝ մասնացույց անելով առաջին, երկրորդ կամ երրորդ դեմքի մոտ գտնվելը և կամ ժամանակով մոտ լինելը, օրինակ՝ օրերս տեղի ունեցավ հետաքրքրական մրցութիւն (օրերս = այս օրերը):

Իբրև ցուցական հոգ պիտի հանդես գալին նույն ս, դ, ն և ը հոգերը, սակայն աշխարհաբարում նրանք սովորաբար գիտակցվում են իբրև ստացական կամ դիմորոշ հոգ և շատ հազվադեպ են գործածվում իբրև ցուցական, բացի ս-ից, որը հաստատուն, որոշ դեպքերում, ինչպես վերևը բերել ենք, ցուցական իմաստ ունի:

Որոշիչ հոգ են ն և ը հոգերը, որոնք ցույց են տալիս որոշակի առարկա կամ տվյալ տեսակի առարկան ընդհանրապես, օրինակ՝ գիրքը տարա գրադարան (==որոշակի մի գիրք), գիրքը մարդու լավագույն բարեկամն է (==առհասարակ գիրքը), կատուն միավեց և կատուն ընտանի կենդանի է:

Ն և ը հոգերը միայն գործածութեան տարբերութիւն ունեն. իմաստի տարբերութիւն նրանք բոլորովին չունեն:

Ն-ն իբրև կանոն դրվում է բառերի վրա այն դեպքում, երբ նրանք ձայնավորով են վերջանում, օրինակ՝ պատանի-ն, պատանու-ն, տղա-ն, Սուրենի-ն, մաթեմատիկա-ն և այլն:

Ան իբրև կանոն դրվում է բաղաձայնով վերջացող բառերի վրա, օրինակ՝ գիրք-ը, գրքեր-ը, փողոցներ-ը, իմ-ը, ձեր-ը և այլն:

Սակայն խոսքի մեջ, երբ ն կամ ը հոդ ունեցող բառերը կապակցվում են այլ բառերի հետ, արտասանության դյուրության և բարեհնչունության պահանջի համաձայն, հաճախ տեղի է ունենում վերոհիշյալ կանոնի խախտում և բաղաձայնից հետո արտասանվում է (ու գրվում) ոչ թե ը, ա՛յլ ն: Այդ լինում է սովորաբար՝ այն դեպքերում, երբ հաջորդ բառն սկսվում է ձայնավորով կամ զբ, զգ, սթ, սկ, սպ, ստ, սփ, շպ, շտ հնչյունական կապակցություններով, քանի որ դրանք ևս արտասանվում են ձայնավոր սկիզբով (ըզբ, ըզգ, ըսթ, ըսկ, ըսպ և այլն): Փոխանակ ասելու (և գրելու) գիրքը ընկավ, գիրքը (ը)ստացվեց և այլն, ասում ենք՝ գիրք նընկավ, գիրք նըստացվեց, իսկ գրում ենք՝ գիրքն ընկավ, գիրքն ստացվեց: Այս ձևով նպիտորդ բառի ն բաղաձայնը միանում է հաջորդ բառի ձայնավորին և երկու բառերն արտասանվում են միաձուլ: Սակայն ը հոդն իրեն հաջորդող ձայնավորի պատճառով ն-ի փոխելը կենդանի լեզվի մեջ ունի որոշ սահման՝ կապված նախադասության տրամաբանական շեշտի հետ, մինչդեռ ձևական քերականությամբ նա վեր է ածվել դոգմայի: Այսպես, օրինակ՝ երբ ասում ենք գրքերը ընկան, այստեղ գրքերը և ընկան բառերի մեջ կա մի փոքրիկ դադար (հորանջ), իբրև հետևանք այն բանի, որ գրքերը ենթական տրամաբանական շեշտ է կրում (գրքերը ընկան և ոչ թե մատիտները) և չի կարող միաձուլվել հաջորդ բառին. իսկ երբ ասում ենք գրքերն ընկան, այստեղ տրամաբանական շեշտը գրքերը բառի վրա դնելը դժվարանում է, և նա անցնում է հաջորդ բառին (գրքերն ընկան և ոչ թե թափվեցին):

Այսպիսի դեպքերում կենդանի խոսքը շատ ավելի լավ ուղեցույց է, քան ձևական քերականությունը, որի քրմերը տխմար քանասիրությամբ ջնջում են աշակերտների գրած ը-երը ձայնավորներից առաջ և դարձնում ն՝ շատ հաճախ խախտելով աշակերտի կենդանի խոսքի տրամաբանական շեշտը:

Ը-ի և Ն-ի գործածությունը, հաջորդ բառի ներդաշնակելը պետք է ազատ թողնել՝ վստահելով կենդանի խոսքի առողջ տրամաբանությունը:

Կրկին անգամ անդրադառնալով հոդերի իմաստին, պետք է նկատենք, որ դիմադոշ հոգեբը սովորաբար դեմք չունեցող բառերին (գոյական, ածական, թվական և այլն) տալիս են դեմքի

իմաստ, մի բան, որ կայուն հատկանիշ չէ այդ բառերի համար և ժամանակավոր բնույթ է կրում նրանց մեջ:

Ս դիմորոշ հոդը բառերին տալիս է առաջին դեմքի իմաստ (ես, մենք), օրինակ՝

Ես՝ գերազանցիկս կօգնեմ նրան.

Երևանցիներս շոգին սովոր ենք.

Քնածներս արթնացանք.

Երկուսս գնացինք վաճառատուն.

Օղաշուներս խիզախ մարդիկ ենք:

Դ դիմորոշ հոդը բառերին տալիս է երկրորդ դեմքի (դու, դուք) իմաստ, օրինակ՝

Դու՝ գերազանցիկդ պետք է օգնես նրան.

Երևանցիներդ շոգի սովոր եք.

Քնածներդ արթնացաք.

Երկուսդ գնացիք վաճառատուն.

Օղաշուներդ խիզախ մարդիկ եք:

Ն կամ ը հոդը գրվում է մնացած բոլոր դեպքերում, բոլոր բառերի վրա, որոնք ինքնին երրորդ դեմքի իմաստ ունեն նաև առանց ս կամ դ հոդի: Բացառություն կազմում է ինքն դերանունը, որ դեմք ինքնին չունի և դեմք է ստանում միայն ս, դ և ն կամ ը դիմորոշ հոդերի միջոցով (ինք-ս=ես, ինք-դ=դու, ինք-ն կամ ինք-ը=նա):

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ — Հայերենում մի թվականը հանդես է գալիս անորոշ հոգի իմաստով և քերականության մեջ նա պետք է ճանաչվի իբրև այդպիսին: Մի մարդ մի օր մի բան ասաց նախադասության մեջ երեք անգամ գործածված է մի անորոշ հոդը, որը բոլորովին էլ մեկ թվականի իմաստ չունի: Այստեղ՝ նա նշանակում է ինչ-որ մարդ, ինչ-որ մի օր, ինչ-որ բան: Մի-ն պետք է համարել անորոշ հոդ, իսկ մեկ-ը՝ թվական:

§ 67. ՀԱՐԱԴՐՅԱԼՆԵՐԻ ՀՈՒՈՎՈՒՄԸ. — Հարադրյալ բառ կոչվում են այն բաղադրյալ բառերը, որոնց բաղադրիչները սովորաբար անշատ են գրվում կամ միանում են գծիկով, օրինակ՝ աղ ու հաց, նիստ ու կաց, օր ու գիշեր, տուն ու տեղ, գիշեր ու ցերեկ, գրել-կարդալ և այլն:

Հարադրյալները սովորաբար հոլովվում են իբրև մեկ բառ, այսինքն հոլովվում է միայն վերջին բաղադրիչը, իսկ առաջին բաղադրիչը չի հոլովվում ճիշտ այնպես, եթե կպած լինեն վերջին բաղադրիչին:

Ահա հարադրյալների հոլովման պատկերը¹

Ուղղ. Աղ ու հաց(ը)	օր ու գիշեր(ը),
գրել-կարդալ(ը)	մայր և աղջիկ(ը)
Սեռ. Աղ ու հաց-ի	օր ու գիշեր-վա
գրել-կարդալ-ու	մայր ու աղջկ-ա (մոր ու աղջկա)
Տրակ. Աղ ու հաց-ի(ն)	օր ու գիշեր-վա(ն)
գրել-կարդալ-ու(ն)	մայր ու աղջկ-ա(ն)
Հայց. (իրի) Աղ ու հաց(ը)	օր ու գիշեր-(ը)
գրել-կարդալ(ը)	մայր ու աղջիկ(ը)
Հայց. (անձի) Աղ ու հաց-ի(ն)	օր ու գիշեր-վա(ն)
գրել-կարդալ-ու(ն)	մայր ու աղջկ-ա(ն) (մոր ու աղջկ-ա(ն))
Բացառ. Աղ ու հաց-ից	օր ու գիշեր(վա՛ն)-ից
գրել-կարդալ-ուց	մայր ու աղջկ-ա՛ն-ից (մոր ու աղջկ-ա՛ն-ից)
Գործ. Աղ ու հացով	օր ու գիշեր-ով
գրել-կարդալ-ով	մայր ու աղջկ-ա՛ն-ով (մոր ու աղջկ-ա՛ն-ով)
Ներգ. Աղ ու հաց-ում	օր ու գիշեր(վա՛ն)-ում
գրել-կարդալ-ում	(չունի)

Երբ հարադրյալն անձի անուն է և անձի առում ունի, հնարավոր է, որ առաջին բաղադրիչն էլ հոլովվի երկրորդի հետ, սակայն այն տարբերությամբ, որ առաջին բաղադրիչը բոլոր թեք հոլովների մեջ հանդես է գալիս միայն սեռականի ձևով, ինչպես այդ երևում է մայր ու աղջիկ հարադրյալի հոլովումից:

§ 68. ԴԵՐԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒԹՅՈՒՆ.— Անձնական, ցուցական, փոխադարձ և ստացական դերանուններն ունեն հոլովման յուրահատուկ ձևավորում, որը կոչվում է դերանվանական հոլովում: Դերանվանական հոլովման առանձնահատկությունը հանդես է գալիս սեռական, տրական և հայցական հոլովների մեջ. բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները կազմվում են տրականի ձևից՝ ստանալով ի հոլովման համապատասխան վերջավորությունները:

¹ Հարադրյալների այս կամ այն հոլովման ենթարկվելը սովորաբար որոշում է վերջին բաղադրիչը:

Ա. Անձնական դերանունների հոլովում

Եզակի	Հոգնակի
Ուղղ. ես, դու, նա, ինքը	մենք, դուք, նրանք, իրենք
Սեռ. իմ, քո, նրա, իր (յուր)	մեր, ձեր, նրանց, իրենց
Տրակ. ինձ, քեզ, նրան, իրեն	մեզ, ձեզ, նրանց, իրենց
Հայց. ինձ, քեզ, նրան, իրեն	մեզ, ձեզ, նրանց, իրենց
Քաջառ. ինձնից, քեզնից,	մեզնից, ձեզնից,
նրանից, իրենից	նրանցից, իրենցից
Պործ. ինձնով, քեզնով,	մեզնով, ձեզնով,
նրանով, իրենով	նրանցով, իրենցով
Ներգ. ինձնում, քեզնում,	մեզնում, ձեզնում,
նրանում, իրենում	նրանցում, իրենցում:

ՄԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 1.— Անձնական դերանուններն իրի առում ունենում են, երբ ֆորե փոխանուն են հանդես գալիս, այս դեպքում նրանք ենթարկվում են ի հոլովման (ես, եսի, եսին, եսը, եսից, եսով, եսում և այլն):

ՄԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 2.— Անձնական դերանունները բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների երկու ձևեր ունեն (ինձնից և ինձանից, ինձնում և ինձանում, քեզնից և քեզանից, մեզնից և մեզանից և այլն), որոնցից ավելի սովորականն է առանց ա-ի ձևը:

Բ. Ցուցական դերանունների հոլովում¹

Ուղղ. Սա, դա նա	սրանք, դրանք, նրանք
Սեռ. սրա, դրա, նրա	սրանց, դրանց, նրանց
Տրակ. սրան, դրան, նրան	սրանց, դրանց, նրանց
Հայց. (անձի)	
սրան, դրան, նրան	սրանց, դրանց, նրանց
» (իրի) սա, դա, նա	սրանք, դրանք, նրանք
Քաջառ. սրանից, դրանից,	սրանցից, դրանցից, նրանցից
նրանից	
Պործ. սրանով, դրանով,	սրանցով, դրանցով, նրանցով
նրանով	
Ներգոյ. սրանում, դրանում,	սրանցում, դրանցում, նրանցում
նրանում	

¹ Սա, դա և նա դերանունները ցուցական կոչելը այնքան էլ ճիշտ չէ. դրանք պարզապես երրորդ դեմքի անձնական դերանուններ են:

ՄԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ 1.— Ցուցական դերանուններից նա և նրանք նույնն են, ինչ որ երրորդ դեմքի անձնական դերանունները (նա, նրանք) և ունեն նույն հոլովումը:

ՄԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ 2.— Այս, այդ, այն ցուցական դերանունները չեն հոլովում, իսկ երբ հարկավոր է լինում նրանց թեք հոլովները գործածել, օգտագործվում են սա, դա, նա դերանունների համապատասխան ձևեր: Այս, այդ, այն չունեն նաև հոգնակի:

Գ. Փոխադարձ դերանունների հոլովում

Ուղղ.	(չունի),	(չունի)	
Սեռ. իրար,	միմյանց,	մեկմեկու	կամ մեկմեկի
Տրակ. իրար,	միմյանց,	մեկմեկու	» մեկմեկի
Հայց. իրար,	միմյանց,	մեկմեկու	» մեկմեկի
Բաց. իրարից,	միմյանցից,	մեկմեկուց	» մեկմեկից
Գործ. իրարով,	միմյանցով,	մեկմեկով	» մեկմեկով
Ներգ. (չունի),	(չունի),	(չունի),	(չունի)

ՄԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Փոխադարձ դերանունները եզակի թիվ և ուղղական ու յեղբորական հոլով չունեն. շատ հազվագեպ և այն էլ բանավոր խոսքի մեջ գործածվում են իբարում, միմյանցում և մեկմեկում ներգոյականները, օրինակ, ինչ են գտել նրանք իրարում:

Դ. Հարցական դերանունների հոլովում

Եզակի	Հոգնակի
Ուղղ. ո՞վ, ի՞նչ(ը), ո՞րը	ինչե՞ր(ը), որո՞նք
Սեռ. ո՞ւմ, ինչի՞, որի՞	ինչե՞րի, որո՞նց
Տրակ. ո՞ւմ, ինչի՞(ն), որի՞ն	ինչերի՞(ն), որո՞նց
Հայց. (անձի) ո՞ւմ, ինչի՞(ն), որի՞ն	ինչերի՞(ն), որո՞նց
» (իրի) ո՞վ, ի՞նչ(ը), ո՞ր(ը)	ինչե՞ր(ը), որո՞նք
Բաց. ումի՞ց, ինչի՞ց, որի՞ց	ինչերի՞ց, որոնցի՞ց
Գործ. ումո՞վ, ինչո՞վ, որո՞վ	ինչերո՞վ, որոնցո՞վ
Ներգ. (չունի), ինչո՞ւմ, որո՞ւմ	ինչերո՞ւմ, որոնցո՞ւմ

ՄԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ 1.— Ո՞վ հարցական դերանունը հոգնակիում չի հոլովվում և փոխարինվում է որոնք դերանվան հոլովական ձևերով: Ո՞վ դերանվան հոգնակի ուղղականն է ովքե՞ր, որը շատ քիչ է գործածվում:

ՄԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ 2.— Մնացած բոլոր հարցական դերանունները ենթարկվում են սովորական ի հոլովման թե՛ եզակիում, թե՛ հոգնակիում:

ՄԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ 3.— Ի հոլովման են ենթարկվում նաև մնացած բոլոր դերանունները (որոշյալ, անորոշ և ժխտական):

§ 69. ՓՈՒՍԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ.— Բոլոր փոխանունները, այդ թվում նաև փոխանուն դերանուններն ու փոխանուն սեռական-

ները, բացի անորոշ դերբայ փոխանունից, ենթարկվում են ի հոլովման:

Հիշենք, որ իբրև փոխանուն կարող են հանդես գալ և հոլովվել բոլոր խոսքի մասերը. այդ դեպքում նրանք սովորաբար որոշյալ առում են ունենում և որոշիչ հոդ ընդունում:

Հոլովենք մեկական փոխանուն ածական (կարմիրը), փոխանուն սեռական (Սուրենինը), փոխանուն դերանուն (եսը), փոխանուն սեռական դերանուն (քոնը), փոխանուն անորոշ դերբայ (գնալը) և փոխանուն շաղկապ (և-ը):

Ուղղ. Կարմիրը,	Սուրենինը,	եսը,	քոնը,	գնալը,	և-ը
Սեռ. Կարմրի,	Սուրենինի,	եսի,	քոնի,	գնալու,	և-ի
Տրակ. Կարմրին,	Սուրենինին,	եսին,	քոնին,	գնալուն,	և-ին
Հայց. (իբրի) Կարմիրը,	Սուրենինը,	եսը,	քոնը,	գնալը,	և-ը
» (անձի) Կարմրին,	Սուրենինին,	եսին,	քոնին,	(չունի)	
Քաց. Կարմրից,	Սուրենինից,	եսից,	քոնից,	գնալուց-և-ից	
Գործ. Կարմրով,	Սուրենինով,	եսով,	քոնով,	գնալով,	և-ով
Ներգ. Կարմրում,	Սուրենինում,	եսում,	քոնում,	գնալում-և-ում	

Փոխանունների հոգնակին ևս կանոնավոր կերպով ենթարկվում է ի հոլովման (կարմիրները, կարմիրների, կարմիրներից և այլն):

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Փոխանուն անորոշ դերբայը հոգնակի չունի: Ծիշտ է, գործածական են գնալները, գալները և այլն, բայց սրանք ո՛չ թե դերբայի հոգնակիությունը ցույց տվող ձևեր են, ա՛յլ ստացականի հոգնակիությունը: Գնալները, գալները՝ նշանակում են նրանց գնալը, նրանց գալը, ինչպես և գնալներս, գալներս՝ մեր գնալը, մեր գալը, իսկ գնալներդ, գալներդ՝ ձեր գնալը, ձեր գալը: Փոխանուն դերբայի այս ստացական հոգնակին չի հոլովվում:

§ 70. ՔԱՐԱՑԱԾ ՀՈԼՈՎԱԶՆՎԵՐ.— Ժամանակակից հայոց լեզվի մեջ կան գրաբարից մնացած մի շարք հոլովաձևեր, որոնք սովորաբար կամ իբրև ածական, մակբայ և կամ իբրև կապ ենք գործածում, առանց նրանց հոլովական իմաստի գիտակցման:

Ահա այդպիսի քարացած հոլովաձևեր.

1. Հայոց, ռուսաց, վրաց և այլն գիտակցվում և գործածվում են իբրև ածական, սրանք գրաբարյան հոգնակի սեռականներն են:

2. Հազիվ, դիտմամբ, շնորհիվ, բանիվ, այսուամենայնիվ, այնուամենայնիվ, այսու, այնու հանդերձ և այլն գրաբարի գործիական ձևերն են:

3. Մախս, փախս, բաղնիս, օրենս (օրենսդիր, օրենսգետ), կենս, (կենսաբեր, կենսական) և այլն գրաբարի հոգնակի հայցական ձևերն են:

4. Հօգուտ, հուտընկայս, հանկարծ, ի գիտություն, ի տնօրինություն, ի կատարումն և այլն գրաբարյան ի կամ յ նախդրով հայտականի ձևերն են:

5. Ըստ այսմ, ըստ այդմ և այլն գրաբարյան ըստ նախգրով տրականի ձևերն են:

6. Տարեբ տարր բառի գրաբարյան հոգնակի ուղղական հոլովածն է, ինչպես և ընդերք, բարձունք, հարցմունք, խնդիրք և այլ բազմաթիվ բառեր:

Բացի սրանցից, աշխարհաբարի մեջ սեռ, կայսր և դուստր բառերը հոլովվելիս հաճախ գրաբարյան սեռական-տրականի ձևն են պահպանում:

Ուղղ. Սեր,

դուստր(ը), կայսր(ը)

Սեռ. սիրո,

դստեր, կայսհր

Տրակ. սիրուն,

դստեր(ը), կայսեր(ը)

Դ. ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

§ 71. ԲԱՅԸ ԵՎ ՆՐԱ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ.— Բայը իբրև խոսքի մաս, ինչպես տեսանք խոսքի մասերի որոշման կապակցությամբ, ցույց է տալիս առարկայի գործողությունը:

Բայը իբրև խոսքի մաս ունի հետևյալ հիմնական հատկանիշները.

Ա. Բայիմաստ կամ առարկայի գործողության իմաստ, որը հատուկ է նաև բայական արմատին կամ հիմնական ձևովին, առանց նույնիսկ բայական ձևավորման և վերջավորությունների: Այսպես, օրինակ՝ երբ համեմատում ենք ջրը (ջուր), սրտ (սիրտ), ծամ, քար, արն (տուն) և այլ ձևովները՝ վազ (վազել), ըսկս (սկսել), մըտն (մտնել), հաս կամ հասն (հասա, հասնել) ձևովների հետ, անմիջապես նկատվում է, որ առաջինները առարկայական, իրային իմաստ ունեն, իսկ երկրորդները՝ բայական կամ գործողության:

Բ. Սեռ, որը դրսևորում է սուբյեկտի հարաբերումը առարկաներին կամ օբյեկտներին, օրինակ՝ կանչել (ներգործել մի առարկայի), կանչվել (ներգործվել մի առարկայից), քայլել, նստել և այլն: Այս վերջինները ցույց են տալիս շարաբերելը կամ անհարաբերությունը:

Գ. Խնդրառություն, որը արտահայտվում է ըստ սեռի կամ բայիմաստի պահանջի խնդիրներ ընդունելով կամ առնելով, օրին-

նակ՝ կանչել (մարդ, օգնական, Սուրենին), կանչվել (մարդուց, հորից, Սուրենից, հաճախ նաև մարդու կողմից, Սուրենի կողմից) և քայլել, նստել (ոչ ոքից և ոչ ոքի):

Բայի առանձնահատկությունը դրսևորվում է նաև նրա թեքման մեջ, երբ նա խոնարհվում է:

Խոնարհումը բայի առանձնահատուկ թեքումն է, որը ցույց է տալիս առարկայի գործողությունը ժամանակի մեջ: Հստ որում այս դեպքում բայը ստանում է եղանակ, ժամանակ, դեմք, թիվ (ըստ գործողությունը կատարող առարկայի դեմքի և թվի) և կերպ:

Բայը խոսքի մեջ կարող է հանդես գալ և հանդես է գալիս երկու ձևով՝ դիմավոր և անդեմ:

Բայի դիմավոր ձևը, բացի իր հիմնական հատկանիշներից (բայիմաստ, սեռ և խնդրառություն), ունենում է նաև դեմք, այսինքն՝ կապված է լինում գործողությունը կատարող առարկայի հետ և միաժամանակ արտահայտում է այդ առարկայի դեմքը, թիվը, նրա գործողության ժամանակը, եղանակը և կերպը: Դիմավոր ձևը կոչվում է նաև եղանակային ձև:

Բայի անդեմ ձևը ունի միայն բայական հիմնական հատկանիշները և, կապված չլինելով գործողությունը կատարող առարկայի հետ, չի արտահայտում նրա ո՛չ դեմքը, ո՛չ թիվը և ո՛չ էլ նրա գործողության ժամանակը, եղանակը, կերպը: Բայի անդեմ ձևը կոչվում է դերբայ: Մինչդեռ եղանակային ձևը խոնարհվում է, դերբայը չի խոնարհվում, ավելին՝ դերբայը կարող է հոլովվել, և հաճախ հոլովվում է իբրև փոխանուն:

§ 72. ՍԵՆԻ ԵՎ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ.— Բայն ունի երեք սեռ. զրանք են՝ ներգործական, կրավորական և չեզոք:

Ներգործական սեռը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար պահանջվում է անմիջական առարկա, օբյեկտ, օրինակ՝ տեսնել (ո՞ւմ, ի՞նչ), ճանաչել, գտնել, ունենալ, բացել, կոտրել, բերել, տանել, հանել (ո՞ւմ, ի՞նչ) և այլն: Ներգործական սեռի բայերը միշտ ընդունում են ո՞ւմ կամ ի՞նչ հարցերը և պահանջում են այդ հարցերի պատասխանը իբրև խնդիր: Ներգործական սեռի բայերի ո՞ւմ և ի՞նչ հարցերին պատասխանող բառերը, կամ այլ ձևով ասած՝ այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս որևէ առարկայի գործողության անմիջական օբյեկտը, միշտ հայցական հոլովով են դրվում և նախադասության մեջ կոչվում են ուղիղ խնդիր:

Ներգործական սեռի բայ են նաև բոլոր պատճառական բայերը, որոնք ունեն -ցն, -եցն, -ացն բնորոշ բայածանցները (հագցնել, մոտեցնել, մեծացնել)։

Կրավորական սեռը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որպիսին գործողություն կատարողը կրում է մի ուրիշ առարկայից։ Այսպիսի դեպքերում գործողություն կատարողը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ սուբյեկտ դարձած օբյեկտ կամ իբրև սուբյեկտ մտածված օբյեկտ։

Կրավորական սեռի բայերն ստանում են իրենց բնորոշ բայածանցը, որ է-վ-, օրինակ՝ ճանչավել, բերվել, գտնվել, բացվել, կոտրվել, հանվել, տարվել (ռմի՞ց, ո՞ւմ կողմից)։

Կրավորական սեռի բայերը միշտ ընդունում են ռմի՞ց, ինչի՞ց, ո՞ւմ կողմից հարցերը և պահանջում են այդ հարցերի պատասխանը իբրև խնդիր։ Կրավորական սեռի բայերի ռմի՞ց, ինչի՞ց և այլ հարցերին պատասխանող բառերը, կամ այլ ձևով ասած՝ այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս, թե գործողությունը կատարողը ումից, ինչ առարկայից է կրում տվյալ գործողությունը, միշտ դրվում են բացառական հոլովով և նախադասության մեջ կոչվում են անջատման խնդիր, կրավորական սեռի խնդիր, կամ ներգործող խնդիր։

Կրավորական սեռի բայերով, ինչպես արդեն գիտենք, կազմվում են կրավորական կառուցվածքի նախադասություններ, որոնց մեջ սուբյեկտը՝ ներգործական նախադասության ենթական՝ դիտվում է իբրև օբյեկտ (խնդիր), իսկ օբյեկտը՝ ներգործական նախադասության խնդիրը՝ իբրև սուբյեկտ (ենթակա)։

Կրավորական կառուցվածքի նախադասության անջատման խնդիրը միշտ բացառական հոլովով է դրվում. ըստ որում հաճախ նա ստանում է մի լրացուցիչ բառ (կողմից, ձեռքից), որը նույնպես բացառական հոլովով է լինում և կապ է։ Կապ ունենալու դեպքում անջատման խնդիրը այլևս բացառական հոլով չի ունենում, այլ սեռական։

Ահա օրինակներ.

Ներգործական կառուցվածք

Կրավորական կառուցվածք

1. Ժողկոմը ընդունեց Սուրենին 1. Սուրենը ընդունվեց Ժողկոմից.
2. Վարչությունը պարզեց 2. Հարվածայինները պարզեց-
հարվածայիններին. տրվեցին վարչությունից (կամ
վարչության կողմից).

3. Այդ խոսքը նրան բորբոքեց.

4. ՄՏԿ-ն սպասարկում է բազմաթիվ կոլտնտեսությունների:

3. Այդ խոսքից նա բորբոքվեց.

4. Բազմաթիվ կոլտնտեսություններ սպասարկվում են ՄՏԿ-ից (կամ ՄՏԿ-ի կողմից):

Կրավորական սեռի բայերը, որպես կանոն, կազմվում են ներգործական սեռի բայերից -վ-բայածանցով¹, որը դրվում է հիմքի և վերջավորության միջև:

Ձեզոք սեռը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որպիսին կատարվում է առանց ներգործելու և առանց ուրիշի գործողությանը կրելու:

Ձեզոք սեռի բայերը ո՛չ ուղիղ խնդիր են պահանջում և ո՛չ էլ անջատման, օրինակ՝ վազել, նստել, կանգնել, մրցել, հոսել և այլն: Այս բառերի համար չի կարելի տալ ո՛ւմ || ի՞նչ կամ ո՛ւմից || ինչից հարցերը:

Մի շարք բայեր կրավորական -վ- բայածանցով են կազմված, սակայն այժմյան մեր լեզվի մեջ այլևս կրավորականի իմաստ չունեն և գործածվում են իբրև չեզոք սեռի բայեր, օրինակ՝ հարձակվել, թափվել, ծծվել, լվացվել, սանրվել, հագնվել, հանվել և այլն: Սրանք կոչվում են կրավորակերպ չեզոքներ կամ կրավորակերպ բայեր:

Կրավորակերպ բայերը կրավորականներից նրանով են տարբերվում, որ անջատման խնդիր սովորաբար չեն պահանջում և չեն գիտակցվում իբրև կրավորական սեռ, այսինքն՝ չեն արտահայտում ուրիշից գործողություն կրելը: Սրանք ցույց են տալիս ենթակայի, սուբյեկտի այս կամ այն գործողությունն ինքնին: Օրինակ, երբ ասում ենք Սուրենը լվացվեց, հագնվեց և սանրվեց, այստեղ ոչ մի ուրիշ առարկայի գործողություն չի կրում Սուրենը, և այս բայերը ոչ մի անջատման խնդիր չեն պահանջում: Նույնն ենք տեսնում նաև հետևյալ օրինակում, որտեղ հանվեց բայը լվացվեց, սանրվեց բայերի նման կրավորական չեզոք է. «Սուրենը հանվեց և պառկեց քնելու»: Բայց երբ, օրինակ, ասում ենք՝ դրքերը հանվեցին վաճառքի, այստեղ արդեն այդ նույն հանվեցին բայը կրավորական սեռի է և պահանջում է անջատման խնդիր (ո՛ւմ կողմից, ո՛ւմից):

Բայերի հետ անբաժանելիորեն կապված սեռի կատեգորիան

¹ Պատճառականի, կրավորականի և մի շարք այլ բայածանցների ձևական քերականության մեջ երբեմն սխալ կերպով կոչվում են միջածանցներ:

(գլխավորաբար ներգործական և կրավորական) կարող է արտահայտվել երեք տարբեր միջոցներով.

ա. Բառային (լեզսիկական) միջոցով, որը իրականացվում է համապատասխան բառակազմական մասնիկով (ձևույթով), ինչպես այդ տեսնում ենք ժամանակակից հայերենում, որի մեջ կրավորականի ~վ-ածանցի առկայությունը մեզ տալիս է համապատասխան ներգործական բայի անկախ կրավորական սեռի բայ, ինչպես, օրինակ՝ կանչել || կանչ-վել, սիրել || սիր-վել: Այսպիսի դեպքում ներգործական ու կրավորական բայերը անկախ բառեր են և ունեն լիահավասար զուգահեռ դերբայական ձևեր ու խոնարհում, կանչող || կանչվող, կանչում || կանչվում, կանչած || կանչված, կանչել || կանչվել, կանչելու || կանչվելու եմ, ես, է և այլն, չեմ, չես, չի կանչի || կանչվի և այլն: Սա սեռի արտահայտման ամենակատարյալ ձևն է, որին հասել է հայոց լեզուն իր դարգացման նոր շրջանում:

բ. Խոնարհման (ձևաբանական) միջոցով, երբ բայը իր բառային ձևով, անկախ առնված՝ չի դրսևորում կամ հստակ չի դրսևորում յուր սեռի կատեգորիան և սեռը հստակ հանդես է գալիս միայն խոնարհման տարբեր եղանակների միջոցով: Այդպես է, օրինակ, գրաբարը, որը միևնույն բայի համար հաճախ ունի տարբեր խոնարհումներ՝ ըստ ներգործական և կրավորական սեռի. այսպես՝ գրեմ, գրես, գրե նշանակում են գրում եմ, գրում ես, գրում է, իսկ գրիմ, գրիս, գրի նշանակում են գրվում եմ, գրվում ես, գրվում է: Գրաբարն այսպիսով չունի աշխարհաբարի նման անկախ գրել || գրվել բայեր, այլ նույն գրել բայի տարբեր խոնարհումներով է արտահայտում ներգործական ու կրավորական սեռի իմաստները. նա չունի նաև համապատասխան անկախ ձևեր դերբայների համար:

գ. Շարահյուսական միջոցով, երբ բայը ո՛չ միայն իր բառային անկախ ձևով, այլև՝ խոնարհման միջոցով չի արտահայտում սեռի կատեգորիան, և սեռը հստակ դրսևորվում է միայն շարահյուսական բառակապակցության մեջ՝ համապատասխան սեռի խնդրի առկայությամբ. այդպիսի օրինակ է տալիս դարձյալ գրաբարը, որի այսպես կոչված «հասարակ» բայերի սեռը ճանաչվում է միայն խնդրի միջոցով. օրինակ՝ ծնանիլ զոք և ծնանիլ յումեֆէ, Արամ ծնաւ զՏիգրան և Տիգրան ծնաւ յԱրամայ (ծնել մեկին, ծնվել մեկից, Արամը ծնեց Տիգրանին և Տիգրանը ծնվեց Արամից) և այլն:

Խնդրառությունը բայերի այն առանձնահատկությունն է, որի համաձայն նրանք իրենց իմաստի կամ սեռի թեւադրութեամբ պահանջում են զանազան խնդիրներ և պարագաներ:

Խնդիրները գործողութեան հետ ուղղակի կամ անուղղակի կապ ունեցող առարկաներն են և պահանջվում են կամ բայի սեռի թեւադրութեամբ, կամ բայի իմաստի թեւադրութեամբ:

Սեռի թեւադրութեամբ պահանջվող խնդիրներն են՝ ուղիղ խնդիրը (ներգործական սեռի խնդիր) և անջատման խնդիրը (կրավորական սեռի խնդիր): Սրանց մասին արդեն խոսեցինք համապատասխան բայերի կապակցութեամբ:

Բայի իմաստի թեւադրութեամբ պահանջվող խնդիրներն են՝ միջոցի և մատուցման խնդիրները: Միջոցի խնդիրները ցույց են տալիս, թե ինչ գործիքով, միջոցով, զենքով է կատարվում տվյալ գործողությունը, օրինակ՝ բռնել, կոտրել, տանել, մորթել, բռնվել, կոտրվել, տարվել, հասնել, գնալ և այլն ինչո՞վ (ձեռքով, ատամով, մուրճով, կացնով, գնացքով, հեծանվով, օդանավով):

Միջոցի խնդիրը միշտ գործիական հոլովով է դրվում, ինչպես բերած օրինակներն են ցույց տալիս, իսկ երբեմն ստանում է միջոցով, ձեռքով, շնորհիվ կապերը, որոնք արդեն գործիական հոլով ունեն, և ինքն ստանում է սեռական հոլով, օրինակ՝ ատամի, կացնի միջոցով, եղբոր միջոցով, եղբոր շնորհիվ, եղբոր ձեռքով և այլն:

Մատուցման խնդիրը այն առարկան է, որին մոտենում, մատուցվում է, տրվում է, ավելանում է մի բան, օրինակ՝ մոտենալ, մոտեցնել, հասնել, (գիրքը) տալ, հանձնել և այլն ո՞ւմ, ինչի՞ն. (Սուրենին, պատին, հեծյալին, հարվածայինին, գրադարանին, տիրոջը և այլն):

Մատուցման խնդիրը միշտ տրական հոլովով է դրվում, ինչպես այդ երևում է բերած օրինակներից:

Խնդրառութեան մեջ է մտնում նաև պարագաներ առնելը, որ հատուկ է բոլոր բայերին: Պարագաները ցույց են տալիս այն հանգամանքը, տեղը, ժամանակը, նպատակը, ձևը և այլն, որոնք ուղեկցում են գործողությանը կամ պայման, միջավայր են հանդիսանում տվյալ գործողության համար:

Պարագաները լինում են տեղի (տանը, դպրոցում, դպրոցից), ժամանակի (առավոտը, մի ժամում), նպատակի (գնալու, գնալու համար), ձևի (խմբով, հազիվ, միասին), չափի (հինգ կիլոմետր, երկու անգամ), պատճառի (անկարգության համար, սովորելու

ցանկությունից), հիմունքի (ըստ քո խոստման, նրա հրավերի համաձայն) և այլն:

Պարագաներն արտահայտվում են զանազան խոսքի մասերով և զանազան հոլովներով՝ դրսևորելով հոլովների երկրորդական պաշտոնները (իմաստները)¹:

§ 73. ՀԱՅՆՐԱՆԻ ԴԵՐՔԱՅՆԵՐԸ. — Դերբայները, ինչպես տեսանք, իբրև խոսքի մաս բայ են, նրանք ունեն բայի երեք հիմնական հատկանիշները (բայիմաստ, սեռ և խնդրառություն): Դերբայները բայի մյուս ձևերից՝ եղանակային ձևերից, իհարկե, զգալապես տարբերվում են. այդ տարբերությունն այն է, որ դերբայները չեն արտահայտում ժամանակ, եղանակ, դեմք, դեմքի թիվ և կերպ, մի բան, որ հատկանշական է միայն եղանակային ձևերին:

Ձևական քերականությունը տեսնում էր և ընդգծում դերբայների տարբերությունը եղանակային ձևերից (դիմավոր բայերից) և չէր տեսնում, հաշվի չէր առնում այն, ինչ որ դերբայները մոտեցնում կամ կապում է եղանակային ձևերին, այն, ինչ որ ընդհանուր է բայի երկու տարբեր ձևերի համար, այն, ինչ որ նրանց դարձնում է մեկ խոսքի մաս: Այդ իսկ պատճառով ձևական քերականությունը դերբայները բայ չէր համարում իբրև խոսքի մաս, քանի որ նրանք դեմք չունեն, չեն կատարում հատկանշի վերագրումը ենթակային, այսինքն՝ ստորոգյալ չեն:

Ձևական քերականությամբ բայը փաստորեն նույնացվեց պտորոգյալին, դեռ ավելին՝ բայը նույնացվեց նախադասությանը, և վերջին հաշվով, վերացվեց բայն իբրև խոսքի մաս՝ վերածվելով պարզապես նախադասության անդամի կամ ուղղակի նախադասության:

Ահա թե ինչ է ասում բայի մասին պրոֆ. Մ. Սեբեդյանը.

«Բայը բուն խոսքն է (նախադասությունը — Գ. Ս.) — կամ խոսքի էական մասը, իսկ լրացումները՝ ենթակա, խնդիրներ և կողմնակի խնդիրներ, բայի նկատմամբ խոսքի երկրորդական մասերն են» (Աշխարհաբարի քերականություն, էջ 46). «Ամենայն բայ մենակ կազմում է մի խոսք: Բայ կոչվում են այն բառերը, որոնք մենակ խոսք են կազմում» (նույն տեղը, էջ 43): «Խոստով... բայերով դատում, մտածում է և իր դատողությունն արտահայտելով՝ կազմում է խոսք: «Բայ» հենց նշանակում է «խոսք», այդպես կոչ-

¹ Խնդրառության մանրամասնությունները կգննվեն շարահյուսության մեջ:

վել են այդ խմբի բառերը, որովհետև դրանցով ենք միայն արտահայտում մեր մտածողությունը» (Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 29) և այլն:

Ինքնին հասկանալի է, որ այս որոշմանը (և այս ձևական մտածողությանը) սազական չէր գա դերբայները բայ (կամ «խոսք», այսինքն՝ նախադասություն) համարելը, և ահա ձևական քերականությունը դերբայները մնացած՝ «երկրորդական» խոսքի մասերի միջև է բաշխում հետևյալ կերպ. գնալ, ասել, գրել և այլն համարվում են գոյական, գրած, գրելու, գրող և այլն համարվում են ածական, գալիս, գրելիս և այլն՝ մակբայ¹:

Մի կողմ թողնելով այն հարցը, թե ի՞նչ են հապա մյուս դերբայները, որոնց ի՞նչ խոսքի մաս լինելը լուծվամբ է անցվում, տեսնենք՝ արդյոք իսկապե՞ս գոյական, ածական և մակբայ են այս դերբայները:

Վերևում բերված բոլոր դերբայները իրենց հիմնական իմաստով բայ են, քանի որ ունեն ա) բայիմաստ, բ) սեռ և գ) խնդրառություն, օրինակ՝ գնալ և գալիս ըստ սեռի չեզոք են, իսկ մյուսները՝ ներգործական. ասել, գրել, գրած, գրելիս և այլն պահանջում են ուղիղ խնդիր, օրինակ՝ հեֆիաք ասել, նամակ գրել, նամակ գրած (մարդը), նամակ գրելիս և այլն. գնալ, գալիս դերբայները, իբրև չեզոք սեռի բայեր, ինչպես և մյուս դերբայները, կարող են ունենալ նաև պարագաներ, օրինակ՝ տուն գնալ, տուն գալիս, տանը ասել, հանգիստ գրել, ուշադրությամբ գրած և այլն:

Ինչպես պարզվում է այս օրինակներից, դերբայներն իրենք առանց ստորոգյալ դառնալու կամ «խոսք կազմելու» էլ բացի բայիմաստից ունեն նաև սեռ և խնդրառություն, հետևաբար բայական այս հատկանիշները հատուկ են նրանց, նրանց մեջ են կամ կան:

Ծիշտ է, նախադասության կամ խոսքի մեջ այս դերբայները հաճախ են հանդես գալիս ոչ թե ստորոգյալի, այլ, օրինակ, որոշչի, հատկացուցչի, ենթակայի, խնդրի, պարագայի պաշտոններով (գնալը հետաձգվեց, ես երկար նամակ գրել չեմ սիրում, գրածիդ տակ ստորագրություն դիր և այլն) և իհարկե նաև հոլովվում են, բայց այդ որտե՞ղ է ընդունված բառի իմաստը նույնացնել բառի պաշտոնին և խոսքի մասերը որոշել ըստ բառերի պաշտոնի:

Սակայն առաջ տանենք մեր քննությունը: Վերցնենք միևնույն

¹ Տե՛ս պրոֆ. Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջք 132—133:

արմատից կազմված մեկական դերբայ և այլ խոսքի մաս՝ տեսնելու համար, թե չե՞ն տարբերվում նրանք արդյոք իրենց ընդհանուր (հիմնական) իմաստով իբրև խոսքի մասեր, թեև նախադասության մեջ կարող են նույն պաշտոնն ունենալ:

1. Գրել || գրություն, գալ || գալուտ, պահել || պահեստ և այլն:

2. Քնած || քնկան, վազող || վազան, կատարելու || կատարողական և այլն:

3. Վազելիս || վազքի մեջ, ծիծաղելիս || ծիծաղի մեջ, երգելիս || երգի մեջ և այլն:

Պարզ երևում է, որ այս բառազույգերից առաջինները ցույց են տալիս առարկայի գործողություն կամ գործողության վիճակ և իրենց հիմնական իմաստով բայ են (դերբայական ձև), մինչդեռ երկրորդները ցույց են տալիս կամ առարկա, երևույթ (գրություն, պալուտ), կամ հատկանիշ (քնկան, վազան, կատարողական) և կամ գործողության պարագա, հատկանիշ (ժամանակ, ձև):

Սակայն դերբայները բայ չհամարելը ոչ միայն դերբայների, իբրև խոսքի մասի, հիմնական իմաստն է անտեսում ու սքողում, այլև՝ բայն է իբրև խոսքի մաս լուծարքի ենթարկում, եթե ոչ ամբողջապես, գոնե զգալի մասով: Այսպես, օրինակ՝ եթե գրած, գրելու և այլն ածական են, ապա ուրեմն գրած եմ, գրած ես, գրելու եմ, գրելու ես բայ չեն, քանի որ բայ չեն համարվում (և իրոք չեն) մեծ եմ, մեծ ես, ուրախ եմ, ուրախ ես և այլ բոլոր ձևերը, որոնք կազմված են որևէ ածականից և եմ բայից:

Նույն ձևով բայ չպետք է համարվեն գալիս եմ, գալիս ես, քանի որ կազմված են գալիս «մակբայից» և եմ բայից, ինչպես և երգում եմ, երգում ես, վազում եմ, վազում ես, քանի որ կազմված են երգ, վազ (վազք) գոյականներից (ներգոյական հոլովով) և նույն եմ բայից¹: Այսպիսով ստացվում է, որ վերոհիշյալ ձևերը ո՛չ թե գրել, երգել, վազել բայերի խոնարհման ձևեր են, այլ եմ բայի: Եվ քանի որ սահմանական եղանակի 9 ժամանակներից ութը կազմված են դերբայներով և նույն այդ եմ բայով, ուստի ինքնին հետևում է, որ այդ 9 ժամանակները բայի խոնարհման ձևեր չեն, բացի մեկից, որը (գնացի, գնացիր) կազմվում է առանց

¹ Գիտականորեն վաղուց ապացուցված է (Այտընյան, պրոֆ. Ա. Շանիձե, ակ. Մառ և այլն), որ մեր դերբայական ում վերջավորությունը ներգոյական հոլովի ում վերջավորությունն է. նույնն ընդունում է նաև պրոֆ. Աբեղյանը (Հայոց լեզվի տեսություն, էջք 323—324):

դերբայի և եմ բայի: Այլ ձևով ասած՝ բայը իբրև խոսքի մաս, համարյա լուծարքի է ենթարկվում, քանի որ նրա միջից հանվում են դերբայները, իսկ դրա հետևանքով՝ նրա սահմանական եղանակի 8 ժամանակները:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, դերբայները բայ չհամարել չի կարելի՝ նկատի ունենալով նրանց թե՛ ընդհանուր (հիմնական) իմաստը և նրա հետ կապված սեռն ու խնդրառությունը, թե՛ այն, որ բայը խոնարհվում է ըստ մեծի մասին դերբայների միջոցով. առանց դերբայի բայի կատարյալ խոնարհում հայերենում չկա:

Մեր դպրոցական նոր քերականությունն այդ կնճռոտ հարցը լուծել է՝ բայը իբրև խոսքի մաս առանձնացնելով թե՛ ստորոգյալից, թե՛, մանավանդ, նախադասությունից, և բայի մեջ դիտելով երկու գրգռորում, արտահայտություն կամ ձև, այն է՝ եղանակային կամ դիմավոր բայեր և անդեմ բայեր կամ դերբայներ:

Ժամանակակից հայոց լեզվի և բարբառների մեջ կա յոթ դերբայ: Դրանք են՝ անորոշ, անկատար, վաղակատար, հարակատար, ապառնի, ենթակայական և ժխտական դերբայներ:

Ա. ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅ

Անորոշ դերբայը ցույց է տալիս առարկայի գործողությունը իբրև երևույթ և հանդիսանում է առարկայի գործողության անունը, օրինակ՝ գնալ, գալ, խաղալ, երգել, վառել, նստել և այլն:

Անորոշ դերբայը ձևավորվում է ել կամ ալ ածանցով, որից առաջ կարող են դրվել մի շարք բայածանցներ (վ, ացն, եցն, ցն, շ, ոտ, ան, են, ն)՝ տալով վել, ացնել, եցնել, ցնել, շել, ոտել, անվել, աճալ, եճալ, նել բաղադրյալ ձևերը, օրինակ՝ նստվել, նըստեցնել, նստացնել, փախչել, նստոտել, մեծանալ, մոտենալ և այլն:

Անորոշ դերբայը բայի հիմնական ձևն է, և որևէ բայի մասին խոսելիս միշտ բերվում է նրա անորոշ դերբայը: Անորոշ դերբայի ալ և ել ածանցներով որոշվում է տվյալ բայի խոնարհման հիմնական հատկանիշներից մեկը, այսինքն՝ այն, թե ո՛ր խոնարհման է ենթարկվում տվյալ բայը՝ առաջի՞ն, թե՞ երկրորդ, օրինակ՝ խաղալ, գնալ, խնդալ || խաղացի, գնացի, խնդացի, բայց երգել, վազել, հոգնել || երգեցի, վազեցի, հոգնեցի և այլն:

Անորոշ դերբայը եղանակային ձևերի՝ դիմավոր բայերի կազմությանը չի մասնակցում, ժամանակներ չի կազմում:

Անորոշ դերբայը հաճախ հանդես է գալիս իբրև փոխանուն՝ նախադասության մեջ ընդունելով ամենաբազմազան պաշտոններ (ենթակա, խնդիր, հատկացուցիչ, պարագա) և ըստ այդմ էլ հոլովում է:

Իբրև փոխանուն գործածվելու և հոլովվելու ժամանակ անորոշ դերբայը ենթարկվում է, որպես կանոն, ու հոլովման և կարող է ունենալ թե՛ որոշյալ, թե՛ անորոշ առում՝ ստանալով կամ շատանալով որոշիչ հոդը:

Անորոշ դերբայը հոգնակի շունի, թեև հաճախ ստանում է ներվերջավորությունը, որը, սակայն, ոչ թե դերբայի իմաստի հոգնակիությունն է ցույց տալիս, այլ ստացական հոդի իմաստի (գնալները = նրանց գնալը, գնալներս = մեր գնալը, գնալներդ = ձեր գնալը):

Բ. ԱՆԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

Անկատար դերբայը ցույց է տալիս առարկայի գործողության ընթացքի մեջ լինելը, կատարման մեջ գտնվելը, օրինակ՝ տեսնում, մոտենում, փախչում, գալիս, նստում և այլն:

Անկատար դերբայը ձևավորվում է երկու տարբեր ածանցներով՝ ում և իս: Բայերի ճնշող մեծամասնության անկատար դերբայը կազմվում է -ում-ով և միայն գալ, լալ, տալ բայերին՝ իս-ով: Իս ածանցը կցվում է անորոշ դերբայի վերջից, մինչդեռ ում ածանցը դրվում է անորոշի էլ և ալ ածանցների տեղը, օրինակ՝ գալ (դալիս), տալ (տալիս), լալ (լալիս), և այլն, բայց՝ երգել (երգում), խոսել (խոսում), մոտեցնել (մոտեցնում), փախչել (փախչում) և այլն:

Ում ածանցով կազմված անկատար դերբայը, ինչպես և գալ, լալ, տալ բայերի իս-ով կազմվող անկատար դերբայը, մասնակցում են եղանակային ձևերի կազմությանը, բաղադրում ներկա անկատար և անցյալ անկատար ժամանակները. օրինակ՝ երգում եմ, նստում եմ, երգում էի, նստում էի, գալիս եմ, գալիս էի:

Իս-ով կազմված բոլոր անկատար դերբայները բաղադրում են նաև երկրորդական անկատար ժամանակները, օրինակ՝ գալիս է լինում, գալիս է եղել, դրելիս կլինի, խաղալիս եմ եղել, վազելիս եմ լինում և այլն:

Սույն իս ածանցով անկատար դերբայը միաժամանակ հանդես է գալիս իբրև պարագա՝ ցույց տալով տվյալ գործողության ըն-

թացքի մեջ լինելը մի ուրիշ գործողություն կատարելիս, օրինակ՝ տուն գալիս խոսում էր (խոսելու գործողությունը կատարվում էր այն ժամանակ, երբ գալու գործողությունն ընթացքի մեջ էր, այսինքն՝ անկատար էր): Գալիս դերբայն այստեղ ժամանակի պարագա է, բայց, իհարկե, ոչ մակբայ:

Գ. ՎԱՀԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

Վաղակատար դերբայը ցույց է տալիս կատարված, ավարտված գործողություն կամ կատարման ընթացքից արդեն դուրս եկած գործողություն, օրինակ՝ մոտեցրել, հասել, փախել, նստեցրել և այլն:

Վաղակատար դերբայը ձևավորվում է ել¹ ածանցով, որը դրվում է կամ անցյալ կատարյալի հիմքի վրա, կամ ներկայի հիմքի վրա՝ համապատասխան վերջավորության տեղ:

Այսպես, օրինակ, առաջին խոնարհման՝ կերպածանց շունեցող բոլոր բայերը (գրել, վազել, խոսել և այլն) վաղակատարի ել վերջածանցն ընդունում են ներկայի բնի վրա՝ ներկա դերբայի ում ածանցի տեղը, օրինակ՝ գնել — գնում — գնել², վազել — վազում — վազել, խոսել — խոսում — խոսել, և այլն, որով վաղակատար դերբայն ըստ ձևի նմանվում է անորոշ դերբային:

Երկրորդ խոնարհման բոլոր բայերը (գնալ, գալ, խաղալ, մեծանալ և այլն) վաղակատարի ել ածանցը ընդունում են անցյալ կատարյալի հիմքի վրա՝ կատարյալի վերջավորությունների տեղը, օրինակ՝ գնալ — գնացի — գնացել, գալ — եկա — եկել, խաղալ — խաղացի — խաղացել և այլն³:

Բազմապատկական և կրավորական կերպածանց ունեցող բոլոր բայերի վաղակատարը կազմվում է կերպածանց շունեցողների ձևով, օրինակ՝ կոտրվել, կոտրվում — կոտրվել, գրվել, գրվում — գրվել, մրոտել — մրոտում — մրոտել, ջարդոտել — ջարդոտում — ջարդոտել, կոտրտվել — կոտրտվում — կոտրտվել և այլն:

¹ Սա գրաբարում եալ (յալ) ձևն ունի, որը մի շարք բառերի մեջ այսօր և էլ, բայց մենք շենք գիտակցում իբրև դերբայական ձև, օրինակ՝ սառուցյալ, մեռյալ, որոշյալ և այլն: Մրանք այսօր մաքուր ածականներ են:

² Տալիս ենք անորոշ դերբայի, անկատար դերբայի և վաղակատար դերբայի ձևերը՝ վերջիններն ընդգծելով:

³ Եթե հաշվի առնենք տվեցի ձևը, պիտի ասենք՝ ել ածանցը դրվում է անցյալ կատարյալի բնի (արմատի) վրա, որ է տվ:

Կերպածանցներ ունեցող մյուս բոլոր բայերը ել ածանցը ընդունում են իրենց անցյալ կատարյալի հիմքի վրա՝ կատարյալի վերջավորության տեղը, օրինակ՝ հասնել — հասա—հասել, մտնել — մտա—մտել, իմանալ — իմացա — իմացել, հագնալ — հագեցա — հագեցել, փախչել — փախա — փախել, թռչել — թռա — թռել, խաղացնել — խաղացրի — խաղացրել, մոտեցնել — մոտեցրի — մոտեցրել, հագցնել — հագցրի — հագցրել և այլն:

Դ. ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

Հարակատար դերբայը նույնպես ցույց է տալիս կատարված, ավարտված գործողություն, ինչպես և վաղակատարը, սակայն այն հիմնական տարբերությամբ, որ միաժամանակ արտահայտում է այդ ավարտված գործողության հետևանքը իբրև մնայուն, հարատևող արդյունք: Օրինակ, երբ ասում ենք խմել (է), այստեղ սոսկ ակնարկվում է խմելու գործողության ավարտված լինելը, բայց երբ ասում ենք խմած (է), այստեղ բացի այդ իմաստից կա նաև գործողության արդյունքի հարատևությունը, այսինքն՝ խմել (է), բայց մինչև հիմա էլ խմելու հետևանքը, ազդեցությունը՝ խմած լինելը հարատևում է: Խմած հարակատար դերբայ է:

Հարակատար դերբայը կազմավորվում է ած հատուկ ածանցով, որը դրվում է ներկայի կամ անցյալ կատարյալի բնի վրա վաղակատարի կանոններով, այսինքն՝ կերպածանց չունեցող և քաղմապատկական ու կրավորական կերպածանց ունեցող բայերի ներկայի բնի վրա՝, իսկ սոսկական և պատճառական ածանց ունեցող բայերի՝ կատարյալի բնի վրա: Այլ ձևով ասած՝ հարակատարի ածանցը դրվում է վաղակատարի ածանցի տեղում, նրա փոխարեն, օրինակ՝ հասել — հասած, իմացել — իմացած, հագել — հագած, փոխել — փոխած, թռել — թռած, խաղացրել — խաղացրած և այլն:

Հարակատար դերբայը շնորհիվ իր այն հատկանշի, որ ցույց է տալիս կատարված գործողության հարատևող արդյունքը կամ հետևանքը, հաճախ գործածվում է իբրև որոշիչ՝ այդ հետևանքը, վիճակը վերագրելով այս կամ այն առարկային, իբրև նրա հատկանիշ, օրինակ՝ Բնած մարդ, սառած ջուր, խմած մարդ, թռած օդանավ և այլն:

¹ Բացառություն կազմում են 2-րդ խոնարհման անածանց բայերը, որոնց հարակատարը կազմվում է կատարյալի բնից (տված, եկած և լացած):

ՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.— Շատ հաճախ հարակատար դերբայը իբրև որոշիչ գրվում է նաև ալնպիսի գոյականների վրա, որոնց կատարած գործողության արդյունքը չի ցույց տալիս, այլ որոնք կատարված այդ գործողության արդյունքն են կամ նույնիսկ խնդիրը: Օրինակ՝ երբ ասում ենք նամակ գրած մարդը եկավ, այստեղ գրած դերբայը ցույց է տալիս մարդ առարկայի հատկանիշը, իբրև յուր իսկ կատարած գործողության (նամակ գրելու) հետևանքն իր մեջ պահող, ունեցող առարկայի (մարդը նամակ է գրել, մարդը նամակ գրողն է, մարդը գրած է նամակ): Բայց երբ ասում ենք մարդու գրած նամակը, այստեղ 'գրած դերբայը գրված է ո՛չ թե իր երբեմնի ենթակայի (մարդու), ա՛յլ իր երբեմնի խնդրի՝ նամակի վրա և, իհարկե, ցույց է տալիս ոչ թե նամակի կատարած գործողության արդյունքի հարատևումը, այլ նամակի կրած գործողության արդյունքի հարատևումը, այսինքն՝ կրավորական սեռի իմաստ ունի և ոչ թե ներգործականի: Կանոնավոր և միանգամայն ճիշտ ձևը, ուրեմն, պետք է լինեք գրված նամակը, բայց չի կարելի ասել մարդու գրված նամակը, ուստի և գրած դերբայը իր սեռով (գոնե ձևականորեն) չի համաձայնվում իր որոշյալի սեռին, չի ընդունում կրավորական սեռի վածանցը:

Այս երևույթը՝ ներգործական սեռի ձևով հարակատար դերբայը իբրև որոշիչ գործածելը շատ հաճախ է մեր արդի լեզվի մեջ և չի դիտվում իբրև անկանոն ձև, մինչդեռ պետք էր՝ սպասել միայն գրված նամակ, ստացված բերք, Խեղճված ներկայացում ձևերը:

Հարակատար դերբայի հիմնական գործածությունն այն է, որ նա կազմում է եղանակային ձև՝ բազադրելով հարակատար ժամանակները, օրինակ՝ նստած եմ, քնած եմ, պառկած էի, զգաստացած էր և այլն:

Հարակատար դերբայի այս վիճակը մեղմանում է նրանով, որ ժողովրդական խոսվածքի մեջ, բարբառների ազդեցությամբ, սեռի հատուկ դրսևորման նպատակով դիմում են ձևաբանական կամ շարահյուսական միջոցին: Այսպես գրած ու — Եի — գրել է, իսկ գրած է — գրվել է, ասած ունի — ասել է, իսկ ասած է — ասվել է, կերած ունի — կերել է, իսկ կերած է — կերվել է և այլն: Ընդհանուր ձևով՝ ունենալ և լինել օժանդակ բայերի օգնությամբ են տարբերում կրավորական ու ներգործական սեռը նաև գերմաներենը, ֆրանսերենը և մի շարք այլ լեզուներ:

Ե. ԱՊԱՌՆԻ ԴԵՐԲԱՅ

Ապառնի դերբայը ցույց է տալիս մի սպասվող, կատարելի գործողություն, օրինակ՝ վազելու (եմ), կատարելու (էր) և այլն:

Ապառնի դերբայն ունի երկու ածանց ու է ի (կամ իք), օրինակ՝ կատարելու, կատարելի (կամ կատարելիք): Այս ածանցները կանոնավոր կերպով դրվում են անորոշ դերբայի վրա (գրել — գրելու, խնդալ — խնդալու):

Այս դերբայի առաջին ձևը (ու ածանցով) մասնակցում է եղանակային ձևերի կազմությանը՝ բազադրելով ապառնի ժամա-

նակները, օրինակ՝ գրելու եմ, խաղալու ես, երգելու է, գնալու էի, տեսնելու էիր, ավարտելու էր:

Ապառնի դերբայի թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ ձևերը հաճախ դրվում են որևէ անվան վրա իբրև որոշիչ. օրինակ՝ կատարելու գործ, տեսնելու բան, կատարելի (կամ կատարելիք) գործ, ծախսելի (կամ ծախսելիք) գումար:

Իբրև որոշիչ գործածվելու դեպքում հաճախ դժվար է լինում ապառնի դերբայի առաջին ձևը և անորոշ դերբայի սեռական հոլովը տարբերել իրարից, քանի որ նրանք ձևով իրար նման են բացարձակապես: Այսպես, օրինակ՝ հիշատակելու ժամանակ բառակապակցության մեջ հիշատակելու բառը կարող է լինել թե՛ անորոշ դերբայի սեռական հոլովը, թե՛ ապառնի դերբայ: Այդ տարբերությունը պետք է որոշել նրա իմաստով, որի համար կա հետևյալ միջոցը.

Եթե կասկած առաջացնող այդ բայաձևը կարելի է փոխարինել ապառնի դերբայի երկրորդ ձևով, կամ «արժանի» բառն ավելացնել նրան՝ առանց տվյալ բառի իմաստը փոխելու, ուրեմն նա ապառնի դերբայ է: Օրինակ՝ եթե կարելի է հիշատակելու ժամանակ ասելու փոխարեն ասել հիշատակելի, հիշատակելիք կամ հիշատակելու արժանի ժամանակ, ուրեմն հիշատակելու բառն այստեղ ապառնի դերբայ է (մեր ժամանակը հիշատակելու ժամանակ է): Իսկ եթե բառի այսպիսի փոփոխություն տվյալ նախադասության (կամ կապակցությունների) մեջ չի կարելի կատարել՝ առանց իմաստի աղճատման, նշանակում է, այս դերբայը անորոշ դերբայի սեռական հոլովն է: Օրինակ՝ «պատմական դեպքերը հիշատակելու ժամանակ նա ոչ մի երկիր չմոռացավ» նախադասության մեջ հիշատակելու բառը չի կարելի փոխարինել հիշատակելի (կամ հիշատակելիք) բառով և չի կարելի ասել հիշատակելու արժանի ժամանակ չմոռացավ: Այստեղ թե՛ միտքը կաղճատվի, թե՛ նախադասությունը կխեղվի, հետևաբար հիշատակելու բառը այստեղ անորոշ դերբայի սեռական հոլովն է:

Ճիշտ նույն կերպ, ապառնի դերբայի երկրորդ ձևը հաճախ շփոթվում է լի (լիր) արմատով բարդված ածականի հետ, օրինակ՝ խնդալի կարող է նշանակել թե՛ խնդալու, թե՛ խինդով լի:

Այսպիսի դեպքումն էլ միջոցն այն է, որ փորձենք տվյալ բառը փոխարինել ապառնի դերբայի առաջին ձևով. եթե իմաստը չփոխվեց, ուրեմն ապառնի դերբայ է, իսկ եթե փոխվեց, ուրեմն ածական է: Ածականն ստուգելու համար էլ պիտի փորձենք տվյալ

բառը փոխարինել նույն լի արմատի լիւր կամ լից ձևով բարդված ածականով (խնդալիւր, խնդալից)։ Եթե իմաստը չփոխվեց, ուրեմն տրված բառը դերբայ չէ, այլ ածական, իսկ եթե փոխվեց՝ դերբայ է։ Օրինակ՝ ի՞նչ բերկրալի օր է ասելու փոխարեն կարելի է ասել ի՞նչ բերկրալիւր (բերկրալից) օր է, բայց չի կարելի ասել ի՞նչ բերկրալու օր է։ Այստեղ ուրեմն բերկրալի ածական է։ Նույնը չի կարելի անել ուրիշների վրա ծիծաղող մարդն ինքը խնդալի դարձալ նախադասության մեջ։ Այստեղ խնդալի նշանակում է ծիծաղելի և կարող է փոխարինվել ոչ թե խնդալիւր, խնդալից ածականներով, որոնք նրա իմաստը փոխում են, այլ խնդալու դերբայով։ Հետևաբար խնդալի այստեղ ապառնի դերբայ է։

2. ԵՆԹԱԿԱՅԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅ

Ենթակայական դերբայը ցույց է տալիս գործողության ընթացքի մեջ գտնվող, եղող առարկա, օրինակ՝ վազող (նա, ով վազում է), ընթերցող (նա, ով ընթերցում է, կարդում է), փնտրող (նա, ով որոնում է, փնտրում է) և այլն։

Իր այս իմաստով ենթակայական դերբայը բավականին հետացած է բայից և կարող էր նույնիսկ գոյական կամ ածական համարվել, եթե չլինեին նրա բայական հիմնական հատկանիշները, այն է՝ բայիմաստը, սեռը և խնդրառությունը։ Ներքևում բերված օրինակից կարելի է իսկույն հետևեցնել, որ ենթակայական դերբայը տակավին հիմնականում դերբայ է։

1. Երեխայի ծնողները եկան դպրոց. այստեղ ծնողները բառը մաքուր գոյական է ծնիչ (родитель) իմաստով, այլևս չի նշանակում, նա, որ ծնում է, և ունի հատկացուցիչ։

2. Երեխա ծնողներն այժմ ցավ չեն զգում, այստեղ ծնողները բառը գոյական չէ, այլ դերբայ է, նշանակում է նա, ով ծնում է, և իբրև դերբայ ստացել է երեխա ուղիղ խնդիրը։

Եթե այս նախադասությունը դարձնենք՝ երեխայի ծնողները այժմ ցավ չեն զգում, ծնողներ բառի իմաստն իսկույն կփոխվի և նա կվերածվի գոյականի։

Նույնը կարելի է անել զրոգ, ուսանող բառերի հետ, տեսնելու համար, որ նրանք տարբեր իմաստներ ունեն իբրև писатель, студент և իբրև пишущий, изучающий։ Օրինակ՝ սովետական զրոգը ստեղծագործության ամենանպաստավոր պայմաններն

ունի, համալսարանի ուսանողը աշխատասեր պիտի լինի, այստեղ գրողը և ուսանողը գոյական են:

Ամեն գիրք գրողը գրող չէ: Փիլիսոփայություն ուսանողը պիտի բազմակողմանիորեն պատրաստված լինի. այստեղ գրողը և ուսանողը դերբայ են և ցույց են տալիս նա, ով գրում է, նա, ով ուսանում է իմաստը՝ պահանջելով ուղիղ խնդիր:

Ենթակայական դերբայը ձևավորվում է ող ածանցով, որը դրվում է ներկայի հիմքի վրա, երբ բայը ել լծորդության է, և կատարյալի հիմքի վրա, երբ ալ լծորդության է, օրինակ՝ գրել-գրող, մեծացնել — մեծացնող, մրտեել — մրտող, հասցնել — հասցնող, դնել — դնող, գնալ — գնացող, մեծանալ — մեծացող, մոտենալ — մոտեցող և այլն:

Է. ԺԽՏԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅ

Ժխտական դերբայը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բայի մի այնպիսի ձև, որն ունի բայիմաստ, սեռ և խնդրառություն, բայց զուրկ է իր յուրահատուկ դերբայական իմաստից, որպիսին մենք գտանք մյուս դերբայների մեջ. այսպիսի ինքնուրույն իմաստի բացակայության հետևանքով ի նա չի ձևավորված իբրև ինքնուրույն բառ, թեև գրվում է առանձին: Այս ժխտական դերբայն ունի իր գործածության առանձնահատկությունը, որով նա տարբերվում է մյուս բոլոր դերբայներից: Ժխտական դերբայը գործածվում է ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը կազմելու համար. օրինակ՝ չեմ գա, չես գա, չէի գա և այլն: Այստեղ՝ գա դերբայ է՝ դերբայի բոլոր հատկանիշներով: Նա ցույց է տալիս որոշ բայիմաստ (գալու), ունի սեռ (չեզոք), կարող է ունենալ խնդրառություն (տուն չեմ գա), չունի դեմք, թիվ, ժամանակ, եղանակ. դրանք տրված են չեմ օժանդակ բայի միջոցով:

Ժխտական դերբայը ձևավորվում է անորոշ դերբայից լ-ի անկումով, իսկ ել լծորդության բայերից՝ լ-ի անկումով և ե-ն ի-ի վերածելով, օրինակ՝ գալ, գնալ, խնդալ բայերի ժխտական դերբայը կլինի գա, գնա, խնդա, երգել, մոտեցնել, կոտրվել բայերին՝ երգի, կոտրվի, մոտեցնի: Սրանք ձևով բացարձակապես նման են ըղձական եղանակի եզակի երրորդ դեմքի ձևերին¹, դամ—

¹ Այդ ձևական հիմքով էլ սրանք անցյալում սխալ կերպով կոչվում էին ըղձական դերբայ:

գաս — գա, երգեմ, — երգես — երգի և այլն, բայց և բացարձակապես տարբեր են նրանցից իրենց կոնկրետ իմաստով և ֆունկցիայով. նրանք դիմավոր բայ են, ունեն դեմք, թիվ, ժամանակ, եղանակ, մինչդեռ սրանք դերբայ են, չունեն այդ հատկանիշները և դիմավոր բայ են բաղադրում միայն օժանդակ բայի ժխտական ձևերին միանալով (չեմ գա, չենք գա, չէի գա, չէիր գա և այլն):

§ 74. ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ.— Դիմավոր կամ խոնարհվող բայի հիմնական հատկանիշներից մեկը եղանակն է, որի միջոցով ցույց է տրվում խոսողի վերաբերմունքը առարկայի գործողության նկատմամբ:

Բայի եղանակները հինգ են՝ սահմանական, ենթադրական, հարկադրական, հրամայական և ըղձական:

1. Սահմանական եղանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որի մասին խոսվում է հաստատուն կերպով, որի նկատմամբ խոսողը որևէ կասկած չունի, օրինակ՝ գնացի, գնաց, գնում եմ, գնացել ենք և այլն:

2. Ենթադրական եղանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարումը խոսողի կողմից անհաստատ, ենթադրաբար է ասվում. օրինակ՝ կգնամ, տանը կլինի, չէիք գա, չե՞ք խաղա և այլն: Այս եղանակի ձևավորման հատկանիշներն են կ եղանակիչը, որը դրվում է բայի առաջից դրական ձևի ժամանակ, և ժխտական դերբայը, որը գործածվում է օժանդակ բայի ժխտական ձևի հետ (ժխտական ձևի ժամանակ):

3. Հարկադրական (կամ անհրաժեշտության) եղանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը խոսողի կարծիքով, նրա ունեցած հիմունքի համաձայն, անհրաժեշտաբար, պիտի կատարվի, օրինակ՝ այսօր անձրև պիտի գա, ես պիտի գնամ տուն, դուք պետք է գրավեի՜ք ձեր տեղերը և այլն:

Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է պետք է կամ պիտի եղանակիչներով:

4. Հրամայական եղանակը ցույց է տալիս խոսողի կողմից խոսակցին ուղղված կամք, կարգադրություն կամ հրաման որևէ գործողություն կատարելու կամ չկատարելու վերաբերյալ, օրինակ՝ գնա՛, երգի՛ր, խոսեցե՛ք, մի՛ վազիր, մի՛ արտագրիր:

ՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.— Հրամայական եղանակը միշտ շեշտ է ստանում: Երբ հրամանը վերաբերում է գործողության չկատարելուն, այսպիսի հրամայականը

Պշտվում է արգելական և կազմվում է մի՝ արգելականով ու շեշտն էլ դրվում է մի՝ արգելականի վրա:

5. *Ըղծական եղանակը ցույց է տալիս ասողի իղձը, ցանկությունը որևէ գործողության կատարման կամ չկատարման վերաբերյալ, օրինակ՝* գնամ տուն, պատրաստեմ դասերս, գերազանց ստանամ, ի՞նչ կլինի՝ ինձ այսօր շնարցնե՛ք և այլն:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Ըղծական եղանակը հաճախ ընդունում է մի կամ քոչ բառը, բայց առանց շեշտի, օրինակ՝ մի գնա, նրան առես, քոչ գա, տեսնեմ և այլն:

Բոլոր եղանակները ունեն դրական և ժխտական ձևեր: Ժխտական ձևերը կազմվում են չ ժխտական մասնիկով, որն առաջից միանում է բայաձևին կամ օժանդակ բային, օրինակ՝ գալիս եմ — չեմ գալիս, գիտեմ — չգիտեմ, պիտի գամ — չպիտի գամ, կգամ — չեմ գա, գնամ — չգնամ և այլն: Հրամայական եղանակի ժխտականը արգելական է և կազմվում է մի՝ արգելականով:

Բոլոր եղանակների ինչպես դրական, այնպես էլ ժխտական ձևերը, բացի հրամայականից (և արգելականից), կարող են արտահայտվել նաև հարցական ձևով, օրինակ՝ գնա՞ց, գալի՞ս ես, գիտե՞ս, չպիտի՞ գնամ, կգա՞մ, չե՞ս գրի և այլն, որ արտահայտվում է հարցական նշանով և հարցական առոգանությամբ:

§ 75. ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.— Բայի խոնարհման միջոցով արտահայտվում է նաև ժամանակ, որը ցույց է տալիս գործողության կատարման ժամանակը ընդհանուր կերպով:

Բայի ժամանակները հիմնականում երեքն են՝ ներկա, անցյալ, ապագան:

Բայի ներկան ցույց է տալիս գործողության կատարումը խոսելու ընթացքում, խոսելու ժամանակ, օրինակ՝ գնում է, կարդում է, գիտի և այլն:

Բայի անցյալը ցույց է տալիս գործողության կատարումը խոսելու ընթացքից, ժամանակից առաջ, օրինակ՝ գնում էի, գնացի, գիտեր, գնացել էր, քնած էր և այլն:

Բայի ապառնիք ցույց է տալիս գործողության կատարումը խոսելու ընթացքից, ժամանակից հետո, օրինակ՝ գնալու եմ, կգնաս, պիտի գնամ, պիտի քնենք և այլն:

Այս երեք հիմնական ժամանակներն էլ իրենց հերթին ունեն ասորաբաժանումներ՝ ըստ գործողության ընթացքի կամ միճակի և ըստ ժամանակների բայաձևերի կազմության, որով և արտա-

Հայտում են բայի երեք հիմնական ժամանակների մի շարք ավելի մասնավորված ժամանակներ: Վերջիններս կազմվում են որևէ դերբայով ու օժանդակ բայով և կոչվում են բաղադրյալ ժամանակներ, ի տարբերություն պարզ ժամանակի, որը կազմվում է առանց դերբայի և օժանդակ բայի:

§ 76. ՊԱՐԶ ԵՎ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ.— Պարզ ժամանակները դրսևորվում են բայի խոնարհման պարզ ձևերով, առանց դերբայի և օժանդակ բայի. դրանք են Վաճանական եղանակի անցյալ կատարյալը (գնացի), հրամայական եղանակը (գնա՛, գրեցե՛ք, մի՛ գրիր), ըղծական եղանակը (գնամ, գնանք, գնայի), հարկադրական եղանակը (պիտի գնամ, պիտի գնանք, պիտի գնայինք) և ենթադրական եղանակը (կգնամ, կգնայի, կգնանք. չեմ գնա, չէր գնա, չեք գնա) իրենց սովորական ժամանակներով:

ՄԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Սրանց մեջ ենթադրականի ժխտական ձևը թեև կազմվում է օժանդակ բայով և դերբայով, այնուամենայնիվ, իր իմաստով պարզ ժամանակ է, քանի որ չի ցույց տալիս գործողության կերպը (§ 77):

Բաղադրյալ ժամանակները անպայման դրսևորվում են որևէ դերբայով և օժանդակ բայով: Դրանք են սահմանական եղանակի 8 հետևյալ ժամանակները.

Ներկա անկատար (գնում եմ, չեմ գնում, գնում եք, չեք գնում).

Անցյալ անկատար (գնում էի, չէի գնում, գնում էիք, չէիք գնում).

Վաղակատար ներկա (գնացել եմ, չեմ գնացել).

Վաղակատար անցյալ (գնացել էի, չէի գնացել).

Հարակատար ներկա (գնացած եմ, չեմ գնացած).

Հարակատար անցյալ (գնացած էի, գնացած չէի).

Ապառնի ներկա (գնալու եմ, չեմ գնալու) և

Ապառնի անցյալ (գնալու էի, չէի գնալու)¹:

§ 77. ԿԵՐՊԵՐ².— Բայի բաղադրյալ ժամանակները հատկա-

¹ Գիտեմ բայի ներկա անկատարը և անցյալ անկատարը պարզ կերպով են դրսևորվում՝ այն է՝ գիտեմ, չգիտեմ, գիտեի, չգիտեի: Այդպես են նաև ունեմ և կամ բայերը:

² Կերպերի ուսմունքը հայ քերականական գիտության մեջ մտցրել է պրոֆ. Մ. Աբեղյանը (տե՛ս նրա «Հայոց լեզվի տեսությունը», էջք 308—309, 345 և «Աշխարհաբարի շարահյուսությունը», էջք 224—269):

նշական են ոչ միայն նրանով, որ բաղադրվում են որևէ դերբայից՝ ու օժանդակ բայից, այլ նաև իրենց զրսևորած յուրահատուկ իմաստով, որպիսին պարզ ժամանակների մեջ չկա. դա դերբայների մեջ արտահայտված յուրօրինակ այն իմաստն է, որ ցույց է տալիս գործողության ընթացքը, վիճակը. օրինակ՝ գնում, գալիս (կատարման ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն), գնացել, եկել (ավարտված գործողություն), գնալու, խոսելու (սպասելի, կատարելի գործողություն)։ Դերբայների արտահայտած այս իմաստը կապակցվելով ծանրակ բայի արտահայտած ժամանակի իմաստի հետ՝ տալիս է գործողության վիճակի հարաբերությունը ներկա, անցյալ կամ ապառնի ժամանակակետի հետ, օրինակ՝ գնում եմ, գնում էի, գնալիս կլինեմ (կատարվող գործողություն ներկայի, անցյալի և ապառնի համեմատությամբ), գնացել եմ, գնացել էի, գնացած կլինեմ (կատարված գործողություն նույն ներկայի, անցյալի և ապառնի համեմատությամբ). գնալու եմ, գնալու էի, գնալու կլինեմ (կատարելի գործողություն նույն ներկայի, անցյալի և ապառնի համեմատությամբ)։

Այսպիսով, ուրեմն, բայի եղանակային ձևը արտահայտում է նաև գործողության տարբեր կերպերը, այսինքն՝ գործողության վիճակի տարբեր հարաբերումները ժամանակակետի հետ։

ՄԱՆՈՔՈՒԹՅՈՒՆ.— Ապառնի ժամանակակետ արտահայտելու համար օգտագործվում է լինել օժանդակ բայի ենթադրական եղանակի ձևը (կլինեմ)։

Հայերենում բայն ունի գործողության երեք կերպ. դրանք են՝ կատարվող, կատարված և կատարելի կերպերը։

Կատարվող կերպը արտահայտվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայով (գնում, գալիս եմ, էի, կլինեմ)։

Կատարված կերպը արտահայտվում է վաղակատար և հարակատար դերբայով և օժանդակ բայով (գնացել, գնացած եմ, էի, կլինեմ)։

Կատարելի կերպը արտահայտվում է ապառնի դերբայով և օժանդակ բայով (գնալու, խոսելու եմ, էի, կլինեմ)։

Բայի մյուս բոլոր ժամանակները, որոնք այս կերպերից որևէ մեկը չունեն, անկերպ են, երբեմն կոչվում են բայի պարզ կերպ։

Պարզ կերպ են սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը (գնացի, գնացինք) և ենթադրական, հարկադրական, հրամայական ու ըղձական եղանակների բոլոր սովորական ժամանակները։

Բոլոր եղանակները բացի սովորական ժամանակներից (անկերպ կամ կերպով) ունեն նաև այսպես կոչված երկրորդային ժամանակներ, որոնք անպայման կերպերով են արտահայտվում և կազմվում են լինել օժանդակ բայով (եմ և լինել), օրինակ՝ գալիս եմ լինում, գնալիս էի լինում, գնացած եմ լինում, գնալու էի լինում, պիտի գնացած լինի, գնացած եղիր, գնալիս լինեն և այլն:

§ 78. ԴԵՄՔ ԵՎ ԹԻՎ.— Դիմավոր բայի բոլոր եղանակները բոլոր ժամանակները անխտիր կերպով արտահայտում են նաև գործողությունը կատարողի դեմքը (1-ին, 2-րդ, 3-րդ) և միաժամանակ նրա թիվը (եզակի կամ հոգնակի), օրինակ՝ գնացի (1-ին դեմք, եզակի), գնացիր (2-րդ դեմք, եզակի), գնացին (3-րդ դեմք, հոգնակի), գնա՛ (2-րդ դեմք, եզակի) և այլն:

Իբրև ամփոփում այն բոլորի, ինչ ասվեց բայի խոնարհման մասին, ստորև դնում ենք բայի խոնարհման պատկերը: Վերցնենք առաջին խոնարհման զբեկ բայը, որ ներգործական սեռի է, և երկրորդ խոնարհման խաղալ բայը, որը նույնպես ներգործական սեռի է: Այս բայերի դերբայներն են՝

- 1) Անորոշ — գրել, խաղալ.
- 2) Անկատար — գրում, խաղում.
- 3) Վաղակատար — գրել, խաղացել.
- 4) Հարակատար — գրած, խաղացած.
- 5) Ապառնի — գրելու, խաղալու.
- 6) Ժխտական — գրի, խաղա.
- 7) Ենթակայական — գրող, խաղացող:

Խոնարհումը կատարվում է հետևյալ ձևով, որը տիպական է հայրենի բայերի մեծագույն մասի համար:

§ 79. ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՊԱՏԿԵՐ

I. Ս Ա Հ Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ե Ղ Ա Ն Ա Կ

1-ին խոնարհում
(գ ր ե լ)

2-րդ խոնարհում
(խ ա ղ ա լ)

1. Անկատար ներկա

Գրում եմ, գրում ես, գրում է
Գրում ենք, գրում եք, գրում են

խաղում եմ, խաղում ես, խաղում է
խաղում ենք, խաղում եք,
խաղում են

2. Անկատար անցյալ

Գրում էի, գրում էիր, գրում էր	խաղում էի, խաղում էիր, խաղում էր
Գրում էինք, գրում էիք, գրում էին	խաղում էինք, խաղում էիք, խաղում էին

3. Ապառնի ներկա

Գրելու եմ, գրելու ես, գրելու է	խաղալու եմ, խաղալու ես, խաղալու է
Գրելու ենք, գրելու եք, գրելու են	խաղալու ենք, խաղալու եք, խաղալու են

4. Ապառնի անցյալ

Գրելու էի, գրելու էիր, գրելու էր	խաղալու էի, խաղալու էիր, խաղալու էր
Գրելու էինք, գրելու էիք, գրելու էին	խաղալու էինք, խաղալու էիք, խաղալու էին

5. Վաղակատար ներկա

Գրել եմ, գրել ես, գրել է	խաղացել եմ, խաղացել ես, խաղացել է
Գրել ենք, գրել եք, գրել են	խաղացել ենք, խաղացել եք, խաղացել են

6. Վաղակատար անցյալ

Գրել էի, գրել էիր, գրել էր	խաղացել էի, խաղացել էիր, խաղացել էր
Գրել էինք, գրել էիք, գրել էին	խաղացել էինք, խաղացել էիք, խաղացել էին

7. Հարակատար ներկա¹

Գրած եմ, գրած ես, գրած է	խաղացած եմ, խաղացած ես, խաղացած է
Գրած ենք, գրած եք, գրած են	խաղացած ենք, խաղացած եք, խաղացած են

¹ Հարակատար ժամանակները սովորաբար կազմվում են ոչ թե եմ, այլ ունեմ և կամ օժանդակ բայերի օգնությամբ. առաջինը՝ գերազանցապես ներգործական, իսկ երկրորդը շեղոթ սեռի բայերի համար. այսպես՝ գրած ունեմ, դրած ունեմ, խաղացած կամ, գնացած կամ և այլն. նույնը նաև ժխտական խոնարհման մեջ՝ գրած չունեմ, դրած չունեմ, խաղացած չկամ, գնացած չկամ և այլն:

8. Հորակատար անցյալ

Գրած էի, գրած էիր, գրած էր	խաղացած էի, խաղացած էիր,
.	խաղացած էր
Գրած էինք, գրած էիք, գրած էին	խաղացած էինք, խաղացած էիք,
	խաղացած էին

9. Անցյալ կատարյալ

Գրեցի, գրեցիր, գրեց	խաղացի, խաղացիր, խաղաց
Գրեցինք, գրեցիք, գրեցին	խաղացինք, խաղացիք, խաղացին

Երկրորդային ժամանակներ

10. Տեական անկատար ներկա

Գրելիս եմ լինում, գրելիս ես	խաղալիս եմ լինում, խաղալիս ես
լինում, գրելիս է լինում	լինում, խաղալիս է լինում
Գրելիս ենք լինում, գրելիս եք	խաղալիս ենք լինում, խաղալիս եք
լինում, գրելիս են լինում	լինում, խաղալիս են լինում

11. Տեական անկատար անցյալ

Գրելիս էի լինում, գրելիս էիր	խաղալիս էի լինում, խաղալիս էիր
լինում, գրելիս էր լինում	լինում, խաղալիս էր լինում
Գրելիս էինք լինում, գրելիս էիք	խաղալիս էինք լինում, խաղալիս էիք
լինում, գրելիս էին լինում	լինում, խաղալիս էին լինում

12. Տեական ապառնի ներկա

Գրելիս եմ լինելու, գրելիս ես լի-	խաղալիս եմ լինելու, խաղալիս ես
նելու, գրելիս է լինելու	լինելու, խաղալիս է լինելու
Գրելիս ենք լինելու, գրելիս եք լի-	խաղալիս ենք լինելու, խաղալիս եք
նելու, գրելիս են լինելու	լինելու, խաղալիս են լինելու

13. Տեական ապառնի անցյալ

Գրելիս էի լինելու, գրելիս էիր լի-	խաղալիս էի լինելու, խաղալիս էիր
նելու, գրելիս էր լինելու	լինելու, խաղալիս էր լինելու
Գրելիս էինք լինելու, գրելիս էիք	խաղալիս էինք լինելու, խաղալիս
լինելու, գրելիս էին լինելու	էիք լինելու, խաղալիս էին լինելու

14. Տեական վաղակատար ներկա

Գրելիս եմ եղել, գրելիս ես եղել,	խաղալիս եմ եղել, խաղալիս ես
գրելիս է եղել	եղել, խաղալիս է եղել
Գրելիս ենք եղել, գրելիս եք եղել,	խաղալիս ենք եղել, խաղալիս եք
գրելիս են եղել	եղել, խաղալիս են եղել

15. Տեական վաղակատար անցյալ¹

Գրելիս էի եղել, գրելիս էիր եղել,	խաղալիս էի եղել, խաղալիս էիր եղել,
գրելիս էր եղել	եղել, խաղալիս էր եղել
Գրելիս էինք եղել, գրելիս էիք եղել,	խաղալիս էինք եղել, խաղալիս էիք եղել,
գրելիս էին եղել	եղել, խաղալիս էին եղել

16. Տեական անցյալ կատարյալ

Գրելիս եղա, գրելիս եղար, գրելիս եղավ	խաղալիս եղա, խաղալիս եղար, խաղալիս եղավ
Գրելիս եղանք, գրելիս եղաք, գրելիս եղան	խաղալիս եղանք, խաղալիս եղաք, խաղալիս եղան

17. Ապառնու անկատար ներկա

Գրելու եմ լինում, գրելու ես լինում, գրելու է լինում	խաղալու եմ լինում, խաղալու ես լինում, խաղալու է լինում
Գրելու ենք լինում, գրելու եք լինում, գրելու են լինում	խաղալու ենք լինում, խաղալու եք լինում, խաղալու են լինում

18. Ապառնու անկատար անցյալ

Գրելու էի լինում, գրելու էիր լինում, գրելու էր լինում	խաղալու էի լինում, խաղալու էիր լինում, խաղալու էր լինում
Գրելու էինք լինում, գրելու էիք լինում, գրելու էին լինում	խաղալու էինք լինում, խաղալու էիք լինում, խաղալու էին լինում

19. Ապառնու ապառնի ներկա

Գրելու եմ լինելու, գրելու ես լինելու, գրելու է լինելու	խաղալու եմ լինելու, խաղալու ես լինելու, խաղալու է լինելու
Գրելու ենք լինելու, գրելու եք լինելու, գրելու են լինելու	խաղալու ենք լինելու, խաղալու եք լինելու, խաղալու են լինելու

20. Ապառնու ապառնի անցյալ

Գրելու էի լինելու, գրելու էիր լինելու, գրելու էր լինելու	խաղալու էի լինելու, խաղալու էիր լինելու, խաղալու էր լինելու
Գրելու էինք լինելու, գրելու էիք լինելու, գրելու էին լինելու	խաղալու էինք լինելու, խաղալու էիք լինելու, խաղալու էին լինելու

¹ Տեական հարակատար ժամանակները, ինչպես գրելիս եմ եղած, գրելիս էի եղած և այլն, գործածական չեն, ուստի և այս տախտակում չենք տալիս:

21. Ապառնու վաղակատար ներկա

Գրելու եմ եղել, գրելու ես եղել,	խաղալու եմ եղել, խաղալու ես եղել,
գրելու է եղել	խաղալու է եղել
Գրելու ենք եղել, գրելու եք եղել,	խաղալու ենք եղել, խաղալու եք եղել,
գրելու են եղել	խաղալու են եղել

22. Ապառնու վաղակատար անցյալ¹

Գրելու էի եղել, գրելու էիր եղել,	խաղալու էի եղել, խաղալու էիր
գրելու էր եղել	եղել, խաղալու էր եղել
Գրելու էինք եղել, գրելու էիք եղել,	խաղալու էինք եղել, խաղալու էիք
գրելու էին եղել	եղել, խաղալու էին եղել

23. Ապառնու անցյալ կատարյալ

Գրելու եղա, գրելու եղար, գրելու	խաղալու եղա, խաղալու եղար,
եղա՛վ	խաղալու եղա՛վ
Գրելու եղանք, գրելու եղաք, գրելու	խաղալու եղանք, խաղալու եղաք,
եղան	խաղալու եղան

24. Հարակատարի անկատար ներկա

Գրած եմ լինում, գրած ես լինում,	խաղացած եմ լինում, խաղացած ես
գրած է լինում	լինում, խաղացած է լինում
Գրած ենք լինում, գրած եք լինում,	խաղացած ենք լինում, խաղացած
գրած են լինում	եք լինում, խաղացած են լինում

25. Հարակատարի անկատար անցյալ

Գրած էի լինում, գրած էիր լինում,	խաղացած էի լինում, խաղացած
գրած էր լինում	էիր լինում, խաղացած էր լինում
Գրած էինք լինում, գրած էիք	խաղացած էինք լինում, խաղացած
լինում, գրած էին լինում	էիք լինում, խաղացած էին լինում

26. Հարակատարի ապառնի ներկա

Գրած եմ լինելու, գրած ես լինելու,	խաղացած եմ լինելու, խաղացած ես
գրած է լինելու	լինելու, խաղացած է լինելու
Գրած ենք լինելու, գրած եք	խաղացած ենք լինելու, խաղացած
լինելու, գրած են լինելու	եք լինելու, խաղացած են լինելու

¹ Ապառնու հարակատար ժամանակները (գրելու եմ եղած, գրելու էի եղած և այլն) շատ քիչ են գործածական, ուստի և այս տախտակում չենք տալիս:

27. Հաւակատարի ապառնի անցյալ

Գրած էի լինելու, գրած էիր
լինելու, գրած էր լինելու
Գրած էինք լինելու, գրած էիք
լինելու, գրած էին լինելու

խաղացած էի լինելու, խաղացած
էիր լինելու, խաղացած էր լինելու
խաղացած էինք լինելու, խաղացած
էիք լինելու, խաղացած էին լինելու

28. Հաւակատարի վաղակատար ներկա

Գրած եմ եղել, գրած ես եղել,
գրած է եղել
Գրած ենք եղել, գրած եք եղել,
գրած են եղել

խաղացած եմ եղել, խաղացած ես
եղել, խաղացած է եղել
խաղացած ենք եղել, խաղացած եք
եղել, խաղացած են եղել

29. Հաւակատարի վաղակատար անցյալ¹

Գրած էի եղել, գրած էիր եղել,
գրած էր եղել
Գրած էինք եղել, գրած էիք եղել,
գրած էին եղել

խաղացած էի եղել, խաղացած էիր
եղել, խաղացած էր եղել
խաղացած էինք եղել, խաղացած
էիք եղել, խաղացած էին եղել

30. Հաւակատարի անցյալ կատարյալ

Գրած եղա, գրած եղար,
գրած եղաւ
Գրած եղանք, գրած եղաք,
գրած եղան

խաղացած եղա, խաղացած եղար,
խաղացած եղաւ
խաղացած եղանք, խաղացած եղաք
խաղացած եղան

II. Հ Ր Ա Մ Ա Յ Ա Կ Ա Ն Ե Ղ Ա Ն Ա Կ

31. Ապառնի ներկա

Գրի՛ր
Գրեցե՛ք

խաղա՛
խաղացե՛ք

Ներդրողային ժամանակներ

32. Տեական ապառնի

Գրելի՛ս եղիր
Գրելի՛ս եղեք

խաղալի՛ս եղիր
խաղալի՛ս եղեք

¹ Անսովոր են հարակատարի հարակատար ժամանակները (գրած եմ եղած, գրած էի եղած և այլն):

33. Ապառնու ապառնի

Գրեւո՛ւ եղիւր	խաղալո՛ւ եղիւր
Գրեւո՛ւ եղեք	խաղալո՛ւ եղեք

34. Հարակատարի ապառնի

Գրա՛ծ եղիւր	խաղացա՛ծ եղիւր
Գրա՛ծ եղեք	խաղացա՛ծ եղեք

III. Ը Ղ Ձ Ա Կ Ա Ն Ե Ղ Ա Ն Ա Կ

35. Ապառնի ներկա

Գրեմ, գրես, գրի	խաղամ, խաղաս, խաղա
Գրենք, գրեք, գրեն	խաղանք, խաղաք, խաղան

36. Ապառնի անցյալ

Գրեի, գրեիր, գրեր	խաղայի, խաղայիր, խաղար
Գրեինք, գրեիք, գրեին	խաղայինք, խաղայիք, խաղային

Երկրորդային ժամանակներ

37. Տեական ապառնի ներկա

Գրելիս լինեմ, գրելիս	խաղալիս լինեմ, խաղալիս լինես
լինես, գրելիս լինի	խաղալիս լինի
Գրելիս լինենք, գրելիս լինեք,	խաղալիս լինենք, խաղալիս լինեք
գրելիս լինեն	խաղալիս լինեն

38. Տեական ապառնի անցյալ

Գրելիս լինեի, գրելիս լինեիր,	խաղալիս լինեի, խաղալիս լինեիր
գրելիս լիներ	խաղալիս լիներ
Գրելիս լինեինք, գրելիս լինեիք,	խաղալիս լինեինք, խաղալիս լինեիք
գրելիս լինեին	խաղալիս լինեին

39. Ապառնու ապառնի ներկա

Գրելու լինեմ, գրելու լինես, գրելու	խաղալու լինեմ, խաղալու լինես,
լինի	խաղալու լինի
Գրելու լինենք, գրելու լինեք,	խաղալու լինենք, խաղալու լինեք
գրելու լինեն	խաղալու լինեն

40. Ապառնու ապառնի անցյալ

Գրելու լինեի, գրելու լինեիր,	խաղալու լինեի, խաղալու լինեիր,
գրելու լինեք	խաղալու լինեք
Գրելու լինեիք, գրելու լինեիք,	խաղալու լինեիք, խաղալու լինեիք,
գրելու լինեին	խաղալու լինեին

41. Հարակատարի ապառնի ներկա

Գրած լինեմ, գրած լինես,	խաղացած լինեմ, խաղացած լինես
գրած լինի	խաղացած լինի
Գրած լինեք, գրած լինեք,	խաղացած լինեք, խաղացած լինեք,
գրած լինեն	խաղացած լինեն

42. Հարակատարի ապառնի անցյալ

Գրած լինեի, գրած լինեիր,	խաղացած լինեի, խաղացած լինեիր,
գրած լինեք	խաղացած լինեք
Գրած լինեիք, գրած լինեիք,	խաղացած լինեիք, խաղացած լինեիք,
գրած լինեին	խաղացած լինեին

IV. Ե Ն Թ Ա Դ Ր Ա Կ Ա Ն Ե Ղ Ա Ն Ա Կ

43. Ապառնի ներկա

Կգրեմ, կգրես, կգրի	կխաղամ, կխաղաս, կխաղա
Կգրենք, կգրեք, կգրեն	կխաղանք, կխաղաք, կխաղան

44. Ապառնի անցյալ

Կգրեի, կգրեիր, կգրեք	կխաղայի, կխաղայիր, կխաղար
Կգրեինք, կգրեիք, կգրեին	կխաղայինք, կխաղայիք, կխաղային

Երկրորդային ժամանակներ

45. Տեական ապառնի ներկա

Գրելիս կլինեմ, գրելիս	խաղալիս կլինեմ, խաղալիս
կլինես, գրելիս կլինի	կլինես, խաղալիս կլինի
Գրելիս կլինենք, գրելիս	խաղալիս կլինենք, խաղալիս
կլինեք, գրելիս կլինեն	կլինեք, խաղալիս կլինեն

1 Ըղձական եղանակը, ինչպես և հաջորդ ենթադրական ու անհրաժեշտական (հարկադրական) եղանակները վաղակատարի երկրորդային ժամանակներ չունեն:

46. Ցեակն ապառնի անցյալ

Գրելիս կլինեի, գրելիս	խաղալիս կլինեի, խաղալիս
կլինեիր, գրելիս կլինեիր	կլինեիր, խաղալիս կլինեիր
Գրելիս կլինեինք, գրելիս	խաղալիս կլինեինք, խաղալիս
կլինեիր, գրելիս կլինեին	կլինեիր, խաղալիս կլինեին

47. Ապառնու ապառնի ներկա

Գրելու կլինեմ, գրելու	խաղալու կլինեմ, խաղալու
կլինես, գրելու կլինի	կլինես, խաղալու կլինի
Գրելու կլինենք, գրելու	խաղալու կլինենք, խաղալու
կլինեք, գրելու կլինեն	կլինեք, խաղալու կլինեն

48. Ապառնու ապառնի անցյալ

Գրելու կլինեի, գրելու	խաղալու կլինեի, խաղալու
կլինեիր, գրելու կլինեիր	կլինեիր, խաղալու կլինեիր
Գրելու կլինեինք, գրելու	խաղալու կլինեինք, խաղալու
կլինեիր, գրելու կլինեին	կլինեիր, խաղալու կլինեին

49. Հարակատարի ապառնի ներկա

Գրած կլինեմ, գրած	խաղացած կլինեմ, խաղացած
կլինես, գրած կլինի	կլինես, խաղացած կլինի
Գրած կլինենք, գրած	խաղացած կլինենք, խաղացած
կլինեք, գրած կլինեն	կլինեք, խաղացած կլինեն

50. Հարակատարի ապառնի անցյալ

Գրած կլինեի, գրած	խաղացած կլինեի, խաղացած
կլինեիր, գրած կլինեիր	կլինեիր, խաղացած կլինեիր
Գրած կլինեինք, գրած	խաղացած կլինեինք, խաղացած
կլինեիր, գրած կլինեին	կլինեիր, խաղացած կլինեին

V. ԱՆՀՐԱԹԵՇՏԱԿԱՆ (ՀԱՐԿԱԴՐԱԿԱՆ) ԵՂԱՆԱԿԻ

51. Ապառնի ներկա

Պիտի գրեմ, պիտի գրես,	պիտի խաղամ, պիտի խաղաս,
պիտի գրի	պիտի խաղա
Պիտի գրենք, պիտի գրեք	պիտի խաղանք, պիտի խաղաք,
պիտի գրեն	պիտի խաղան

¹ Անհրաժեշտական եղանակը կազմվում է պիտի եղանակի ժիջոցով, որին հավասար իրավունքով փոխարինում է պետք է եղանակը (պիտի գրեմ, պիտի գրենք=պետք է գրեմ, պետք է գրենք):

52. Ապառնի անցյալ

Պիտի գրեի, պիտի գրեիր,	պիտի խաղայի, պիտի խաղայիր
պիտի գրեք	պիտի խաղար
Պիտի գրեինք, պիտի գրեիք,	պիտի խաղայինք, պիտի խաղայիք»
պիտի գրեին	պիտի խաղային

Երկրորդային ժամանակներ

53. Տեական ապառնի ներկա

Գրելիս պիտի լինեմ, գրելիս	խաղալիս պիտի լինեմ, խաղալիս
պիտի լինես, գրելիս պիտի լինի	պիտի լինես, խաղալիս պիտի լինի
Գրելիս պիտի լինեմք, գրելիս	խաղալիս պիտի լինեմք, խաղալիս
պիտի լինեք, գրելիս պիտի լինեն	պիտի լինեք, խաղալիս պիտի լինեն

54. Տեական ապառնի անցյալ

Գրելիս պիտի լինեի, գրելիս	խաղալիս պիտի լինեի, խաղալիս
պիտի լինեիր, գրելիս պիտի լինիր	պիտի լինեիր, խաղալիս պիտի լինիր
Գրելիս պիտի լինեինք, գրելիս	խաղալիս պիտի լինեինք, խաղալիս
պիտի լինեիք, գրելիս պիտի	պիտի լինեիք, խաղալիս պիտի
լինեին	լինեին

55. Ապառնու ապառնի ներկա

Գրելու պիտի լինեմ, գրելու	խաղալու պիտի լինեմ, խաղալու
պիտի լինես, գրելու պիտի լինի	պիտի լինես, խաղալու պիտի լինի
Գրելու պիտի լինեմք, գրելու պիտի	խաղալու պիտի լինեմք, խաղալու
լինեք, գրելու պիտի լինեն	պիտի լինեք, խաղալու պիտի լինեն

56. Ապառնու ապառնի անցյալ

Գրելու պիտի լինեի, գրելու	խաղալու պիտի լինեի, խաղալու
պիտի լինեիր, գրելու պիտի լինիր	պիտի լինեիր, խաղալու պիտի
	լինիր
Գրելու պիտի լինեինք, գրելու պիտի	խաղալու պիտի լինեինք, խաղալու
լինեիք, գրելու պիտի լինեին	պիտի լինեիք, խաղալու պիտի
	լինեին

57. Հարակատարի ապառնի ներկա

Գրած պիտի լինեմ, գրած	խաղացած պիտի լինեմ, խաղացած
պիտի լինես, գրած պիտի լինի	պիտի լինես, խաղացած պիտի լինի
Գրած պիտի լինեմք, գրած	խաղացած պիտի լինեմք, խաղացած
պիտի լինեք, գրած պիտի լինեն	պիտի լինեք, խաղացած պիտի
	լինեն

58. Հարակատարի ապառնի անցյալ

Գրած պիտի լինեի, գրած պիտի լինեիր, գրած պիտի լինեիր	խաղացած պիտի լինեի, խաղացած պիտի լինեիր, խաղացած պիտի լինեիր
Գրած պիտի լինեինք, գրած պիտի լինեիրք, գրած պիտի լինեինք	խաղացած պիտի լինեինք, խաղացած պիտի լինեիրք, խաղացած պիտի լինեինք

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Չհաշվելով երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները, որ հատուկ են բոլոր եղանակներին և կազմվում են մի նոր լրացուցիչ օժանդակ բայով (գրած լինելու եմ եղել, գրելիս պիտի եղած լինեի, գրելիս եղած կլինեի և այլն), տեսնում ենք, որ միայն հաստատական խոնարհման մեջ բայը ունի 58 ժամանակ, որը ցույց է տալիս մեր ժամանակակից լեզվի բացառիկ ճկունությունն ու հարստությունները բայաժամանակների կողմից:

§ 80. ԲԱՅ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ.— Բայը և ստորոգյալը միանգամայն տարբեր հասկացողություն են և չպետք է խառնվեն իրար հետ: Բայը խոսքի մաս է, իսկ ստորոգյալը՝ նախադասության անդամ: Ինչպես որ բայը նախադասության մեջ կարող է ստորոգյալ չլինել, այնպես էլ ստորոգյալը կարող է միայն բայ չլինել: Ստորոգյալը այս կամ այն գործողությունը, հատկանիշը և այլն վերագրում է կոնկրետ ենթակային, որի հետ նա կապված է և որին համաձայնեցնում է յուր դեմքն ու թիվը, մինչդեռ բայը, նույնիսկ դիմավոր բայը, ոչ մի ենթակայի չի վերագրում այս կամ այն գործողությունը, այլ առնված է վերացորեն իբրև բայական դիմավոր ձև:

§ 81. ԱՐՏՈՒՂԻ, ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԵՎ ՀԱՎԵԼԱՎՈՐ ԲԱՅՆԵՐ.— Բայերի առաջին և երկրորդ խոնարհման նահանգներից դուրս եկող, խոնարհման սովորական ձևավորումից շեղվող բայերը կոչվում են արտուղի բայեր: Արտուղի են, օրինակ՝ գալ, լալ, տալ բայերը, որոնց անկատար դերբայը ում ածանցի փոխարեն ընդունում է իս և այն էլ ո՛չ թե հիմքի վրա, ա՛յլ ալ ածանցից հետո (գալիս, լալիս, տալիս), արտուղի է նաև գիտեմ բայը, որի անկատար ներկան և անցյալը կազմված են պարզ կերպով, առանց անկատար դերբայի (գիտեմ, գիտեի), այդպես են և ունեմ ու կամ բայերը:

Բայերը պակասավոր են կոչվում, երբ որևէ բայաձև չունեն, ըստ որում կարող են այդ պակաս ձևը փոխարինել կամ որևէ այլ բայի ձևով և կամ բաց թողնել: Բայերի պակասավոր լինելը

առանձնապես երևում է անորոշ դերբայը և անցյալ կատարյալը համեմատելիս: Պակասավոր բայերի այս երկու ձևերը սովորաբար տարբեր հիմք (նույնիսկ արմատ) են ունենում. օրինակ՝ ուտել — կերա, գալ — եկա, լինել — եղա:

Պակասավոր են լինում նաև շեղոք սեռի բայերից կազմված կրավորական ձևերը, որոնք ունենում են միայն եզակի երրորդ դեմք և այն էլ սովորաբար միայն անկատար ներկայի և անցյալի համար. սրանք կազմում են անդեմ նախադասություն, օրինակ՝ շոգ սենյակում չի նստվում. վերին հարկում չի կացվում, չի կենվում. քարքարոտ ճանապարհով դժվար է գնացվում և այլն:

Հավելավոր են կոչվում այն բայերը, որոնք մի քանի դեպքերում ունեն կրկնակի ձևավորում միևնույն ժամանակի կամ եղանակի համար, օրինակ՝ ունի || ունենում է, արժե || արժենում է, ուզում եմ || ուզենում եմ, ուզեցի || ուզեցա, լողացի || լողացա, վախում եմ || վախենում եմ և այլն:

Նույնպես հավելավոր ձևեր են ստանում տեսնել, դնել, գալ և մի շարք այլ բայեր, որոնց անցյալ կատարյալի բունը բարդության մեջ վերառվելով գործածվում է իբրև ներկայի նոր հիմք և ենթարկվում է տվյալ բայերին ոչ հատուկ խոնարհման: Այս դեպքում ստացվում են հետևյալ հավելավոր ձևերը.

1. Տեսնում եմ || տեսում եմ, տեսա || տեսեցի (օրինակ՝ անտեսում եմ, անտեսեցի, տնտեսեցի).

2. Դնում եմ || դրում եմ. (օրինակ՝ առաջադրում եմ, գործադրում եմ):

3. Գալիս եմ || եկում եմ, եկա || եկեցի (օրինակ՝ երթևեկում եմ, երթևեկեցի):

Ե. ԶԹԵՔՎՈՂ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ

§ 82. ԶԹԵՔՎՈՂ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ.— Հայերենի շթեքվող խոսքի մասերն են մակբայը, կապը, շաղկապը և ձայնարկությունը:

Զթեքվող խոսքի մասերն առանձնացվում են մյուս բոլոր խոսքի մասերից այն բանի հիման վրա, որ իրենց բնույթի համաձայն չեն հոլովվում և խոնարհվում, այսինքն՝ թեքում չունեն: Զթեքվող խոսքի մասերը կարող են ունենալ կա՛մ նյութական իմաստ (մակբայը), կա՛մ միայն վերաբերական իմաստ (կապը և շաղկապը):

Մ ա կ բ ա յ .— Մակբայը նյութական խոսքի մաս է, թեև չի թեքվում իր բնույթի համաձայն: Մակբայը ցույց է տալիս գործողության կամ հատկանշի տարբերակված հատկանիշ՝ խոսքի (նախադասության) մեջ հանդես գալով իբրև պարագա: Մակբայները կարող են ցույց տալ գործողության կամ հատկանշի չափը, ձևը, ժամանակը և տեղը, որի համաձայն էլ դպրոցական քերականության մեջ խմբավորվում են:

Մակբայները լինում են բուն մակբայներ և ածանցյալ մակբայներ: Բուն մակբայները նրանք են, որոնք իրենց հիմնական իմաստով իսկ գործողության տեղ, ձև, չափ և ժամանակ են ցույց տալիս, օրինակ՝ աստ, անդ, ուր, հազիվ, դարձյալ, չափազանց, կրկին, այժմ, հիմա և այլն:

Մակբայների երկրորդ խումբը կազմում են ածանցյալ մակբայները, նրանք, որոնց հիմնական իմաստը մակբայական չէ, բայց մակբայական հատուկ ածանցների միջոցով փոխվում են մակբայի. օրինակ՝ խիզախ ածականից կազմվում է խիզախորեն մակբայը որե՛ն ածանցով, հայր գոյականից կազմվում է հայրաբար մակբայը (ա)բար ածանցով:

Մակբայական կամ մակբայակերտ ածանցներն են (ա)բար, (ա)պես, որե՛ն և ովի՛ն, որոնց միջոցով զանազան տեսակի արմատներից (գոյական, ածական, թվական և այլն) և բարդ ու ածանցավոր բառերից կազմվում են մակբայներ առանց որևէ սահմանափակման, օրինակ՝ ընկերաբար, մեծապես, հմտորեն, մեֆենագորեն, անհունորեն, զխռովին, ամբողջովին և այլն:

Կ ա պ .— Կապ կոչվում են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս պարագայական տարբեր հարաբերություններ (նպատակի, տեղի, ժամանակի և այլն): Կապերը, ուրեմն, վերաբերական իմաստ ունեն և երկրորդական խոսքի մասեր են:

Բուն կապերը նախադրություններն ու հետադրություններն են (նախդիր և հտադիր), որոնք են՝ ի, հ(յ), առ ընդ, ըստ, դեպի, մինչև, բացի, առանց, համար, հանդերձ, ի վեր:

Բացի սրանցից, որ կոչվում են իսկական կապեր, կապական իմաստով գործածվում են նաև մի շարք այլ բառեր, որոնք կոչվում են անիսկական կապեր և կապական բառեր: Դրանցով կըզբաղվենք շարահյուսության մեջ:

Շ ա դ կ ա պ ն ե ր .— Շաղկապները խոսքի մեջ ցույց են տալիս նախադասությունների կամ բառերի բաշխական հարաբերությունները՝ իրար շաղկապելով համադաս բառեր, համադաս նախա-

դասութիւններ, կամ գերադաս ու ստորադաս նախադասութիւններ:

Համադաս բառերը կամ համադաս նախադասութիւններն իրար հետ կապող շաղկապները կոչվում են համադասական շաղկապներ: Դրանք են՝ այլ, այսինքն, անգամ (նույնիսկ), բայց, և, ու, և՛... և՛, ևս, էլ, թե՛..... թե՛, իսկ, կամ, կա՛մ..... կա՛մ, մա՛նավանդ, ո՛չ... ո՛չ:

Ստորադաս նախադասութիւնը գերադաս նախադասութիւնը կապող շաղկապները կոչվում են ստորադասական շաղկապներ, դրանք են՝ թե, եթե, որ, որովհետեւ, որպեսզի, քան, մինչդեռ:

Ձ ա յ Ն ա ր կ ու թ յ ու Ն .— Ձայնարկութիւն այն բառերն են, որոնց միջոցով դրսևորվում, արտահայտվում են զգայական տպավորութիւնները անմիջաբար, այսինքն՝ առանց մտացի վերլուծման:

Ձայնարկութիւնները ավելի շուտ խոսքի տարր են, քան թե խոսքի մաս. նրանք նույնիսկ ձևական իմաստ չունեն և խոսքի մեջ նախադասութիւնից դուրս են մնում՝ չկապվելով նրա ոչ մի անդամի հետ և այս կամ այն զգայական երանգը տալով նրան, օրինակ՝ ա՛խ, ջա՛ն, ուխա՛յ, հե՛յ և այլն:

§ 83. ՉԹԵՔՎՈՂ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՓՈՆԱՆՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Չթեքվող խոսքի մասերը, ինչպես և մյուս բոլոր խոսքի մասերը, կարող են հանդես գալ իբրև փոխանուն: Պետք է նկատել, որ չթեքվող խոսքի մասերի փոխանունութիւնը զգալի կերպով տարբերվում է փոխանունութիւն մյուս երևույթներից. մանավանդ այդ նկատվում է շաղկապի և կապի փոխանունութիւն դեպքում: Նման դեպքերում շաղկապը և կապը հանդես են գալիս իբրև իրենց անուն, օրինակ՝ «և-ը շաղկապ է, ու-ն շաղկապ է, դեպի-ն նյութական իմաստ չունի» կապակցութիւնների մեջ, և-ը, ու-ն, դեպի-ն և այլն հանդիսանում են իրենք իրենց անունը՝ և, ու շաղկապների և դեպի կապի անունը:

Հազվադեպ են մակբայի փոխանունութիւն դեպքերը, օրինակ՝ «հազիվ եկա» նախադասութիւն մեջ հազիվ-ը մակբայ է, իսկ «հազիվ-ը մակբայ է» նախադասութիւն մեջ, հազիվ-ը փոխանուն է: Սովորական են ձայնարկութիւնների փոխանունութիւն դեպքերը, օրինակ՝ ախով, վայով, ուխայով, ջանով և այլն:

Հ. Ս. Վ. Ե. Լ. Վ. Ս. Ն.

**ՆՄՈՒՇՆԵՐ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ՎԱՂ. ՇՐՋԱՆԻ**

(17-րդ դարից մինչեւ «Հյուսիսափայլը»)

Մ Ո Ւ Տ Ք

Մեր գրական աշխարհաբարը դեռևս չունի իր հանգամանալից պատմությունը. դա պահանջում է բացի բազմաթիվ անվանի ու անծանոթ հեղինակների տպած և անտիպ գործերի հավաքումից նաև դրանց, ինչպես և մեր բազմաանուն պարբերական մամուլի լեզվի բառական, քերականական, ոճական և ուղղագրական մանրակրկիտ ուսումնասիրություն, որին անշուշտ պիտի նախորդի վաղ աշխարհաբարի խոշորագույն ներկայացուցիչների՝ Աբովյանի, Պատկանյանի, Նազարյանի, Նալբանդյանի լեզվի մենագրական հետազոտությունը:

Այդ ուղղությամբ առաջին և բնավ ոչ բազմակողմանի փորձը մենք կատարեցինք մեր «Ժամանակակից հայոց լեզվի համառոտ պատմության» մեջ (Երևան, 1948 թ.): Դրան հաջորդեցին Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ իսկական անդամ Հր. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմությունը» և Ֆիլոլոգիական գիտությունների դոկտոր-պրոֆ. Ս. Ղազարյանի «Հայոց լեզվի պատմությունը», որոնց մեջ վերջին գլուխները հատկացված են աշխարհաբարի պատմությանը, բայց այս բոլորը պետք է համարել գործի սկիզբը միայն:

Մեր այս ձեռնարկի մեջ բավականացանք մեր լեզվի կազմավորման ամենասեղմ ուրվագծումով: Առաջարկվող նմուշները որոշ չափով հարստացնում ու կենդանացնում են գրքի այդ գլուխը՝ բնավ չհավակնելով սպառել ու անբասիր ճշտությամբ տալու գրական վաղ աշխարհաբարի զարգացման պատկերը:

Բուն աշխարհաբարի նմուշներին նախորդում են Նաղաշ Հովնաթանի տաղերից որոշ կտորներ իբրև միջին հայերենի ու աշխարհաբարի միջև ընկած անցողիկ լեզվի բնորոշ արտահայտություններ:

Բոլոր հատվածները տալիս ենք մեր այժմյան ուղղագրությամբ, որպեսզի ուղղագրության տարբերությունը չդժվարացնի բուն լեզվական իրողությունների գիտողությունը ուսանողների համար:

Անհրաժեշտ տեղերում կատարված են և որոշ կետադրական ու թվական շտկումներ: Հասկանալի է, որ արտասահմանական առանձնահատկությունները պահպանված են բնագրի ձևով, օրինակ՝ խայրենիք, խելափել և այլն:

17—18-րդ ԳԱՐԵՐ

1.

1605 թիվ

ՈՂԲ ԶՈՒՂԱՅԵՑՎՈՅ

Ափսոս քեզ, հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Յիրուցան ելաք անմեղ, անխորհուրդ.
Գերի գնաման աք դեպ ի Խորասան
Քաղցած ու ծարավ, տկուր, թշվառական:

Խարյուր ու խաղար ցավի դիմացաք,
Ձեր քաղցրիկ երկրեն ոտ դուրս չդրաք,
Խիմի ձեր խոր, մոր գերեզման թողաք,
Տներն ու ժամերն ուրիշի տվաք:

Էն սիրուն դաշտերն, մեծ-մեծ քաղքներն,
Քաղցրիկ ջրերն, ձեր շեն գեղերն,
Ո՞ւմն աք թողման դուք, որ գնաման աք.
Էսպես կլինի՞, որ մառանում աք:

Վախում ամ էնպես մտքերնուցդ ընկնի,
Ինչքան որ ողջ աք, մտքերնուդ չընկնի.
Բարի ձեր որդւոց, թոռանց պատմեցեք՝
Էսպես խայրենիքն քանդած թողեցիք:

Մասիսի անունն, Նոյա տապանի,
Արարատ դաշտի, սուրբ էջմիածնի,
Մեր Խոր Վիրապի, սուրբ Գեղարդ, Մուղնի
Զմոռանան մինչ ի օրն դատաստանի:

Աչքս կուրանար, շլինքս կոտրվեր,
 Խեղճ Հայաստան, քեզ էսպես շտեսներ,
 Թե մեռած էի՝ ինձ երանի էր,
 Քան թե կենդանի, աչքս բաց՝ տեսներ:

(«Բազմավեպ», 1847 թ. էջք 94—95, 1897 թ. էջ 6. «Քնար հայկական», էջ 134):

Արևելյան աշխարհաբարով գեղարվեստական գրականության ամենահին նմուշը պետք է համարվի հին Զուղայի Շամբ գյուղի մոտ եղած Նախավկայի վանքի Ստեփան Վարդապետի 1605 թվին գրած այս «Ողբ Զուղայեցւոց» բանաստեղծությունը, որի լեզուն գրականացող բարբառի հնագույն արտահայտությունն է. այստեղ գերիշխում է ջուղայեցոց բարբառը իր բառասկզբի հ-խ լծորդության (հարյուր — խարյուր, հայրենիք — խայրենիք), անկատար դերբայի ման ածանցով (գնամ — գնաման, թողում — թողման) և օժանդակ բայի ամ, աք, ան (եմ, եք, են) ձևերով:

2.

1615 թիվ

«ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՖՐԱ ՕԴՈՍՏԻՆՈՍԻ»

Ես անարժան Ֆրա Օգոստինոս էի ի աշխարհէն Մեծ Հայաստան...

Պարսից թագավորն հեծել առաքյաց, Արզրումա բերանքեն հետ քչեց, սուրգուն արեց, տարավ յուր երկիրն. հետ ամենեցուն մեր աշխարհն էլ քչեցավ. եկին հեծելքն հրամանավ թագավորին, որպես կայծակն ի հերկնից. մեզի մեկ ժամ խաղաղություն չի տվին, որ ամենայն մարդ յուր ապրանքն պահել էր. թողինք տունն ապրանքով լի, հոտն ի դաշտին. հայրն որդին ուրացավ, մայրն ի դուստրն ուրացավ...:

Եկաք, հասար ի գետն, որ կոչի Արաստղ, խիստ մեծ, որ մարդ առանց նավի չէ կարիլ անցնիլ, ամենայն ժողովուրդն լցին է մեջն, առանց նավի և առանց տավարի. որն որ անցավ, որն որ ջուրն տարավ, որն որ հայրն կանչելով, որն որդի ձայնելով, որն

մայրն կանչելով, որն եղբայր ձայնելով, որն որ քուր կանչելով, որն որ քահանա աղաղակելով. շատոնք ի գետ խեխտեցան. ես մեղավորս այլ, գետն կու տաներ, մեկ ջամշի աքի՛ ընկավ ձեռս. աստուծով դուրս եկի...:

Տեսա՛ իմ մայրն վաղջանաց,² իմ եղբայրն գլուխ վեր կալած, գնացած, ես մեղավորս այն ժամն երիտասարդ էի. տեսա, որ հայր մայր շունեի, աշխարհս մեկզմեկ խառնված, վախեցա անօրինաց կողմանեն, թե զիս չգողանային, տանեին. միտք արի վասն Ֆռանկստան գնալու...:

Զարթնաք, տեսաք ցամաքի մոտ շատ բազում փոքրիկ նավեր գողի ... այն տեղացն ազատեցաք, եկաք մեկ տեղ ծովումն, որ խիստ դժար էր... դարտակ նավի բեռին կեսն դրինք էն դարտակ նավին մեջն...:

Այս գետս վեր կերթա մինչև Մոսքով քաղաքն...: Մոսքովա թագավորին իշխանքն տվել ին յուրյանց թագավորն սպանել...: Եվ խիստ լավ քաղաք է և էժանություն և այլ բազում գեղեցիկ վանքեր և եկեղեցիք՝ կա հոն շինած, որ մարդ ի բերան չէ կարիլ պատմել ամենայն...:

Այն³ ժամանակին, որ էն⁴ աշխահն կռապաշտ էին...:

Եվս առավել, այն լյառն, որ յուր պատկերոքն բնակվել ա...⁵:

Այն տունն է⁶, որ սրբուհի կույսն մեջն կացել ա...⁷:

(«Բանասեր» 1899 թ., էջք 222—235):

Այս վավերագրի լեզուն, որ չափազանց տիպական կարելի է համարել 17-րդ և 18-րդ դարերի համար, բառապաշարի, բառաձևերի, քերականության և ուղղագրության մեջ գրաբարյան և բարբառային տարրեր ունենալով հանդերձ՝ ո՛չ գրաբար է, ո՛չ բարբառ, ա՛յլ ժամանակի գրական լեզուն: Հիշենք մի քանի գրաբար ձևեր. ի աշխարհէն, առաքեաց, ամենեցուն, ի յերկնից, ի դաշտին, զիս, անօրինաց, ամենայն և այլն:

¹ Զամշի աքի — գոմեշի պոչ (ագի):

² Վախճանված:

³, ⁴, ⁵ Նույն նախադասության մեջ և՛ այն, և՛ էն ձևով դերանուն:

⁵, ⁶, ⁷ Նույն տեքստում և՛ է, և՛ ա օժանդակ բայ:

Ահա և բարբառային՝ ձևեր. սուրգուն արեց, քուր, խեխտել, ջամշի ափի, դարտակ, կացել ա և այլն:

3.

1648—1683 թվեր

«ՁԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՑՈՒ ՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Վասն այս պատճառես շատ արյունհեղություն արին՝ Ստամբուլու միջումն: Ախր վերջն սուլթան Իբրահիմ թագավորն խեխդեցին, յուր մեծ որդին թախտ նստուցին. անունն սուլթան Մահամադ: Սուլթան Իբրահիմն էր 45² տարու. սուլթան Մահամադ, որ թախտ նստավ Ստամբուլ, սա էր 9 տարեկան (էջ 31):

Թվին 1648-ումն ոչ թե մին օրի էր կոիվն, այլ մինչի 20 օր աղմուկ կեր քաղաքումն: Ապա թագավորն խեղդեցին. տղէն նըստավ թագավոր՝ անունն սուլթան Մահամադ: Այս սուլթան Մահամադս շատ երկիր առավ, թե Գրիտն, թե Կամենից: Սա այնչափ կոիվ տվեց, թե յուր զինվորին³, թե այլ թագավորաց մարդ սպանվեց, որ ծովի ավազին համարք ունի, սորա ջառված մարդին համար շունի: Մնաց մինչի թվին 1683-ումն օսմանցու ճարն կտրեց, բերին սուլթան Մահամադ հավս արին⁴, դրին վանդակումն, սորա ախպերն, որ է անունն Սլեման, սա դրին թագավոր, որ Ֆրանգն մինչի Սոֆիա առավ: Ահա թագավորն սուլթան Սլեյման ա, սուլթան Մահամադ՝ վանդակում⁵ (էջ 32):

1664 թ.

Հոկտեմբերի 18-ումն ես՝ Զաքարիա այսօր Ագուլաց դուքս ելա, գնացի Երևան, թե իմ եղբայր Սիմոնի ընտանիքը⁶ բերեմ Ագուլիս, խո Աբասղուլի խանն իրավունք⁷ չտվեց:

1 Բնագրում ունի արաբիկ, բայց հաճախ նաև արիև, տե՛ս գտորև:

2 Բնագրում եմ, այստեղ և այլ տեղերում հայկական թվերը վերածել ենք արաբականի:

3 Բնագրում ունի՝ ասկարին:

4 Իմա՝ թռչուն դարձրին:

5 Բնագրում՝ զաֆազում:

6 Բնագրում՝ խիզանն:

7 Բնագրում՝ դաստուր:

Եւ Զաքարիա իմ եղբայր Սիմոնն վեր կալա դեկտեմբերի 6-ումն եկի Ագուլիս, որ մին 2 ամիս կենա, էլ¹ գնա Երևան (էջ 64):

1668 թ.

Թվին 1668 հոկտեմբերի 27-ումն Ագուլիս. Եւ Զաքարիա իմ եղբայրորդի Գրիգորն վեր առի այսօր, Ագուլաց դուս էլա, որ գնամ Երևան. քանզի իմ եղբայր Սիմոնն Երևան կրկին կարգված էր (էջ 76)....

Այս պատճառես 4 տարի էր, որ յուր որդի Գրիգորն տեսած չէր. տարա, տեսավ: Գնացի էջմիածին, Մուղնի, Վիրաբն, ամեն ուխտ արի, այլվի Գրիգորն հետս բերի Ագուլիս (էջ 77):

1673 թ.

Թվին 1673 մայիս 20-ումն Ագուլիս, որ Երևանա Սեֆիզուլի խանեն 2 ձիավոր եկավ, թե Հակոբ կաթողիկոսն փախել ա, խանն ամեն տեղաց վարդապետներն բերել ա, պիտի Ագուլաց վանքի Պետրոս վարդապետն էլ գա, որ Երևանցի Օնոփրիոս վարդապետն կաթողիկոս օրհնեն: Ապա Պետրոս Վարդապետն (ասավ — Գ. Ս.), որ սուտ է, Օնոփրիոս վարդապետն կաշառք (է — Գ. Ս.) ասել խանին: Այս պատճառես Պետրոս վարդապետն երես չեկավ, փախավ: Մին երկու թուման տվի եկողին, գնաց: Դարձյալ, վերստին հունիսի 10-ումն էլ Երևանա խանեն 4 ձիավոր եկավ, թե Պետրոս վարդապետն գա:

Խով² տան չէր. 4, 5 օրի կացավ, 2, 3 թուման առավ, գնաց: Ամա Պետրոս վարդապետն մին 2 ամիս փախստական կացավ Ղափանումն ու Թավրեզ: Մին 10, 15 թուման գնաց, ապա Երևան չի գնաց, քանզի աղմուկ շատ լիներ: Այս չի Օնոփրիոս շատ վնաս³ տվեց էջմիածնա ու վարդապետաց, թե՛ ես լինիմ աթոռակալ: Ծածուկ կասեր, թե՛ կաթողիկոս լինեմ:

Եւ Զաքարես գրեցի (էջ 118):

(«Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը», Երևան, 1938 թ.)

1 Իմա՝ էլի, դարձյալ:

2 Իմա՝ չէ՛ որ, հո՛:

3 Բնագրում՝ զարար:

4.

1661—1722 թվեր

ՆԱՂԱՇ ՀՈՎՆԱԹԱՆ

Նոր ծաղկեցավ այգին, եկել է գարուն.
 Էլ իմ սիրտս կանես յարալու արշուն.
 Դու ես իմ սիրելի աղա և պարոն...
 Գիտեմ, որ դու քանց զիս սիրո թամազ ես.
 Նոներդ հող կու դառնա, է՞ր պինդ կու պահես.
 Թող համբուրեմ, օրհնեմ՝ հոգով զարդարվես...

Երեսդ նման է կարմրափայլ վարդին.
 Թող քո հայրն մեռնի, ապրի յուր որդին (էջ 237):

Առավոտուց վարդ կու քաղես,
 Ինձ լաց կանես, դու՝ ծիծաղես,
 Թե մեր տուն գաս, ինձ ղոնաղ ես,
 Հազար բարի, ինձ մոտ արի...:

Շամամներդ նոր է հասել,
 Ծամերդ եկել՝ վրա դասել (էջ 238)...
 Ասել ես, թե նա, որ նաղաշ է
 Գիտե, որ ունքերս դարադաշ է,
 Ասեք՝ սուրաթիս նման քաշե:

Քաշել եմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ,
 Մաշվել եմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ:

Ասել ես՝ տես, Նաղաշն տա՞ն ա,
 Գիր ուղարկի, սիրտս հովանա.
 Մածուկ ուղարկի, մարդ չիմանա:
 Գրած եմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ (էջ 242):

Գիր էի ուղարկում քո անւանն,
 Միտք էի անում քո սիրո բանն,
 Հետնես ուղարկեց Վախտանգ խանն,

Քեզ ո՞նց մոռանամ, զալո՛ւմ,
 Ես ո՞նց հեռանամ, զալո՛ւմ (էջ 243)...

Ինձնե վարդ ես ափել, տարել,
 Թուխ վարսերիդ մեջն շարել,
 Շատ վախտ է աչքով չես արել,
 Խաբար չեմ, ի՛նչ է պատճառն...:

Ես խիստ շատ եմ աղաղակում,
 Դու է՞ր ես նաղաշն անարգում
 Խաբար և գիր չես ուղարկում,
 Նրա համար խիստ եմ դառն (էջ 250)¹:

(13—18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականության նմուշներ.
 կազմեց Մ. Մկրյան, Երևան, 1938 թ.):

ՊԱՏՎԱԿԱՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ

Պատվական եղբայրներ, ինձ մի՛ մեղադրեք,
 Թե խիղճ ունեք, հասեք, ինձ մի ճար արեք,
 Ճամփա գտեք, ինձ սիրունուս մոտ տարեք.
 Սիրում եմ, սիրում եմ, վառված եմ, ավաղ,
 Մեկ սիրունի էջխով տարված եմ, ավաղ:

Հոռժամ կանանչ գարնան գալն իմացա,
 Սիրույս պահանջներին էլ չդիմացա,
 Երբ տեսա սիրունույս, քանց ձյուն հալեցա...:
 Եթե իմ սիրելույս վերջը ինձ չտան,
 Իմացեք՝ մեռած է նաղաշ Հովնաթան,
 Քանի որ կենդան եմ՝ կգտնեմ նրան...:

(Հայ աշուղներ, 1937 թ., էջ 4):

ԲԱՐՁՐ ՁԱՅՆԻՎ

Բարձր ձայնիվ բարբառեցեք,
 Տապակեցեք կաքավ ու լոր,

¹ Ընդգծված են գրական աշխարհաբարին անհարազատ բառերն ու ձևերը:

Դուք մեկ կարաս էլ բացեք նոր,
Բերեք մազան տանձ ու խնձոր:

Սեղանը լի է պաշարով,
Եղբայրք, նստենք շարվե-շարով,
Որպես թագ-մարգարտաշարով,
Բարձր ձայնիվ բարբառեցեք:
Քանի սաղ ենք՝ ուտենք, խմենք,
Ինչո՞ւ պետք է դարդ անենք մենք.
Թող ողորմի տան, երբ մեռնենք,
Դուք մեկ կարաս էլ բացեք նոր:

(Հայ աշուղներ, 1937 թ., էջ 3):

5.

ԷԳՅԱԶ

ԱՍԻ՝ ԱԽՉԻ

Ասի՝ ախչի՛, ասավ՝ համմե,
Ասի՝ քաղցր շաքար ծամե,
Ինչ կլինի՝ թողնիս գամ մե
Ես ձեր տունը, ես ձեր տունը:

Ասավ՝ տղա՛, ասի՝ ջանե,
Ասավ՝ անկարելի բան է,
Դու էդ միտքը գլխեդ հանե,
Քեզ չեն թողնի՝ գաս մեր տունը:

Ասի՝ ախչի, ասավ՝ չոռ ա,
Ասի՝ քեզ մոռնալը զոռ ա,
Կուզես՝ կանչի, կուզես գոռա,
Զոռով պիտ գամ ես ձեր տունը:

Ասավ՝ էգյա՛ղ, ասի՝ ասա՛,
Ասավ՝ մորս հետը խոսա,
Նոր ուղարկիր խնամախոսը,
Գուցե թողնեն քեզ մեր տունը:

(Հայ աշուղներ, 1937 թ., էջ 6):

6.

ՍԱՖԱՐ-ՕՂԼԻ

ՐԵՎԱՆԱ ՇԱՐԺԸ

...Պլավ բազազխանեն, խանգարվալ շուկան,
Ավերվան տուն ու տեղ, քոշք, սարա, դուքան,
Քանդվեցին վանքեր ու տաճար, որքան կան.
Աստվածանից եկալ սուրն Երևանա:

Հայրը որդուն կորցրեց, քույրը՝ եղբորը,
Կինը՝ իրա մարդին, աղջիկը՝ հորը,
Մանուկը լալիս է կորցրած մորը,
Պատել ա փոշին ու հուրն Երևանա:

Կռապաշտ են դառել թե՛ ծեր, թե՛ տղա,
Մեղաց պատուհասից գետին կգողա,
Մեռան, կոտորվեցին պարոն ու աղա.
Աստուծ էր պատիժն ու թուրն Երևանա:

Որ շարժն ելալ, թռան սունն ու գերանը,
Ջարդվեցալ մեջք ու ոտք, աչք ու բերանը,
Շուռ եկալ տաճարը, պլավ խորանը.
Ամեն տեղ տարածվեց լուրն Երևանա...:

(Հայ աշուղներ, էջ 10):

7.

1725 թիվ

ՌԻՂԵՐՉ ՊԵՏՐՈՍ ԱՌԱՋԻՆԻՆ

Աստվածազոր և քրիստոսասեր մեծի արքայից արքայի բարե-
հաղթ և քաջամարտ և հզոր իմփրատորի, ծովու և ցամաքի տիրա-
պես իշխողի:

Երկրպագություն և ողջուն ի հեռուստ մատուցանեմք ազգս
հայոց նորընծա ծառայքս քո, պատրիարքոք, իշխանոք, մելիքնե-

յոք, հեծելազորոք, տանուտիրոք, ռամկոք և առհասարակ միախումբ և միաբան և միահամուռ ժողովրդոք...:

Մեք այս խաղըս ամենքն յուր երկրումն սղնաղ սղնաղ հմք արել ամուր տեղերն, և ամենքս մեկ սղնաղին վերա նստած պահում ենք, և մեր 4 կողմի երկրներ օսմանցիք առել են, որ մեր թշնամիք են... հարկավ, թե որ մեք այսքան խաղս տեղահանեմք և դուրս բերեմք յուրյանց ապրանքով և ուլախով, արձակ տեղ մտած թշնամին շուտ կու հաղթե և խաղըն գերի կառնե. այլև Քուռ գետն, որ մեր առջև է, լոթկով կանցանվի... այս պատճառով շատ դժվար է ձեռք գալիս գմեր այս կողմն անցնելն, թե չէ հրաման արքայի ի վերա գլխո մերո է. այլև այս թարիղես մին փոքր հառաջ օսմանվին 6000 մարդ մեզ վերա դռուն եկին. ձեր զորությամբն զնոքա կոտորեցինք՝ և մեկ փաշա ողջ բռնեցինք. զնա խոսացրինք, դուք ինչպես եք եկել այս երկիրս, նա ասաց՝ մեր թագավորն հրաման է արարյալ, որ պիտի մեք այս երկիրներս հայն և ղզլբաշն փշացնեմք. շուն որ ըռուա թագավորի զորքն ծովի այս կողմս են անցել...

(Эзов, Сношения..., էջք 421—422)

1723 թիվ

ՊԵՏՐՈՍ ԱՌԱՋԻՆԻ ՈՒՂԵՐՁԻՑ (грамота)

Աստուծո ողորմությամբն, մեք Պետրոս Առաջին ինփրայթոռ, ինքնակալ, բուլանդակ ըռուատի երկրի, և ամենայն տեղաց. տեղաց. և տեղաց:

Պատվական Հայոց Ասկին, որ Պարսից երկրումն եք բնակյալ, մեր ինփրայդոռության ողորմությամբն շատ բարե ունեմք: Ձեզ հայտնի ա որ վաղուց ժամանակաց մեր և պարսից թագավորության միջումն ամենայն ժամ էվ սիրով գիր անք գրել և համարձակ սովդագարություն վայելել... Պարսից երկիրն խռովեց և կտրուկեց և էն ժամանակումն մեր սովդագարերն, որ Շամախի են, շատ մեծ նեղություն և մեծ զարարություն ան տվել. և սպանություն ան արել... Ձեր Ասկիցն շատ բաժին սովդագարն դաբ՝ մեր երկիրն ան ելել գուման. վասն որո էն հայքն որ պարսից երկրումն ան

կալման, մեզնե ծառայությամբ խնդրեցին, թե որ էլ նմանապես նորոգենք և հաստատենք ձեր հայոց ասկի սովդագարությունն, որն որ պարսից երկրումն եք. և մեք էլ հատուկ մեր ինփրայդո-ռության ողորմությամբն էստով հայտնեցինք ձեր թամամի ասկին, որ ինչպես առաջմե սովդագարություն ան ելել, առումն էլ նույնպես, մեր նոր առած քաղաքանումն էլ սովդագարություն և նորոգումն հաստատեք... և թե կուզեն էդ քաղաքանումն, որ մեր ձեռքումն ա, չորեքկողմանն որ գեղ և դավառ ա ելել... և էլ նմանապես շինություն գցեն, նստեն. և ուրենց սովդագարությունն, համաձակ և ուրենց կամքովն, սովդագարություն անեն. հավատացեք և հավատացնում ամ, որ մեք ոչ թե միայն սովդագարությունն ջաթտանամ¹ ձեզ, կառավարում և այլ ձեր ամենայն ջաթտան կուգեմ ձեր խնդրուածքին կատարումն տամ²...:

(Ն. տ. էջք 353—354):

8.

1711 թիվ

ՀԱՂԱԳՍ ՀԱՅԿԵՐՈՒՏԻ ԵՎ ԸՆՏԱՆԻ ԻՐԱՅ

(Հատվածներ)

Խոսողք.

Տիրատուր, Ղազար, Մատուր, Խաչատուր, Գալուստ, Առաքել, Բարդամ, Ղուկաս, Թորոս, Բարսեղ, Պատված մարդիք:

(Պատկեր առաջին)³

Տ.— Ա՛յ տղա Ղազար, գնա՛, մին մեր Մատուրին կանչե՛, գա:

Ղ.— Աղա՛, գնացի, Մատուրն նոր տեղ էր մտել. ասաց, թե շորս հագնիմ գամ:

Մ.— Բարի իրիկո՛ւն աղային, թողություն անես, աղա՛, շատ վաստակի էսօր, շուտ գնացի տեղս, Ղազարն եկավ, ասաց՝ աղեն կանչում ա:

Տ.— Գիտե՞ս, ախպե՛ր Մատուր, ինչու քեզ էսենց բիվախտ կանչեցի:

¹ Ռս. բն.՝ повелим.

² Ռս. բն.՝ жаловать будем.

³ Պատկերների բաժանումը իմն է, կետադրությունը ուղղված և պատիվները բացված են իմ կողմից — Գ. Ս.:

- Մ.— Հրամե՛, աղա՛, դուզուդիդ հազիր եմ:
- Տ.— Իգուց, ախպե՛ր Մատուր, մեր տանն հացկերուտ ա. շատ մարդ եմ կանչել, ամենքն ազիզ և դոստ մարդիք են. մուդ-բախի ֆիքրն ամեն քո ձեռն եմ տալիս: Էս փողս հինք առ ու գնա իգուց առավոտեց բազարն, ինչ որ բազարեն պիտի առնուլ, թամամին դու լավ գիտես, ամենն մին տեղ առ, բեր քո մուբարոք ձեռոքդ ամեն ինչ հազիր արա, ինչպես որ լայեղն ա:
- Մ.— Ի՞նչ կուզես, աղա, որ առնում:
- Տ.— Առ երեք գառն, երկու ոչխար, հիսուն հավ, հիսուն կաքավ, քսան-երեսուն լավ խարբիզակ: Էլ իքմին չէ պետք, զարա մեր բաղչումն տանձն, խնձորն, ըշտաղուկն, գալինարն, սավ-զին ու ծաղիկն բոլ ա: Գինի, արաղ, գյուպաբ մեր տան կա, բոլ-բոլ ա: Աստծուն փառք: Մա մուռացա, հարյուր լավ թա-զա ձու էլ կառնուա:
- Մ.— Լավ ա, պարո՛ն, մա ի՞նչ կուզես, որ իգուց շինեմ:
- Տ.— Աջաբ մարդ ես, քանի հետ էսենց պատվի համար իքմին ես հազիրել. դու քանց ինձ լավ գիտես: Մենակ էն կապսպրեմ քեզ, որ խորովածն, դովենն, յախնին, փլավն ու խորովուն քո ձեռոքդ շինես, ջահիլի ձեռն չտաս:
- Մ.— Գլխիս վրա, աղա, ինչ որ ձեռնես կուզա, ծառայություն կանեմ:
- Տ.— Դե, մին թաս գինի խմե, գնա՛, շո՛ւտ քնիր, որ իգուց սաբ-բահի շուտով գնաս բազարն, ինչ որ ապսպարեցի՝ առնուա: Հենց արա, որ էլ ինձ խոսացնես ոչ:
- Մ.— Բարի ա, աղա՛, գիշեր խաղաղություն պարնին:
- Տ.— Քեզ լույս բարի ա, Մատուր. սախն չնի, թե իգուց երեխքդ տան թողնուա. մա ասա՛, որ ամենքն մեր տուն գան:

(Պատկեր երկրորդ)

- Խ.— Բարի լույս, պարո՛ն Տիրատուր:
- Տ.— Հայ, աստծու բարին քեզ, պարո՛ն Խաչատուր: Բարով եկիր, հազար բարի երկիր, համեցեք նստիր, աչքի լույս:
- Խ.— Չաղ ես ժիր, պարո՛ն Տիրատուր, քո տեսուդ մուշթաղ ինք: Ինչպե՛ս են քո երեխեքդ, տան քուֆաթն:
- Տ.— Փառք և գոհություն աստծո, սաղ ենք ամենքս օղուլուշաղով: Պատված մարդիկ — Բարի լույս պարնացն:

- Տ.— Բարով, հազար բարի եկիք, իմ պարոնայք. համեցեք, տեղն նստեք: Պարոն Գալուստ, պարոն Առաքել, պարոն Բարդամ, աստված սիրեք, նստեցեք էնտեղ: Ա՛յ պարոնայք, ձեր ծնողաց հոգին կուտիրիք, բիթաքլուֆ նստեցեք. ա՛յ խնամի, դու էնտեղ նստիր, ա՛յ փեսա, եկ իմ կշտին նստիր, ա՛յ ջուճիաթ, ձեր որդոց արեն կուտիրեք, եկեք, նստեցեք, ճաշի վախտ ա, սեղանն ձգած ա...
- Տ.— Պարոն Առաքել, խաթրդ չմնա, խորոզի բիհագնամ ես, դեռ հաց չենք կերել, դու ուզում ես աշխարհս քննես: Երբ որ մեր բաղչեն կերթանք, էն վախտն կուզես գետնի տակն քրքրես, ես վեր չեմ ընկնիլ:
- (Բ.— Հէրբո՛ւր՝ շօտ դօվըս տալիս, աղիկն ան ա, օր ըզքի մոռն փութը քօշ պահիս, զարա հրամանքդ տուն տայրըս ըխտիար օվիս:
- Ա.— Ուղորդ ա նասում Բարադամն, պարոն Տիրատուր, քու հրամանքդ մոռնալի տայրըս, գ՛օկ պարոններս քու տօվըզս կանչած, օր զօվդ անիք, օվրախ պահա, շօտ, քամի նարիլն աղիկ չի:
- Տ.— Պարոն, դձո դձեք ըշխարքիս բոնին խրեր չիք. թղթին արիք. դձո դձեք զօվդն նիդիլ չիք թո՛ւ անչ ա. իս անդադար միծ-միծ մարդու հիտ նստօծ զօվդ ըմ արած, օր դուք անդադար լսօծ չիք: Նդոնիք ունչ, ախպարք:)
- Գ.— Հրես փլավն ու գորովուն եկալ. ի՞նչ եք խոսում, պա՛րզ խոսեցեք, որ մենք էլ իմանանք:
- Տ.— Հա՛, հա՛, հա՛, պարոն Գալուստ, էդ ի՞նչ ասացիր. քանց էս մեր լեզուն էլ պարզ հայի լեզու կա՛: Հլա շաղավա՛թ արա, էս խորովուն կտրատես ու բաժանես, ես հետո քո հրամանուցդ արդ անեմ, որ քանց մեր հայեվարն փաք հայեվար չկա:
- Խ.— Պարոն Տիրատուր, նեղանաս ոչ, աջաբ խոսք լսեցի, թե քանց ձեր լեզուն պարզ լեզու չկա: Հիմիկս էր, որ Բարդամին ու Առաքելին հետ խոսում իք. ես իսկի չհասկացա, թե ինչ իք խոսում: Էդ ինչպե՞ս պարզ հայի լեզու ա: Պարոն էն ա, որ ամեն հայ հասկանա: Զուղեցեվարն, զափանցեվարն ու հոռմըցեվարն լավ կու հասկանամ. մա ձերգծի-մծին խաբար չեմ, թե ինչ ա, ու ասացեր, թե արդ կանես ձեր հայեվարի փաք լինելն:
- Տ.— Ուրախ կացեք, պարոնայք, թե զիս կուտիրեք, զարաֆաթ ա

էստունք ամենն: Տղա, մին թաս գինի տուր, որ մեյդան մտնում:

Պարոն, չլինի թե նեղացար, ես էլ խոշթաբ եմ անում:

Տ.— Պարոն խաչատուր, չեմ հավատալ, թե մեր միջումն ինձ նման խոշթաբչի մարդ լինի: Խնդրեմ, որ մին քիչ ուրախություն անենք: Ինչ որ ասացի՝ իսպաթ կանեմ: Կուզե՞ք, որ ես մեր լեզվով մին տաղ ասեմ, որ իմ ասմունքս կուհաստատե ու իմ փեսի մեր հայի լեզվի վրա շինած թարիֆլաման ա. շատ ձիգ ա, մա մին քանի տունն սերտ եմ, էն կասեմ, ամենն սերտ չեմ...:

Պարոն՝ Տիրատուր, էնդունք ո՞վ են, որ էն հեռի արծուի մոտ ծաղիկ են քաղում:

Մեր տան խիղանն ա, պարոն, իմ կնիկն ու յուր աղջկերքն:

Քանի՞ զավակ ունիս:

Հինգ, երկու տղա, երեք աղջիկ:

Աղա՞ք են ամենքն, թե՞ պսակած էլ ունիս:

Տղայոցս մինն կնկատեր ա, մինն էլ նշանած ունի. երկու աղջիկս պսակել եմ, մինն նշանած ա:

Թոռն էլ ունի՞ս:

Ունիմ, պարոն, վեց թոռն, չորսն տղա, երկուքն աղջիկ:

Թոռներդ ի՞նչ բանի վերա են:

Երկու թոռնս վանքում կարդում են. մինն բազրգանի ղուլլուղում ա, մինն տան ա. աղջկերաց մինն անապատում կուսանաց մոտ ասղագործություն ա սովորում, մինն դեռ ջահիլ ա: (Արամեան լեզուին գանձ. I. I. Schröderi—Thesaurus linguæ armenicæ, Ամստերդամ, 1711 թ., էջք 347—370):

Այս պիեսայի լեզվի հարցը առանձին թողնելով՝ հատուկ ուշադրություն ենք հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ մինչդեռ նախնականցի, զոկ, երեանցի և այլ տեղացի հայ խոշաները իրար հետ հավաքված խոսում են այն ժամանակվա ընդհանուր աշխարհաբար լեզվով, հյուրընկալ զոկերը՝ Բարեղամը, Առաքելը և Տիրատուրը մի պահ սկսում են իրար հետ խոսել իրենց բարբառով: Այդտեղ սկսվում է մի վիճաբանություն լեզվի հարցերի մասին, որից պարզվում է, որ 18-րդ դարի սկզբին հայոց ընդհանուր լեզվի կամ գոնե նրա անհրաժեշտության գիտակցությունը

արդեն ծագել էր հայ վաճառականների մեջ: «Ի՞նչ եք խոսում, պարզ խոսեցեք, որ մենք էլ հասկանանք», — բողոքում է Գալուստը, — «ես իսկի չհասկացա, թե ինչ եք խոսում: Էդ ինչպե՞ս պարզ հայի լեզու ա: Պարզ էն ա, որ ամեն հայ հասկանա», — եզրափակում է Խաչատուրը: Այնուհետև զոկերը տեղի են տալիս և թեթև յուսկոյով ծաղրելով իրենց բարբառը՝ զրույցը շարունակում են ընդհանուր լեզվով:

19-ՐԴ ԴԱՐ

1.

1822 թիվ

Թեև էս աղոթքներս, որ էս գրքի մեջն գրված են, էնպես են կարգված՝ որ խնդրողն ոչ թե մենակ, բայց ընկերության մեջ աղոթե, բայց նորանք էն անձին, որ մենակ է՝ օգտակար կլինեն. միայն թե քիչ փոփոխություն անե. ինչպես որ ես դնելով մենք բառի տեղակ, և ինձ դնելով մեզ բառի տեղակ...

Որ դու յոթերորդ¹ օրումն քո ամեն գործքերիցն հանգիստ առիր և մեզ էլ՝ քո ստեղծածներին պատվիրանք տվիր, որ մեր ժամանակի յոթերորդ մասն մանավանդ ջոկենք և սուրբ պահենք, բեզ հատուկ պաշտոն կատարելո համար. խոնարհութենով աղաչում ենք քեզ, օգնիր մեզ, որ քո էս սուրբ պատվիրանքին հնազանդվենք և էս օրս քո փառաց համար սուրբ պահենք...

(Կարնաոտ աղօթքներ շաբաթի ամեն մէկ օրին համար... Շուշի յամի տեառն 1822)².

2.

1827 թիվ

ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՅ ՆՈՐ ՍԱՐԲՎՈՂ ԶՈՐԲԻ ՀԱՄԱՐ

1. Հայոց զորքը կունենա բատալիոններ:
2. Բատալիոնի մեջ մտնում են հայք իրանց սեփական ցանկովյամբ:

¹ Բնագրում՝ «եօթերորդ»:

² Վերցրել ենք Գր. Վանցյանի «Պատմական քերականությունից», Թիֆլիս, 1906 թ. էջ 112—131:

3. Նրանք վերենկալնվում 18 տարեկանից մինչև 30 տարեկան մարդիկ, ամա էս կանոնն հիմի չէ կարող դայիմ պահպանվիլ, միայն պահանջվում է, որ մարդս բավական զորություն ունենա պախոդ գնալու համար:

4. Նրանք ազատ կուլին իրանց օղլուշաղովն ամենայն խարջ տալուցն և ծառայութենիցն, քանի ժամանակ որ էս ծառայության մեջն կուլին:

5. Նրանք պետք է կապվին միայն ծառայել էնքան ժամանակ, քանի կուլին ղզլբաշի հետ կու երկարովի, իժում նրանք կու ազատվին գնալ իրանց տներն, կամ մտնել ծառայության զորքի մեջ:

6. Նրանց առջևն կարգվելու ժամանակին կկարդան մեծ Պետրոսեն դրած ղոնշուն խաղացնելու կարգն և էն պատիժներն, որն որ կու վալնէ օրենք կթորողին, և դապուկ են անում էնդունցըն. ինչպես որ ղոշունի շինովնիկներն:

7. Նրանք օրթում են ուտում հավատարիմ ծառայության համար:

8. էս կանոններու վրա վերենկալնվում ամեն ցանկացողներն և նրանց ապրուստ կուտան խազնայից, մինչև լքցվի առաջին բատալիոնի կարգը...:

11. Իրանց հատուկ քաջության համար կու հայտնվին վարձ ստանալու առաջին օֆիցերական շինով...:

14. Ամեն բատալիոնն կու բաժանվի յութն (=ի ութն) հարյուրս, հարյուրն ի տասն տասնյակս...:

20. Ամեն շինովնիկն ստանա տոնլուխ ինչպես զինվորական աստիճանավորներն ներկա ծառայության:

21. Շուրի տեղ ստանան զինվորքն 10 մանեթ սպիտակ դրամ մեկ տարումն... էս փողովն պիտին շուրեր կարել իրենց համար, մինչև կառավարությունն կարգեսցի տալ նրանց շուրեր խազինիցն:

խաղացնելու խոսքերն պիտի լինիլ հայոց լեզվովն:

Նրանց կուտան կարճացրած կանոններ Մեծին Պետրոսի և ուրիշ սահման կարգին ծառայության:

Տիդիս. 24 Մայիսի 1827 ամի:

Հրամանատար զորաց Վրաստանի, Վոյեննոյ Դուբերնադոր Տիխիսա,

Դեներալ ադյուտանտ Սիպյաղին:

Մանոք.— Ընդօրինակված է Մսեր Մսերյանի դիվանում եղող տպագիր օրինակից:

(Պատմութիւն կաթողիկոսաց էջմիածնի ի Սեմէօնէ մինչ ցՅովհաննէս Ը. Գրեալ ի Մսերայ Մագիստրոսէ Մսերեանց Ի Մոսկուա, 1876, էջք 193—197):

3.

1810—1847 թվեր

ՄԻՍԿԻՆ-ԲՈՒՐՋԻ

ԵՐԵՎԱՆ

Ամեն ինչով լի ու առատ, Երեւա՛ն,
Պտուղդ ու բարիքդ շատ, Երեւա՛ն,
Միջիդ մարդն է բազմաաշխատ, Երեւա՛ն:
Շուրջ բոլորդ լեն ու աղատ, Երեւա՛ն,
Չնաշխարհիկ, շեն ու ապագ, Երեւա՛ն:

Ծիրան, դեղձով առատ քո բաղչա-բաղը,
Իլլահի ձմերուկը, խիյար, շալաղը,
Երբ շոգերն ընկնին, ամառվա շաղը,
Ով որ չկարենա փախչել յայլաղը,
Մլակիցդ կկանչե դագ, Երեւան:

Միսկին-Բուրջին ասավ՝ հաջողակ, բարի
Գործ ու առուտուրդ ամենայն տարի,
Հաց ես տալիս հազարավոր օտարի,
Մայրաքաղաք Արարատյան Աշխարհի,
Դու պատմական ու հարազատ Երեւան:

(Հայ աշուղներ, 1937 թ., էջ 141):

4.

Մինչև 1850-ական թվերը

ՇԻՐԻՆ

Ս Ա Դ Ա Թ

Ամենայն կողմերով ընտիր, գովական ես, Սադա՛թ,
Դեմքով ուրախ, հաճելի, շքեղ, պատվական ես, Սադա՛թ,

Քաղում ընկերներդ մեջ տեսքով աննման ես, Սադա՛թ,
Բնությամբ պարկեշտ, բարի, ողջին դուրեկան ես, Սադա՛թ:

Ես սիրո երգիչ, դու մի նվագարան ես ինձ համար,
Ես մի պանդուխտ սոխակ եմ, դու վարդարան ես ինձ համար,
Ես խավարում խարխափող, լույս նշան ես ինձ համար,
Մութ կյանքիս ծովի ափին փարոսի նման ես, Սադա՛թ,

Թե ասովածդ կսիրես՝ խնդիրը անտես մի՛ արա,
Կամ հույս տուր, կամ հեռացուր, իզուր կյանքս կես մի՛ արա,
Սիրույդ վառված Մեջնունն եմ, ինձի Լեյլու պես մի՛ արա,
Ես մի Յուսուֆի Քանհան, դու մի Զալեյխան ես, Սադա՛թ:

Ես քո սիրույդ գերին եմ, ու վ սիրուհիս, լա՛վ իմացիր,
Անհաստատ խոստումներով չարչարելդ բա՛վ իմացիր,
Իմ սիրո խենթությունը արդար և իրավ իմացիր,
Շիրինիս համար դուն մի թագա նուշիւման՝ ես, Սադա՛թ:

(Հայ աշուղներ, 1937 թ. էջ 50, տես նաև էջք 87—88):

5.

1828 թիվ

Աչքներդ լո՛ւյս, որ մեր քաղցր աշխարհն պարսից դառն չար-
չարանքիցն ազատվեց, քրիստոնի տերության ներքո ընկավ...

Իմ լավ քաղաքացի՛ք, էսպես երջանիկ բախտի որ դուք եք
պատահել, կարծեմ որ մեր նախնիքն ևս Արշակունի թագավորու-
թյան ժամանակումն էլ չէին պատահել, թեպետ և թագավորու-
թյունն յուրյանցն էր, սակայն բարբարոսությունն և զուլումն պա-
կաս չէր...:

Իմ ազնիվ քաղաքացի՛ք, գիտեմ, որ մեր աշխարհի այսքան
երկար ժամանակաց գերության տակ մնալն գիտության հարգն ոչ
կարն ներկա լավապես ցուցանել ձեզ, բայց հուսամ, որ շուտով
կարողանաք ճանաչել: Գիտությունն էն ազնիվ թագուհին ա, որ
հախ ա աղքատ հագուստով՝ թագավորաց դռանն կղեգերի... Տե-

¹ Նորահաս:

րություն չկա, որ էս անտեր գիտությամբ կանգնած և պահվում չլինի: Ռուսաց էդ մեծ կայսրությունն, թե հառաջ քան զսուրբ Պետրոս յուրյանց իմաստասեր թագավորն ի՞նչ էր և ներկա ինչ, անհայտ է ձեզ: Մին երեխա, եթե գրել-կարդալ գիտենա, էն արվեստանին, որ բազում շարշարանքով վեց կամ յոթն տարումն ա սովորում, մին երկու տարումն կարե հեշտ ու հանգիստ սովորել, էն սովորած արվեստն հնարքով հեշտացնել և նոր արվեստանի ևս հնարել:

Իրավի, արվեստից անունն հիշելով այնքան եմ ամաչում, որ կարող չեմ ասել, գերա, մեր խեղճ աշխարքն ի՞նչ մին լավ արվեստ ունի, ոչինչ...:

Եվ ի՞նչ է պատճառն, աղաչեմ, եթե ոչ գիտությունից զուրկ մնալն: Կարծեմ ինձ վրա կծիծաղեք, եթե ասեմ, որ Ինգլիզի և Ֆրանկի կնանիքն և դստերքն վեց և յոթն լեզվի կարդալ գրել գիտեն, մեծ-մեծ գրքեր են շարադրում, տպում, ասղարարություն, ձև, կար, վաճառականություն, լավ սազ ածել, պար գալ և այլն:

Բայց հուսամ, երբ որ ազնվության հոգին կնորոգվի ձեր միջումն և դառն գերության քաշությունն կմոռանաք, էն վախտը կիմանաք, թե ինչ է իմ լացն: Ա՛խ, իմ լա՛վ քաղաքացիք, ա՛խ, հոգիս հարալ ա կանչում, հին խմորն թողեք, նոր ազգի լուսավորության պայծառության հետևեցեք:

(Մ. Թադիադյանց, Նամակ Երևանցիներին¹):

6.

ԹԱՂԻԱԴՅԱՆԻ ՈՂՋՈՒՅՆԸ ՆՇԱՆԱՄԻՆ

Սիրելի՛ Սիրվարդ իմ, բարով ողջանաս,
Թանգում օրիորդին գիտանի՞՞ գնաս,
Շատ կարոտ բարե տաս և հասկանաս,
Թե երբ ա իր կամքն, որ իրար տեսնենք:
Ես քանի օր ա, դոր³ տկար տեսա,
Սիրտս գնաց հետը, միտքս մոլոր ա,
Թե աստված կսիրես, երբ տեսնես, ասա՛,

¹ Այս և հաջորդ նմուշը վերցրել ենք Լ. Մանվելյանի «Գրական նմուշներից», Թիֆլիզ, 1902 թ., էջ 9—15:

² Այցի:

³ Դրան:

Որ թե հաճենա իրար հետ խոսենք,
 Թե որ ինքը թանգ ա, ես էլ չեմ էժան՝
 Այլոց շհավատա, բոլորն էլ գիժ ան՝
 Ինքն իմն ա, ես յուրն մինչև հավիտյան,
 Թե կամենա, որ իրար հետ ապրենք:
 Ասա՝ ափսոս որ կարդալ չես գիտում,
 Սիրածիդ գրածը սրտում չես գրում:
 Քեզ համար պատրաստ է ազնիվ գիտություն,
 Եթե շուտ կամենաս իրար գտանիք:
 Հայիֆ որ ջահել ա, ինքն սիրում չի,
 Միշտ սիրել ուզում ա, ինքն սիրում չի,
 Բայց և լավ սիրելու կերպն կսովորի,
 Եթե որ ցանկանա իրար հետ ըլնենք:

7.

1833 թիվ

ՍԻՐԵԼԻ ԿԱՐԴԱՅՈՂ

Էս գիրքս հին գիրք է և էլ շատ ժամանակից առաջ Ստամբուլ քաղաքումն տպվեցավ հայերեն և թուրքերեն լեզվով. բայց հիմիկ թարգմանեցավ ուսանական լեզվիցն հայոց աշխարհաբար լեզվովն՝ որ շատ մարդիկ կարենան կարդալ և օգուտ ստանալ սորանով:

Ս. Պողոսն սովորեցնում է, թե սպտանան շատ զորավոր իշխան է... և թե չար դևեր կան երկնքի ներքեն, որ նորանց դեմ պետք է պատերազմ և կռիվ անենք (էջ 5)...

Ամեն, ով որ մեղք է գործում, նա անօրեննություն էլ է անում և հենց ինքն մեղքն անօրեննություն է: Եվ գիտում ենք, թե նա նրա համար հայտնվեցավ, որ մեղքերն վեր առնե, և նրանում մեղք չկա (էջ 8)...

Մարդն, որ մինչև իրան կյանքի վերջն հավատքի և բարեպաշտության մեջն հաստատ է մնում, վերջապես ուրախութենով

և մխիթարութենով վեր է ընկնում իրան մեռնելու տեղաբարձի վերա, երբ որ իրան վերջին սահաթն հասնում է (էջ 40)...

(«Սիրտ մարդոյ որ է տաճար աստուծոյ կամ գործարան նա-տանայի, Շուշի, յամի Տեառն 1833»):

8.

1841 թիվ

Շատ անգամ պարապ ժամանակս միտք էի անում, էնպես գրեմ, որ մեր խալխի սրտովն ըլի, բայց չէի գիտում, թե ինչ լեզ-վով գրեմ: Մեր գրաբար լեզուն անգին է, նմանը չունի, ինչքան լեզու որ գիտեմ, մեկն էլ ա էն համը, էն քաղցրությունը, էն ճո-խությունը չունի. բայց մեր վատ բախտիցը հազարից մեկը չի հասկանում, ի՞նչ պետք է արած: Երանի էն սհաթին, որ մեր ազ-գը քիչ-քիչ կարողանա էս կորած գանձը գտնել ու իր լեզուն սո-վորել, իմանալ: Բայց ով չգիտի, որ սրան շատ ժամանակ կուզի, ու մինչև էն ժամանակը մնալ, ո՞վ գիտի, մարդ սաղ կմնա, թե՞ չէ:

Էս մտածելով՝ ուզում էի, որ գրած բանս ամեն մարդ հաս-կանա, ու էնդուր համար աշխարհաբար գրեցի: Թող գիտուն մար-դիքը ինձանից չնեղանան, նրանք շատ գիրք են կարդում, իրանց սիրտը մխիթարում, ամա հասարակ մարդը մեկն էլա չունի, որ նա էլ նրանով իր պարապ վախտը՝ ժամանակը անց կացնի:

Շատ մարդ է գանգատ անում թե մեր խալխը գիրք կարդալ, ուսում չի սիրում, ախր ի՞նչպես սիրի մարդ, որ զորու-թյունը չի հասկանում: Կարելի է, ես սխալվում եմ, բայց բնական է, մարդ միշտ էն կսիրի, որ իր սրտովն ըլի: Եվրոպացոց մու-զիկեն շատ հիանալի է, խոսք չունեմ, ամա մեր սազն ու դուռնեն մեր ականջին ավելի յա դիր գալիս, չունքի երեխությու-նից էնդուր ենք սովոր...:

Շատ բաներ էսպես գրել, հազիր էի արել աշխարհաբառ, բայց էլի սիրտ չէի անում, որ լիս քցեմ: Վախենում էի, թե ժա-մանակս, փողս կորչի, գիրքս էլ մեկ տեղ թողումը վեր ընկած մնա, փթի: Բարեկամ մարդիկ որ վախտ-վախտ տեսան, խոր-հուրդ տվին ինձ, թե շատ լավ կլի, որ տպիլ տամ: Իրավ՝ թե մու-րազս տեղ հասնի ու գրածս դիր գա, որքան բախտավոր կլինեմ: Էն ժամանակ ջանք կանեմ, որ դհա լավ բան գրեմ, թող էս առա-ջինը էսպես ըլի:

Կարդացողը ինքն էլ լավ կիմանա, որ էս գրած բաները ավելի ուրախության համար են. էն պատճառով բոլորը մեր խալխի խոսացած բաներն եմ հավաքել. թարգմանածներս էլ էնպես եմ դուրս բերել, որ մեր խալխի սրտովն ըլի: Բայաթիքը էն մըտքով եմ գրել, որ շունքի մեջլիսում, հացի վրա թուրքևար են էսպես բաներ ասում, լավ հայը հայեվար ասի, որ քիչ-քիչ լեզուն քաղցրանա, շունքի ոչինչ բան լեզուն էնքան չի քաղցրացնիլ, որքան խաղն ու տաղը: Հույս ունեմ, որ ուրիշ մարդիկ դհա լավը շինեն...

Թե գիտուն, խելոք մարդիկ ինձ պախարակեն, դու էլա ինձ պահիր, սիրելի ազգ, շունքի իմ ուղածս էն ա, որ քեզ ծառայեմ, քեզ իմ կյանքս տամ, քանի շունչս բերանումս ա:

(Խաչ. Աբովյանի «Պարապ վախտի խաղալիք»-ի առաջաբանից):

9.

Աղջի՛կ պարոն, էս ի՞նչ լաց է,
Աղի արտասունք, դառն կոծ է.
Մենք ամենքս ցավդ տանենք,
Մեր գլուխը քեզ մատաղ կանենք.
Ուր որ երթաս, հետդ կգանք.
Զեր աղուհացն կմոռանա՞նք:
Մենք ո՞նց պետք է տեսնենք աչքով՝
Տեղես մենակ գնաս լալով.
Աչքերդ սրբե և հանդարտվիր,
Հերիք եկավ քեզ, մի՛ ծեծվիր:

(«Սուդ դատեր մեծի իշխանի», «Բաղմավեպ», 1848 թ.: Հատվածը վերցրել ենք Մ. Մինասարյանցի «Քնար հայկական»-ից, (էջ 123): Սա հին ժողովրդական ստեղծագործություն է, որ հրապարակել է Շերմազանյանը):

10.

1850 թիվ

Արարատյան երկիրն իր համար հատուկ լեզու չունի այժմ. նորա հատուկ լեզուն այն է, որ Երեվանա գավառումն կամ էջ-

միածնի շորս կողմն կխոսին: Բայց եթե փոքր ինչ հեռանաս այս միջակետեն, Վրաստանի հայոց լեզուն կլսես, կամ Քյուրդիստանի, կամ օսմանցվոց...:

Բայց առժամանակ հնազանդվեցանք հասարակաց կամեցողության, և սկսանք այն լեզվով գրել, որն որ մերձավոր է Վրաստանի և Աստրախանա կամ Ռուսաստանի լեզվին:

(«Արարատ» թերթ, 1850 թ., № 2, խմբագիր՝ Գաբր. Պատկանյան)¹:

11.

1851 թիվ

ՇԻՆԱԿԱՆԻ ԱՌԱՎՈՏՅԱՆ ԵՐԳԸ

Ա՛յ մարդ, այսօր շատ քնեցար ննջեցիր,
Առավոտյան հռվ ժամանակն անցուցիր,
Արեգակը ծովի ծայրեն ծագեցավ,
Ջերմությունը ձորն ու դաշտը փռվեցավ:

Ընկերներդ վաղ արտերը գնացին,
Ցորեն, գարին գերանդիով հնձեցին,
Խուրձ կապեցին, բարդ բարդեցին դաշտումը,
Նստան հանգչիլ կաղնիներու հովումը:

Ա՛յ մարդ, վե՛ր կաց, սառը ջրով լվացվիր,
Գոտիկ կապե՛, գերանդիդ ա՛ռ, դաշտ հասիր,
Քանի հով է՝ հունձդ արա՛ դաշտումդ,
Հունձդ հնձե՛, մի՛ ծուլանար գործումդ:

Խուրձդ կապե՛, բարդդ բարդե՛, տուն արի՛,
Հանգստացի՛ր, երբոր հունձդ կատարի.
Բեր գերանդիդ, կախե՛ պատեն քո տանը,
Ես իրիկվան կպատրաստեմ սեղանը:

¹ Վերցրել ենք Գր. Վանցյանի «Պատմական քերականությունից», Թիֆլիս, 1906 թ. էջ 76:

Ա՛յ մարդ, հերիք, ինչ որ այսօր քնեցար,
Աչքդ մեկ բա՛ց, տես, թե որչափ ուշացար,
Մեր դրացին վաղ անցկացավ կամուրջեն,
Վաղ լռել է մեր գզիրը ձայնելեն:

Ի՛նչ ես պառկել, ի՛նչ ես քնել, սիրեկա՛ն,
Արեգական շողը հասավ մեր դռան,
Մի՛ ծուլանար, ժամանակդ խնայե,
Այն պիտի մեզ բոլոր ձմեռը կերակրեն:

(Ռ. Պատկանյան, «Ընտիր երկասիրություններ», I,
Պետերբ., 1893, էջք 7—8):

12.

1853 թիվ

Ամենայն տասն և չորս տարեկան տղերք և տասն երկու տա-
քեկան աղջկերք երդումով պարտավորվում են հետադոտ լինել
հերետիկոսներին, իսկ եթե չհամաձայնին, հերետիկոսության
կարծիքի տակ են:

Ով որ տարին երեք անգամ անխափան խոստովանության չի
ներկայանալ, նմանապես հերետիկոսության կարծիքի տակ է
(էջ 19)....:

Հերետիկոսների և նրանց մասնակիցների կայքը խլվի և
նրանց որդիքը ամենևին իրավունք չունենան մասն պահանջելու
(էջ 19)....:

Հերետիկոսները պարտավոր են կրել իրանց շորերի վրա եր-
կու գեղին խաչ, մեկը կուրծքի վրա և մինը մեջքի վրա, որ կա-
րելի լինի զանազանել նրանց ուղղափառներից:

Վերջապես աշխարհականներից ոչ ոք չհամարձակվի կարդալ
«Աստվածաշունչը» իրա հայրենի լեզվով (էջ 20)....:

Բանտերից փախածներին և նրանց, որոնց չէր կարելի բան-
տարկել, դատապարտում էին կամակորներին համար սահմանած
օրենքով՝ փայտակույտերի վրա էրում էին նրանց պատկերները.
նույն օրենքով վարվում էին անդարձ մեռած հերետիկոսների ոս-
կրներին հետ:

Այսպես ինկվիզիցիան ոչովի չէր խնայում, ներկա գտնված-

ներին, հեռավորներին, նաև մեռելներին էրում էին աֆդո-դա-ֆե ժամանակը կամ նրանց, կամ նրանց պատկերները (էջ 33)...

Թագավորը, արքունի գերդաստանը, պալատի բոլոր տիկիները նստում էին պատշգամբի վրա, մյուս պատշգամբն էլ սարքում էին դեսպանների և ուրիշ մեծ մարդկանց համար, իսկ ժողովրդի համար սարքում էին ուրիշ տեղեր: Մոնետիկների հրատարակելուց մին ամիս հետո հանդեսը սկսում էր: Ամենից առաջ գնում էին գործլապանները, դոմինիկյանները և աստիճանավորները, նրանք դուրս էին գալիս եկեղեցուց և գնում էին մեծ հրապարակը, կանգնեցնում էին էնտեղ սև քողով ծածկած կանաչ խաչ և Ինկվիզիցիայի դրոշակը և հետ դառնում, միայն դոմինիկյանները մնում էին ամփիթեատրոնի վրա և գիշերվա մին մասը անց էին կացնում սաղմոս երգելով և եկեղեցական ժամասացութենով (էջք 65—66):

(Ինկվիզիցիայ: Ի Գալլուայէ: Ի Թարգմանութեանց Յակոբայ Կարենեանց և Միքայէլի Պատկանեանց: Ի Տփլիս, ի տպարանի Ներսիսյան ուսումնարանի...: 1853 ամի, և Ազգական 1302):

13.

1853 թիվ

I.

Մեր ծանոթներին և անծանոթներին, որ կարդացած էին մեր՝ երկու տարի առաջ տիպ տված Հոգեբանական աշխատությունը, հայտնի կլինի, որ նորա հառաջաբանի մեջ պատճառներով և օրինակներով ցույց տվեցինք՝ թե հայոց հին լեզուն չէր կարող լուսավորության ճանապարհ լինել այժմյան ազգի համար, և խոստացանք շուտով նոր հայախոսության հանդես բանալ ազգի հետ, այսինքն մեր պատվելի հայրենակիցների հետ մտածել և խոսել այն ոճով, ինչպես նոքա կարող էին հասկանալ, և ինչպես պահանջում էին նոցա այժմուս հանգամանքը: Ինչ որ խոստացանք, ահա կատարում ենք գործով...

II.

Այս աշխատության մեջ՝ որի առաջին հատորը այժմ բնծայում ենք ազգին, կանոն և օրենք դրեցինք մեզ՝ որ այնպես խոսենք մեր հայազգի հասարակության հետ, ինչպես ամենայն հայ անձը կարող էր հասկանալ մեր գրվածը, եթե միայն գիտեր յուր մայրենի գործածական լեզուն, և կարդար փոքր ի շատե մտածելով: Մեր նորախոս լեզուն չէ ոչ մի քաղաքի մասնամիտ կամ առանձին բարբառ, այլ՝ մոտավորապես այն մաքուր և հստակ հայախոսությունը, որ լավում է ազգի մեջ հարյուրավոր և հազարավոր լավ խոսողների բերանից՝ ուր և գտանվեին նոքա....:

III.

Բայց և երեսխաբը յուրյանց կողմից կապված են սուրբ պարտականություններով դեպի յուրյանց ծնողքը: Նոքա ինչպես յուրյանց առավել մեծ բարերարներին՝ ամենքից ավելի պատիվ կդրեն յուրյանց ծնողներին, որոնց միջնորդութենովը աստված պարգևել է նոցա կյանք. յուրյանց ծնողներին ցույց կտան անձնվեր սեր, անժխտելի հնազանդություն, ամենաճշմարիտ շնորհակալություն....:

Զավակները ինչքան որ կենդանի են՝ պարտավոր են մնում յուրյանց ծնողներին և տկար ծերության ժամանակը՝ տեղիք չունի զավակը ծաղր առնել յուր հոր և մոր վերա, այլ հնար կորոնեն հավատարիմ հոգատարութենով նոցա կեցության և բաղդավորության համար՝ գոնյա որեւից չափով պարտավճար գտնվիլ: Եվ եթե զավակը ցած փիճակից բարձր պատիվների է հասած, չունի պատճառ ամաչելու յուր սիրելի ծնողների մասին:

(Ստեփաննոս Նազարյան, Վարդապետարան Կրոնի, հասարակաց հայախոսությամբ. Մասն առաջին, Մոսկվայի մեջ, 1853 թիվ, հատվածներ):

14.

1854 թիվ

ՎԱԶՈՂ ԶՐԻՆ

Իստակ ջուր, վազուկ, արդյոք ի՞նչ կլիներ,
Որ քո ալիքներ տաներ իմ ցավեր,
Կամ ի՞նչ կլիներ, թե իմ վիշտ ու լաց
Ինչպես ծուխ օդում ցրվեին հանկարծ:

Կամ ինչո՞ւ հաճար ուրախությունը
 Թուչում է շուտով, մնում է ցավը.
 Թող քո ալիքներ ցնդեն իմ վշտեր,
 Լվանան սիրտս թող քո մասնիկներ:
 Սիրտս խոցված է զանազան կողմից,
 Արյուն ու շարավ կթափի երակից.
 Լվա՛, մաքուր ջուր, սրբե՛ ինչպես հուր,
 Թող փայլի սիրտս, չմնա մի մուր:
 Դու սրբեցիր ինձ, երբ որ ես ծնա,
 Ես քո մեջ իստակ ձեռքով թաղվեցա.
 Դու լվացող ես հոգու ու մարմնի,
 Լվա իմ սիրտս, թող քեզ պես փայլի:
 Թող մաքուր լինիմ, ինչպես դու սուրբ ես,
 Թող ողջ աշխարհին երևիմ քեզ պես:

(Միֆ. Նալբանդյանի «Երկերի լիակատ. ժող.», հ. 1,
 էջ 30, Երևան, 1945 թ.):

15.

1854 թիվ:

ԵՐԳ ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՊԱՏԱՆԵԿԻ

«Ծիծեռնակ»

Ծիծեռնա՛կ, ծիծեռնա՛կ,
 Դու, գարնան սիրուն թռչնակ,
 Դեպի ո՞ւր, ինձ ասա՛,
 Թուչում ես այդպես արագ:
 Ա՛խ, թռի՛ր, ծիծեռնա՛կ,
 Ծնած տեղս՝ Աշտարակ,
 Անդ շինիր քո բունը՝
 Հայրենի կառուրի տակ:
 Անդ հեռու ալևոր
 Հայր ունիմ սգավոր,
 Որ միակ յուր որդուն
 Սպասում է օրեօր:
 Երբ տեսնես դու նորան,

Ինձնից շատ բարե արա՛,
Ասա՛, թող նստի լա
Յուր անբախտ որդու վրա:
Դու պատմե՛, թե ինչպես
Աստ անտեր ու խեղճ եմ ես,
Միշտ լալով, ողբալով՝
Կյանքս մաշվել, ելել (է) կես:
Ինձ համար ցերեկը
Մութ է շրջում արեգը,
Գիշերը թաց աչքիս
Քունը մոտ չի գալիս:
Շուտով սառ հողի տակ
Կպառկեմ այստեղ մենակ՝
Թողնելով հորս սրտում
Միշտ ցավալի հիշատակ:
Դե՛հ, թո՛ւր, ծիծեռնակ,
Հեռացի՛ր, գնա՛ արագ—
Դեպի Հայոց աշխարհը՝
Մնած տեղս՝ Աշտարակ:

(Գ. Դոդոխյան¹)

16.

1855 թիվ

Ջարթի՛ր, զարթի՛ր, սիրելի՛ մանուկդ իմ, զարթի՛ր և մտի՛կ տուր դեպի երկինք: Ո՛հ, ի՛նչ գեղեցիկ տեսարան է, մտիկ արա արեգակի դուրս գալուն: Էս լուսափայլ մարմինը վեհ հսկայի պես սկսում է իրա ընթացքը:

Մարդս արեգակի դուրս գալը տեսնելուց կարծում է, թե աշխարհս նոր է ստեղծվում: Հենց իրա առաջին ճառագայթները ծագելուց ամեն բանը նորոգվում է, ամեն բանը գեղեցկանում և պայծառանում է: Երկինքը կրակ է կտրվում, լեռների գլուխները ոսկվո գույն են դառնում, անտառները զարդարվում են կանաչա-

¹ Վերցրել ենք Մ. Մխանարյանի «Քնար հայկականից», Մ. Պետերբուրգ, 1868 թ., էջք 498—499 և նույնի «Առանձին ծանոթությունից» էջք 1—2:

գեղ գուներով, դաշտերը կենդանանում են, ծաղիկները իրենց կոկոնները բանալով՝ սքանչելի անուշահոտությամբ են բուրում: Խոտի վրա գիշերը վեր եկած ցողի հատերը կարծես թե մեկ-մեկ աղամանդ են:

Թռչունները իրենց քաղցր և գեղեցիկ երգերով հնչեցնում են օդը: Ո՛հ, էն ժամանակը ինչպես սքանչելի է բնությունը:

(«Բարոյական խրատք և հատուածք արձակք և շափաւորք ի պէտս ընթերցանութեան մանկանց», Թիֆլիս, 1855 թ., տե՛ս Վանցյանի «Պատմ. քերակ.», էջ 65):

17.

1857 թիվ

Կայիտս հոռմայեցի ասպետը գնացել էր Սերակոս ոչ թե գործի աղագավ, այլ անգործ վայելչություն տեսնելու համար, ինչպես և ինքը ասում էր: Այստեղ և այնտեղ ծանուցում արեց, թե կամք ունեմ մի փոքր այգի գնելու ինչ տեղ կարող էի հրավիրել իմ բարեկամները զվարճանալ առանց խափանարկության (էջ 50)....

Վեցանկյունի բջիջները շտեմարանք էին կես մի մեղր պահելու համար և կես մի բույներ շինելու կամ գալոց սերնդի համար: Նոցա մեջ թագուհին բոլոր ամառան միջոցումը դնում է 30 փինչ և 40 հազար ձու. նախ և հառաջ դնում է նա այն ձվերը, որոնցից առաջանում են աշխատավոր մեղուք, ապա այն ձվերը, որոնցից պիտո է ծնանեին որձամեղուքը (էջ 267)...

(Ստ. Նազարյան, Հանդես նոր հայախոսության, Մոսկվա, 1857 թ., հատվածներ):

18.

1857 թիվ

Այդ խոսքերի վերա, ինձ քաղցր եղավ դուրս տալ եվթեն Սյուսլարոնի «Թափառական հրեա» անունով վիպասանության հայ թարգմանությունը այն լեզվով, որ ժողովրդին հասկանալի էր: Եթե փորձով երևի, որ ժողովրդի գանգատին արժանի է իրավունք տալ,

իհարկէն մեր պատվւելի հեղինակքը յուրյանց ընթացքը կհարմարեն ժամանակի որպիսութեանը և կաշխատեն այնպիսի բաներով պարագեցուցանել ընթերցողները, որ և հասկանալի լինեն նոցա, և ազդեցութիւն ունենային նոցա հոգեղեն զարգացման վերա. իսկ եթէ ազգայինքը այդ խոսքերը բերան առել են միայն այն մտքով, որ բամբասեն հեղինակների արդարաբանութիւնը և դորանով ծածկեն յուրյանց անուամանսիրութեան մեղքը, այն ժամանակ այդ ևս հայտնի կլինի և կհասկացնեն բանի զորութիւնը (էջ 61):

Բանը այստեղ հասած լինելով, հարկավոր էր հեղինակներին մի հնար գտանել ժողովրդի սիրտը մի կերպով քերմացնելու, մի կերպով զարթեցնելու նորա մեջ այն աղնիվ եռանդը լուսավորութեան, որ մարդկութեան պարծանքն էր. ուրեմն նախ պիտո էր ալն լեզվով խոսել, որ ժողովրդի ականջը ներգործեր սրտի վրա և այն տպավորութիւնը, որ լսողութիւնը ստանում էր, բացարձակեր սրտի վերա: Այս, գիտակցութենով և հասկացողութենով կլինի. եթէ մեք լսեինք մի անհասկանալի բառ, մեր համար միևնույն էր լսել մի թմբկի ձայն. այսպիսի ձայները լսողութեան վերա ներգործելուց առավել, այլ ազդեցութիւն չունին (էջ 62):

Նոր լեզուն դեռ ևս մանուկ է. դեռ շատ և շատ դժվարութիւնք կան այս լեզվով գեղեցիկ և հաջող խոսելու. այդ կհոգա ժամանակը, երբ նոր լեզուն հեղինակների գրչի տակ ճախարակվելով՝ կստանա յուր այրական հասակը. մանավանդ որ այժմ դեռ շատ բաներ կան, որոնց մասին հայերը ամենևին գաղափար ևս չունենալով՝ չունին հետևաբար և այն անոթները, այսինքն այն ոճերը և դարձվածքները, այո՛ շատ անգամ և բառերը, որոնց մեջ կարելի էր պարունակել նոր մտքերը, որ մինչև այժմ չկային հայրի մեջ (էջ 69):

(Միք. Նալբանդյանի «Երկերի լիակատ. ժող.», II հատ., Երևան, 1947 թիվ, հատվածներ):

ՀԱՄԱՌՈՏ ՄԱՏՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մ. ԱՔԵՂՅԱՆ — Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1931 թ.:
2. Ա. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ — Հայերենի գերբայնեբը և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953 թ.:
3. Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ — Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, I մաս, 1940 թ., II մաս, 1951 թ.:
4. Ա. ԱՅՏԸՆՅԱՆ — Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Վիեննա, 1866 թիվ («Նախաշավիղ» գլուխը):
5. Հ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ — Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953 թ.:
6. Ս. ՂԱԶԱՐՅԱՆ — Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954 թ.:
7. ՍՏ. ՊԱՆՍՅԱՆ — Ընդհանուր տեսություն արևելյան նոր գրական լեզվի հայոց, Թիֆլիս, 1870 թ.:
8. Գ. ՍԵՎԱԿ — Ժամանակակից հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948 թ.:
9. ԳՐ. ՎԱՆՅԱՆ — Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի, Թիֆլիս, 1906 թ.:
10. Ուղեցույց տերմինաբանական կոմիտեի որոշումների (կազմեց Ս. Ղազարյան), Երևան, 1945 թ.:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	52
I. ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ	5

Լեզու և լեզվաբանություն

§ 1. Լեզու և լեզվաբանություն	15
§ 2. Գիտական քերականություն կամ լեզվի տեսություն	19
§ 3. Գրական լեզու, ազգային լեզու	21
§ 4. «Հին» և «նոր» լեզուներ	24
§ 5. Պետական լեզու	25
§ 6. Լեզու և բարբառ	26
§ 7. Լեզու և խոսք	27
§ 8. Լեզվի զարգացումը	32
§ 9. Ձև և բովանդակություն	38
§ 10. Արտասանվածքի վերլուծությունը	40

II. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

§ 11. Ընդհանուր նախագիտելիք	49
§ 12. Գրաբար և բարբառներ	53
§ 13. Միջին հայերեն	56
§ 14. Աշխարհաբար	57
§ 15. Արեւելահայ և արեւմտահայ գրական լեզուներ	57
§ 16. Գրական աշխարհաբարը մինչև «Հյուսիսափայլը»	58
§ 17. Գրապայբար	62
§ 18. Ժամանակակից հայոց լեզվի համակարգը	67
§ 19. Ժամանակակից հայոց լեզվի հասարակական կշիռը	70
§ 20. Արդի փուլը	74

III. ՀՆԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 21. Հնչյուն և հնչույթ	79
§ 22. Հնչաարտաբերություն	81

§ 23. Ձայնավորներ	83
§ 24. Բաղաձայններ	84
§ 25. Երկբարբառներ և երկհնչյուններ	89
§ 26. Հնչյունափոխություն և շեշտ	90
§ 27. Հնչման և գրության տարբերությունները	95
§ 28. Բարբառային, գրային և քմայնացված հնչումներ	99

IV. ԲՍԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Հայոց լեզվի բառազանձը

§ 29. Հայերենի բառապաշարը	105
§ 30. Հայերենի բառարանական կազմը	116
§ 31. Հայերենի բառապաշարի շերտերը	119
§ 32. Գրաբարյան փոխառություններ	123
§ 33. Ժողովրդական-բարբառային փոխառություններ	129
§ 34. Նորագույն փոխառություններ	131
§ 35. Բառապաշարի տեղաշարժերը սովետական շրջանում	133
§ 36. Նորաբանություններ և հնաբանություններ	142

Բ. Բառակազմություն

§ 37. Բառակազմություն և բառաստեղծություն	143
§ 38. Բառակազմության տեխնիկայի զարգացման փուլերը	149
§ 39. Բառակազմության տեսակները հայերենում	153
§ 40. Բարդություն	159
§ 41. Ածանցում	172
§ 42. Նորագույն հապավումները	182

V. ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Ձևույթ և բառ

§ 43. Ձևույթ և ձև	201
§ 44. Հիմնական և երկրորդական ձևույթներ	203
§ 45. Բառի հասկացությունը	206
§ 46. Բառային իմաստ և քերականական իմաստ	209
§ 47. Արմատ և բուն	215
§ 48. Հիմք և վերջավորություն	217
§ 49. Բաղադրություն և բաղադրիչներ	220

Բ. Խոսքի մասեր

§ 50. Խոսքի մասերի որոշման հիմունքը	222
§ 51. Դերանվան լենինյան հասկացողությունը	238
§ 52. Նյութական և «ձևական» խոսքի մասեր	243

§ 53. Խոսքի մասերը հայերենում	247
§ 54. Հիմնական և երկրորդական խոսքի մասեր	249
§ 55. Խոսքի մասերի փոխանցումը հայերենում	250
§ 56. Թեքում և թեքվող խոսքի մասեր	252
§ 57. Չթեքվող խոսքի մասեր	251
§ 58. Փոխանունություն	254

Գ. Հոլովում

§ 59. Հոլով և ձև	256
§ 60. Հայերենի հոլովները	259
§ 61. Հայերենի հոլովումները	265
§ 62. Ձևային ու իմաստային և ներքին ու արտաքին հոլովումներ	271
§ 63. Որոշյալ և անորոշ առում	273
§ 64. Անձի և իրի առում	274
§ 65. Թիվ	276
§ 66. Հոգեր և դեմք	278
§ 67. Հարադրյալների հոլովումը	281
§ 68. Դերանվանական հոլովում	282
§ 69. Փոխանվանական հոլովում	285
§ 70. Քարացած հոլովաձևեր	285

Դ. Խոնարհում

§ 71. Բայը և նրա խոնարհումը	286
§ 72. Սեռ և խնդրառություն	287
§ 73. Հայերենի դերբայները	292
§ 74. Եղանակներ	303
§ 75. Ժամանակներ	304
§ 76. Պարզ և բաղադրյալ ժամանակներ	305
§ 77. Կերպեր	305
§ 78. Դեմք և թիվ	307
§ 79. Հաստատական խոնարհման պատկեր	307
§ 80. Բայ և ստորոգյալ	317
§ 81. Արտուղի, պակասավոր և հավելավոր բայեր	317

Ե. Չթեքվող խոսքի մասեր

§ 82. Չթեքվող խոսքի մասերը հայերենում	318
§ 83. Չթեքվող խոսքի մասերի փոխանունությունը	320

ՀԱՎԵԼՎԱՄ

Նմուշներ ժամանակակից հայոց լեզվի վաղ շրջանի	321
Համառոտ մատենագիտություն	354
Բովանդակություն	355

**Տպագրվում է Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Երևանի Պետական համալսարանի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագիր՝ Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ

Հրատ. խմբագիր՝ ՀՐ. Զ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Հ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Կաճառով սրբագրիչ՝ Բ. Փ. ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆ

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Գետք է լինի
80	7 վ.	Մ28ՃԶԶ	Մ28ՃԶԶ
118	15 ն.	39 տո-	30 տո-
126	2 ն.	ձեկբ	ձեկբը
178	10 վ.	գոհ—	գառ—
187	14 ն.	—համ—	համ—
220	18 վ.	հետ (+) +	հետ (+ա) +
245	11 վ.	«ПОД»	«ПОД»
246	18 վ.	ուհնք	ուհն
273	1 վ.	հոլովու մեկը են	Սրանք ներքին թեքման հոլովու մեկը են

ՎՅ 12034:

Պատվեր 401,

Տիրած 7000:

ԵրԳ2 հմբ.-հրատ. խորհրդի որոշում № 18, 6/XII—1954 թ.:

Հանձնված է արտադրության 11/IV—1955 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 15/VIII—1955 թ.:

Թղթի ֆորմատը՝ 60×92¹/₁₆: Տպագր. 22,5 մամ.: Հաշվ. հրատ. 18,7 մամ.:

Հեղինակային 18,4 մամուլ:

Գինը 8 ռ. 50 կ.:

ՀՍՍՌ Կուլտուրայի մինիստրության Հրատարակչությունների և պոլիգրաֆ արդյունաբերության Գլխավոր վարչության № 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյանի փող. № 65:

